

udvari főtörvényszék (*Kingsbench*), a' tartományi főtörvényszék (*Court of Common pleas*) 's a' kincstártörvényszék (*Court of Exchequer*) tizenkét tagja megjárjak esztendőnként kétszer Anglia negyven grófságát, hogy ezen törvényszékeket tartsák. Wales számára e' munka végett nyolcz lovag van kirendelve. Ezen törvényszéki ülésekre még ma is meg kell a' grófság minden békebirájának 's azon személyeknek jelenni, kiket a' sheriff (főtisztje, kormányzója a' grófságnak) esküdteknek jával. Ezen ülések a' grófságok közönséges gyűléseihez hasonlítanak még most is. A' bírák, kiknek innepélyesen mennek elejébe, harangszóval fogadtatnak. A' törvényszéki üléseket, isteni tisztület 's predikáció után az előlülő bíró nyitja meg, beszédet tartván az esküdtekhez, kik a' grófság legnagyobb tekintetű férjijai közül választatnak. (Cottu „*De l'administration de la justice criminelle en Angleterre*“, Paris 1820). A' bíráknak az esküdtek székén öt különböző megbizottságok van, mellyek részént polgári ügyekre, részént büntető igazságszolgáltatásra vonatkoznak. Az, a' mellytől a' törvényszéki ülések neveket veszik, az assise commissio, just ad nekik, tulajdoni 's birtoki vizsgálódások elítélésére, mi azonban már most csak ritkán fordul elő, mert ezen vádnak más formája jött divatba. A' nisi prius commissio arra hatalmazza őket, hogy olly ügyekben, mellyek a' felső törvényszékek előtt vétettek kereset alá, s' bizonyítványokat szedjék rendbe (a' holott az esküdtek széke e' kérdést itéli meg: mi tekinthetessék bebizonyítottatnak) 's azután ítélik meg, ha csak elébb (*nisi prius*) meg nem történt ez a' törvényszék előtt. Mind azok, kik akarmelley okból, de nem büntetésül, bírói ítéletnél fogva a' grófság fogházaiban vannak, egy harmadik commissio szerint (*of goal delivery*) vizsgálat alá vétetnek az assisekben, vagy ha erre sincs ok, szabad lábra állittatnak. Hanem ezen commissiók legfontosabbiká az, mellynél fogva tartoznak minden nagyobb vétket (árulást, feloniát, nagyobb lopásokat) vizsgálat alá venni, 's a' jurynek a' tettről hozott ítélete után megítélni (*Comm. of oyer and terminer*). Birnak végre a' békebirák jusaival (*Comm. of peace*), azaz, tehetnek mindenféle rendelést, melly a' belső béke fentartására az angol elvek szerint megkívánatik. (I. BÉKE-TÖRVÉNYSZÉKEK). III. Az újabb francia törvényszerkezetben is vannak 1808 óta assisetörvényszékek, mellyek azonban neveken kívül csekélyben hasonlítanak ezen angol intézethez. A' büntető igazságszolgáltatás a' régi szerkezet legiszonyatosb részei közé tartozott. Két ellenkező gonosz volt meg benne, a' kínzás, melly gyakran csak a' halálos büntetés súlyosításául használtatott, 's a' halálra ítélés csupa gyanuperből. Franciaország fő- 's altörvényszékei komor 's e' mellett könnyelmű kegyetlenség szellemével különbözteték meg magokat, a' minek számtalan iszonyu példáját adá a' 18-dik század. A' revolutio alkalmával a' büntető törvényszerkezet új rendbe szedése egyik első munkája volt a' constitutionális gyűlésnek. Az angol szerkezet véteték mustrául, 's főképen az esküdtek ítélese a' tettről. A' polgari igazságszolgáltatás, a' régi intézetek eltörlése után, a' kerületi 's feljebbviteli törvényszékekre bízott; a' büntető igazságszolgáltatásra nézve pedig a' Febr. 25-dikei 1791 törvény által, egy előlülőből 's három tanácsnokból álló büntető törvényszék rendeltetett minden departementban. Ezen tisztviselőket nem az országglás nevezé ki, hanem az előlülő 's a' nyilvános vádolót a' departement választóji, bírákul pedig a' kerületi törvényszékek tagjai szolgáltak sorban, 's az országglásnak csak koronaüggyvédje volt minden törvényszéknél. Ez az intézet megmaradt egészen a' consularis szerkezetig, melly által a' kinevezés joga a' consula ruháztatott. Az 1808-diki büntető törvényszéki rend (*Code d' instruction criminelle*) eltörlé ezen állandó büntető törvényszékeket, 's a' büntető igazságszolgáltatást a' feljebbviteli törvényszékekre (udvari törvényszékekre) ruházá olly móddal, hogy ezek hozzák az első ítéletet a' criminalis vizsgálat szükségéről, a' nyilvános kihallgatás 's (esküdtekkel való) megítélés pedig külön törvényszék

által történik (*Cour d'Assises*), mely egy udvari törvényszéki tanácsnokból mint előlülőlől, 's azon kerületi vagy tartományi törvényszék négy legidősb tagjából áll, mellynek kerületében a' dolog történt. A' csekély politikai bűnhődések a' helybeli előljárók (*maires*) 's a' békebírák elejébe tartoznak, a' kisebb büntetést érdemlő esetek pedig a' kerületi törvényszékek elejébe. — A' franczia assisek munkálódása következő: Minden franczia altörvényszéknek van ugynevezett vizsgáló bírāja. Ez vizsgál meg minden vétket, mellyet a' statusüggyvéd, politia avagy egyes ember felad, ez nyomozza a' tettet 's a' gonosztévőt, kihallgatja a' tanukat, áltnézi az okleveleket, kimegy az eset helyére 's jegyzőkönyvet vizs mindenről. Azután tudósítja az altörvényszéket nem nyilvános ülésben (*en chambre de conseil*). Ha a' törvényszék a' vádatlatottat az eset és környülményeknél fogva ártatlannak találja, vagy a' vád bebizonyítását igen hihetetlennek leli, azonnal felmenti a' vádatlatottat a' vád terhe alól. Ha azt találja a' törvényszék, hogy a' feladott eset egyszerű politikai bűnhődés, ennek további megbosszulását a' politiai fenytő törvényszékekhez utasítja; a' még csekélyebb politikai rendszabások megszegőit pedig csak a' politianak adja által, megdorgálás végett. De ha az előleges vizsgálatok a' gyanust terhelni látszanak, a' nagyobb vétek esetében az altörvényszék az irományok átküldése mellett a' főtörvényszéket (*Cour royale*) tudósítja. Ez a' dolgot tanácskozás alá veszi nem nyilvános ülésben, kihallgatja a' generalüggyvéd szavazását, 's ha a' főtörvényszék a' feladott esetet criminalisnak 's bebizonyíthatónak találja, olly ítéletet hoz, hogy az eddigi gyanus 's már most vádatlatott (*accusé*), a' szorosán meghatározandó vétekre nézve, egyenes vád 's külön vizsgálat alá vettessék (*arrêt des renvois aux assises*). Ezen büntető törvényszékek legalább egyszer tartanak ülést negyedsztdendőnként minden departementban, hogy az előbbi ülés olta megérett büntetési eseteket végképen megítéljék. Az esküdtek intézete azon szabadlelkü képzetten alapul, hogy az élet 's halál joga rendszerént nem a' tulajdonképi statusisztviselők kezében van, hanem egy, bizonyos törvényes norma szerént, résznyire sors által (neminemüképen mint *Judicium parium*) a' nép közül választatott 's a' megkivántató tulajdonságokkal eléggé felruházott statuspolgárookra vagon bizva, kik az ülés végeztével mint privat emberek ismét visszalépnek polgártársaik sorába. A' praefectus legalább négy nappal az assisek megnyitása előtt átküldi az assisek előlülőlőjének a' departementban lakó 's esküdti hivatalra alkalmas 60 személy feljegyzését. A' törvény rendelése szerént megkivántatik, hogy minden esküdte legalább 30 esztendősen legyen, minden polgári joggal birjon, továbbá a' választó collegiumnak tagja vagy egyike a' 300 legnagyobb adófizetőnek, vagy doctor, licentiatus, vagy levelező tagja valamelly a' status által megesmertett tudós társaságnak, vagy jegyző vagy patentált pénzváltó, váltóüggyész, I vagy 2 osztályu kereskedő vagy kalmár, avagy kormányzéki tisztviselő legyen legalább 4000 frank jövedelemmel, vagy pedig dispensatio által nyert legyen ezen hivatalra szabadságot. Egyáltalján alkalmatlanok erre: a' ministerek, praefectusok, alpraefectusok, bírák, statusüggyvédek, egyházi személyek 's mind azok, kik az elítélendő criminalis esetben hivatalosan vagy csak mint privatusok munkáltak. Az esküdtek székének említett előlülője a' reá ruházott hatalomnál fogva kitérül a' hatvanok lajstromából 24 személyt. Kap azonban a' praefectustól még egy más pótoléklajstromot is, mellyben az assisek ülése helyének minden esküdtségre alkalmas személyei foglaltatnak, hogy ha talán a' fenmaradt 36 esküdte közül némelyek meg nem jelenhetnének, helyettük annyit nevezhessen ki, hogy az ülésekben legalább 30 esküdte személyesen jelen lehessen. Ezen assisetörvényszék előtt megjelenik már most a' statusüggyvéd, mint nyilvános vádoló, 's védelmezőjétől kísértetve a' vádatlatott is, kivel a' vád, a' dolog felvételének napja, az oklevelek másolatban, a' tanuk és esküdtek nevei már előbb közöltettek írásban.

Mind a' statusügyvéd, mind a' vádoltatott elvet egynéhány esküdtet szabad tetszése szerént, a' fenmaradtak közül pedig sors választ 12 esküdtet a' bírói munka végbevitelére. A' kinevezett esküdtek elfoglalják székeiket egy emeltebb helyen, 's a' terem ajtaji megnyittatnak a' közönség számára. Most meghíttelteti az előlülő a' 12 esküdtet; a' vádat megrendelő irás, azután maga a' vád 's a' helyben történt szemléleti vizsgálat jegyzőkönyve felolvastatik. A' statusügyvéd megmutatja a' vád legfontosabb részét, azután előadatnak a' bizonyítványok 's az érzék alá eső bünjelek (*corpora delicti*), 's ezek a' környülményekhez képest meg is vizsgáltnak. Utóbb kihallgattatnak az alaposaknak találtatott előbbi tanuk 's ellentanuk, az előbbi kihallgatási jegyzőkönyv tartalma szerént ugyan, de a' vétkesség vagy ártatlanság bebizonyítására csupán az esküdtek előtt élő szóval történt tanuavallás szolgál. Itt azonban nem csak a' vizsgáló bírónak, hanem a' többieknek, az esküdteknek, a' statusügyvédnek, a' vádoltatottnak és védelmezőjének, 's a' károsítottképen fellépő privatusnak is van jusa a' tanuk elejébe további kérdéseket tenni. Erre a' történetekről egymás után, rendszerént kétszer szólnak a' statusügyvéd, a' privat fél, a' védelmező, 's ha akar, maga a' vádoltatott is. Néha valamely kétes kifejezésre nézve egyik másik tanu újra kihallgattatik, közbejött kérdések eldöntetnek, 's midőn az ülésben már minden érett az ítélethozásra, akkor még azon ülésben kijelenti az előlülő, hogy a' fejtegetések be vannak fejezve, 's röviden öszvefogalva előadja a' vádoltatott ellen 's mellette felhozott próbákat 's irásban terjeszti az esküdtek elejébe azon kérdéseket, melyekre lelki esmeretek szerént nyilatkozást adjanak. Erre a' tanácsszobába mennek az esküdtek, 's visszatértekkor nyilván kimondják tanácskozások következményét. Ha csak 7 találta a' 12 esküdt közül a' vádoltatottat vétkesnek, ugy a' bírák is tanácskoznak a' tetszeli kérdéssről, 's ha a' bírák többsége az esküdtek kisebb részéhez áll, a' vádoltatottat nézve kedvezőbb véleménynek van ereje. Ha minden bíró megegyez a' vádoltatottnak felmentésében, akkor egyezett meg az egész jury annak elítélésében, akár nem, elhalasztatik a' dolog további tanácskozás végett a' következő assisere, mely azután végítéletet hoz. Ha az esküdtek többsége a' vádoltatottat felmentette, azonnal szabadon bocsátja azt az előlülő, ha csak valami más vád miatt nem kénytelen még tovább fogságban tartani. Ha ellenben vétkesnek ítéltetett a' vádoltatott, új tanácskozás kezdődik a' büntetés alkalmaztatása 's a' netalán szükséges privat elégtétel felől, 's azután erre nézve hoznak ítéletet a' bírák, előadván egyszersmind az ítélet okait is. Ezen büntető ítélet ellen csak eltörlési folyamodást használhatni. Ezt a' CAS-SATIONTÖRVÉNY-ZÉK (l. e.) mint alapost elfogadja, ha az ítélet semmissége, formabeli hiba, vagy a' világos törvény elleni ítézés megmutattatott, 's illy esetben más assisetörvényszékhez utasítja a' pert új megvizsgálás 's megítélés végett.

Zs. G.

ESMENARD (Jósef Alfons), költő, szül. 1769 Pelissaneban a' Provenceban, Marseilleban képződött, St. Domingoba ment 's visszatértevel Marmontel esmeretségébe jutt, és ez ébreszte benne vonzalmat a' literatúrához. A' zendülés elején a' Feuillantok clubbjába tartozék, kik megbukta után 1792 ki kelle vándorolnia. 1797 visszatért Franciaországba, de mint polit. író elfogatók 's újra száműzeték. Brumaire 18-át nyitja neki a' visszatérésre, 's ekkor Laharpe- és Fontanes-al egyesült és a' „*Mercure de France-on*“ dolgozott velek. Mozgó életreszületvén, csaknem mindég kiragadva látá magát helyzetiből, hol csendet kezdé lenni. Több viszonyai után csak 1805 telepedheték le Parisban, hol ugyan ezen évben jelent meg „*La navigation*.“ című költeménye. A' műv. figyelmet gerjeszte 's bár nincs benne terv, élénk cselekvés, ábrázolás különbélesége, ezen hiányokat elfeledteték költői ereje, bájos és tiszta versalkatja, 's csudáltaték a' hűség, mellyel a' felzúdult hullámokat festé. 1810 az intézet tagja lett 's ellenjeitől sok kellemetlensége-

ket kelle túrníe, mellyekhez Napoleon által lett számkivettetése is járult. 3 hónapot élt vala már Italiában, midőn fengedelmet nyere a' visszatérésre. De kocsija feldőlte Nápoly 's Roma közt halálát okozta Jun. 1811.

ESMERET I.) valamely előterjesztésnek tárgyra vitetése, melly által az mint meghatározott dolog más dolgoktól megkülönböztetik. Néha értetik alatta egyetlen egy esmeret, néha pedig az illy egyes esmeretek summája vagy esmereteink egésze. Az esmerés előre felteszi az előterjesztést; mert előterjesztések nélkül esmereteink sem volnának. De az előterjesztések még nem esmeretek; hanem azoknak meghatározott tárgyra is kell vitetniek, ugy hogy ez az által más ó hozzá inkább vagy kevesbbé, hasonló tárgyaktól megkülönböztetik. Az emberi lélekben elrejtett kutfőjök az esmereteknek esmerő tehetségnek nevezetik. Rendesen alsóbbra és felsőbbre osztják azt, mivel az esmeret külön nemü előterjesztésekből áll, mellyek az emberi léleken is különemü munkásságát teszik-fel. Némelly előterjesztések érzékiek, és szemléleteknek vagy érzéseknek nevezetnek, a' szerént, a' mint inkább az előterjesztett dolog mineműségét vagy az előterjesztőnek állapotját fejezikki. Ezek az alsóbb esmerő tehetségnek szüleményei, melly innen érzékiségnek is, vagy általján fogva érzéknek, 's érzékiségnek is nevezetik. Az érzéki előterjesztések csupán az egyes tárgyra vitetnek, melly épen szemléltetik vagy érezetik. Más előterjesztések értelmesek, és megfogásoknak nevezetnek, Ezek a' közönségesre vitetnek, a' mi több egyes dolgokban közösen feltaláltatik, és a' felsőbb esmerő tehetségnek szüleményei, melly innen értelmes esmerő tehetségnek vagy általján fogva értelemnek is nevezetik. Az érzéken és értelmen felül emelkedik még az ész, mellynek sajátosság előterjesztései ideáknak nevezetnek, p. o. az Istenről, szabadságról, halhatatlanságról, kötelességről, erényről 'sat. való előterjesztések. Valljon lehet e, és mennyiben lehet ezen ideák által valamit megismereni, tanítja az esmerő tehetség theoriája, melly az esmerő tehetségnek eredeti törvényeit és határait vizsgálóra veszi. Előre feltéve pedig, hogy az ész által is lehet valamit megismereni, a' legfelsőbb esmerő tehetségnek kellene azt nevezni, mivel az emberi természetben nincs semmi felsőbb az észnél. Gyakran a' felsőbb esmerő tehetség nevezete alatt öszve foglalják az értelmet és az észet, mivel az emberi léleknek e' két tehetéseit a' közönséges élet nyelvében nem különböztetik meg olly szorosan, mint a' tudományos pontosság kívánja. Ezen alapul az empiricus és rationalis esmeret közt való különbség is. Amaz olly esmeret, mellynek értéke tapasztaláson, és így az alsóbb vagy érzéki esmerő tehetségnek sajátosság munkásságán épül; ez pedig olly esmeret, mellynek értéke olly okokon épül, a' mellyeket csak a' felsőbb, értelmes vagy észí esmerő tehetség által lehet állítani. Az öszveséges emberi esmeret pedig tulajdonképen egy elválhatatlan, legszorosabban öszvefüggő egész, és mint ollyan, közös szüleménye az érzéknek, értelemnek és észnek. — 2) A' megismerés, állallatása vagy törvényes megvallása valaminek. A. B. S.

Es ő (pluvia), a' felhőkből jövő vízcspek. Három formában van a' viz a' levegőben: 1) Páraformában mint igen kis hólyagocskák lebegve, a' felhőkben, ködökben, fellegekben. 2) A' levegőben felosztatva, a' mikor a' levegőben nem tetszik. 3) Víz és savanygőz formákra osztatva. Az eső a' páraformákból jó. De mi módon lebeghetnek a' levegőben az ennél mindég sűrűbb vízrészecskék? nagyon győtri a' természettudósok eszt. — Hogy a' pára hólyagok magokba melegség által ritkább levegőt, vagy épen könnyebbet, p. o. hydrogént, vizgőzt, zárának, megmutatni igen nehéz. A' tiszta levegőben (2) felosztatva lévő vízrészecskék párává válva a' felhőkben, bizonyosan meleget bocsátanak el, 's ezt borithatják talán be. De ez a' meleg azonnal elvezettetnék az ezt beborító vízártyától; mert a' víz, tudjuk, hogy meleg, vezető, és így párában ködbe nem marad

hatna, egyszerre elpatanna a' pára 's vízesepekbe jőne le eső formába. A' viznek parává, gőzzé, levegővé; és viszont ezen levegőnek gőzzé, parává, vízzé (esővé, harmattá) való változtatásainak kimagyarázásai ide tartoznak. — Szítalódik az eső, ha az alsób felhőrészekről kezdődik. Nagyobb cseppek hullanak a' felleg felső részeiről, utjában a' kis vizpont többeket vévén magához. Nálunk fél iznyi áltmérőjű cseppek nem esnek; de az aequator körül egy iznél vagy czollnál is nagyobbak esnek sokszor. Szörnyű sebesség volna, az a' mellyel a' magasságból jövő eső cseppek ütnek a' földet (l. Esés), ha a' levegő minden pillanatban jobban jobbannem tartóztatná azokat. A' lebegő felhők a' nagyob hegyekhez inkább vonatván, az esők gyakoribb műhelyei lesznek a' hegyek. A' mi hazánkban az esők ágyai e' szerént: a' Karpát, a' máramarosi 's erdélyi hegyek, a' Dunán tuliak, mellyek a' nagy helvét Alpesek ágazatai. A' mint napéjegylenőségkor 's a' napfordítók idejében ezen helyekre szokik a' mi esőzésünk: ezen helyeket sokáig meg fogja tartani. Különös az, hogy az erdélyi hegyeknél eredett esők a' Tiszán által nehezen jőnek. inkább kerülvén innen a' beregi és ungvári hegyeken a' Karpát előhegyeire, mint a' Tisza térein usznának által. Az Alpesektől jövő esők dereka a' Karpát déli ágain megyen el. Száz évtől fogva szorgalmatosan jegyzik az esőknek egy esztendei helybeli mennyiségét. Kraft Petersburgban esztendőn által 40 napot tesz esőzőnek. Muschenbroek Leydaban 107 napot. 'sat. Bergman 30 iznyi magasságra teszi az egész földön esztendőnként leeső esőt, 's így mintegy 1016 koczka mértföldnyinek. A' föld párolgásai is sok idegen részeket ragadhatnak fel, de feltolnak a' levegőbe sok más részeket a' tüzkodó csészéji 's katlanjai is, mellyekből a' levegői leülepitő chemia különös dolgokat ver le; — így származhatnak néha veres, kő'sat. esőzések.

N. I.

ESŐMÉRŐ (ombrometer, hyetometer), egy az eső mennyiségét megmérő eszköz, melly áll egy megmért száju edényből, mellynek alja keskenyebb alul bezárt üveg csőbe végződik. Az eső beesvén ezért az edény száján (p. o. I. nsz. lábon), abból hogy a' csőben millyen magasra nőtt a' viz, meg lehet tudni egy nsz. lábra hány cubik linea, czoll, 'sat eső esett, mellyet minden eséskor feljegyezvén, az egész esztendő által esett eső mennyisége kijő.

N. I.

ESOTERICUS, annyit tesz, mint eltitkolt 's csak avatottnak való. A' régiek mysteriumainál vagy titkos társaságaiban voltak esotericus és exotericus tanítások, az első az avattak, az utolsók a' nem avattak számára. Utóbb más tudományokban is az olly tanítások, mellyek csak tudósoknak valók, esotericusoknak, az ollyanok pedig, mellyeket a' nem tudósok is megérthetnek, exotericusoknak neveztetnek. K. L.

ESPAGNOLET, I. SPAGNOLET.

ESPINASSE (Julie Jeanne Eleonore de l'). Ezen szeretetre méltó asszony, kiben legragyogóbb lelktehetségek leghévebb szerelemre képes szízzel párosultak, törvénytelen ágyból szül. Lyonban 1732, de egy polgár leányának adatott ki 's ennek nevét viselé. Midőn marquise Du-Deffand társalkodóul választá, örömet fogadá ajánlatit, mert helyzete szorult vala. Elejente mind a' két hüly legszebb egyértésben élt. De csakhamar megismerék Julia jelesbségit, minden szívneki hodola, meg d' Alembert is, Du-Deffand legróbbaltabb tisztelője. Mihelyt ez olly veszélyes vágytársra esmere Espinasseban, azonnal eltávoztatá magától. De a' megvetettnek számos tisztelőji valának már 's herczeg Choiseul által kieszközlék, hogy a' király illendő évpénzt rüdele számára. Most a' nagy világba lépett E. 's a' legfényesb körök versenyeztek bírásáért. D' Alembert híjába kéré visszonszerelmét, barátságúal egyebet nem nyere. Marquis Mora, nemes, de li spanyol ifju, szereté's szerettetek, de hirtelen el lőn feledve Guibert oberster közbejöttével, ki viszonyairol II. Fridrik iránt esmeretes

's ki az asszonyok kedvezését tulajdonságának tartozó adóul tekinté. Mh. E. 1776. Leveleiben az annyi kecsel, annyi gyengédséggel kifejezett érzelmek ritka műveltségre mutatnak, 's részvét és érdeklődés nélkül senki nem olvassa azokat.

ESPRITS, szeszek. A' mit mi latan nyelvünk szerént spiritusnak nevezünk, azt hiják a' Francziák espritnak, a' Németek pedig Geist-nak. Tisztított nyelven szesznek mondatik. A' szesz lepárolás által nyert erős szagu, a' szagló idegekre különösen ható, hamar elszálló anyagu folyó test (nedv). Különbféle testekből lehet szeszt lepárolni, mint: borból, törkóból, seprőből, eczetből; ásványi testekből is mint: salétromból, vitriolból, csontokból. Nevét a' szesz eredetétől veszi 's úgy lesznek e' nevek: borszesz, törkőszesz, seprőszesz, salétrom- és csontszesz. Ha az illatos füvekre borszesz öntetik 's lepároltatnak, a' nyert nedv is szesznek mondatik. Így nyerni a' levendulaseszt, menta-, torna-, rosmarin-'sat. szeszt. --j--a.

ESQUIRE (olv. Skweir, az *éscuyertől*, fegyverhordozótól, armiger, származik), angol czim, mellyről azt mondja Küttner, hogy nehéz volna mind azokat előszámálni, kiket az tulajdonképen, azaz, törvény szerént illet. Hanem sokaknak udvariságból 's becsültetésből is megadatik, bár nem illeti is azokat, mint p. o. tudósoknak, művészeknek 'sat. (Vö. ANGLOR NÉPALKOTMÁNY). Fekvő jószágok birása szorosan véve nem ad annak viselésére just 's még is azokat, kiknek fekvő birtokaik vannak, Esquireknek szokták az Angolok nevezni. Az angol parasztok is így nevezik földes uraikat. L—ú.

ESRAH, I. NEHEMIAH.

ESSENUKOK vagy **Essaeusok**, egy secta neve a' Zsidók közt, eredete 's nevezete oka nem tudatik; de, úgy látszik, csak a' Makabensok alatt (mintegy 150 K. e.) támadtak. Magányba vonultak 's javaikat közösen bírták. A' ki szövetségekbe akart felvétetni, némely próbákon kellett áltessnie. Az Istenről tisztább megfogásaik voltak, mint a' közönséges Zsidóknak, 's tisztáltabb erkölcsztanítások. Véres áldozatokat nem adtak; sok külső szertartások helyett imádkoztak, a' Szombatot szorosan megtarták, felette mértékletesen éltek 's füvekés gyökökkel betegségeket gyógyítának. L. Bellermann. „*Geschichtliche Nachrichten aus dem Alterthum über die Essaeer und Therapeuten*“ (Berlin 1821),

ESSEN (János Henrik, gróf), svéd feldmarsall, régi lieflandi házból szül. 1755 Kasioesben Westgothlandban. Svéd hadi szolgálatba állott megnyeré III. Gusztáv kegyét 's Olasz-, Francia- és Németországban tett utazásain kísérlője volt. Kísérte az 1788 orosz haboruban is 's többször mutatá hűségét Gusztáv iránt. Oldala mellett volt, a' maszkbálban midőn a' király halálosan megsebesített. A' következett országlók alatt is mindég nagy tekintetben álla az udvarnál. A' sündermannlandi herceget 's az ifju királyt Pétervárra kísérte. Visszatérte után főparancsnok lett Stockholmban 's IV. Gusztáv 1800 Pomerániában adta neki a' fővezérséget. Mint a' pomeraniai egyesült seregek vezére két hónapig oltalmazá 1807 Stralsundot 's tiszteletes fegyvernynyúvársra lépett a' francia vezérral. Nem sokára jószágaira vonult, midőn a' király maga vette ált az sereg kormányát. Lemondván a' király székéről, 1809. E. statustanácsosul hivaték 's mint követ Franciaországba méne, 1814 a' svéd sereget vezérlé Norvegiában, Oskar herczeg kiskorúsága alatt Norvegia főparancsnokjává nevezteték, de 1816 letette ezen méltóságot 's feldmarsall lett.

ESSEX (Robert Devereux, gróf), vitéz, bajnok, Nagy Ersébetnek, anglia királynéjának, kegyencze, kit sorsa a' szerencse tetejéről hamar vérpadra vitt, Gantier Devereux essexi grófnak, és Knolles I. ettioenek, Ersébet királyné egyik rokonjának, fija, szül. 1567 Nethewoodban, atyja várában, Herefordshireban gyenge ifjúságában tehetségei iránt nem sok

reménye volt atyjának, ki őt halálos ágyán lord Burleighnek ajánlá. Ez 12 éves korában a' cambridgei egyetembe küldé, hol szorgalma 's esze által észre vétette magát. 17 évében megjelent az udvarnál, hol kellemes külseje 's fényes tulajdoni kedvező benyomást tettek, 's atyja emléke által segítettve sok barátokat szerzének neki. Legelőbb anyja kérésére, de akarhatja ellen, mostoha atyját, gróf Leicestert, 1585 Hollandba kíséré 1586 „lovasság vezéré“ czímet nyert, 's a' Zütphen melletti ütközetben vitézségének bizonyosságait adta. Ezért Leicester a' táborban zászlós lovanak nevezte. Leicester majd elébb mozdittatván, annak helyébe főlovász-mester lett, 1588 pedig azon védseregben, mely a' Spanyolok beütése ellen gyűlt össze, Leicester parancsa alatt, lovasság vezérévé emeltetett. Ettől fogva úgy tekinték, mint a' fejedelemmé nyilvános kegyenczét, kit az még a' térdkötő renddel is ékesített. E' hirtelen és váratlan szerencse gyakran a' mérséklet határán túl ragadta a' fiatal embert. Minekutána egy másik kegyenczcel párviadalt tartott, a' királyné engedelme nélkül azon hadhoz állott, mely által sir John Norris és Drake Ferencz don Antoniót ismét Portugalia thronjára akarák ültetni. Még is a' királyné csupán gyengéd szemrehányásokat tett ezért neki, 's visszajöttkor új jótételekkel halmozta. Leicester ugyan ez évben elébb megholt. Essex, ki felemeltetését nagy részben annak köszöné, olyakat követett most el, mik a' királynénak nem tetszének, ilyen vala jelesen sir Francis Walsinghamnak egyetlen leányával, sir Philipp Sidney özvegyével, való titkos egybekelése. Ersébet ugyan e' tárgyról nem szólott, de sok ideig nem emlékezhetett arra indulat nélkül. — Essex, mint szüntelen merészkedő és dicsszomju, 1591 egy hadláb kormányát nyerte meg, melyet Ersébet IV. Henrik segítségére Franciaországba küldött. De épen ez időpontot használák ellenségei, hogy neki a' királynénál árthassanak: ő még is semmivé tudá ez uttal tenni fortélyait, 's a' királyné 1593 a' titkos tanács tagjává nevezé. Cadix ellen Howard admirallal tett azon szerencsés próbája után, mely által Cadix az Angolok hatalma alá került, a' királyné dicséretekkel, a' nép tetsző tapsal fogadá; de mivel azt vétette észre, hogy ezt szinte olly nagyra becsüli, mint amazt, ez által a' királyné előtt nem keveset vesztett. Ezt érezteté vele a' királyné: ekkor felébredt büszkesége, 's gyakori versenyezésbe keveredett a' királynéval. Ersébet még is, szolgálatja jutalmául, 1597 a' pattantyusság nagymesterévé nevezte. Ugy látszott, hogy ez új kegyelemmutatás nagyra törekedő dicsvágyát kielégítette, 's ő egy új tengeri hadakozásra ajánlá magát a' Spanyolok ellen, de ez nem ütött úgy ki, mint reménylé. Visszatértekor látta, hogy Ersébet ollyan embereket, kiket ő nem szeret, gazdagon jutalmaz: ez keseríté. Jóságaira akart vonulni; de Ersébet azzal engesztelé meg, hogy Anglia nagy marsallává tette. Kevelysége mindég nagyobb gondolatlanságokba buktatta, mit ellenségei igen is nagyon tudtak használni. Burleigh halála, mely épen ekkor történt, nagy kárára volt, mert e' hatalmas férjfiban nevezetes gyamolát veszté. Utána ugyan Essex lett a' cambridgei egyetem cancellara, de ezt valóban csak úgy is leheté tekinteni, mint szerencséjének utolsó csillámlását. Már Burleigh halála előtt meghasonlott a' királynéval azon férjfinak választása felett, kinek az akkor háborgó Irlandba kelle vala küldetni, 's illetlen viseletéért ez alkalommal egy arczcsapást kapott a' királynétól. De az későbbben még is megbékélt vele 's legkiterjedtebb hatalommal mint vicekirályt küldé Irlandba. De e' fontos munkánál úgy viselé magát, hogy a' királyné kedvetlenségét magára vonta. A' fejedelemmé ezt értésére adta, ő pedig kevély hangon felelt, 's noha parancsolatja azt tartá, hogy Irlandot el ne hagyja, ő még is jobbnak vélte nem engedelmeskedni, hanem magát személyesen menteni. A' királyné nem fogadá kedvetlenül, de E. az ellene rendelt vizsgálatnál olly rosszul védte magát, ellenségei pedig olly titkosan és nyomosan dolgoztak ellene, hogy minden hivatalainak elvesztésére ítéltetnek, az egy lovas vezérsé-

get kivéve, melly által a' királyné még kegyelmé visszanyerhetésére akara neki reményt nyújtani. De E. titoknokja, Cuff Henrik, jóslatni által ingereltetve, annyira ment, hogy még a' királyné rutságát és venségét is gunyolta, mi azt felette mélyen sebesítette. E' felett a' nép kegye ugy felpöflleszté; hogy a' skot királlyal, Jakabbal, Ersébetnek hihetőleges örökösével, a' thronra korábbi segélése iránt titkos alkudozásba lépett; sőt végre azon vétkes terven dolgozott, hogy a' királyné palotáját elfoglalja 's ugy egy új parlament összehívását 's új ministerek kinevezését csikarja ki. A' plan elárultatott: ekkor lázadást akart Londonban gerjeszteni. De ez is balul ütött ki 's elfogták. Ellene 's büntársai ellen per indittatott: sokáig ingadozott a' királyné, míg az E. ellen kimondott halálos ítéletet aláírta. Mindég várta, hogy kegyelméért fog esedezni; de hiába. Igy utoljára csak ugyan parancsot adott kivégzésére, melly Feb. 25. 1601 a' Towerben, a' bűnös kívánságához képest, pallossal történt. Beszéli, hogy midőn E. Cadix ostromától visszajött 's tapasztalta, hogy a' királyné ismét szivességgel látja, akkor azon aggodalmát nyilatkoztatta volna, hogy gyakori szükséges távolléte, ellenségei gonosz befolyásának utat nyitand a' királyné előtt; mire a' királyné olly ígéret mellett adott volna neki egy gyűrűt, hogy bár mit tenne is ellene 's bár mi nagyok lennének a' vadak, csak e' gyűrűt küldje, bizonyos lehet, hogy mentségét meghallgatja. Elíteltetése után használni akará E. a' gyűrűt 's Nottingham grófnának adá, hogy vinné a' királynéhoz. De ennek férje, E.-nek halálos ellensége, arra bírá a' grófnét, hogy a' gyűrűt nem adá be. Igy esett el résznyire a' gyűlölség és irigység áldozatja, élte 34 évében. I. vitéz, elmés, ügyes, nemeslelkű 's igen nyílt, de gondolatlan 's felette heves indulatú volt. A' királynéval való állapotja, ki még öreg korában is olly szerelmesnek mutatta magát, hogy e' miatt előtte gyakran nevetségesnek tetszett, olly vakmerővé tette, hogy azt néha kigunyolta, mi utoljára amannak szivét valamennyire megnidigité. Némelyek ezen közte 's Ersébet közt, ugy mint szeretett és szerető közt való meghitt szövethkezesét, kétségbe akarják hozni. De lord Oxford azt valóságos szerelmesnek állította. Ezt Henri Jones és Panks szomorjáték tárgyává tettek.

ESSLINGEN, I. ASPERN.

EST. Estnek nevezetik azon időszak, melly a' nap elnyugvásától a' tökéletes éjnek kezdetéig elmulik; azaz, azon idő, mig az alkony (esthajnal) tart. — Az est a' legkellemesbb időszakoknak egyike, 's még a' reggelnél is kellemetesebbnek mondhatni, mivel a' csendes halavány világ, mellyet a' nyugvó nap terjeszt el, nem olly pompás ugyan, de nyájásabb azon vakító fénynél, mellyben keltekor sugárzik. — A' képző művészetekben különbféléképen adatik elő az est. Majd Diana alakjában, midőn épen vadászatra megyen; majd megint Genius formában, ki fáklyáját a' földfelé hocsátja 's kinek egy csillag fénylik feje felett. Mind a' két allegoria igen helyesen van választva, mert az est mind azon idő, mikor a' hold az égen való uralkodását elkezdi 's mikor legalkalmatosabban lesekedik a' vadász a' vad után; mind pediglen az is, mellyben Phoebus szekerét a' földfelé igazgatja, 's a' nap fáklyás világának lassankénti eltűnésével a' csillagok szerény 's csendes fényű világokkal tündökleni kezdenek. — Est kiterjedésének (estávola- *amplitudo occidua*) nevezetik azon láthatári pontnak, mellyben valamely csillag elnyugszik, a' valódi estponttól való távolléte. — Ezen távollét természet szerint vagy éjszak vagy dél felé lehet, a' mint egy csillag éjszak vagy dél felé van az egyenlítőtől; mivel a' valódi estpontban magában csak azon csillagok nyugodnak el, mellyek épen az egyenlítőben állanak. — A' nap, a' hold 's a' többi vándoresillagokra nézve az estkiterjedés majd éjszaki (*borealis*), majd déli (*australis*), minthogy ezen testek elhajlásai (*declinationes*) változandók; de az álló csillagokra nézve változhatatlan az estkiterjedés; vagy éjszaki, ha éjszak felé, vagy déli ha dél felé áll a' csillag.

Albert Ferencz.

ESTE, egyike Olaszország legrégebb 's legfényesebb fejedelmi házáinak. Eredetét Muratori azon apró fejedelmekben találja, kik a' 10 százban a' Karolingiak helytartóji valának Toscanában. Utóbb több kerületet 's grófságokat kaptak feudumkép a' császártól, nevezetesen Estét, Rovigót, Montagnanát, Casalmaggioret, Pontremolit és Obertengát 's markgrófi czimet viseltek. E' nemzetség egyik tagjától, IV. Guelfotól, ki 1071 Bajorországot nyere meg feudumkép, származik a' braunschweigi ház, melly azért Este-Guelf háznak nevezteték soká. A' 12, 13 és 14-ik száz. alatt az Este ház történetei nagyobb részént egybe vannak fonódva Olaszország többi uralkodó nemzetségeinek 's apró köztársaságainak viszontagságaival. A' Guelfeknek Ghibellinok elleni háborújában az Este markgrórok, mint a' Guelfek fejei, számos viszontagságok mellett is, több új birtokon kívül Ferrarát 's Modenát szerzik meg magoknak. Még jobban tündöklék az Este ház tudomány 's művészség körüli érdemeivel. II. Miklós (mh. 1388) volt az első, ki a' ferrarai udvart csinosság 's jó izlés székévé tévé. Még nagyobb fényben áll utána III. Miklós (mh. 1441). Ez visszállítá az atya szerzette egyetemet Ferrarában, melly az ő kiskorúsága alatt elenyészett, Parmában meg egy ujat alkota. Jutalmak által udvarába voná kora legjelesebb férjfiáját, egyebek közt veronai Guarinit, az esmeretes költő ösét, 's Aurispa Jánost, 's tudományok iránti szeretetét még fíjaira, Lionel- és Borsó-ra is áltruházá, kiknek arra czélzott főtörekedése, hogy Ferrarát, mint a' tudósok 's költők hazáját, Olaszország minden városai közt dicsőségre emeljék. Lionel (mh. 1450) országlása sem hódítással, sem más political esetekkel nem ragyog; hanem az Este háznak egy fejedelme sem tiszteltetett characterre méltósága, lelkének kellemesége 's erkölceinek finomsága miatt kortársaitól annyira, mint Lionel. Ő minden módon előmozditá a' tudományokat 's művészségeket, kereskedést 's keresetmódokat, sőt maga is jeles példányt adá az ékesszólásnak latán 's olasz nyelveken. Levelezett Olaszország minden nagy embereivel, 's legtöbbit tett kora minden fejedelmei közt a' régi literatura divatba hozására. Testvére 's felváltója Borso (mh. 1471) alatt virágoztak a' kereskedés, földmivelés, kereset, 's a' béke minden művészségei. Borso a' fényt szerette, de sem erősségeket, sem hadakat nem tartván, nem rongálá meg pénzbeli állapotját. III. Fridrik császár, Ferraran keresztülutaztában annyira megbájoztatott Borso fogadása által, hogy ennek modenai 's reggioi hercegi czimet ada. Ehhez Borso II. Pius pápától hercegi méltóságot szerze Ferrara számára, melyet pápai feudumképen birt. Felváltója, I. Hercules (mh. 1505), sokat szenvedett a' Velenczesek- 's szövetségeseiktől, kik az Este házat birtokától meg akarák fosztani; Mailand, Florencz és Nápoly mellette fegyverkezés fel, 's így közönséges háboru támadt. Egy nem kedvező békekötés után (1484) 21 eszt. tartá fen Hercules neutralitását, melly idő alatt Olaszország nagy változásokat szenvedett. Ez időben a' béke minden áldásaival virágoztak tartományai 's fővárosa a' pompa és művészségek fényében ragyogott. Barátja 's ministere az „*Orlando innamorato*“ költéséről híres scandiano gróf Bojardo volt, 's Ariosto, akkor még csak ifju, szinte részt vón hercegi kedvezésében. A' ferrarai udvart azon kor minden szép elméje ékesíté. I. Herculest fíja, I. Alfons (mh. 1534), váltá fel, kinek második hölgye ama; híres Borgia Lucretia volt, a' ki ritka észtehetségeivel 's tudományok iránti szeretetével neminemükép lemosá elébbi élte szennyét. Testvére, Hippolyt cardinal szolgálatjában volt Ariosto; hanem ezen fejedelem méltatlan volt a' nagy költőre. A' cardinalkalap oly kevéssé tartóztatá indulatoskodástól 's vétectől, hogy természeti testvérenek, Juliusnak, a' kívül szerelmében vetélkedett, szemeit kiszuratá, mivel hogy azokat a' mind a' kettejektől tiszteltetett dáma egy izben szépeknek nevezte volt. Alfons a' kegyetlenséget, mellyre egész Ferrara felzudult, büntetlen ha-

gyá; hanem másik testvére, Ferdinand, 's a' megcsonkított Julius öszveesküvést készítettek, hogy őt letévén, Hippolyton annál könnyebben állhassanak bosszút. Az öszveesküvés felfedeztetett, 's tömlőczben végzé életét mind a' két testvér. Alfons nagy hadvezéri tehetséget fejté ki. Mintán 1509 a' cambrai ligához állt volna, megjelenének a' Velenczések Angelo Trevisani alatt egy hajössereggel a' Po torkolatjánál 's ijedségbe hozák Ferrara vidékét. Alfons azon hajössereget, melly a' vizen felseléd evezett, a' két parton épített ágyúszánczai közé csalá 's így azt részént elfoglalá, részént elégeté (1509). E' győzedelmét Olaszország minden költője megéneklé. II. Gyula pápa, a' cambrai ligát csakhamar elhagyván 's a' Velenczésekhez állván, Alfonsot, mint a' kit erre birni nem tudott, kemény egyházi átok alá veté 's minden pápai birtoka elvesztésére ítélé. Alfons elveszté Modenát 's minden segedelmet; csak a' Francziák maradtak hívei, kiknek ravennai győzedelmét (1512) tetemesen is segíté. De a' Francziáknak csakhamar ki kelle takarodniok Olaszországból, 's így Alfons egyedül maradt. Azonközben megholt II. Gyula; hanem felváltója, X. Leo, sem akará Modena 's Reggio városait kiadni, a' mire I. Ferencz király, az Este-ház különös jóakarója által, le volt köteleztetve. Sőt annyira ment a' romiai udvar, hogy Alfonsot, testőrsége megvesztegetett kapitánya által meg akará gyilkoltatni. Mig Alfons, minden felől fenyegettetvén, védelemre készülne, az alatt megholt X. Leo (1521). Ez menté meg az Este házat közel enyészttől. VI. Adrián visszavevé az egyházi átkot; hanem ugy látszott, hogy felváltója, VII. Kelemen, az Alfons elleni gyűlölséget, nagybátyja Leotól örökségben kapá, mert nem csak Modenát nem adá neki vissza, hanem egyéb birtokait is igyekezék elfoglalni. Csak Roma bevétele (1527) után állittaték vissza elébbi birtokaiba 's erősítették meg felségi jusaiban, V. Károly által. II. Hercules az ő felváltója (mh. 1559) legnagyobb hódolattal viseltetett V. Károly iránt, a' ki elintézője volt minden olasz ügynek; testvére Hippolyt cardinal pedig szükség esetére Franciaország védelmét szerezte meg neki. Ez a' cardinal, Tivoliban a' pompás villa d'Este építtetője, századjában legnemesb pártfogója volt a' tudományoknak. II. Alfons (mh. 1597) szerette ugyan a' tudományokat, de még inkább a' zajos örömeket. Hinságában vetekedni akart a' florenczi nagyherczeggel 's a' lengyel koronát egész életében vadászta. Így megrongálta pénzállapotját 's alattvalóit adókkal terhelte. Az ő udvarát is diszesíték jeles emberek; de Tassónak itt szenvedett viszontságai csak szomorú emlékül szolgálnak az Este háznak. Az a' hét év, mellyeket Tasso vagy azért, hogy a' herczeg testvérét, Leonorát, szerette, vagy hogy a' herczeg iránt az illendőség korlátit álhágtá, a' bolondok házában töltött, bizonyítja ezen fejedelem nemtelen kemény szívét. Három izbéli házassága magtalan maradván, Caesar öccsét (mh. 1628), I. Alfons természeti fiját, választá örökösének. Midőn ez az országgláshoz jutott, választatását törvénytelennek 's az Este ház egyházi feudumát egyházi sajátának nyilatkoztatá VIII. Kelemen pápa. Caesar engedett neki 's lemondá Ferraráról; Modenát és Reggiót ellenben megtartá, öröklési júsát a' császár nem fessegetvén. Fija, III. Alfons, elejénte igen nagy zsarnok volt; hanem szenvedélyesen szeretett hölgye, sávoyeni Isabella, halála által egészen megszélidült, annyira, hogy még az országglást is áltadá legidősbik fijának, Ferencznek, maga pedig egy tirol Capucinusmonostorba ment 's ott holt meg. Ferrara elvesztése után vége volt az Este ház régi fényének. I. Ferencz mh. 1658. IV. Alfons mh. 1662; II. Ferencz mh. 1694; Rinaldo mh. 1737. Ez, elébb cardinal, elvette Charlotte Felicitas braunschweigi herczegasszonyt, a' hannoveri herczeg leányját 's így egyesité az Este ház 1070 oltá elválva volt ágait. Fija, III. Ferencz, kedvelé a' tudományokat; Muratori és Tiraboschi évpenzt kaptak tőle. Ennek fija III. Hercules, Modena, Reggio és Mirandola utolsó herczege

egyetlen egy leányját, Maria Beatrixot, Ferdinand austriai főhercegnek adá hitvesül. E' házasságból születének Maria Ludovica, I. Ferencz austriai császár 3-dik hitvese, IV. Ferencz, Ferdinand és Maximilian. Hercules nagy kincset szerzett ugyan, de népei szeretetét elveszté. 1796 Velenczébe szökött a' Francziák elől; Modena és Reggio 1797 a' cisalpini szövetségbe léptek 's az Este ház a' campo-formioi béke által (Oct. 17. 1797) itteni felsőségét elveszté. (L. MODENA.)

ESTCSILLAG (derünnye, Hesperus), különös 's tulajdon neve a' Venusnak, mivel ezen csillag a' naphoz való nagy közelléte miatt (48 foknál tovább el nem távozhatik) csak a' reggeli 's esti órákban gyönyörködteti pusztá szemünket. De akkor olly szép 's a' többi csillagok világától olly nagyon különböző fényvel tündöklök, hogy mindenki örömet fűggeszti reája tekintetét, 's tán senki sincs, a' ki az estcsillagot teljességgel nem esmerné. — Mercurius estcsillag nevezetre szintolly jussal bírna, mint Venus, mert ő is csak reggelen-és esténként mutatkozik a' pusztá szemnek, 's még kevesbbé messzére távozhatik el a' naptól, mint amaz; de épen azon nagy szomszédsága a' nappal okozza, hogy éghajlatunk alatt, a' hol felhők 's gőzök olly gyakran elborítják a' láthatárt, csak igen ritkán látható pusztá szemmel. — Mondják hogy Copernicus még halálagyán is busult volna azon, hogy Mercuriust meglátni egész eltében szerencséje nem lehetett.

Albert Ferencz.

ESTHAJNAL, I. HAJNAL.

ESTHLAND vagy Reval helytartóság, az orosz lieflandi tartomány éjszaki része, 330 nsz. mf. 302,600 lak. (m. sz. csak 229,300), földje homokos, mind a' mellett sok kendert, lent természet 's szarvas marhát, lovat 'sat. legeltet. Fővárosa Reval. Az Esthek, finn népség, már hajdan az orosz monarchiához tartoztak 's Tsudoknak hivattak. Később ki akartak vonulni a' főfelsőség alul; 1385 oltá, mikor a' német rendnek adatott el ezen tartomány, a' lieflandi status egy részét tette, mellyel, miután 100 évig svéd hatalom alatt álla, ismét Muszkaország alá került 's II. Katalin alatt revali helytartóság nevét kapta, de 1797 ismét mint Esthland gouvernement állíttatott helyre. Az Estheknek többnyire rossz lakjaik vannak, magok durvák és testek sanyarhoz szokott, vallások luther. Sándor császár 1804 sokat könnyített a' parasztok állapotján Esth- és Lieflandban.

ESTPONT. azon pont az égnek ama' részén, hol a' csillagok elnyugodnak, mellyben az egyenlítő keresztülvágja a' láthatárt. A' nap, azon két napon, mellyekre az éjnap egyenlőség esik, de csak akkor, épen azon pontban nyugszik el.

Albert Ferencz.

ESTREES (Louis César, herceg), Franciaország marsalla és status minister, szül. Parisban 1695. Berwick marsall alatt a' Spanyolok ellen harczolt, 's ugy kitüntette magát, hogy tábornok 's a' lovasság generalinspectora lett. Az 1741-ki háboruban, a' Ménuson Seligenstadt mellett történt általkelesnél, a' fontenoi csatában (1745), Mons és Charleroi ostrománál, 'sat. a' szász marsall bizodalját megnyerte. 1756 általvév a' marsalli pálczát 's 1757 100,000 embert vezetett Németországba. E' szavakkal vált el XV. Lajostól: „Julius első napjaiban az ellenséget a' Weseren keresztül kergetem, 's Hannoverába nyomulni készülök.“ Szavát tartá 's a' cumberlandi hercegen Jul. 26. 1757 Hastenbecknél teljes győzedelmet nyert. A' Hannoveraiak már a' választó fejedelemségből kitakarodni készültek, midőn E. az udvari fondorkodások által visszahivatott, 's Richelieu állott helyébe. A' Minden melletti vesztett csata után Guisenbe küldetett, de nem vette fela' vezérséget, hanem még elégedett azzal, hogy Contadest tanáccsal segítette. Háboru végével hercegi méltóságra emeltetett. Megholt 1771 mag nélkül. Minden méltóságait érdemmel szerzette 's benne nem kevesbbé a' haza polgárát, mint a' bajnokot tisztelték.

ESTRÉES (Gabriele, Beaufort hercegné), IV. Henrik francia király kedvese, szül 1571 táján. Atyja, Antoine d'Estrées, Picardia egyik legrégibb nemes házának sarjadéka volt, ki darabig mint pattantyusság nagymestere (*Grand maître de l'artillerie*) szolgált 's Noyon védelmezésében Mayenne herczeg ellen jelesül viselte magát, miért IV. Henrik Isle-de-France kormányával ajándékozta meg. Gabriele huszadik tavaszát számlálhatta, midőn Henrik, Coevres várában, elsöben megpillantá, 's a' deli leányka kecsesi által tüstént lebilincselve lett. Azonban Gabriele, akkoriban Bellegarde herczegbe szerelmes, elejénte nem igen látszott hajlani a' király kívánságára: de az sem hagyott alább hódolásaiban, sőt hogy a' kedvest láthassa, parasztruhába öltözve még az ellenség előőrei közt is keresztülcusszant.annyi vonzódás megilleté végre a' szép hölgy szívet, 's Gabriele szerelmese lón a' lovag királynak, ki asszonyi teremést soha oly mélyen nem tisztelt, mint az öreg Estrées leányát. De a' nemileg kemény apa miatt nem élheté Henrik nyugodtan boldogsága örömeit, 's ez okon kedveltjét színből Liancourt Damervalhoz adá, 's a' csak névre kötött házasság Liancourt tehetetlensége ürügye alatt nem sokára felbontatott. Ez elválasztásnál az vala Henrik czélzása, hogy kedvesét, mint törvényes hitvesét thronra emeli. E' végett nem csak Valois Margittól elválni készült, hanem Beaufort grófságot is herczegséggé tette, 's azzal Gabrielét megajándékozván, így annak az udvarnál rangot szerzett. E' feltétel kivitelének leginkább Sully vala ellene, ismételve elejébe terjesztvén a' királynak az abból származandó károkat. E' miatt Gabriele esküdt ellensége leve, 's a' minister rosszakaróji által ingereltetve egykor annyira elfeledé magát, hogy annak elbocsátását a' királytól kíváná. Henrik válasza szinte oly nemes, mint királyi volt: „Ha egyiketeket csakugyan kerülnöm kell“, monda, „ugy inkább akarok vesztetni tiz oly szeretőt mint te, hogysem egy oly ministert mint Sully.“ Pedig még is oly lelkesen szeretete Gabrielét, hogy egy veszélyes pillanatban így ira hozzá: „Ha veszte, jobban esmersz, mint sem félhetnél, hogy megfutok. Végső gondolatom Isten, végső előtti te leszel.“ A' király erős akaratja 's Gabriele kívánsága mellett sem mehele még is végbe a' czélzott házasság. Husvét hetében 1599, midőn már a' királyné elválását tárgyazó alkudozások folyamatba tétettek, a' király gyontató papja, René Benoit, unszolására elhagyá Gabriele az udvart 's Parisba vonult. Itt Zöldcsőtörtőkön, mindjárt ebéd után, mellynek végével egy narancsot ett vala, oly rémitő vonaglások jövének rá, hogy gyönyörű arca irtóztatólag elváltozott, 's már szombaton legnagyobb kinok közt mult ki. Azt hirlélék, egy rángatózásokkal egybekötött gutaütés vetett véget élteinek, de a' halál igaz okáról senki sem kételkedett. A' király fájdalma e' vesztéségen igen nagy volt 's Gabrielét, mi az uralkodók kedveseinél ritkán történik, közönségesen gyászolták: ezt caractere jósága és szelidsége, ugy azon szemérmessége által, melly soha el nem hagyta, sőt az ország dolgaiba elegyüléstől mindenkor visszatartóztatta, méltán meg is érdemlé. Három magzatot szült a' királynak, agymint az utóbbi Caesar és Alexander Vendôme herczegeket, 's egy leányt. Katalin Henriettet, később Elbeuf herczeg nejét. Franciaországban nem régiben kijött életírása mellé egy közte 's királyi szeretője közt folyt érdeklletes levelezés van csatlolva.

J.

Ész, az a' tehetség, melly által az érzékfeletti megemertetik vagy szellemiképen szemléltetik (észbe vétetik). Az érzékfeletti foglalatoskodik p. o. a' vallásos ember, midőn elméje 'a minden dolgok érzékfeletti alapjára, azaz, Istenre és annak a' világhoz 's emberhez való viszonyára van függesztve, és annyiban a' vallásos ember eszes. De azonban az észnek ép állapotjában is meg kell különböztetni a' mivelé és miveletlen észet. A' csupa vallásos ember a' vallásbeli igazságokat

a' maga szemléleteinek világos öneszmélése nélkül, csupán (homályos) érzésben szemléli, ellenben a' művelt vallásos emberben a' homályos érzések és előterjesztések világos ideákká emelkednek. Ez a' felemelkedés vagy fenebb mivelődés már egyedül a' tudomány által megy véghez, melly, ugy szólván, minden szellemi műveltségnek eleme. Epen így van a' dolog az értelemre nézve is: van művelt (tudományos) és műveletlen (közönséges) értelem. A' műveletlen embernek vannak ugyan megfogásai sok dolgokról, de nem eszmélik azokat világosan, nem tud azokról magyarázatot 's számot adni. A' köz életben 's nyelvben az ész gyakran felcseréltetik 's öszvezevartatik az értelemmel, ellenben szorosb megkülönböztetés mellett, már a' formalis viszonyban 's a' felségesre és eredetire irányzott esmereti munkásságban is észre vették az értelmesség 'és eszesség. Mi legyen az ész, azt csak az ő ellentéte által az öszvehasonlításnál fogva lehet világosan megismerni, valamint hogy minden dolgokat vagy igazságokat csak az ők ellentéte által (p. o. a' jót a' gonoszhoz, az igazt az igazságtól) lehet mi bennünk világos esmeretre hozni. Helyesen magyarázták az ésszt ideák tehetségének, az értelmet a' megfogások tehetségének. De ki értheti ezt, ha nem tudja, mik az ideák, mik a' megfogások, és hogy különböznek egymástól. A' köz életben az ideák és megfogások kevéssé vagy épen nem különböztetnek meg; mindkettő alatt csupán subjectiv szüleményeit értik az emberi szellemnek, minden szükségesképi öszvefüggés nélkül valami reallal vagy objectivummal, mellyre azok vitetnek. A' mit a' tudomány ideáknak nevez, nem minden előtt látszik mindjárt érthetőnek, azonban hadd szolgáljon egy előre bocsátott példa világosításul. A' művésznek, p. o. egy festőnek, azon művről, mellyet ki akar vinni, mindenkor van először valamely ideája, azaz, egy még ki nem fejtőzött képzelte képe, egy szellemi egység, mellyből a' művész munkájakor a' műv a' valósággra előáll, és mint egész minden részeivel érzékikép szemléltetővé lesz. Mind az tehát, valami lényesen a' művhez (p. o. rajzolóhoz) tartozik, először ideal volt vagy a' művész lelkében szellemi módon előképeztetett, 's csak az anyagtárgyat (p. o. festékeket) veszi ő a' természetből, a' való világból. A' művnek ideája tehát annak subjectiv eredete, maga a' műv pedig az ideának kifejtetett tárgyas jelene. Minden művértőben, ki a' művet szemléli, a' művnek valóságos ideája gerjesztetik a' szemlélet által, mivel az arra való tehetség megvan ő benne és ezen ideában, melly ő benne szemlélet által élővé lesz, a' művnek megértése és annak tökélyén való öröm adatik nekie. Ellenben a' kik művérték híjával vannak, vagy művészeti műveltséggel semmi tekintetben nem bírnak, látják ugyan a' művi jelenetet, de nem értik azt, azaz, nem képesek annak ideáját felfogni, ők p. o. Rafael Madonnájában egy asszonyfőt, Leonardo da Vinci szent vacsorájában egy eleven beszélgetésbe vegyült asztali társaságot látnak, 's egyebet semmit. — Ha már a' természetet annak belseje vagy, ugy szólván, szelleme szerént gondoljuk, tehát a' dolgok minden ideájí benne vannak abban, mint azoknak érzékfeletti egységei, és a' látható (érezkiképen észrevehető) dolgok ezen ideáknak kivetelei, tárgyas előállításai. De a' természetnek mint belsőnek, mint minden természet ideák munkás foglalatjának, nincs szüksége arra, mint az emberi művészeknek, hogy a' maga műveire az anyagot kívülről vegye, sőt inkább az ideák a' dolgok anyagjának szintugy mint alakjának, és így az egész dolgoknak teljes alapját, mind szellemi, mind anyagi oldalról magokban foglalják. A' teremtés tehát az ideáknak, mellyek a' dolgoknak érzékfeletti alapjai, megvalósulások, időülések 's téresülések, 's a' latán natura szó itt van a' maga való, eredeti jelentésében, mint a' dolgok születése (*natura rerum*), t. i. az ideákból. Minthogy már az ember, mint Isten képe, a' maga örök eredeténél fogva, hasonlóan egy idea az Istenben, tehát ebből következik az érzék feletti embernek egysége vagy lényes rokonsága

az Istennel, és az embernek, ezen belső egységénél fogva, van tehetsége arra, hogy a' dolgok ideáját megesmerje vagy eszmélje. Mert hiszem ugyan azon okból esmeri meg a' mivész is a' maga mivrokonja miveinek ideáját 's érti meg a' mivértő a' mivek szellemét, mellyeket szemlél; a' mivészi szellem egységénél, az emberi elme azon tulajdonságánál, fogva érti meg azokat, mellyek a' mivészekkel egymás közt és a' mivértőkkel közösök. Az a' tehetség már, melly által a' dolgok ideáját megesmerjük vagy belsőképen szemléljük, neveztetik észnek tudományos értelemben. A' ki már ezt a' legfőbb tehetséget magában kifejtette, azaz, a' ki észli miveltséggel bír, az megesmeri minden dolgok eredeti egységét az Istenben, mint minden ideák summájában vagy végtelen egységében, megesmeri a' belső 's mindent együvé foglaló összefüggést a' világban (universumban), 's innen ugy nézi ezt mint egy műszeres (organicus) egészet, mint az Isten végtelen tökéletességeinek rendszeres kijentését; tudja, hogy a' világ, mellyet ő külsőképen szemlél, csak egy ő benne élő, belső ideavilágnak visszasugárzása, és hogy ugyan azon teremtő erő, melly ő kívülötte dolgokat állit elő, munkás az ő érzékeiben is, és az érzéki szemléletben a' világot ábrázolólag ismétli. Az észre nézve tehát minden egy, ő reá nézve csak egy Isten van, csak egy világ (mint Isten jelenete), csak egy végtelen szellem (mint isteni világlelek) és egy végtelenségig kiterjedett 's lelkesített test (a' látható mindenség, természet), csak egy élet, csak egy igazság, és minden különválás csak tünet, minden sokság csak ugyan azon végtelen lénynek kijelentése végtelenül különböző grádicsokon. Ellenben az értelemmre nézve minden külön van valva; így az ideák (mint megfogások) a' dolgoktól 's a' dolgok egymástól, így a' szellem (az élet) az anyagtól, a' lélek a' testtől, Isten a' világtól, a' lény az alaktól 'sat. és minden csak külső viszonyban van, 's történetes öszveköttetésben áll egymással. Mert az értelem különválasztó tehetség; ő benne egyesül a' reflexió (a' szellemnek az egyesre, a' különbözőre való irányzatja) és az abstractio (különöző, elválasztó munkáság); ő mindeneknek előtte elválasztja a' szemléletben a' subjectivumot az objectivumtól, és az által különszakasztja az ideákat a' dolgoktól, azaz, megfogásokat képez, mellyekről ő azt hiszi, hogy azokat részént a' külső dolgok benyomásai (valamelly történetesen adatott tárgy) által, részént tulajdon önkényes munkássága által nyerte. Az elmelő (reflectaló) és elvonó (abstraháló) értelemnek irányzatja tehát a' megkülönböztetés, elválasztás, feldarabolás, és megkülönböztetés a' végtelenségig. Neki a' világegységek végtelen soksága egy egész, de nem belső isteni lelkesítés és a' tagok szükségesképi összefüggése által, hanem csupán a' már magokban is különvált részek külső öszveköttetése által, egy a' világtól általánosan különvált lénynek szabad akaratjánál fogva. Nem az értelem tehát magában véve az a' tehetség, melly által az ember az igazságot megesmeri, önmagát, Istent és a' világot érteni tanulja, hanem az ész. Az értelem magában véve a' csalódás országába vezeti az embert, az ész vezet pedig önmagába és az igazság esmeretére vissza. Az értelem az észtól való elszakadás; mert csak ez az isteni az emberben, az értelem pedig csupa emberi az Istentől való különválásban. Azonban minthogy minden csak az ellentét által jut önesmeretre, tehát az értelem és annak képzése szükséges az észnek öneszméletére. Az egység csak a' sokságnak és különféleségnek ellentétében, 's a' sokság valódi jelentése csak az egységnek ellentétében esmertetik meg. Azért is az észli miveltség lehetetlen értelmi miveltség nélkül, de ellenben észli miveltség nélkül szintugy nem lehet valóságos értelmi miveltség. A' valóságos miveltségre megkívántatik az értelem és ész között lévő helyes viszony, és mindkettőnek harmoniás kimivelődése. Egyiknek a' másikon való felülhatása félszeg 's korcs miveltséget szül. Az emberek nagyobb részénél még az értelmi miveltség felülhatása uralko-

dik az észnek róvására. Ez a mi időkorunk uralkodó társalkodási miveltségének character-e: Sok esmeretekkel (megfogásokkal) birnak az emberek, birnak ügyességgel azok használásában a kölcsönös mulattatásra, birnak combináló talentummal 's gyakorlott ítélő tehetséggel az emberi viszonyok előterjesztésére, de nem birnak az ideák tiszta szemléletével, hiájával vannak az isteni viszonyokba való belátásnak, melyet csak olly ész miveltség nyujthat, melly az értelmet magának célirányosan alája vetette és a maga organjává (műszerévé) képzezte. Más oldalról az észnek az értelmén felülhatása az ezzel ellenes félszagséget szerzi a miveltségben, és tudományos ábrándozást szül — ha szabad azt így nevezni — olly mysticismust a tudományban, melly abban ellenmondás, mert a tudománynak nem kell talányokban beszélni, hanem inkább, a maga rendeltetéséhez képest, a természetnek, miveltségnek és vallásnak rejteményeit (mysterionait) — a mennyire lehet — megfejteni. A fenebb emittett ellentétből, melly szerént az értelmi miveltség felülhatása ellenébe tétetik az igazi ész miveltségnek (melly a magasb értelmi miveltséget magában foglalja), lehet kimagyarázni az empiricus és rationalis vagy philosophicus természetvizsgálók között, vagy általján fogva az empiricus és tudományos tudósok között való ellentétet is. Amazok (az empiricusok) értelmes szellemmel vizsgálják és nyomozzák a természetet, ők a dolgok különválását a világban eredetinek 's általánosnak lelik, honnan a dolgoknak csak külső viszonyzatjait látják 's nem semmi belső egységet. Ezek (a tudományos tudósok) a természetet eszes szellemmel vizsgálják és nyomozzák; ők a különféleségben az egységnek szükségesképi kifejtőzését látják a jelenés végett, mindenütt belső (műszeres) öszvefüggést 's lényes rokonságot esmernek meg, és a jelenelő világban az Isten kijelentését szemlélik örök törvények szerént. — A valóságos ész miveltség tehát az értelemnek és észnek a kimivelődésben való egysége vagy harmoniája. Ez a miveltség egy a tudományos (philosophusi) miveltséggel. Latlatni innen, hogy Kant az észet tulajdonképen értelemnek tekintette és önkényesen szorítá azt határok közé, midőn annak csak a tapasztalás megyéjét mutatá ki, mellyel a lélek soha meg nem elégedhetik. Kant hozta be továbbá a theoreticus és practicus észnek megkülönböztetését, a mennyiben felvév, hogy az ész a priori megismeri, részént hogy valami van (theoreticus ész), részént hogy valaminek lenni kell (practicus ész). (L. KANT PHILOSOPHIÁJA.) Méltán ostromlák azonban az ő vitatását, mellyel a practicus észnek elsőségét sürgeté, melly által ő az észet magával mintegy meghasonlásba hozta. — Chinában van egy ész secta, Tao-sse, azaz, az ész követője. Ez a Lao-Tsü által a Confucius idejében felállított vallásos-philosophusi secta mind Confuciusból, mind a Buddhaismustól elszakasztá magát. Csak egy munkája maradt fen Lao-Tsünek, melly, mint a többi szent könyvek, King nevet visel. Mivel e King tételeinek nagy és belső hasonlósága van Pythagoras, Plato, Plotinus és más görög philosophusok tételeivel, innen Remusat Abel ezen régi népeknek öszveköttetését hozza ki. L. „Mém. de l'institut royal de France“ 7 d. D. (Paris 1824 negyedrétt.)

A. B. S.

ESZEK (Essekínium, Esseg, Ossik), szabad kir. város 's Tótor-szágnak anyavárosa Verőcze várm., nem messze a Drávának a Dunába szakadásától, szép, de posványos és egészségtelen helyen, 1789 ház. 8661 cath. 2371 ó-hitű, 26 protestans és 39 zsidó, öszveséggel 11,077 lak. Egy része a Dráva bal partján fekszik, mellyel egy jeles hosszú hid tartja fen az öszveköttetés. Felső és alsó városra osztatik. 1712 építettett vára, melly egy az austriai birodalomnak legjobb erősségei közt, kaszárnájában 's casamattájában 30,000 főből álló őrseregnek adhat helyet. A tótországi hadi kormányzéknek, hadi és tartományi biztosságoknak, postai igazgatásnak, kamarai selyemtenyészésre ügyelő

hivatalnak helye. Verőcze vármegye itt tartja gyűléseit. Sok templomok, mellyek közt legrégebb a' Mihály arkangyalé, a' Franciscanusoknak és Capucinusoknak klastromai, cath. gymnasium, főiskola, rajzoló iskola, könyvnyomtató intézet 's több szép épületes (mint a' nagy kaszárnya, főórházak, katonatisztek új háza, város háza 's a' vármegye két háza) vannak benne. Megjegyzést érdemel jól rendelt polgári katonasága, melly négy companiából (centuria) áll; ketteje vagy egy osztály vadászcompániának, a' más kettő polgárkatonaságnak nevezetűk; ezeken kívül három csapat lovassága (huszárok, dsidások vagy uhlanok és vasasok) is van a' városnak; mindenik osztály tulajdon kapitányától, az egész katonaság pedig, melly 600 főből áll, a' város bírájától függ. Az eszei polgárkatonaság 1809, midőn az őrsereg a' Fracziák ellen küldetett, minden katonai kötelességet, a' poskaporos tornyoknál való őrállást, élelem 's más hadi dolgok szállítását magára vállalván, vele őt hasznos szolgálatot tett. Négy nagy vásárát a' szomszéd török tartományokból számos kereskedők szokták meglátogatni, a' honnan kereskedése jövedelmes. — Eszek helyén a' Romaiak idejében Murso vagy Mursia állott, melly az Alsó-Pannoniát kormányozó romai helytartó lakhelye volt. II. Soliman török császár 1560 a' Dráva mocsárain mintegy I mf. töltést és hidat csináltatott, 20,000 Keresztényt dolgoztatván rajta. A' halhatatlan Zrinyi Miklós, hogy a' nagyvezér előtt az utat elvághassa, 1664 lerontatta ugyan ezen óriási munkát, de mindenünnen oda hajtattott Keresztények által ismét helyre állították azt a' Törökök. Ezentul I. Leopold császárig török járom alatt nyögött Eszek, míg Sept. 29. 1687 kegyetlen urai ki nem verettek. Mostan uralkodó királyunk I. Ferencz alatt Mart. 23. 1809 szabad kir. várossá tétetett. *L—ú.*

ESZMÉLET, az az állapot, mellyben mi a' dolgok előterjesztéseit mint bennünk való változásokat, azoknak tárgyaival együtt, mind egymás között, mind önmagunktól megkülönböztetjük. Az az állapot, midőn minden eszmélet megszűnik, az ájultság állapotja. Az eszméletet tovább magyarázni nem lehet, mivel az egyszerű megfogás. Csupán a' tapasztalás tanít bennünket, hogy mi a' bennünk lévő változásokat eszméljük, vagy legalább eszmélhetjük. Ebben áll a' mi empiricus eszméletünk. E' szerént hát eszméljük mi az egymást váltogató állapotokat, a' mi kedves és kedvetlen érzéseinket 's általjában mind azt, valami bennünk gondoltatik és éreztetik, és megkülönböztetjük ezeket az elébbeni állapotoktól, a' miből azután relativ gyönyörködés vagy kedvetlenség származik. Minthogy azonban ezek az állapotok folyton folyvást változnak, tehát ezen eszméletnek is azokkal együtt változnia kell; és így az empiricus eszmélet változó. Minden empiricus eszméletnek pedig szükségesképi viszonya van a' transcendentális eszmélettel, azaz, azon eszmélettel, melly minden tapasztalást megelőz. Ez a' magunk eszmélete, vagy az eredeti apperceptio, mellyet öneszméletnek is nevezünk fenebb értelemben. E' szerént minden eszmélet a' mi esmeretünkben szükségesképen a' mi önmagunk eszméléséhez tartozik. Ez már a' feltétele minden előterjesztések lehetőségének, hogy t. i. mi a priori eszméljük a' mi általános indentitásunkat minden változásokra nézve, mellyek a' mi belső életünkre tartoznak. Ez a' pusztá előterjesztése az ennek, mint az egység és minden előterjesztések összefüggése feltételének. Azért is az a' tétel, hogy minden külön empiricus eszméletnek egy saját öneszméletben össze kell köttetnie, általjában első formalis alaptétele a' mi gondolkodásunknak közönségesen. *A. B. S.*

ESZTENDŐ (*annus*), neve azon időszaknak, mellynek lefolyta után a' nap ugyan azon helyzetetésbe tér vissza a' föld 's a' többi csillagokra nézve, a' mellyben ezen időköznek kezdetén vala; 's melly után az azon helyzetetésétől függő tűnemények, mint p. o. az esztendő szakaszai, az éj és nap hosszának változásai 'sat., épen elvégzett forgásaikat a' most követett rendben újra kezdik. — Azon nagy befolyása a'

napnak reánk és foglalatosságainkra már a legrégibb időkben az emberek az esztendő hosszúsága kikeresésére indította; segíték ezt a csillagok kelése's nyugvása's a' napnak (leghosszabb's legrövidebb napon való) legfelsőbb's legalsóbb magasságának vizsgálati; de részént az eszközök tökéletlensége, részént's kivált a' tapasztalások szük volta miatt az első próbák pontossággal nem bírhattak, 's az esztendő hosszának tudása tehát a' legrégibb időkben csak nagyon hiányos lehetett. Herodotus beszéli, hogy az Egyiptombeliek, 's azok közt nevezetesen a' Thebeiek, voltak volna elsők, kik az esztendőnek hosszúságát meglehetősen pontossággal határozták meg, 365 napnak vévén azt fel. Később megesmerték kivált az ebesillag (kaszácsillag, sirius) napiránti (*heliacus*) felkeléséből, hogy az még $\frac{1}{4}$ nappal hosszabb, de mivel ezen maradékot (*residuum*) szerencsétlennék tartották, azt az innepek számításánál nem tekintették, a' 365 napot tovább is számlálták, az innepeket az esztendő minden szakaszain keresztül menni hagyták's csak azon időszakaszt jegyezték meg, a' melly után azok újra azon napra estek; melly időszakasz (ebsillagi időszaknak neveztetve) 1460 nappól áll. Így maradt ez Egyiptomban, míg az actiumi ütközettel annak függetlensége's azzal időszámítása (korszámítás, chronologia) is elveszett, 's a' római korszámítástól elnyomatott. — A' legelső egészen tudományos vizsgálatokat az esztendő hosszúságára nézve a' Görögöknek köszönjük. — Ptolemaeus, az alexandriai égvizsgáló írja, hogy Hipparchus (150 esztend. K. e.) szorgalmas vizsgálásokat tett az éjnapegyének idejéről, 's azon szerencés gondolatra jött, tapasztalásait azokkal egybehasonlítani, mellyeket Samosi Aristarchus 145 esztendővel előtte feljegyzett. Ezen egybehasonlítás által észre vette, hogy a' Callippustól már ó előtte felvett esztendőhossz (365 nap 6 óra) hibás, és hogy ezen hossz csak 365 nap. 5 ór. 55 perc. és 12 más. perc. teszen. Ennekokáért Callippus időszakasza, melly 27,759 napot 76 esztendővel eggyé tesz, is hibás, 's Hipparchus tett is egy javalatot ennek megjobbítására, melly azonban foganat nélkül maradt. A' Hipparchustól meghatározott esztendő a' tropicus esztendő vagy is azon időköz, melly alatt a' nap az éjnapegyenlítő pontokhoz visszatér, melly, mivel ezen visszatéréstől függnek az esztendő szakaszai, egyszersmind a' kortudományi esztendő is. Hipparchus után sok újabb's legújabb időbeli égvizsgálók (Riccioli, Hevelius, Cassini, Laplace, Zach és mások) igyekeztek az esztendő hosszát pontosan meghatározni, 's midőn a' Hipparchustól felvett methodust követték, mi ezen hossznak igen pontos tudásához jutottunk, melly hossz 365 nap 5 ór. 48' 50", 830 teszen. Ez azonban csak középhossza a' tropicus esztendőnek, mert ennek valódi hossza, mint a' vizsgálatok mutatják, kevesbé változó, 's azért a' középhosszat a' töle majd többé majd kevesbé változó hosszról egy egyenes esztendőnek meg kell különböztetni. Hogy ezen utolsót pontosan meghatározhassuk, fel kell vetni mind azon háborításokat, mellyeket a' mozgó föld a' többi vándorcsillagoktól's a' holdtól szenved, a' mi az astronomiai és mechanikai tudományoknak nagy kimivelődését teszi fel, mellyet a' régiek nem is sejdithettek, 's a' mit csak sok századok által folytatott, szorgos vizsgálatok által a' legújabb időkben, és még most sem egészen, lehetett elérni. — A' tropicus esztendőn kívül, esmertetnek még a' csillag (*sidericus*)'s az anomalisticai (*anomalisticus*) esztendők. A' csillagesztendő azon időköz, melly alatt a' nap egyenlő álláshoz tér vissza a' többi csillagok iránt, azaz, melly alatt tetsző utját a' föld körül egészen elvégzi. A' vizsgálatok t. i. azt mutatják, hogy ezen időköz különbözik a' tropicus esztendőtől, mivel a' napnak és holdnak a' földre való hatása az éjnapegyenlítő pontoknak visszamenését okozza a' csillagok közt. Delambre legújabb vizsgálásai szerint, ezen két (csillagi és tropicus) esztendő közt a' különbség 20' 19", 96 teszen, úgy, hogy a' csillagesztendő középhossza igen közel 365 nap 6 ór. 9 perc. és 11 más. perc. teszen. —

Az anomalisticai esztendő azon időszak, mely alatt a nap az ő utjában egyenlő helyzetre jó. Tudjuk ugyan is most, hogy a föld kupharántékos (*ellipticus*) utja nem fekszik változhatatlanul a világ térben, hanem hogy annak nagy tengelye csillagiranti helyzetét esztendőnként változtatja úgy, hogy a napnak 5' 12" kell a csillagesztendő felül, hogy a nagy tengellyel egyenlő helyzetetésbe visszatérhessen; az anomalisticai esztendő tesz tehát 365 nap. 6 ór. 14 percz. és 23 más. percz. Az eddig említett 's közönségesen napesztendőknek nevezett esztendőkön kívül, van még egy főneme az esztendőknek: a holdesztendő. Mivel t. i. észre vették, hogy a holdnak 12-szeri körülfutása után a nap csaknem ugyan azon csillagokhoz tér vissza, ezen 12 synodiens hónapból álló időszakaszt holdesztendőnek nevezték. Ezen felvételi szerént egy holdesztendő 354 nap., 8 ór., 48 percz. és 36 más. perczből áll; 's így csaknem 11 nappal rövidebb a tropicus napesztendőnél. Ennek fogva az esztendő szakaszainak idővel a holdesztendő minden hónapján keresztül kell mennie; vagy iktatásokat kell csinálni, ha az ne történjék. Az iktatás kétféleképen lehetséges; vagy egy napot (szökő nap) vagy egy egész hónapot (szökő hónap) lehet a közönséges esztendőhöz adni; 's az ilyen esztendő azután szökő esztendőnek nevezetik. — Mind az, a mi eddig az esztendőről mondatott, a csillagtudományi esztendőt illette; de ettől meg kell különböztetni a polgári esztendőt, mely szerént a nemzetek idejeiket osztják fel. Ezen esztendők is ugyan vagy tiszta nap vagy holdesztendők vagy a kettőnek öszvevararása, de a köz életben csak az egész napokat tekintjük 's a töröttök (*fracta*) kihagyatnak. Az esztendő szakaszainak kezdetei pedig vagy az esztendő minden napjaira eshétnek vagy iktatások által bizonyos napokhoz köttetnek. Az elsőbb esetben az esztendő változónak, az utóbbiban állandónak nevezetik. — A hajdankornak különféle nemzeteinél az esztendőnek mind ezen nemei szokásban voltak; az Egyiptombeliek és a Chaldeusok p. o. változó nap-, az Arabok változó hold-, a Persák (1079-től fogva) állandó nap-, a Romaiak, Caesar előtt, a Zsidók és Görögök állandó holdesztendőket használtak. — Mai időkben leginkább négy nemét különböztetjük meg az esztendőnek. A görög Keresztények változó, a többi Keresztények állandó napesztendővel, a Zsidók állandó, a Mohammedanok változó holdesztendővel élnek. — Ezen utolsón kívül, a többi három nem a nap- és holdesztendőnek öszveköttetésé- 's a csillagtudományi 's polgári esztendőnek megegyeztetésére czéloznak. Azért hasznos vagy inkább szükséges, az itt használt iktatásmódokat megismerni, a mire a következő rövid előadás szolgálhat. A görög Keresztényektől használt esztendő az úgy nevezett julianus esztendő, melyet Julius Caesar (46 eszt. K. e.) Sossigines görög égvizsgáló tanácsára hozott be a Romaiaknál. Állandó esztendőnek kellene lennie 's a tropicus esztendőnek hosszát 365 nap és 6 órában felvén, alkotója által az rendeltetett, hogy mindég (legelső behozásától fogva) 3 egymás után következő esztendőben 365, a 4-dik (szökő) esztendőben pedig 366 nap számláltassék. Ezen iktatásmód egyszerűsége miatt nagyon könnyű 's azért a julianus esztendő a történetirási előadások és hasonlításokban leginkább használtatik; de azt, a mire törekszik, az esztendőnek 's részeinek állandóvá tételét, el nem éri; mivel a tropicus esztendő 11' 10" rövidebb a julianusnál, a mely különbség 129 esztendő alatt egy nappá nő, 's így az esztendő, mellynek állandónak kellene lenni, változóvá lesz, melly ámbár lassan, de még is mindég jobban el-eltávozik a csillagtudományi esztendőtől. Alliago Péter és Cusann Miklós voltak első, kik (15. száz.) ezen környülállást észre vették, és a kalendáriom megjobbítását kérték, a mit valójában IV. Sixtus pápa Regiomontanus égvizsgáló által teljesített is akart; de ezen tudósnak halála volt oka, hogy ezen megjobbítás későbbre halasztatott; míg azt 1582 eszt. XIII. Gergely pápa, csak e végre rendelt, biztosság által,

véghez is vitette; 's így az ő róla nevezett gregorianum kalendariumot, melyet, az Ó-hitűeket kivén, minden egyéb keresztény felekezetek követnek, alapította. — Célja volt ezen megjobbitott kalendariumnak, az éjnapegyenetek (*aequinocia*) bizonyos napokra (Mart. 21-re a tavaszt, September 22-re az őszit) való megalapítása; ennek következtében az rendeltetett, hogy a százados esztendők közül (mellyek a julianum kalendariumban mind szökő esztendők) csak minden negyedik legyen szökő esztendő: ez által 3 nap, melyek a julianum kalendariumba 400 esztendő alatt szerfelett iktattatnak be, kimaradnak, a polgári esztendő megállapított 's az égvizsgálóival megegyezésbe hozatott; mivel a kettő közt a különbség olly csekély, hogy csak 3600—3900 esztendő alatt nő egy napra. Valódi alkotója ezen gregorianum kalendariumnak Lilius Antal volt, kinek intézetei szerént munkálkodott lekinkább a biztonság. — Egy más iktatásmód már 1079 oltá használtatik a Persáknál, melyet pontoságban csak kevesbbé mul felül a gregorianum. Deselel-eddin-Melek-Sah sultan, 's az ő égvizsgálója Omár-Alcheijam t. i. észre vevén, hogy, ha a polgári esztendő az égvizsgálóival megegyezzen, nem kell minden 4-ik esztendőben egy napi beiktatásnak történni, azt végezték; hogy 7-szer egymás után minden 4-ik esztendő, 8-szor pedig csak az 5-ik legyen szökő esztendő. Sok chronologusok ezen iktatásmódot a Liliusnál pontosabbnak tartották, de hibásan, mert ennél a különbség már 3400 esztendő alatt megnő egy napra. — Ennyit az iktatás módjairól, melyek a polgári napesztendőkben követtetnek, hogy az éggel megegyezésben tartassanak; a polgári holdesztendőnél, ugyan azon célznak elérésére, más iktatásmódok kívántatnak, melyek közül a most még szokásban lévőket rövidden értem. Ha a holdesztendő valódi, mint p. o. a Mohammedanoknál, akkor az iktatásról szó sincs, mert a hónap akkor kezdődik, mikor az új hold látszik. De mivel rendes előadásoknál az efféle meghatározás használhatatlan, tehát Affergami és Ullugh-Beigh a hónapokat 29 és 30 nappal (változtatva) számlálják. Most már az iktatás szükséges, és pedig olyan, hogy minden 30 esztendei időszakban, 11 nap beszűktessék. Ezen iktatás úgy történik, hogy minden esztendőhöz, a melyben az a valódi holdesztendő iránt való különbség 12 óránál többet teszen, egy nap hozzá adatik. — A Zsidók, kik, valamint hajdan a Görögök, a holdesztendő szerént számláltak, de ugy, hogy az állandó megegyezésben maradjon a napesztendővel, más iktatásmódot követnek 's mást is kell követniük, ha céljokat el akarják érni. Ezen iktatásmód azonban csak későbben vitetett bizonyos rendszabásokra, melyek főként abban állanak, hogy a hónapok változtatva 29 és 30 nappal számláltatnak 's minden 19 esztendőből álló korszám (cyculus)-ba a 3-ik, 6-ik, 8-ik, 11-ik és 14-iknek egy szökő hónap 30 nappal adatik, mely a 6-ik 's 7-ik hónap közé becsusztatik; e' mellett még azon kívül a forgással való pontos megegyezés végett, némellykor az esztendőnek második hónapja (*Marschesvan*) egy nappal meghosszabbítatik és némellykor a harmadik (*Kislew*) egygel megrövidítettik. A Zsidók ez által hatféle esztendőt különböztetnek: 1) rendes közönséges esztendőt (354 nappól); 2) számfelett valót (355); hijányost (353 nappól); azután 4) rendes szökő esztendőt (384); 5) számfelett valót (385) és 6) hijányost (383 nappól). Még többet a zsidó esztendő 's a zsidó korszámításról általjában nem mondhatni, mivel az rabbini mesterkedésekkel annyira meg van terhelve, hogy tökéletes előadása nagy szöszaporítás nélkül lehetetlen volna. — Ezen tárgyakról bővebb tudósítást 's oktatást a chronologiai munkákban találhatni.

Albert Ferencz.

ESZTERGAM vármegye, Magyarország Dunán inneni kerületében fekszik, 19 f₁₀ nsz. mf. 54,656 lak. és így 1 nsz. mf-ön 2875 laknak. A lakosok legtöbbször Magyarok (34 helys.) 10 helys. Tótok, 6-ban Németek. Nevét hasonló nevű fővárosától kapta. Határai: kel. Hont és Pest,

dél. és nyug. Komárom, éjsz. Bars várm. A' Dunától két u. m. éjszaki és déli csaknem egyenlő részre osztatik. Dunán inneni felében keves hegye van 's ezek is a' Velkopola hegysornak ide nyuló végei; ellenben Dunán tuli része, mellyet a' vértesi hegysor 's a' pilisi hegyek ágai fednek, hegyes. Nevezetesebb hegyei: Arpás, Csókaskő, Fejérkő, Szamarhegy, Gerecse; nyug. Órhegy, pilisi hegy, Gete és Strázsahegy, melly alatt verettek meg a' Törökök 1685. A' Dunán, Garanon, és Dorogon kívül több kisebb folyóktól öntöztetik földje, melly nagyobbára bor- 's gabonatermesztésre alkalmas; mindazáltal vannak homokos termékenyen tájéka is. Borai közt legjobbak a' szamarhegyi 's esztergami. Erdei elég fát, Süttő veres, zöld 's más színű márványt, Sári-Sáp és Dömös kőszentet adnak. Marhatartása nem legkitetszőbb. A' Dunában sok jó hala; a' Garanban sok jó izü rákja van. Levegője tiszta; hanem a' Duna szomszédsága által okoztatni szokott híves éjszakáktól az idegenekre nézve egészségtelenné tétetik. Kormányozásra nézve két járásra osztatik, u. m. az esztergamira, melly a' Duna jobb partján esik, 's a' Duna bal partján lévő párkányira. Főispánya az ország primása (most nincs); mostani főispányi helytartója gróf Nádasdy Ferencz, helytartói tanácsos.

L-ú.

ESZTERGAM (romai nyelven Istropolis 's a' Dunának a' Garannal egyesülésétől Istrogranum) szabad kir. város, has. nevű vármegyében, melly itt tartja gyűléseit, 854 ház. 9183 (kik közt 9164 Cath.) ide számolván Szent György és Szent Tamás m. városait is, 12,884 lak. Esztergam t. i. a) magából a' szabad kir. városból, b) az érseki városból, melly vizi városnak nevezetik 's c) Sz. György és Sz. Tamás városaiából áll; Sz. György az érseké, Sz. Tamás a' káptalané. Esztergamban, melly érsek lakhelye, ki egyszersmind ország primása, megjegyzést érdemelnek: hajdan erős vára; a' roppant érseki templom és palota, mellyeknek talpköve 1821 tétetett le Rudnay Sándor érsekségének idejében; a' káptalan, melly I. István királytól alkottatott 1001, 's Nagy-Szombathól, a' hova tétetett által, Buda, Esztergam 's más városok a' Törököktől elfoglaltatván, 1820 hozatott vissza, az említett primás Rudnay költségén; gymnasiuma, mellyben Sz. Benedek szerzetesei tanítanak; nemzeti főiskolája; polgári ispotálya; posta hivatala; épületei közt a' város temploma, vármegye háza és város háza. — Esztergam régi város. Némellyek Ptolemaeus Bregetiumát, mások Carpiat, melly későbbben ad Herculem nevet kapott, keresik benne. Hogy Gejzának, a' Magyarok utolsó fejedelmének, lakhelye 's így az ország főbb városai közt egy volt legyen, onnan lehet következtetni, hogy Sz. István, fija, itt jött világra 's itt kereszteltetett meg és avatott be a' keresztény vallásba. Az érsekséget az említett István alkotta 1001. Az érsek azt a' jusát, hogy a' magyar királyokat ő koronázza meg, III. Béla megegyezésével VIII. Gergely pápától kapta 1187; 1318 Esztergam várm. főispányává; 1393 Magyarország főcancellarává; 1393 IX. Bonifacius pápatól az apostoli szent szék született követévé 's VI. Károly császártól romai szent birodalom hercegévé tétetett. IV. Béla, felesége 's fija, Béla, tetemei itt nyugosznak azon templonban, mellyet IV. Béla Sz. Ferencz szerzeteseinek épített. 1543-tól, midőn II. Soliman császár által elfoglaltatott, 1595-ig, midőn gróf Pálffy Miklósnak megadta magát a' vár, azután 1605-től 1683-ig török kézben volt Esztergam vára. April. 1818 iszonyu tűz ütvé ki, épületeinek csaknem $\frac{1}{4}$ részét elvesztette a' város. Szabad királyi várossá Esztergamot I. József tette 1708.

L-ú.

ESZTERGÁSSÁG, azon mesterség, melly által különbözőféle szerű kemény testekkel, p. o. fával, csonttal, szarvval, elefántcsonttal és érczekkel különböző, kivált kerek formák és mesterséges alkatok készülhetnek az esztergaszéken némelly esztergavasakkal. A' közönséges esztergásságon kívül még egy másik is vagy, melly mesterséges esztergálásnak nevezetik, mellynél bizonyos arra készített esztergaszék ál-

tal az esztergálandó test nem csak kereken csavartatik, hanem egyszerűs mind ide-oda hajlittatik, mely szeréit nem csak körvonások, hanem különbözőfele tojásdad, szegletes és más egyéb formák is származnak. Az esztergálás igen régi foglalatosság. Elejénte hihetőleg csak sima gömböket és oszlopokat esztergáltak 's azután későbbben kezdék a' homorító vagy bürdösítő esztergálást, különösen az ivó edények és poharak csinálását. Az esztergálással, mint az egészségre nézve hasznos és igen kellemes foglalatossággal már hajdan korban foglalataskodtak még a' fejedelmek és nagy férfiak is, valamint különösen azok is, a' kik a' lelki erőlkedés és ülő életmód által elgyengültek; úgy nem különben hasznos időtöltés vagy multság gyanánt is szorgalmatosan gyakorlották azt. Az esztergásszék újabb időben sokféleképen javítottatott. Mintegy 1780 dik olta az egyszerű, mozdíthatóvá is tehető felsőjü esztergamiv vagy on divatban.

ESZTERHÁZI (Galantai), régi 's előkelő magyar nemzetség. Valamint Eszterháza, a' mellyet Bél Mátyás a' nemzetség fészkeének mond, ugy Galanta is, Posony vármegyében fekszik. A' Soprony vármegyei Eszterháza csak a' mult évszázban támadott, minekutána Eszterhazi Miklós hg. a' saródi határban egy roskadt vadászkastély helyébe fényes palotát rakatott. Egyébiránt a' régibb latán irományokban és ráiratokban Estoras a' nemzetség neve; a' mellynek egyik ága most hercegi és Soprony vármegyebeli örökös főispányi, a' többi grófi czímmel diszeskedik; témérdek fekvő jószágot bir a' két magyar hazában; 's a' mellyből sok polgári 's egyházi főtisztviselők és hajnokok kerültek. Közülök előkelőleg említendők: 1) Miklós, gróf, nádorispány 1625—45, a' hercegi ág törzsoke. Ennek az ország dolgait illető levelezése, melly történetesmeretbeli kútfő gyanánt szolgálhat, a' következő nyomtatványokban tartatott meg: a) Eszterhazi gróf Miklósnak, magyarországi palatinusnak, Rákóczi György erdélyi fejedeleme, irt egynéhány (XI.) intő leveleinek igaz párja. Császár és Király Ó Felsője manifestumjával. Győrben 1756, 8. — b) Molnár János magyar könyvháza 3-dik szakaszában, a' fenebbieken kívül, találtnak ugyan annak Lónyai Sigmondhoz és némelly vármegyékhez irt levelei. — 2) Egy kopott köemlék a' nagyvezekényi határban. Bars vármegyében, emlékezetet tesz négy Eszterhaziakról, László, Ferencz, Tamás és Gáspárról, a' kik Aug. 26. 1652 vitéz viaskodás után egy felülhaladó török sereggel azon a' helyen elestek. Leírja e' harczot Kazi Ferencz, („Hist. regn. Hung.“ Lib. VII.) és Reninger Simon cs. k. követnek a' fényes kapunál a' nagy vezérhez intézett panaszló iratja, Katonánál az 1652 esztendőre. Az emlékkő ráiratját, a' melly többé nem olvasható, közölte Zerdahelyi Lőrincz az 1832-diki magyarországi „Társalkodó“ 18-dik számában. — 3) Pál, Miklós nádorispány fija, maga is nádorispány 1681—1713. I. Leopold romáinemet császár és magyarországi király romai sz. birodalombeli herceggé nevezte őt 1687, számos polgári 's hadi érdemeire nézve, a' mellyeknek szerzésére bő alkalmat nyujta neki az ország akkori háborgó állapotja, 's a' Töröknek és Tököli Imrének ellenséges törekedése. Nevezetesen hadi érdemeire nézve a' kis mártóni hercegi sirboltban lévő sirkövének a' többek közt e' szavak állanak:

„Bis decies quatuor commisi proelia; nunquam
Vidit terga hostis: sed tamen hic jaceo.“

A' leopoldi diploma kitételé Attila idejétől fogva szakadatlan ágazással hozza le az uj hercegi származását; VI. Károly császár azután megörökösítette a' hercegi méltóságot legidősebbik fijának, Pálnak, ágában. Ugyan ezen Pál herceg és nádorispány mint író kitüntette egy részről a' boldogságos Szűz iránti tiszteletét e' következő munkák közrebocsátása által: a) „Menneyi korona, azaz. az egész világon lévő csudálatos boldogságos Szűz képeinek röviden feltett eredeti képekkel.“ (Nagy-Szombatban 1690, 4. és ismét 1696, fol.) — b) „Az boldogságos Szűz Má-

ria Szombatja.“ (N. Szombat. 1701. 4.) — c) „*Via lactea ad coelum ducens.*“ (Bécs. 1707, és ismét Soprony 1762. 4.) — d) „*Speculum immaculatum, quo demonstratur, B. V. Mariam sine labe originali esse conceptam.*“ (Második kiadás Kassán 1747, 4.) Más részről nemzetsége emlékezetét örökíteni igyekezett e' következő emlékiratban: „*Trophaeum nobilissimae ac antiquissimae Domus Estorasiensis in tres divisum partes, quarum I. exhibet familiae genealogiam, imagines personarum ad eandem pertinentium, cum adjecto ad quamlibet rerum ab iisdem praecclare gestarum elogio; II. continet commentarium partis prioris; III. complectitur donationes, officiorum honorumque collationes ac privilegia a variis Hungariae regibus concessa.*“ (Viennae 1700 fol. 171 képekkel). Az egészet öszveszedte és szerkeztette maga a' herczeg; az elogiumokat Ritter Pál írta. — 4) Imre gróf, esztergami érsek és ország főpapja VI. Károly alatt. — 5) A' legújabb időben tetemes részt vett és vesz az europai politica intézésében Eszterházi Pál herczeg, Miklós fija, cs. k. főkövet a' nagybritanniai udvarnál. *Fabri Pál.*

ETEOCLES és POLYNICES, Oedipusnak és Jocastának fiai. Olyan egyezésre léptek egymással, hogy Thebában egymást változva uralkodjanak egy egy évig. De Eteocles az egyezést megszegte. Polynices jusát védelmezni akarván, még más hat görög fejedelemmel együtt Theba előtt termelt seregével. Egy ütközetben a' két testvér egymást megölte. Ekkor egy bátyjok, Creon, foglalta el az uralkodást, ki halálos büntetés alatt megtiltotta Polynices eltemetését. De Antigone, ennek testvérhuga, még is el akarta temetni, 's észre vétetvén, Creon parancsolatjára maga elevenen eltemettetett; de Creonnak nagy szomorúságára; mert Haimon, Creon fija, ki Antigonét szerette, megölte magát bujában. *K. L.*

ÉTETŐK. A' mérgek között az étető, rágó mérgek legszörnyűbb munkálatuak, innét a' nép nyelvén étető annyit tesz, mint mérge, vagy mérge által öltő, étet pedig, mint méreggel öl. E' szerént étető erő némely testeknek azon tulajdonja volna, melly szerént a' testre hatva mérgeképen dolgoznának és elég mennyiségben azt meg is ölnék. Tudományos értelmé más. Étető erő nekünk az, melly tűz vagy metsző eszköz helyét pótolva, a' testeket 's leginkább az állatit, felmarja, meggyújtja. Illyen a' tiszta hamag, a' szorult (*concentratum*) ásványsavanyak, mint a' kénsavany, sósavany 'stb. —j—a.

ÉTETŐKŐ, (tiszta hamag). Étető erővel főmértékben bir a' tiszta hamag, melly az austriai pharmacopoea szerint így készítetik. Végy szénsavanyos hamanyból egy fontot, vasedényben olvasztassék fel 10 font vízben, a' tartós forrás és kevéres közt apródónként adj hozzá: mézporból 2 fontot. Forrjanak egy óráig és tovább, míg az áltésepegetett nedvet a' felolvasztott szénsavanyos hamag nem zavarja meg. A' nedv váznon álszivárogtatva meleg és jól zárt üvegbe vigyázva beöntetik. Leülledvén a' tiszta nedv leöntetik, vas vagy ezüst edényben kigőzölögtetik, míg nem olajként csendesen foly; ekkor mindjárt vagy mintákba öntetik vagy hideg lapra. A' megkeményedett kali jól zárt üvegben tartassék. —j—a.

ETHICA, az erkölcstudomány szélesebb értelemben vagy az embernek okossággal egyező cselekvéséről tanító tudomány, annyi mint *practica philosophia*; de értetik az alatt szorosabb értelemben és az újabb időben különösen azon kötelességekről való tudomány, mellyek nem külső törvények által határozottnak meg, hanem a' felki esmeret parancsain épülnek. (L. MORAL.) Azon kötelességekről való tudomány, mellyek külső törvények alatt állnak, az amattól való megkülönböztetés végett törvénytudománynak nevezetik. — Ethicai, erkölcstudományi, erkölcs- és erénytudományhoz tartozó; p. o. ethicai irások, mellyek az embernek erkölcsi cselekvését illetik.

ETHNOGRAPHIA népleírás, néptörténet, népesmeret. Ethnographiai historia, mely egy népnek történetit adja, nem idő folytaszeret — chronologie — a' történeteket.

ETIENNE, I. STEPHANUS.

ETIENNE (Charles Guillome), dramai és politicalai író, szül. Jan. 6. 1778 Chamouillyban a' felső-marnei dep., 1796 Parisba jöve, hol elejénte némely időszakirásoknál munkatárs vala, később mint szinköltő is fellépék, 's Bassano herczeg titoknokul vevé magához. 1810 a' „*Journal de l'empire*“ censora lón, majd minden időszakirások felvigyázójok 's később a' nemzeti intézet tagja. Ellenségitől számos kedvetlenséget kelle tőrnie 's annyira vitték, hogy „*L' intrigante*“ czimü vig játékát, mely 11-szer nevedő javalattal adatott, némely a' császárra magyarázott helyei miatt eltílatott 's költője censori helyét elveszté. Napoleonnak visszatértével Elbárol ismét hivatalába lépett. 1820 és 1822 a' Maas departement követe volt. Övei egyebek közt: „*Bruyes et Palaprat*“ „*Les deux gendres*“, vigjátékok 's a' „*Cendrillon*“ mellyet Nantenuillel közösen készíte, és „*Joconde*“ operák. Martainville-el kiadta „*Histoire du théâtre français* ect. (Paris 1823, 4 köt.), becsült, izlettel és pártatlansággal irt munka. Mint politicus író főkép a' „*Minerue française*“ ben kijött levelei tünteték ki, vonzó és hiv történeteit adják a' mozgalmaknak, mellyek 1815—20-ig foglalatoskodtának az udvart és a' fővárost.

ETIQUETTE, 1) a' szokás által behozott udvariságformák, többnyire csak formalítások, különösen az udvaroknál szokásban lévők; 2) árukhoz, pénzcsoomkhoz 'sat. kapcsolt ár-, summa-, sulyczédulak.

ETON, mezőváros a' buckinghami grófságban a' Themse ejszaki partján, Windsorral szemben (2500 lak.), nevezetes a' VI. Henriktől 1441-ben alkottatott oskoláról, melly eredetikepen 70 nevendék számára rendelt collegium volt. Most 400 több tehetős szüléktől származott ifjak tanulnak benne, mivel igen költséges az itt lakás. Az oktatás eszközei itt gazdagabbak, mint más angol oskolákban. Könyvtára különös megjegyzetetést érdemel.

L—ú.

ETRURIA vagy Hetruria. Ezen bájoló tartomány, melly nyug. a' földközi tengertől, kel. az Apenninektől, éjszakra a' Magra folyójától, délre a' Tiberistől határoztatik, hajdan a' mivészséget kedvelő Etruskok hazája volt 's most Toscanának nevezetik, régenten szövetséges status volt, mellyét a' tartomány tizenkét fővárosának (ezek közül mindenik külön köztársaságot formált) fejei igazgattak. Volturna templománál tartották a' nép ezen képviselőji, kik lucumoknak nevezettek, 's egyszersmind főpapok és vezérek voltak, gyűléseit, mellyeken vétettek tanácskozás alá a' tartományt illető közönséges dolgok. Egy ilyen lucumo volt a' romai historiában esmeretes Porsenna. Etruria már legszebb virágjában állott, midőn Roma, mellynek oskolául szolgált, építettett. Csak a' Görögök, midőn a' pallérozottság legmagasabb pontján állottak, multák felül az Etruskokat, kik az építésben, hajócsinálásban, orvosi tudományban, fegyverkészítésben, várerősítésben, hádi tudományban, kiváltképen pedig a' szükségre és fényre tartozó minden nemü mivek előállításában igen hirosek voltak. Olasz-és Görögországokban nagy kereskedést üztek mesterségmiveikkel 's több helyeken nevezetes gyarmatjaik voltak. Mivel kereskedéseknél fogva Görögországgal szorosabb öszveköttetésbe jöttek; tehát idővel a' pallérozottságnak olyan pontjára emelkedtek fel, hogy a' Görögöknek vetélkedő társaikká lettek. A' régiség buvárira 's mivészséghez értékre néve az említett időszakaszból az Etruskoknak kiváltképen azon előmenetele vonzó erejü, mellyet a' festésben és képfaragásban tettek, mivel az azok körül megmaradt emlékek (metszett kövek, koporsók, csészék 's t. effélék) a' mythológiát felvilágosítják. L. Inghirami „*Monum etruschi*“, (Fiesole 1826), melly munka pontosabb Gorinak „*Museum Etru-*

scum"-jánál. Görögországból 's Egyiptomból kapták izlések magvait, 's első csiráit az Etruskok. Az etruriai edényeket (vasa) a rajtkó lévő metszésekkel és festésekkel együtt legszorosabban Millin és Böttinger vizsgálták meg. A' színek elegyítését, árnyék és világosság elosztását mindazáltal nem esmerték az etruriai festők, kiknek közönséges színei fekete vagy vörös (barnás vörös) voltak. A' színeket muzsikát és költést esmereték. Hanem mindők magok, mind művészekben tett előlépéseik, minekelőtte a' görög művészség magaságát elérték volna, részént belső meghasonlás, részént idegen népek benyomulása miatt az idő szélveszében elenyésztek. Az Etruriában előbb megtelepedet Pelasgusokat az Etruskok kikergették, szokásaikat, rendelkezéseiket, nyelveket és mythológiájokat mindazáltal csaknem egészen tulajdonjaikká tették. A' Romaiak tőlök vették vallásos szertartásait, az építés mesterségét 's játékszíneket. Dicsőségek idejének végén egy más nép jött Galliából 's kiüzte őket felső-olaszországi gyarmataikból, midőn egy részek az Alpések közé szaladt, hol a' Rhätiaiaknak ők adtak lételt. Végre a' romai uralkodásvágnak áldozatává lettek; mindazáltal rendtartásaikat 's törvényeiket, a' consuloк választását megtartották 's a' győzedelmesektől szép szabadságokat nyertek; csak fő-kormányozót adtak nekik a' Romaiak. Idővel Etruria Romával együtt idegen győzedelmesek hatalma alá jött. Ez idő olta Etruria, vagy mint későbbben nevezetett, Toscana, historiáját a' Német- és Olaszországban kell keresni. (L. TOSCANA.) A' lünevillai békeségben 1801 ismét visszakapta a' tartomány Etruria nevét 's mint királyság a' parmai örökös herczegnek, Lajos spanyol infansnak, I Ferdinánd parmai herczeg egyetlen fíjának, adatott. Lajos halála után (1803) özvegye, Maria Louise, IV. Károly spanyol királynak leánya, vette által az országlast fíja, Károly Lajos, nevében, de Dec. 10. 1807, egy Francia-és Spanyolországok közt kötöttet egyezés következésében letette azt. Ekkor Etruria francia tartományá lett, 's egy Maj. 30. 1808 költ senatusconsultum a' toscanai statusokat, arnoi departement névvel, a' földközi tengertől 's Ombronetől, a' francia birodalom alkotó részévé tette. 1809 Etruria Napoleon hugának, Elisának, a' ki innen toscanai nagyherczegnének nevezetett, adatott által. 1814 Toscana előbbi törvényes fejedelmét ismét visszakapta.

L—ú.

ETRURIA, I. WEDGEWOOD.

ETVÁGY, I. APPETITUS.

ETYMOLOGIA (szónyomozás), a' nyelvtudománynak (helyesben nyelvtannak) azon része, melly a' szók származását vizsgálja 's gyökökekre vagy törzsökekre vizeti vissza, hogy igaz és eredeti jelentéseket kifürkészze.

EUROEA, I. NEGROPONT.

EUCLIDES, a' hajdani leghíresebb mathematicusok egyike; született Alexandriában, Egyiptomban mintegy 300 esztendővel K. e. — Tanulását Athenében végezvén Plato állat, ezután ismét visszatért hazavárosába 's Ptolomaeus Soter királynak uralkodása alatt a' téméréstudományt olly felettel nagy dicsőséggel kezdé tanítani, hogy minden, a' ki ezen tudománnyal egész tökéletességében akart esmerkedni, Alexandriába sietett; 's azon városnak ebbeli nagy hire egész a' Saracénok idejéig fenmaradt. Euclidest méltó jussal lehet a' téméréstudomány atyjának nevezni, mert könyvéből tanulták az utána volt századok ezen tudományt, 's tulajdhatlan pontosságú azon módszer (*methodus*) mellyet ő a' tételek előadásában követett. Számos munkái közül legnevezetesebbek 1) elemei (*Ευκλείδης Στοιχεία*) Proclus 's Theon magyarázó jegyzéseikkel (commentatiókkal); 2) a' témérési taglalatról 's 3) muzsikáról írt munkája. — Elemei első eredetek olta különbféle időkben, helyeken 's nyelveken számtalanszor megjelentek; majd több, majd kevesebb magyarázó jegyzésekkel. A' „*Rogg. Bibliotheca mathematica*“ czimű munka

szerént 190 különbözőféle kiadások jelentek meg nyomtatásban, a' legelső 1482, a' legutolsó 1828-ban. A' térméresi taglalatról irt munkája legelősebb belátással készültnek tartatik; 's a' muzsikáról írottból legjobban kitetszik ezen tudományos művészetnek állapota az akkori időkben. — A' nagy mathematicuson kívül esmerünk még egy más Euklidesst is, ki Megarában született 's elméjét a' bölcselkedésre fordítá. Első oktatást Socratestől vett, 's későbbben honvárosában az ugy nevezett megarai iskolát alapította meg. Tanítványai közül egy Eubalides nevezetű volt leghiresebb. Megarai Euclidesnek halála, némelly tudósítások szerint, K. e 425 esett.

Albert Ferencz.

EUDAEMONISMUS Eudaeonologia (boldogságtan), azon, tanítás, melly az ember boldogságát teszi főczéljává, minden kötelességek 's az erényes élet utolsó vagy legfőbb indítványává, 's ezzel a' moral legfőbb elvévé (principiumává). Az eudaemonismusnak ellenete a' moralismus.

EUDIOMETER, légjómérő, olyan eszköz, melly által a' lég jóságát, azaz, a' lélekezésre alkalmas voltának fokát, akarák megmérni. Nagy feladás az, mivel a' lélekezésre alkalmas levegőnek sok feltételei vannak és nem is esmertetnek mind. Már a' savitónak a' fojtóhoz való irányát nehéz valamelly eszközön megmutatni, a' rag vagy ragadvány (*contagium*) jelenlétét pedig senki sem tudta elemileg is megmutatni. Igy, hogy a' pestis vagy a' ragadó láz ragadványa és a' cholera vagy influenza miasmája (gerjénye) a' légben létezik e vagy nem, semmi eszközök által nem tudjuk (eddig tudományunk szerént) meg. Priestley készíte ugyan egy ily légjóagsmérőt és mások eleget javítottak rajta, de a' tökéletességhez közel sem vitték. Esmeretes dolog, hogy az égő világ is mérője a' lég jóságának. A' hol p. o. a' gyertya vidorán ég, ott az élet is és a' lélekezés vidor, hol a' gyertya nehezen ég, ott a' lélekezés munkálatja is lassu, nehéz; hol a' gyertya nem ég, ott mint p. o. ó kutakban, pinczékben, ott az állati élet is elhal. És ez a' legelőcsőbb 's mindenütt használható eudiometer.

—j—a.

EUGEN (Ferencz) savoyeni, esmeretesebb herczeg Eugen név alatt, Eugen Mórícz savoyen-carignani herczeg, soissonsí gróf és Mancini Olympia (cardinal Mazarin huga) ötödik fija, szül. Parisban 1663. Austria minden hősei 's kormányfijai közt alig emlit a' történetírás még egyet, ki ezen uralkodó háznak oly tetemes 's olly számos szolgálatot tett volna mind a' két minőségben, mint Eugen. Harczmezőn és cabinetben egyiránt nagy, azon ritka férfiak közé tartozott, kiknek nagy erényét foltok nem homályosítják. Eugen egyházi életre volt rendelve hajlandósága ellen. Hogy ezt kikerülje, kapitányi tiztséget kért XIV. Lajostól. Louvois, a' hadi minister, gyűlölé Eugén familiáját, 's így megtagadták a' kérés. Ezen 's különbözőféle sérelmeken, mellyekkel rokonjai, különösen pedig édes anya, illettettek, megbosszankodván, Eugen is austriai szolgálatba lépett 1683, mint már elébb két testvére. Két jeles fővezér, Károly lotharingiai és Lajos badeni herczegek alatt szolgált legelősebb mint önkénytes a' Törökök elleni táborozásban 's annyira megkülönbözteté magát, hogy mint ezredes kapná kormányja alá egy dragonyos ezredet. Bosszankodva halla beszélni Louvois a' herczeg fényes tetteiről, 's ezt mondá haragosan: „Soha sem fog honjába visszatérni!“ A' herczeg, ki e' szavak felől tudósították, így válaszola: „Bizonyosan visszatérek, daczára Louvoisnak!“ 's több esztendőök mulva valóban Franciaországban állt győzedelmes seregével. 1687, a' mohácsi ütközet után tábornagyi helytartó lón, Midőn a' háboru kevellés után Franciaország 's Austria közt kiűtött, reábirá a' savoyeni herczeget az Austriával egyesülésre, 's a' herczeghez küldött császári segédseregeket vezérlé Savoyenben. Franciaország nagy ajánlatit, mellyekkel annak szolgálatjába édesgettetett, egyenesen visszautasítá; mellyre a' császár által tábornaggyá 's a' háboru végeztével Olaszországban, magyarországi fő-

generallá neveztették. A' zentai ütközetben (Sept. 11. 1697) megveré a' Törököket, 's ez által, daczára irigyeinek, kik őt a' hadi törvényszék előtt vakmerő tettel akarák vádolni, közönséges csudálat tárgya lón, 's egyszersmind majdnem korlátlan hatalmat nyert a' császári seregeken. A' Törököket zentai nagy veszteségek kinszerité a' karlowitzi békekötést (1698) elfogadni, melly uttal legelsőben tűnek szembe kezdődő gyengeségek. A' spanyol öröklési háboru csakhamar uj tettekre hívá a' herczeget. Hadvezéri tehetségének mezeje Olaszország lón, mellybe (1701) elég sebesen 's váratlanul nyomult 30,000 emberrel a' tiroli bérceken keresztül. Hasztalan igyekezék marsall Catinat ellene állani; de még szerencsétlenebb volt Villeroi, kit Eugen egy merész csapás által Cremonában meglepett 's elfogott. 1703 a' nemetországi sereg fővezérségét vevé által. Hadi tanács előlülőjévé neveztetvén, fő indító oka lón minden fontos válakozásnak; ezután nagyobb tüzzel 's jobban folytatott minden, 's mivel igazán lelkesen egyesült Marlboroughval, szerencsésen meggyalázá Franciaország 's szövetségesei szándékait. A' HOCHSTÄDTI ütközetben (l. e.) elválasztó győzedelmet vett a' két vezér az egyesült francia-bajor seregen, a' bajor választó-fejedelem 's marsall Tallard vezérlése alatt, melly uttal ez fogságba is esett. Eugen 1705 ismét Olaszországba ment; elejénte ugyan nem boldogulhatott herczeg Vendôme ellen, seregének gyengesége miatt, hanem csak Turin alá sietett, hol Sept. 1 a' Francziák sorait általtörvén, kinszerité őket felhagyni az ostrommal, 's néhány hónap mulva Olaszországból is kitarakodni. 1707 Franciaországba is benyomult 's Toulont ostrom alá vevé, hanem a' Francziák sokkal nagyobb ereje miatt kénytelen volt Olaszországba visszavonulni. A' következett esztendőekben a' Rajna partjain harczolt, bevévé Lillet 's megveré Villars és Boufflers marsallokat Malplaquetnél, a' hol maga is veszedelmes sebet kapott. Mint tartá legyen meg itt is lelki nyugalomát, melly csak a' legnagyobb emberek tulajdonja, kitetszik azon válaszból, mellyet némelly tiszteknek adott, kik arra unszolák, hogy saját személyét ne kockáztassa. „Minek bekötöni a' sebet, ha itt kell meghalnunk?“ mondá, „ha pedig megmenekszünk, ma este is lesz arra elég idő.“ Miután Marlborough visszahivatott, 's Eugen személyesen is hasztalan fogta pártját Londonban, további munkálódásában nagyon gátoltatott, kivált general Albernarnak Denainnál történt megveretése után. Az utréchti béke (1714) a' rastadti békét húzá maga után, mellyet Eugen és Villars kötöttek. A' Törökök ellen 1716 folytatott háhoruban megveré Eugen Péterváranál 's Temesvárnál a' sokkal erősebb török sereget, 's 1717 bevévé Belgrádot, szörnyen megvervén elébb a' várnak ostrom alól leendő felmentésére siető török hadat. A' passarowitzi béke (1718) lón győzedelmeinek gyümölcse. Ezután 15 esztendőt békeségben tölte Austria, 's Eugen ezen idő alatt legnagyobb tüzzel munkálódott a' cabinetben; midőn pedig a' lengyel ügyek 1733 uj háborut szültek, noha már aggott volt, még is megjelent a' sereggel a' Rajna mellett; hanem a' nélkül, hogy valami elválasztót próbált volna, visszatért Bécsbe, a' hol 1736, 72 éves korában megholt. Az austriai hadi sereg, mellyet mint előlülője az udvari hadi tanácsnak, nagyon jó karba helyezett, halála után ismét megcsökkent.

Zs. G.

EUGEN, Leuchtenbergi herczeg, eichstedti fejedelem, elébb Olaszország alkirálya, szül. Sept. 3. 1781, mint fija az 1794 megguillotiniroztatott vicomte Beauharnois Sándornak 's de la Pelagierie Tascher Josephinának, ki utóbb Bonaparte Napoleon hitvese 's francia császárné lón. Eugen a' revolutio alatt fegyveres szolgálatra szentelé magát. Már 12 éves korában kíséré atyját, midőn ez a' rajnai sereget vezérelné. Ennek halála után, minthogy anyja is fogságban volt. Hochehoz ment a' Vendéebe. Thermidor 9-ke után visszatért anyjához Parisba, 's most három évet szentelt tudományos mivelődésére. Josephina 1796 Bonapartéhoz az olaszországi sereg főgeneraljához menvén férjhez, Eugen mindenütt kü-

veté mostoha atyját az olaszországi 's egyiptomi táborozásokban. Fokenként emeltetett fel a' főbb katonai méltóságokra, 's 1805 francia császári herczeggé 's Olaszország alkirályává téteték. Ugyan azon esztendőben nagyon kimutató magát az Austria elleni táborozásban, melynek befejezte után (Jan. 13. 1806) Augusta bajor herczegasszonnyal házasságra lépett. 1807 Velence herczegévé tévé 's fijának és olaszországi örökösének fogadá őt Napoleon. Az olasz királyság kormányzásában Eugen nagy észet 's mérsékletet mutatott 's köz kedvességet nyert ezen polczán. Az 1809-ki háboruban elejente nem volt szerencsés Janos főherczeg ellen, de utóbb megnyeré a' győri ütközetet, Wagramnál pedig nagy tábornoki észtehetőséget fejtett ki. Napoleonnak elváltakor Josephinától méltósággal viselé magát. Mart. 3. 1810 a' primás herczeg felváltójává frankfurti nagyherczegnek nevezé ki Napoleon. Az orosz táborozásban a' harmadik hadtestet vezérlé 's ezzel az ostrownoj és mohilowí harcokban 's a' moszkwai ütközetben kiűnbözteté meg magát. A' veszedelmes hátrálás alkalmával egy pillantatig sem hagyá el hadteste maradványit, minden bajt 's szűkséget megosztta katonájival 's bátoritá őket példájával. Neki 's Neynek köszöné Franciaország ezen táborozásban a' francia sereg némelly maradványinak megmentését. Napoleon 's Murat eltávozta után ő nevezeték ki fővezérnek, 's ezen fontos ponton, ama' terhes időben nagy hadi talentumot mutatott. Ezután a' lützeni ütközetben (Maj. 2. 1813) találjuk őt, hol a' szövetségesek jobb szárnyának megkerülése által a' nap sorsát ő választá el. Dresdából a' veszély fenyegette Olaszországba küldé Napoleon. A' pragai békegyűlés megszüntével, mivel Austria is részt vón a' coalitióban, Olaszországban újra elkezdődött az ellenségeskedés. Itt Eugen, még Murat elérte után is, ügyesen tudá magát védelmezni. Napoleon megbukta után fegyverszünetet kötött gróf Bellegarde-al, Lombardiát 's némelly más részeket Austriának engedvén. Ezután Parisba ment, onnét pedig ipjához Münchenbe. Jelen volt a' bécsi békegyűlésen. Napoleon Elbából visszatérvén, el kellett Bécsset hagynia, Beireuthban tartozván egy ideig elni. Az 1815-diki esetekben semmi részt sem vett. Az Apr. 11. 1814 Fontainebleauban kötött egyezség, 's utóbb a' bécsi békegyűlés is, illendő kárpotlást rendelt neki olaszországi birtokaiért, melyek 20—25 millio frankot érhettek. Ezen summa egy részét a' pápa, másikat pedig a' nápolyi király (ez 5 mil. fr.) tartozott fizetni. A' bajor királynak Nov. 1817 költ rendeleténél fogva leuchtenbergi herczeggé neveztetett, az eichstedti fejedelemiség bajor felség alatt neki átadatott, 's maradéka, a' bajor ág magva szakadta esetére, a' korona öröklésére alkalmasnak nyilatkoztatott. Megholt Münchenben Febr. 21. 1824, 4 leányt 's 2 fiut hagyván maga után. — Eugen egy volt azon férjfiak közül, kik egyszerű külső alatt nagy charactert 's nagy észtehetőséget rejtenek el. Őzintesség, egyenesség, emberség, rend- és igazságszeretet, tevék character alapjai. Bölcs a' tanácsban, a' csatában rettenthetetlen 's mérséklett a' hatalom gyakorlásában, soha sem mutatkozik nagyobbak, mint a' szerencsétlenségben, mit az 1812 és 1814 esetek világosan bizonyítanak. Soha sem hallgatván a' pártoskodókra, tisztán 's feddhetetlenül lépett ki a' political zivatarok közül. Mint privat ember és mint fejedelem jóakaró volt mindenek iránt, 's a' jótékonyágban kimeríthetetlen. Inkább mások mint saját boldogságával foglalatoskodva élt, 's ugyan azért köz tiszteletet 's szeretetet is nyert. L. „*Vie politique etc. militaire d' Eugène Beauharnois, vice-roi d' Italie*“ Aubriettól (2. kiad. Paris 1825). Testvére a' st. leui herczegné Hortensia Eugeniára nézve I. BONAPARTE LAJOS.

EULER (Leonhard), a' leghiresebb és legelméesebb mathematicusok egyike az újabb időkből, szül. Baselben Aprl. 15. 1707. Atyjától, Páltól, ki Riechenben lelki pásztor vala, vette kedves tudományának első oktatását, ugyan ott Bernoulli Jánost hallgatta, 's ennek testvéreivel, Daniellel és Miklóssal, barátságban élt, kik által

később a Pétervári academiának tagja lett. 19 esztendő korában megjutalmaztatott a tudományok parisi academiájától a hajók árboczfákkal felkészítéséről írt értekezéseért. Pétervárat különös szorgalommal a mennyiségtudományban foglalatzkodott; ő egyedül ezen academiái osztálynak alkotója, s azon osztálybeli értekezések felénél többjét ő írta, mellyek az academia által 1727 — 1783 ig kiadatott évkönyvekben találhatók; holtá után pedig 100-nál több (később nyomtatott) értekezéseket hagyott. — Azonkívül több nevezetes munkákat adott ki, így a tudományok parisi academiájának is sok értekezéseket nyújtott be, s némellyekért közülök tiz jutalmat nyert, a mi annyival inkább bámulásra méltó, minthogy élete 17 utolsó esztendeit vakságban tölté. — Mint Bernoulli közvetlen követője Leibnitz oskoláját nagy iparral folytatván, főkép a számítástudományt tökéletesítette, és a mennyiségi taglatot nagyobb polezra vitte. Legelőször is a mennyiségtudományába hozván a hosszas következtetéseket (*deductio*), mellyekben a feladás okvetései előbb algebrai jegyek által fejeztetnek ki, és azután a számolás minden nehézségeit feloldozza. Egy szóval ő a mennyiségtudományban az volt, a mi Voltaire a szép literatúrában. — Figyelmét a mennyiségtudománynak minden ágaira kiterjesztette, mindenütt ékes és találós elmével dolgozott. Nevezetesen az achromaticai (szintelen) lencsék feltalálásában részesült. A természettudománnyal, valamint a sajtóképi bölcselkedéssel is, foglalatzkodott, de ezekben kevesebbé vala szerencsés, mint a mathematica mezején. A bölcselkedésben a lélek testtelenségét igyekezett megmutatni, és az isteni kinyilatkoztatást a vallástalanok ellen oltalmazta. 1741 Nagy Fridrik hívására Berlinbe jött mint tanító, de 1766-ban ismét visszatért Pétervárho és ott hm. 1783 mint a mathematicai osztály igazgatója az academiánál. 1755 a parisi academiától levező tagnak vétetett fel. — Euler, szeretetre méltó ember, igénytelen és nagy familiának atya vala. Legnevezetesebb munkái ezek. „*Introductio in Analysin infinitorum.*“ (Lausannae 1748 II, 4); „*Institutiones calculi differentialis.*“ (Petropol. 1755 II, 4); „*Institutiones calculi integr.*“ (Petropol. 1792 másod k. IV, 4); „*Methodus inveniendi lineas curvas etc.*“ (Laus. et Genev. 1774); „*Mechanica*“ ect. (Petropol. 1736 II, 4); „*Dioptrica.*“ (Petropoli et Lipsiae. 1769—71 II, 4); „*Theoria motus lunae etc.*“ (Petropol. 1753.).

Albert Ferencz.

EUMENIDÁK (a Romaiaknál Furiák vagy Dyrák), a görög mythologia szerint az atyafiakon elkövetett nagy vétkeknek s álesküvésnek bosszuló istennéji voltak. Azon vér cseppekből támadtak, mellyek Uranusból folytak, midőn azt fija, Cronos, megerélte. Mások az Acheron és az Ejléányainak mondják. A későbbi mythologia szerint hárman voltak: Alecto, Megera és Tisyphone; de Aeschylus ötvent vitt a játékszinre. Rettenetes képűek, feketébe öltözve, haj helyett kígyókkal, ujak helyett körmökkel, kinyújtott nyelvel; szemekből fekete vér csepegett, vért szoptak, s mikor egyszer magokat azzal tele szitták, a vér ismét kiomlott szájokból; mikor haragudtak, olyan méreg forrott ki belőlök, melly a hova elcseppent, a földet terméketlenné tette. Mindenek nagyon irtóztak tőlök, az Atheneiek még neveiket is féltek kimondani, csak félendő istennéknek nevezték. De nem mindenkor rajzoltattak ezen istennék illy irtóztató alakban; hanem a mivészek utóbb szép vadász Nympháknak festették s csak komor ábrázatok, fáklájok és török által különböztették meg őket; s ettől fogva érdemlették az Eumenidák, azaz, jó akarónék nevét, mint-hogy a rossz lelki esmeret gyötrelmei használható képen volt bennek előadva.

K. L.

EUNOMIA, I. HORÁK.

EUNUCHUS (görög) herélt, I. HERÉLÉS.

EUPHEMISMUS, értelemmásítás, a' sértő, illetlen és kellemetlen dolgot enyhítő 's gyengébb szavakkal körülírja. Így p. o. a' régiek különbféle körülírással fejezik ki a' halált, valamint nálunk is helyette ezek: elhunyt, boldogabb hazába költözött 'stef. euphemismusok.

EUPHON, I. CHLADNI.

EUPHONIA, szép hangzat, hangrend, hangok minemüségét illeti 's a' nyelv jelességei közé tartozik. Nyelvünkben főképp uralkodik a' szóhajlításban és származtatásban, hol a' betűket különbféleképp változtatván, azokat a' könnyebb 's kellemesb hanghoz alkalmaztatja bizonyos szabások szerént, mellyek a' szavak minden nemeiben igen hasonlók. Nézd erről Révai „*Elaboratio grammatica hungarica*“ I. köt. lap. 95-125. — Hangrendü betűknek nevezik innen a' grammaticában azokat, mellyek a' szó gyökeréhez nem tartozván, csak szebb hangzás miatt tolatnak a' többiek közé, mint az *a* és *e* lágyító hangzók ezekben: társ-a-ság, szüz-e-ség'sat, vagy a' Francziáknál a' *t* és *l* betű ezekben: *Qu'en dira-t-on?* és *l'on e'* helyett: *on*.

EUPHRAT, Euphrates, Pharat, napkelet legjelesebb folyóinak egyike, melly által külső és belső Asia választatik el egymástól 's több századok lefolyása alatt a' persa és romai birodalmak. Örményországban ered két folyóból 's a' Taurus hegye közt keresztülfolyván, 500 órányi futása után Bassoránál a' persiai öböbe ömlik. Egyébiránt az Euphrates, melly most ott, a' hol a' Tigrissel egyesül, Sat-al-Arabnak (Arabok folyójának) neveztetik, épen olly jöltévé Babyloniára nézve, mint a' Nilus Egyiptomra nézve; mivel Augustus havától fogva kiönt 's a' földet termékeny iszapjával elborítja. L—ú.

EUPHROSINE, I. GRATIÁK.

EURHYTHMIA, általjában a' részek és egész szép öszvehangzása, szép idomzat; különösen szép idomzat a' mozgásban, p. o. tánczban, muzsikában, és főképp a' szókban mint nyelvhangokban (a' rhythmustól), miben egyik nyelv jelesb a' másíknál.

EURIPIDES, a' 75-ik olympiasnak első esztendejében azon napon született, mellyen a' Görögök Salamisnál Xerxest megverték, még pedig ugyan Salamisban, 's Görögország három legnagyobb tragicusá itt találkozott öszve; mert Aeschylus a' győzők között harzolt, 's a' fíjatal Sophocles a' diadalmi jelek körül tánczolt. Euripides szülejéről semmi bizonyosat sem tudnak 's neveltetéséről is csak annyit, hogy atyja egy jövendőlést rosszul értvén, athletát akart belőle formálni. Az ifjut hajlandósága másra hitta. Elejénte a' képirásban gyakorolta magát, azután pedig Prodicusnál a' rhetoricát 's Anaxagorasnál a' bölcselkedést tanulta. Euripides élete a' görög szomorú játék legszebb idejébe esik. Sophoclessel együtt kedvence lett nemzetének. Munkájiban némelly nagy hibák mellett a' legnagyobb szépségek tündökölnek. Ő soktól az asszonyok ellenségének neveztetik, talán azért, hogy játékaiban sokszor szól az asszonyok gyengeségeiről; pedig, a' mint mondják, két felesége volt egyszerre. Hihető, hogy az asszonygyűlölés 's kivált felesége üzte őt Athenéből Macedoniába, hova Archelaus király által szaggattatott szét, vagy legalább kutyák harapásának következtében holt meg, K. sz. el. 407-ik esztendőben. A' király pompás emléket emeltetett számára ilyen felülírással: „Euripides a' te emlékezeted soha sem fog elenyészni.“ Még tisztességesebb volt azon felülírás, melly az Atheneiek számára készítették cenotaphiumon találtatott: „Euripidesnek egész Görögország szolgál emlékül, Macedonia földje csak tetemeit fedi.“ A' nála tovább élt Sophocle-gyászruhát viselt érette. Archelaus igazán jövendőlt, midőn ezsmondotta „Euripides minden hibáji mellett, mellyeket nagy szépségekkel pótolni ki, mindenkor kedvencek fog maradni az érzékeny lelkeknek.“ Munkáit Bothe jól fordította németre (Berlin 1800). E—

legnevezeteseb kiadásai Stephanus Pál- (Paris 1602, 2 köt. 4), Bärnes- (Cambridge 1694, fol), Musgrave- (Oxford 1778, 4 köt. 4) 's Morusst és Beckettól (Lipcse 1779—88, 4) vannak. Legújabb critical kiadások Matthiae - (Lipcse 1813—20, 6 köt.) és Boethól (Lipcse 1825 's köv).

K. L.

EUROPA, a' mythológiában Agenornak phoeniciai királynak, és Mella vagy Telephassa Nymphának leánya, 's Cadmusnak testvérhuga, (E. tulajdonkép fejtér), azért adott a' mythologia szerént a' föld azon részének, melyben mi lakunk, nevet, minthogy ennek lakosai fejérek. A' mese azt beszéli, hogy Junónak egy szobaleánya ezen istehné ültöző asztaláról ellopott egy festékes köcsögöt 's Európának adta. Europa szépsége az által nevekedvén, magát Jupiterrel megszerettette, ki szép fejtér bikává változott 's illy alakban jelent meg a' tenger azon partján, hol Europa sétált. Europa a' bikát igen szelidnek találván, reá ült, a' bika pedig vele Creta szigetébe uszott, 's ott egy szép ifjувá változott, ki vele Minost, Sarpedont és Rhadamantot nemzette. Utóbb Europa Asteriushoz, cretai Királyhoz, ment férjhez, ki, minthogy gyermekei nem voltak, a' most említetteket mint vá fogadta.

K. L.

EUROPA, a' föld golyóbisának legkisebb, de a' népességre, a' föld miveltségére, a' mivészesség és tudományok, mesterségek és kereskedés virágzására nézve legkitetszőbb főrésze, melyet legnagyobb 's legszebben épült városok díszesítenek 's mellynek is a' föld többi részeire leg-hathatósabb befolyása van. Mikor és honnan kapta legyen Europa nevet 's első lakosait? Tul esik a' történettudomány határain. Leghíhettebb az, hogy Asiából, az emberi nemzet bölcsőjéből, jöttek által az első emberek Európába 's legelőször is Görögországba. Itt állott elő mintegy 1400 eszt. K. e. azon nép, a' Hellenek, melly Asiát a' pallérozottságban csakhamar felülmulta. Ezen népnek, melly közönségesen Görögök neve alatt jó elő, virágzása mintegy 300 eszt. esik K. e. Gondolkozása 's cselekvése módjában nagy, a' mivészesség és tudományok által virágzó, pallérozott lelkének legszebb szüleményeivel termékeny lévén, mindég csudálás tárgya lesz a' görög nemzet a' maradék előtt 's fényes észtehetségeinek gyümölcssei gondolkozásunknak 's tudásunknak kutfőül fognak szolgálni, míg csak az emberiség pallérozottsága megmarad. Hanem azon roppant birodalomnak, mellyet a' görög szabadság omladékaira alkottak Macedoniai Filep és Nagy Sándor, elenyészésével 's szétomlásával Görögország is aláment. Ugyan azon időben emelkedett fel egy másik nép Olaszországban, a' romai nemzet, melly ugyan már előbb is megjelenik a' világ játékszínén, de csak akkor es' nál időszakaszt a' historiában 's kezdi befolyását Europa többi részre terjeszteni, midőn Olaszországnak urává lett 's Carthagóval a' földközi tengernek fekvő tartományok felett folyt hadat győzedelmesen bevégezte. Roma hatalma alá hajtotta a' részekre szakadt Görögországot 's általplántálta a' görög pallérozottságot Olaszország földjére. A' romai fegyverek szerencsés előmenetele által Portugal-, Spanyol-, Franciaországok, sőt Anglia partjai is, Belgium, Helvetia, Németországnak a' Duna és Alpesek közt fekvő része, a' magyar tartományok (akkor Pannonia, Illyria és Dacia), esmeretesebbekké lettek, 's a' romai pallérozottság, szokások és nyelv elterjedt köztök. A' kóborló pásztornépek földmivelést kezdetek üzni 's virágzó városok emelkedtek fel az előbbi pusztá legelőkön. A' keresztény vallás tudománya is, melly a' roppant romai birodalom tartományiban elterjedt, felette sokat tett arra, hogy Európának többnyire minden népei levetkezzék vadságokat. Csak Németország állott ellen Roma ár-
viz módra terjedő hatalmának, 's ezáltal megakadályoztatta a' romai pallérozottságnak Europa éjszaki részében való terjedését, melly addig a' historiában esmeretlen maradt. A' romai birodalom elpusztulván, a' mi-
nek főoka a' birodalomnak napkeletire és napnyugotira lett elosztatása

volt, Európának politikai alkotmányát igen megváltoztatta a' historiában hallatlan nemzetek vándorlása. A' kiellen éjszak népei t. i. a' belsőképen megevesedett 's elgyengült romai birodalom szép és mivel tartományira rohantak 's pallérozatlanságokat általplántáltak ezekbe, mely a' romai művészséget 's tudományokat elfojtotta, és a' középidőbeli durvaság, mély tudatlanság és babonáság magvait hintette el azok helyébe. Olaszországban Keleti-Gothusok és Longobárdok, Galliában (a' mai Franciaorsz.), Frankok, Spanyolországban Nyugoti-Gothusok 's Déli-Brittanniában Angolok és Szászok telepedtek meg, az említett tartományok lakosait hatalmok alá hajtván vagy velek öszveelegydvén. A' Frankok országa Nagy Károly alatt a' 8 száz. végén olly nagyra lett, hogy később több új országoknak adott lételt, mint Francia-, Német-, Olaszországoknak, Burgundnak, Lotharingiának és Navarrának. Epen ez idő tájban kezdettek Europa éjszaki és keleti nemzetei befolyni a' világ közönséges dolgaiba. A' Slavok Cseh-, Lengyel-, és Oroszországokban és éjszaki Németországban országokat alkottak; Magyarországon a' Magyarok telepedtek meg, 's éjszak felől a' Normannok reszkedtek meg Európát. Ezt követte a' papi hatalomnak félelmes nagyságra lett nevedése, melyet VII. Gergely és III. Innocentius pápák emeltek legfelsőbb pontra. Majd a' kereszties hadak venják magokra figyelmünket, mely Európának Asiával való hadakozása szülte a' középrendelt 's azt, hogy a' földmivelő lassanként levetette a' rabszolgaság lánczeit, és az Arabok 's Görögök tudós esmeretei és művészségei visszatértek Európába. Universitasok alkottatása, a' könyvnyomtatás feltaláltatása és reformatio nyomonosan segítették az europai népek új tudományos pallérozódásának előhaladását. A' középkor chaosából új statusok állottak elő: mint Német-, Francia-, Spanyolországok, Portugal, Anglia, Skócia, Helyvetia, az olasz statusok, Magyar-, Cseh-, Lengyel-, Dán-, Svédországok, Norvegia Islanddal és Oroszország. Konstantinápoly elfoglaltatásával (1453) a' Törökök, egy asiai nép, lépett fel az europai statusok számába, melyet Austria, Holland, Burksország és Sardinia szaporítottak. Oroszországot is asiából europai statusná változtatta I. Péter. V. Károlynak, a' spányol birodalom uralkodójának, 's XIV. Lajos francia királynak az europai statusok hatalomegyenlőségének felforgatására tett lépéseik szerencsétlenül ütöttek ki a' nagyravágyókra nézve. Hasonló kimenetele lett Napoleon azon céljának is, hogy az europai statusokból közönséges monarchiát alkosson. Europa tulajdon fejedelmeik által igazgattatott statusainak sorából eltűntek: Magyar- 's Lengyelországok, a' német birodalom, Skócia, Csehország, Venetia, Genua, Mailand. Hozzá jöttek: a' német szövetség statusai, az olaszországiak, Ionia és Krakó.

Europát három oldalról mossa tenger, mely itt különféle nereket visel 's részént az éjszaki jeges-, részént az atlasi tengerhez tartozik. A' földközi tengernek keskeny szorosa választja el Afrikától; csak kelet felé van öszveköttetésben a' szárazsággal, t. i. Asiával, hol határai különféleféleképen adatnak elő. Europa az éjszaki hideg és mérséklett földöv alatt fekszik az é. sz. 36° — 71° 's a' k. h. 8° — 80° közt. Hozzá számálván a' szigeteket, melyek 15,000 nsz. mf. foglalnak el, Europa területe 153,000 nsz. mf., melynek csaknem fele Oroszországgé. Legnagyobb kiterjedése — egyenes lineában 750 mf. — Európának, a' St. Vincent (Portugalban) foka 's Európát Asiától elválasztó határnak éjszaki széle (a' Waigatz szorosánál) közt 's legnagyobb szélessége — mely mintegy 520 mf. — a' Matapan foka (Moreában) 's az éjszaki fok (Norvegiában) közt van. Europát felette sok folyó öntözi, melyeknek az említett világrész kicsinysége miatt nincsen olly hosszú pályájok 's nincsenek olly nagy eséseik, mint a' világ más részeiben, kiváltképen Amerikában, lévőeknek. Főbb folyóji közül az Ebro, Rhone és Po a' földközi tengerbe, a' Duna, Dniester és Dnieper a' fekete tengerbe, a' Don az azovi, a' Wolga a' Caspium tengerbe, a' Dwina az éjszaki jeges-, a'

Düna, Weichsel és Odera a' keleti-, az Elbe, Weser 's Rhenus az éjszaki tengerbe, a' Seine a' la Mancheba, a' Loire és Garonne, Duero és Tajo, Guadiana és Guadalquivir az atlasi tengerbe ömlik. Leghosszabb futások a' Wolgának és Dunának van. Számos tava közt a' legnagyobbak, mellyeket mindazáltal az északamerikaiakkal épen nem lehet összehasonlítani, Éjszakeurópában vannak, t. i. Oroszországban a' Ladoga (legnagyobb minden eurpai tavak közt), az Onega és Peipus, Svédországban a' Mälär, Wener és Wetter. Németország és Schweiz határain van a' Boden tava és Schweiz 's Olaszország határain a' genfi tó. Magyarországon nevezetesek a' Balaton és Fertő tavai. Európának nagy része hegyes, 's a' délit több hegyek fedik, mint az éjszakit. Legmagasabban Schweiz fekszik, mellytől a' föld minden oldalra lejtősödik 's végre az éjszaki és keleti tengerek felé oly alacsony térségekbe végződik, hogy a' partokat temérdek költésbe kerülő töltésekkel és gátakkal kell a' tenger árjai ellen védni. Legtöbb 's legalacsonyabb országok Holland és Éjszák-németország, Dánország, Burkusország és Oroszország. Legnagyobb hegyei Európának: az Alpesek Schweizban és Olaszországban, mellyekből azok sok ágakban és különféle irányokban nyulnak ki más tartományokba, nevezetesen nyug. felé Franciaországba, mennek be, hol a' Sevenneknél fogva öszveköttetésben vannak a' Franciaországot Spanyolországtól elválasztó Pyreneekkel. Dél felé az Alpesek egy ága a' földközi tengerhez fut, azután keletre fordul és Apenninek név alatt egész Olaszországot keresztülhasítja. Keletre több ágak mennek ki az Alpesekől, mellyek Déli-Németországon keresztül a' török tartományokig terjednek. Éjszak felé az Alpepektől egy másik hegylánc nyulik ki Jura névvel és Schweizot választja el Franciaországtól. Europa kel. részében a' Karpátok érdemelnék figyelmet, mellyek egy felől a' Sudetekkel, más felől az eurpai Törökországban lévő hegyekkel vannak öszveköttetésben. Legmagasabb minden eurpai hegyek közt az Alpesekhez tartozó Montblanc Savoyenben (Sabaudia), mellynek magassága 14,676 lábba tétetik a' tenger felett, tehát csaknem fél annyi magas, mint a' Himalaya legmagasabb csucsa Asiában. Ezen hegyek közt többben, mint az Aetna, Vesuv, Hekla, tüzet okádnak. Európának földje nem dicsekedhetik ugyan a' naptérítői tartományok buja plántái életével, mindazáltal általjában véve művelhető, az éjszaki földövhöz tartozó részén kívül. Éghajlatjára néze Europa három részre osztatik, u. m. a) melegre, hol a' citromfa különös ápolás nélkül tenyészik, a' sz. 48°-ig; itt a' tavasz kellemetes, a' nyár hev 's a' tél rövid; b) mérsékletre, a' 65°-ig, hol a' gabona még megéri; 's c) hidegre, éjszak legszélsőbb csucsáig, hol már fát sem lehet találni, hanem csak nyargalóczmohot; a' föld épen nem művelhető 's az éghajlatot a' nyargalócson kívül egy házi állat sem állhatja ki. Termékei nem oly sokfélék, mint a' föld többi részeiben, és közülök sokan más földövek alól plántáltattak ide által 's tétettek honiakká. Ellenben a' földművelésre néze Európát illeti az elsőség. Az állatok országából vannak Európának lovai: részént nemesebb nemű szarvas marhája, legfinomabb gyapjas juha Spanyolországban, Angliában és Szászországban, szamara, kecskéje, diszta, kutyája, nyargalóca, megehető, ragadozó 's prémőrü állatai, czethala, tengeri tehene, tengeri borja, sok szelid és más szárnyas állata, tengereiben, tavaiban és folyójiban számtalan hala, mellyek közt főképen a' heringek sok lakosoknak adnak ételmet, hasznos bogarai, mint méhe, selyembogara, karmasin bogara, gubóbogara, hólyaghuzó körösbogara, tengeri csigája 's gyöngycsigája. A' plánták országából vannak Európának: minden nemű 's szükségére elég gabonája, szép 's jóízű kerti veteményei, sok gyümölcse, nemes déli gyümölcse, mint figéje, mandolája, gesztenyéje, citroma, narancsa, olajgyümölcse, pomagranátja, egyiptomi szilvája, lenje, kendere, pamutja, pirosító busérja, dohányja, legnemesebb nemű borai 's igen sok fűsz.

építésre és hajóknak való fája. Az északi földszarki hideg tájékokon legutolsó a' füz- és nyírfa. Az ásványi országa minden ásványt, nemest és nemtelent, 's általában többnyire különösen jót és eleget ad. Arannyal 's ezüsttel leggazdagabbak Magyar- és Erdélyországok, vassal az északi tartományok, mint Svédország, Norvégia és Oroszország. Sója Európának elég, sőt felesleg van, mind kő-, mind tengeri-, mind forrási sója. — A' lakosok, mintegy 178 mil. egyenetlenül vannak Europa földjén elosztva. Midőn Orosz- és Svédországokban mintegy 3—400 ember lakik 1 nesz. mf.-ön, Német-Alföld, hol a' népeség legsűrűbb, Olasz-, Francia-, Angol-, és Németországok csaknem annyi ezeret táplálnak ugyan annyi helyen. Europa lakosai különbféle eredetű népek 's többen egymástól egészen különböző nyelven beszélnek. Főnyelvek: a' német, melytől származtak: a' hollandi, angol, svéd és dán nyelvek; a' romai, most csak a' tudósok nyelve, melynek leányai az olasz, francia, spanyol, portugali és oláh nyelvek; a' slav, melyhez tartoznak az orosz, lengyel, cseh, vend, bolgár és szerviai vagy illyriai (rácz) nyelvek; az uj-görög; török-tatár; finnai; magyar; cimber a' walesi fejedelemségben Angliában, és Franciaországnak észak-nyug. részében vagy Bretagneban; a' skot-iri északi Skocziában és Irlandban; a' bask a' Pyreneknél. Legszeleesebben terjedtek a' német nyelv 's a' belőle származtak, továbbá a' romai nyelv leányai 's a' slav nyelv. Uraikodó vallás a' keresztény, melynek több ágai vannak, mint a' romai-catholica, melynek legszámosabb vallóji vannak; a' protestans (luthera, reformata és angol vallások), több felekezeteivel, mint az Anabaptistákkal, Mennonitákkal, Quakerekkel, Unitariussokkal, Methodistákkal, Herrnhuterekkel, és a' görög. A' lakosok többi része zsidó valláson van, a' másik Muhammed tanítását követi. A' Lapponok és Samojedek közt még Pogányok is vannak, de keves számmal. — A' pallérozottság több tartományokban magas ponton áll 's naponként feljebb emelkedik. Leginkább kitetszenek abban azon tartományok, melyekben a' német 's ezzel atyafias nyelvek beszéltetnek, továbbá Franciaország 's Olaszországnak egy része. A' világnak egy részében sem virágoznak annyira a' fabrikák és manufacturák, mint több europai országokban, főképen Nagy-Britanniában, Franciaországban, Német-Alföldön, Németországban, Schweizban, melyek nem csak europai, hanem a' világ más részeiből hozott termékek feldolgozásával is foglalatokodnak 's mindent adnak, a' mi csak az élet könnyebbségére 's fényezésre megkívántatik. Epen olly eleven kereskedése is, melly sok tartományokban országutak, csatornák, jól rendelt posták, bankok, bátorságosító intézetek, kereskedő társaságok és vásárok által mozdittatik elő. A' kereskedés nem csak Európára, hanem a' világnak minden részére kiterjed 's az Europaiak vitorláji minden tengeren lobognak. Mindazáltal egy nemzetet sem lehet e' tekintetben az Angolokkal öszve hasonlítani, kik, igazán szólván, urai a' tengernek 's több hajójik vannak, mint öszveséggel a' többi europai nemzeteknek. — Europa a' mivészség és tudományok honja is. Neki köszönheti az emberiség a' legfontosabb igazságok kinyomozását, a' leghasznosabb találmányokat, a' lélekeknek legszebb szüleményeit 's minden tudomány elterjedését. Ebben a' tekintetben is felülmulják a' német nyelven 's a' romaiból származott nyelveken beszélő népek a' slav 's más nemzeteket. A' Törökök előtt a' többi europ-i nemzetek több oldalú tudományos pallérozottsága mind eddig egészen idegen maradt. A' felsőbb tudományokat 85 universitas épolja, melyekre az ifjúságot számos gymnasiumok és lyceumok készítik előre, 's a' nép pallérozásával (főképen Németországban) igen sok néposkolák foglalatokodnak. Sok helyeken tudományok academiái, mivészai és tudományos gyűjtemények is találatnak. — Természeti fekvéséhez képest Europa nyug. és kel. Európára oszthatik, melyek közül amaz a' pyrenei félszigetet (Portugalt és Spanyolországot), a' nyug. alpsi földet (Franciaorsz.),

déli alpesi földet (Olaszország), az északi alpesi tartományokat (Helvetiát, Németországot és Német-Alföldet), az északi tenger szigeteit (Nagy-Britanniát, Írlandot és Islandot), az északi tenger melléki tartományokat (Dániát, Norvegiát, Svédorsz. és Burksorsz.) foglalja magában. Kel. Európát a Kárpátok északi oldalán fekvő tartományok (Oroszország és Galitia) 's a déliek (Magyarország és Törökország) teszik. Politicai tekintetben Európában következő statusok állanak fen: három császárság (az austriai, orosz és török), 17 királyság (Portugal, Spanyolország, Franciaország, Nagy-Britannia, Német-Alföld, Dánorsz., Svédorsz., Norvégia, Sardinia, Sicilia, Burkus-, Bajor-, Szászorsz. Hanovera, Württemberg, Lengyelorsz. és Magyarország), 1 egyházi fejedelemség vagy a' romai pápa birtoka, 8 köztársaság (Schweiz, Ionia, Krakó, S. Marino, Hamburg, Lübeck, Bremen, Frankfurt), egy választó fejedelemség (a' hesseni), 6 nagyhercegség (Baden, Hessen-Darmstadt, Szász-Weimar, Mecklenburg-Schwerin, Mecklenburg-Strelitz és Toscana), 12 hercegség (Oldenburg, Gotha, Meiningen, Altenburg, Braunschweig, Nassau, Dessau, Bernburg, Köthen, Modena, Parma és Lucca), 1 landgrófság (a' hessen-homburgi), 2 nagyfejedelemség (a' finnlandi és erdélyi) 's 12 fejedelemség (Hohenzollern-Hechingen, Hohenzollern-Sigmaringen, Schwarzburg-Rudolstadt, Schwarzburg-Sondershausen, Waldeck, Lippe-Detmold, Schaumburg-Lippe, Lichtenstein, Reuss-Greiz, Reuss-Schl. iz, Reuss-Lobenstein és Reuss-Ebersdorf).

L—ú.

EURYALE, 1) az Amazanok egy királynéja; 2) Minosznak egy leánya 3) Proetusnak, az argosi királynak, egy leánya 4) L. GORGONOK.

EURYALUS, 1) egy görög fejedelem a' trojai háboruban 2) Aeneas egyik kísérője, ki Nisussal kötött baráti szövetségéről híres.

EURYDICE. A' régiség több asszonyai között, kik ezen nevet viselik, leghíresebb Orpheus felesége, ki egy kígyó csipése miatt halt meg. Férje vigasztalhatatlan lévén, lement érte az alvilágra 's muzsikájával olyan igen meglágyította ott az istenek szívét, hogy megengedték neki feleségét a' felső világra visszavinni, de olyan feltétel alatt, ha nem néz reá addig, még a' felső világra vissza nem ér. Mindazáltal Orpheus visszatekintett reá, 's felesége azonnal örökre elragadtatott tőle.

K. L.

EURYNOME, Oceanus leánya, Hesiodus szerint a' Gratiák anyja.

EUSEBIA, a' Görögöknél az isteni félelem istennéje; újabb allegorikai értelemben az Isten felől való tudományok kormányozónéja.

EUSEBIUS, Pamphili melléknevvel, a' keresztény egyházi történetek atyja, szül. Caesareában Palaestinában 270 körül, mh. 340 körül, korában leg tudósabb férfi, presbyter 's 314 olta püspök volt honvárosában. Elejente ellenségek volt az Arianusoknak, később védjék lett 's közösen velek ítélte halálra Sz. Anastasiust. Tetemes segéllyel, magától Constantintól is, gyámolittatva írta görög egyházi történeteit 10 k. Krisztustól 324-ig (legjobb kiad. a' Valesiusé, Paris 1659, fol. és Readingé, Canterb. 1720, fol.) és „*Chronicon*“-ját (325-ig), mely csak örmény és latin fordításban 's töredékekben maradt fen. Birunk még 15 könyvet „*Praeparatio evangelica*“ és a' 20 könyvnyi „*Demonstratio evangelica*“-ból 10 nem egész tökélyekben fentartott könyvet, végre Constantin életrajzát vagy inkább reáírt dicsbeszédet. Éltéről Valesius kiadásában találtnak tudósítások. Történeti hitelességéről Danz, Möller és Kessner irtak, 's a' Heinichen által kiadott „*Eusebii hist. ecclesiastica*“ (Valesius comment. és észrevetésekkel, Lipse 1827) ban használva vannak. „*Chronicon*“-ját az örmény tudós Zohrab (mh. 1829) adta ki teljesen (Milano 1818, 4).

EUSTACHI (Bertholomeus), szül. 1500 körül Sanseverinóban Salerno mellett. Orvosa volt d' Urbino cardinalnak 's egyszersmiad

a' bölcsesség professora Romában. Azon időben szegény létére egy volt a' legjelesebb anatomusok közül Galenus módja szerint, kit annyira tisztelt, hogy inkább hibázni akart, mint annak állításaitól eltérni, az emberbontszolást az állatbontszolással egyformán gyakorlotta 's sok esmeretlent fedezett fel ezen tudományban, mi miatt némelly részek az emberi testben az ő nevérol nevezettek, mint a' tuba Eustachii (Eustach kütrje), valvula Eustachii (Eustach billentyűje). 1552 készítette bontszolási rajzait, de azokat ki nem adhatván, elveszetteknek tartattak, míg 150 év mulva megtaláltatván, a' pápa Lancisinek, orvosának, nem ajándékozta, a' ki azokat közre bocsátotta: „*Tabulae anatomicae, quas e tenebris tandem vindicatas et pontificis Clementis XI. munificentia dono acceptas, praefatione notisque illustravit Joannes. Maria Lancisi*“ (Romae fol. 1714). Másodszor kiadta Cajetan Petrioli sebész érthetetlen, — harmadszor Albinus a' legjelesebb magyarázattal („*Explic. tabul. Eust.*“ fol. Lug. Batav. 1744—1761). Minden munkáját, mellyek közül egy: „*De anatomicorum controversiis*“ elveszett, Boerhave adta ki Leyden 1707. Megholt E. Romában 1574-ben.

Dr. Pólya.

EUSTACHIUS, Homerusnak és Dionysius földleírásának ezen hires commentatora; Konstantinápolyban született 's eljénte szerzetes barát utóbb pedig thessalonikai érsek volt, megholt 1194. A' régi classicusokban felette jártas volt. Munkáji kijöttek Roma 1542—1550, 4 köt. fol., és Basel 1559—1560, 3 köt., fol., új lenyomat Lipcse 1825 olta. K. L.

EUTERPE, közönségesen a' hangászat Musája, mivel neki tulajdonítják a' sip feltalását. Koszorus hölgy képében ábrázoltatik. Kezében sipot tart vagy körülé egyéb különféle hangműszerek vannak. Neve gyönyörödöt jelent. (L. MUSÁK).

EUTHANASIA, csendes, könnyű, holdog meghalás. Wieland egyik írásának adta e' nevet.

EUTROPIUS (Flavius), latin történetíró, ki mint maga mondja, Julian császár alatt fegyvert viselé. Születéshelye 's élte egyéb körülményei nem tudatnak. 360 tájban virágzott. „*Breviarium historiae romanae*“ Roma alkáttatásától Valensig, kinek ajánlja van, terjed. A' stylus nem különös, de az érthetőség dicséretes. Legjobb kiadások a' Havercampé (Leyd. 1729), Verseiké (Leyd. 1762, 2-köt) és Tzschucké (Lipcse 1804).

ÉV, I. ESZTENDŐ.

ÉV 'S NAP, Magyarországha a' városi telkek elidősítésére Verbóczy hármán könyve 3 r. 14 's 15 cikkelye által rendeltetett határidő.

EVA, I. ADAM.

EVALVATIO, becsü. Ezen szót leginkább a' kereskedők használják olyan kereskedés értékének megbecsüléséről, mellyet más valaki vesz által, vagy ha a' becsü egybe kapcsolva volt kereskedők elválásakor történt. Pénzről használva becsét jelent; a' számvetésben pedig valamelly tört számnak valódi tartalmába való igazítását.

EVAN, BACCHUS mellékneve (I. e.).

EVANGELIUM, örvendetes hír. Közönségesen részént a' keresztény tanítás, melly a' Messias eljöttéről, az atyáknak ígért szabadítóról, szóló örvendetes hírrel kezdődött, részént azon írások hívatnak így, mellyekbeu Mark és Lukács 's Maté és János apostolok Krisztus tetteit és történeteit feljegyezték. — A' regibb egyházban evangelistáknak azok nevezettek, kik egyik ecclesiából a' másíkba utaztak 's az apostolok tanítását folytatták; később Jézus életrajza szerzőjire szorítottat ezen nevezet. Evangelicusoknak, evangelicus Keresztényeknek a' Lutheranusok mondják magokat. (Vö PROTETANSOK).

EVERDINGEN, hires német-alföldi képirófamiának neve. Jelesebbek: Caesar, (szül. Alkmaerb. 1606, mh. 1679) a' portaitfestésben, ar-

chitectonicai és historiai ábrázolásokban 's öccse, Alder, (szül. 1621 uh. 1675) a' tájfestésben. Az utóbbik rézbe is metszett.

EVERGETAE, tulajdonképen jóltévők. Ezen melléknevet nyerték az Agriaspák vagy Arimaspek Persiában; minthogy egykor az idősebbik Cyrust és hadseregét élelem szolgáltatás által az éhhalálástól megmentették.

EVERTSEN (János) a' hollandi hajóssereg admirala 1666. — Korában Holland tengeri ereje legmagasb lépcsőn állott. Huyter, Tromp és Wassenaer minden nemzeteknél tiszteletet szerzének a' német-alföldi zászlóknak számos győzelmeik által, 's a' Seelandból származott E. nemzetség több tagjai, mind ama' tengeri bajnokoknak társai és nevendékei, méltán nyomdokaikba lépének a' nagy férjfiaknak. E. Jánosnak egyik bátyja, Cornelius, hasonlólag a' köztársaság szolgálatjában admiral, az Angolokkal Jul. 15. 1665 tartott véres csatában vitéz halállal esett el hazájáért. János ekkor szolgálat nélkül volt. Alig érté meg bátyja ki-múltát a' bajnoklelkű férjfi, azonnal így irt a' generalstatusokhoz: „Ismét munkásságba kívánok lépni, hogy hazámnak hasznára lehessen. Atyám, négy testvérem 's egy fiam már a' köztársaság szolgálatjában, a' bresület ágyán holtak meg. Legyen nekem 's megengedve, hogy végezet úgy, mint ők, a' haza ellenségeivel való viadalban találhassam!” A' derék ember kívánsága teljesített. Ugyan azon évi Aug. 4 megütközött az Angolokkal; ekkor egyik lábát elveszté 's keres nap mulva sebében megholt. A' seelandi statusok neki 's bátyjának, Corneliusnak, Middelburgban Sz. Péter templomában pompás emléket állítottak, hol a' két deréknek hamvai is nyugosznak. Később pedig ugyan csak admiral, másik Cornelius E. Jánosnak fija, (ki 1679 holt meg), és Galin E., hasonlólag hollandi szolgálatbeli admiral, 's az öregebb Cornelius maradéka, (mh. 1721) szinte ide tétettek.

EVICTIO, I. SZAVATOSSÁG.

EVIDENTIA, szemlélhető vagy közvetlen BIZONYOSSÁG. (I. e.)

ÉVKAMAT, esztendei kamat, melly meghatározott időben (rendszerént félévénként) fizetetik azoknak, kiknek arra jusok van a' név angol származásu (annuity). Az évkamat egyeztetből ered, melly által valaki kötelezi magát, másnak ilyen évkamatot fizetni. Illyen egyeztetet mind privat személyek, mind országlások, 's ugy szinte privat személyek és országlások közt is lehet kötni. Legközönségesebbek az utóbbi évkamatok, ugy hogy a' kormány fizetője, privat személyek pedig felvevőji az évkamatnak. Az illyen évkamati egyeztetek vagy meghatározott vagy meghatározatlan időre köthetnek. Az első módból ideigleni évkamatok származnak, a' másodikból pedig örök évkamatok. Az ideigleni évkamat bizonyos személyekre van szorítva, ugy hogy mind addig fizetetik, míg a' személy vagy személyek, mellyekre szól, élnek. Ez holtiglani évkamatnak nevezetik, ha fizetése az illető személyek holta napjáig van kikötve. Az holtiglani évkamatot nem csak az, a' kinek nevére van írva, hanem ennek életében akár ki is huzhatja; az illyen kamat tehát el is adathatik. Az évkamatok más nemét a' tontinák formálják. Ezek szerént egy társaság, mintegy egyenlő kornakból álló osztályokra osztva, formál egy egészet 's egyenlően elosztott részvényekben fizet a' statusnak egy tókesummát, mellyért az az egész társaságnak, valamig ebből egy tag életben lesz, olly módon ígér kamatolni, hogy a' társaság az emberi élet tartása hihetőségének reguláji szerént a' tőkepenz kamatjait 's ezekkel lassanként magát a' tókesummát is visszakapja. A' tókesummáért esztendőnként fizetendő évkamat a' társaság élő tagjai közt minden esztendőben felosztatik, ugy hogy az egyes tagok évkamatja az esztendőnként meghaló tagok számával idomzatban nevedik, míg végre az utolsó életbenmaradt az egész társaság számára rendelt évkamatot maga huzza; ennek halálával a' kamatfizetés megszűnik. Az örök évkamatok az érték fizetett tókesummához vannak kötve, 's mindenki-

nek fizettetnek, ki megmutatja, hogy birtokosa a' tőkesummának, 's mind addig, míg a' status az áltvett tőkesummáról szóló kötelező level birtokába nem helyezi magát. Ennél fogva az évkamatok ezen neme állandó tárgya lehet a' kereskedésnek, 's megszerzethetik minden ember által, ki az arra való just magának megveszi. Különbféle a' mód, mellyel a' hitelezők az évkamatok iránt bátorságba helyeztetnek. Némelly kormányzések valódi kötelező levelet adnak ki azokról, vagy a' hitelező nevére vagy a' birtokosra írva; mások csak egy nyilvános könyvbe írják be a' hitelezők nevét, 's minden, ki az évkamatot huzni akarja, tartozik bebizonyítani, hogy annak vagy tulajdonosa vagy ennek meghatalmazottja. Némelly kormányzések a' kötelező levelekkel egyszersmind kamatozódulákat is adnak ki, mellyeket a' kormányzések évenként a' meghatározott időben kész pénzen vált be a' tulajdonostól. Mások azt kívánják, hogy minden hitelező maga, vagy meghatalmazottja által nyugtatóvány mellett vegye fel az évkamatot. — A' privat életben földek által vagy más módon is lehet ilyen évkamatokat biztosítani. Zs. G.

ÉVKÖNYVEK. 1) A' csillagtudományban azon könyvek, mellyekben az égi testek helyei egy meghatározott esztendőnek minden napjaira, nem különben az esztendőnek folyta közben előforduló nevezetes tűneményei a' csillagos égen előre kitétetnek. Ezen évkönyvek a' vizsgálatok és teoriából alapított égvizsgálói táblákból számláltatnak ki, és a' mivelő égvizsgálónak igen nagy könnyűséget szereznek, mivel őt az észrevétendő tűneményekre már előre figyelmetessé teszik; a' tengeri utazónak pedig különös nagy hasznuak. — A' hajdankor ilyen kiterjedéstű évkönyveket, a' millyenek mai napon vannak, nem esmert, de még is úgy látszik, hogy ehhez hasonlókat birt legyen. Tudjuk p. o. Democritusról, hogy egy könyvet, „*Parapegmata*“ czim alatt irt, melly efféle égvizsgálói meghatározásokat foglalt magában. Legrégibb előttünk esmeretes égvizsgálói évkönyv, melly még báró Zach (*Correspond. astronom.* Vol. VII. Lettre I. p. 22.) szerént kéziratban találatik, 1150 esztendőre Krisztus születése után kiszámláltatott, és valami Salomon Garchus nevű rabbius a' szerzője. Valóságos pontossággal és tökéletességgel készítettett évkönyvek a' 15-dik században adattak ki először, hol Pierbaoh és Regiomontanus dolgoztak e' körben. Ennek évkönyvei 1474-dik esztendővel kezdődnek és minden elébbi efféle monkáktól annyira különböznek, hogy azok, a' mint Weidler mondja, egész Európában rendkívül nagy figyelmet vontak magokra; a' példányok szörnyű áron (12 aranyon) keltek el. Regiomontanus után több égvizsgálók adtak ki illy évkönyveket, úgy mint: Stöffler, Leovitius, Origanus, Keppler, Piccard, Manfredi, Zanotti és mások. Hanem mind ezen tudósok egyes vagy csak egynéhány esztendőkre adták ki évkönyveiket, egyedül a' Piccardé meg 1697-től mostanig ezen czim alatt: „*Connaissance de Temps*.“ Ezenkívül vannak még e' következő évkönyvek: „*Nautical Almanac and Astronomical Ephemeris*“; „*Berliner Jahrbuch*“ (1776-dik esztendő óta, 1829-dikig Bode, azolta Enke által), „*Ephemeridi astronomice di Milano*“; és „*Kleine astronomische Ephemeriden*“ (1830-tól fogva Göttingában). — Ezen kívül voltak még: „*Ephemerides astronomicae ad meridianum viennensem*“ 1757 legelőször Helltól, későbbben megszüntek) és „*Astronomische Hülfsstafeln von Schumacher*“, mellyek hasonlóképen megszüntek. — 2) A' történetírásban azon munkák, mellyek egy vagy két esztendőnek történeteit korrendszeresen adják elő, a' nélkül hogy azon történetek okait vagy következéseit vizsgálják.

Albert Ferencz.

EVOCATIO, I. IDÉZÉS.

EVOLUTIÓK, a' mathematicában görbe vonatok, mellyek másokból legöngyölés által támadnak. — A' tacticában minden mozdulat, mint homlokvaltozás, kanyarodás, colonneképzés 'sat. akar a' gyakorlattéren, akar az ellenség előtt történik (Vö. MANÖVER).

EVOLUTIO THEORIÁJA, azon tanítás a' nemzésről, mely szerint egy lélek a' másikkól fejlődik ki (mint a' test), hogy minden lélek csirája a' legelső lélekben lappangott 's azolta egyik lélek a' másikat nemzé. Kant ezen rendszert scatulatheoriának mondá, mivel szerénte minden nemzett lények mint kisebb fiokok nagyobbakban vannak, és végre mindegyik legnagyobbikban. —j—a.

EVREMENT, (Charles Marguetel de Saint-Denis), szül. April. 1. 1613 St. Denis le Guesten Alnormandiában, kora leglelkeseb íróinak egyike. Előbb jogot tanult, de később hadi szolgálatba lépett 's a' spanyol öröklési háboruban *maréchal de camp* lett. A' társaságban elmésség és világos ész által jeleskedett 's holtig vidám maradt. Az akkori Epicuraeusok közt fényes szerepet játszék, ki majd olly nagy befolyást nyertek a' francia philosophiára; de némelly a' tarsaságban 's írásiban elkövetett vigyázatlanságokért fogsággal lakolt a' Bastilleben. Másodszori elfogatása elől szökés mentette meg, 's Londonba vette magát, hol 1703 hm. Vegyes munkái (*Oeuvres mêlées*) először Parisb. 1690, 2 köt., azután Amsterd. 1706, 5 köt. és 1750, 12 köt jelentek meg.

EVVERS, I. CHRONOSTICHON.

EWALD (János), az ujabb dán költők egyik legeredetibbe, szül. 1743 Kopenhagban; szabadság szeretetéből oda hagyá a' schleswigi nevelő intézetet 's porosz katona lett. Innen megszökött 's előbb dobos, azután altiszt lett az austriai hadnál; később familiájától kiváltatván, visszament Kopenhagba 's theológiát tanult. De szerencsétlen szenvedelem ezen pályából is kiragadá. Előbb szeretett leánykája hűtelen lett, 's a' mélyen érzőnek élet és világ gyűlöletes. Ekkor 22 évü volt 's még nem sejté a' benne szendergő lángokat. Egy gyászcantate, melyet V. dán Ferdinand halálára írt, figyelmet gerjeszte iránta, 's E. nem sokára az oda- és tragaediában nagynevü költő lón. Legjobb tragoediái „Balder halála“ és „Rolf.“ Mh. 1781. Munkái holta után jöttek ki.

EXALTATIO, I. FELMAGASZTALÁS.

EXANTHEMA (lázos bőrkiütés), hamar lefolyó, kiütéssel kötött nyaralyája a' bőrnek. Meg kell különböztetni a' rögbőrkiütéstől (*impetigenes*), mely mintegy megrögzötten soká tart 's a' láz épen nem tartozik valójához. Legközönségesebb lázos bőrkiütések ezek: perenes láz (*morbili*), veres himlő; bitorláz vagy skarlatláz; köleshimlő, hólyag-láz. Mindeniknek van különössége, mely eredetének módjára a' bőr változó tünényeinnek képződésén és irányán alapul. (Vö. BŐRYAVALYÁK, Himz.)

EXARCHATUS. Midón Narses, a' napkeleti császárnak, Justinianusnak, főhadvezére, a' Gothusokat 's azoknak szövetségeseit Olaszországban tökéletesen meggyőzte (552—554 Kr. szül. ut.), Justinianus Középolaszországot a' napkeleti császárság provinciájává tette és exarcha vagy helytartó által igazgattatta, kinék lakása Ravennában volt. Aistulph a' Longobardok királya, Ravennát és az egész Exarchatust elfoglalta (752), de a' Frankok királya, Pipin (755), ismét visszavette tőle 's III. István pápának ajándékozta. Ezen időtől fogva Ravenna 's a' ravennai vidék az egyházi statussal egyesülve van. A' mai Görögöknél exarchának az hivatik, ki a' patriarcha parancsolatjára a' tartományokban utaz 's a' püspököket és ecclesiákat visitálja.

EXCELLENTIA, czim, melyet, mint a' rege tartja, legelsőben a' longobard királyok viseltek, 's utánok több romai császárok, nevezetesen Nagy Károly, I. Konrád, I. Fridrik. Későbbben, 's kivált Olaszországban a' kisebb fejedelmekre ment ez által, míg ezek is, midón VIII. Orbán pápa 1630 a' cardinaloknak eminentia czimet adott, altezzával (fenséggel) cserélék fel, 's annyival inkább, mivel már előbb néhány első rangu követek Romában excellentiás czimet tulajdonítottak magoknak. Ezolta a' közönséges szokás hivatali vagy tisztii czimmé változtatá az excellentiát, mely semmi esetben sem tétethetik által a' gyermekekre

vagy rokonokra, a' hivatalal mindég megszűnik, 's ministerséget, fő udvari és hadi méltóságot, követséget, valóságos belső titkos tanácsnokságot viselő személyekre alkalmaztatik. Az 1830-ki francia revolutio e' özimet is eltörlötte. Zs. G.

EXCEPTIO, I. KIFOGÁS.

EXCHEQUER, feudalis törvényszék Angliában, egyike a' három legfőbb törvényszéknek Westminsterben (I. ANGLIA, IV.). Így nevezetik Hodító Wilhelmától fogva, saktáblához (franciául *echiquier*)! hasonló koczkás padolatjáról, mely több tartományokban, egyebek közt Normandiában 's annak előtte a' frank birodalomban, a' pairek legfelsőbb törvényszéke teremének megkülönböztető bélyege volt. Ezért nevezteték a' roueni legfelsőbb törvényszék „*Echiquier de Normandie*”-nak. — **EXCHEQUER-BILLOK**, kincstarlevelek, olly kötelező levelek, melyeknek kiadására az angol pénzügyministerium a' parlament hitelrendelése által felhatalmaztatik. Ezek nem valami meghatározott visszafizetési határrapra adatnak ki; a' míg folyamatban vannak, $3\frac{1}{2}$ pence kamatot hajtának 100 font sterlingtől naponként, vagy évenként száztól ötöt, 's rendszerént valamivel feljebb állnak a' kész pénznél, mert a' pénzváltók 's kereskedők illyen kamatoló papirost szeretnek pénztáraikban tartani. De a' kamatok nincsenek alapítva, hanem a' közönséges jövedelemből fizetnek. Hogy pedig igen nagy számra ne szaporodjanak ezen kötelező levelek, melyeknek kiadása egy szükséges részét teszi az angol pénzügy mechanizmusának, bekíván a' status azokból minden esztendőben egy részt 's ezt kifizeti, vagy bizonyos feltételek alatt stockokká alapítja; azaz, állandó adóssággá változtatja, mellynek kamatai bizonyos, e' végre rendelt adó által biztosíttatnak. A' ki ezen átváltoztatást megengedni nem akarja, midőn a' sor őt éri, kész pénzbeli fizetést kívánhat. Zs. G.

EXCOMMUNICATIO, I. EGYHÁZI FENYITÉK.

EXECUTIO, I. VÉGREHAJTÁS.

EXEGESIS, fejtegetés, magyarázás; így nevezetik különösen a' szent könyvek magyarázása. (Vö. **HERMENEUTICA**.)

EXEQUIAE. A' Romaiaknál a' temetést tette. A' cath. egyházban valamint a' temetési innepség, úgy azon misék is, melyek az elhunytért néhány héttel halála után szoktak mondítani 's melly alkalommal, ha a' halott nagyobb rangu, a' templom fekete szünyegekkel vonatik be. (Vö. **REQUIEM**.)

EXHIBITIO, I. IDÉZÉS.

EXILIUM, száműzés, számkivetés, azon büntetés, midőn valaki a' várost, tartományt, országot, a' hol eddiglen lakott, elhagyni kénytelen. (Vö. **DEPORTATIO** és **SZÁMŰZÉS**.)

EXORCISMUS, azon innepi formula, mellynek erejével az ördögnek megparancsoltatott, hogy a' jelen személyt hagyja el. A' kik ezt cselekedték, **EXORCISTÁKNAK** nevezettek.

EXOTERICUS, I. ESOTERICUS.

EXPANSIO, kiderjedés, az az erő, melly mindent kiszéleszteni igyekezik. És így az az erő, a' melly kifelé hat szüntelen, vagy a' természet szerent positiva erő. Hogy ez az erő egyik factora a' világi materiának, azt már jó ideje gyanítjuk; de világos, hogy ez nem absoluta erő. Mert az az erő, a' melly szüntelen kiterjeszkedik, magában ugyan ezen elterjeszkedése által elenyészik, úgy hogy semmi tünetet nem mutathat. Ha tehát expansioi jeleneteket vehetünk észre, azt bizonyosan nem ennek, hanem azon erőnek kell tulajdonitanunk, a' melly ezt visszatartóztatta a' semmivé lételtől, a' melly az ezzel ellenkező attractiva erő (I. **FŐERŐK**). A' meleget helyesen mondják expansiva erőnek, mert természete szerent a' testeket mindenfelé kiterjeszteni igyekezik. De nagy hiba a' világosságot expansivának tenni, mert a' világosság nem mindenfelé terjed, csak egyenes lineákban. Ha a' világosság expansivum principium volna, a' pontokat meg nem különböztethet-

nők (mint a' melegítőnek pontjait nem különböztethetni) egyenes irányban nem menne, hanem terjedve mindenfelé N. I.

EXPERIMENTALIS, PHYS. I. TAPASZTALATI PHYS.

EXPLORATOR, Beccaria által feltalált műszer; drótból áll, melynek isolált (elszigetelt) 's czingömbökkal ellátott végei poznára köttetnek a' kémény vagy fatető felett. Ezen dróttól egy másik spanyol viasszal bevont csövön a' szobába vezettedik, 's rajta villanymérő (*electrometron*) van, mellynek segítségével a' légvillanyt lehet vizsgálni.

EXPOSITIO, I. SZÁMCZIM.

EXPOSITIO, fejtegetés, magyarázás: dramában előadása, elbeszélése az előesetnek, azaz, mind annak, mi a' költő előtétéle szerint a' drama cselekedetét megelőzte. Feloszthatni különválasztottra és beszöltre. Amaz közvetlenül elbeszélő prologus formában adja az előesetet; emez követve, vagy látszólag esetikép, a' cselekvő személyek magok említvén egymás közt 's így a' néző előtt felvilágosítván az előtörténetet. A' beszöltre az egész dramán keresztül nyulhat szinte kifejléséig, mint p. o. Sophocles Oedipusában. Mellékkézlja a' nézővel megemertetni a' eselekedet helyét és idejét, a' cselekvők characterét 'sat; sejtést, gyanítást gerjeszteni, melly a' cselekedetre az előeset következésére figyelmeztet. Egyébiránt a' drama egyes szakaszaira is alkalmaztatik 's ekkor jelenti a' néző megemertetését azzal, mi a' költő előtétéle szerint a' két egymásra következő játékszakasz közt történt.

EXTENSIO, kiterjedtség, egymáson kívülvalóság, a' hathatósággal, intenzióval, ellenbétébe, a' melly egymásban valóság. Ezen előtem álló könyvlap kiterjedtsége, a' melly szerint ennek részei egymáson kívül vannak. Intenziója vagy hathatóságára tartozik az a' kérdés, mennyire fejr ez a' papiros? mi feketék ezen betűk? mert a' fejrőség ugyan ezen kiterjedésben nagyobb hathatóságu is lehet és a' betűk is lehetnek feketébbek 's világosabbak ugyan azon kiterjedés menységében.

EXTREMITASOK, I. VÉGTAJOK. N. I.

EX VOTO, I. VOTUM.

EYCK, I. VAN EYCK.

EYLAUI ÜTRÖZET Febr. 8. 1807. Napoleonnak Porosz- és Oroszország elleni háborújában az első táborozás vége felé kénytelen volt az orosz fővezér, Pultusknál Dec. 26 1806 történt megveretése után, Varsót 's a' Vistula jobb partját Elbingenig a' Franciaáknak engedni. Azonban alig készítettett fel a' sereg újra minden szükségessel, azonnal elhátározá Benningsen, hét seregszállyal az alsó Vistula felé Thornnak nyomulni előre, hogy Graudenzet, Danzigot 's Kolberget felszabadítsa, mellyekből azután az őrségnek a' Lesocq alatt állt porosz sereghez kelle csatlódnia. Ez által a' felső Vistulát is reménylé Varsóval együtt megnyerni, 's a' háborut az Odera mellékére általvinni. Napoleon ellenben Danzigot, keleti Poroszországot 's a' Pregelt készülete meghódítani. Már előre nyomult herczeg Pontecorvo Elbingentől Königsberg felé, midőn az orosz sereg dandarái Markow alatt a' Passarge mellett megjelentének, 's őt a' mohrungei (20 német mérföld Königsbergtől) csata után Jan. 25. 1807 kinszeríték Strasburgba (15 német mérföld Mohrungetől) visszavonulni, a' hol Ney-vel egyesült. Erre Benningsen Osteroden 's Löbaun keresztül Kuhl és Elbingen közt haladattá jobb szárnyát előre a' Vistula felé. Most álltátá Napoleon az orosz fővezér tervét (planumát). Ugyan azért elhagyá testőreivel Varsót Jan. 30 's keleti Poroszországban fekvő Wittenberg felé húzá seregének minden egyes részeit, hogy Benningsent bekerítse, 's a' Pregel megé vonulásra minden utját elzárja. Már reá csapott a' francia sereg előesapatja Ortelsburgnál a' francia sereg bal oldalára, midőn Benningsen váratlan felhagyta tervével, 's a' helyett, hogy a' Vistuláig előrenyomulna, Osterode felé hátrált. Elfogták ugyan is a' Kozákok a' francia sereg majorgenerala, herczeg Neufchatel segédjét, ki herczeg Pontecorvonak oly parancsot viendett,

hogy Thornig vonuljon, hogy az utána menendő orosz hadat Napoleon oldalvást megkerülhesse. Ekkor a' passenheimeri csatával Febr. 1 napján nyolcz napos viadal kezdődött, mely az eylaui ütközettel végződött, a' hol egyik fél sem érheté el célját. Napoleon azonban legérzékenyebb csapást szenvedett 1796 oltá. Ugy látszott ugyan az első napokban, mintha Napoleon terve, az orosz hadak hátrálási útját elzárni, sikerülendene; hanem az allensteini vagy bergfriedi csatában, Febr. 3, hol Soult az Alle-hidat elfoglalá, 's azon viadaloiban, mellyek 4 és 5-dikén Depennél, hol Ney nyereséggel vivott, az Oroszok üzése alkalmával történtek, nem engedék ezek magokat zavarba hozatni. Nem ugyan veszteség nélkül, de még is jó rendben vonult vissza Benningsen; sőt még szembe is szállt több ízben az ellenséggel, 's ha hasznát látá belőle, ritka szilárdsággal tartóztatá azt néha egész napokig. Így történt, hogy miután az orosz utócsapat ellen Hoff vagy Landsbergnél adott ütközetben, noha a' lovasság d' Haupoult és a' bergi nagyherczeg alatt a' győzedelmet elváltasztá, Soult és Angereau marsallok az Oroszokat hátráltokban megzavarni haszontalan törekedtek volna, a' két sereg éjjeli szalása néhány óráig egymástól igen csekély távolságban feküdt. Itt olly bizonynal reményre Napoleon főgyőzedelmet nyerni, hogy herczeg Neufchatel Febr. 7-kén reggel a' császár feleségének e' merész szavakat írá: „Holnap Königsbergben leszünk“. Elkezdődött tehát a' két napos küzdés, mellyben Eylau körül és benne (1500 lakosos városocska) az Arschentó mellett keleti Poroszországban, Königsberghez hat mértföldnyire, majdnem 200,000 ember harczolt. 7-kén delután szerencsésen elfoglalá Soult Eylau előtt az Oroszok által megrakva volt dombokat; hanem magából Eylau városokájából csak este veretének ki az Oroszok generalmajor Barclay de Tolly vezérlése alatt, miután keményen védelmezték volna állásaikat a' templomnál 's a' magasan fekvő temetőben, mellyeket a' Francziák erős ágyusánczokkal tüstént megrakának. Ez által Napoleon esti 10 óraker hatalmába kerite minden kedvező állást. (Vö. Bothmer planját az eylaui ütközetről). Soult és Angereau seregosztályai most azon hely előtt tanyáztak, mellyen más nap keresztül kelle nyomulniok; Davoust pedig és Ney parancsot kaptak, a' számra nézve gyengébb orosz seregnek amaz bal 's ez jobb szárnyát mesterséges mozgásokkal megkerülni. A' francia sereg ereje (a' 3, 4, 6, 7 hadtest, a' lovasság Murat alatt, 's a' gardák) 90,000 emberre becsültetett. Ez volt a' 8-kai ütközet előjátéka. Viradatokor sűrű csapatokban nyomult elő 70,000 Orosz, a' Francziák bal szárnyának tömeges megtámadása által a' városocskát ismét elfoglalni. A' bal szárnyat general Ostermann vezeté; a' jobbat general Tuskoff, a' középpontot báró Sacken; az előcsapatot herczeg Bagration; a' lovasságot herczeg Gallitzin. General Doctoroff azon két osztályt vezérlé, mellyek az orosz állás közepéből nyomultak előre. Napoleon a' temetőben választá álláspontját, 's a' templom tornyáról az egész csatamezőt végig láthatá; a' sergalleni dombokat pedig, mellyek Eylauun uralkodnak, nem rakták meg az Oroszok. Énnél fogva haszontalan nyomultak elő az orosz vadászok egész a' temetőig. Hanem Napoleon is, miután St. Hilaire osztályát marsall Davoust segítségére küldé, haszontalan erőlködött a' 7-ik seregosztállyal Angereau alatt 's a' gardák egy részével az orosz harcsort keresztültörni; mert azon békétlenség, mellyel, a' helyett, hogy Davoust és Ney vezérlése alatt volt két szárnyának kifejlesztését beárta volna, egyre megújítá a' véres megtámadást az orosz középpont ellen, csak nevelé veszteségét; egyszersmind a' sűrű köd, mellyhez még hófuvat is járult, azt okozta, hogy Angereau hadtestének eleje igen balra tért. 's így a' lovasság azon megtámadása, mellyet Napoleon Murat és Bessiéres vezérlése alatt most parancsolt, sem határozható el semmit az erdő fedte orosz gyalogság ellen. Így tartott az ütközet 12 óráig, 300 ágyú dörgése közt. Végre megérkeztek Davoust és Ney az orosz had mind a' két szárnyánál. Davoust a' balt igen szorította, 's

már bekerítette, úgy hogy az orosz középpont is kénytelen volt a' bal szárny hátrálását követni, midőn este felé 5600 Porosz 's Wiborg orosz gyalog ezredjel, a' Ney alatt állt 6-ik seregosztály által Wackerinnél fel nem tartathatván, general Lestocq alatt az orosz jobb szárnyhoz megérkezett, 's míg ezt general Sack alatt egy porosz ágyusáncz tüze fedezé, a' hádsereg megett a' bal szárnyhoz sietett, hol a' porosz vezér az elválasztó pontot, Kusittent, ostrommal bevévén, a' Davoust alatti Francziák Klein-Sausgartenig visszaveretének. Ha megadta volna az orosz general mindjárt ezen pillanatban, este 9 órakor, a' Lestocq által sürgetőleg kért segedelmet, úgy ezen munkás és nagy belátású general a' Francziáktól a' győzedelmet nem csak elragadta, hanem Klein-Sausdorfot is bevette s' a' francia sereg jobb szárnyát tökéletesen megverte volna. Hanem Benningsen nyolcz órai küzdés után sokkal elgyengültebbnek tartá a' sereget, mellynek jobb oldala Ney által szinte bekerítve volt, hogysém 9-kén, kivált a' szükséges hadi szerek belátásában, újra előre nyomulni bátorkodott volna. Megelégedve az ellenségben okozott nagy veszteséggel, 's hogy Königsberget megmentette, visszafordult. Murat 9-kén a' lovassággal bevé üzöbe, de Mansfeldnél veszteséggel verett vissza. A' francia fő hadi szálás még egynehány napig Eylauban maradt, a' hol Napoleon a' különböző seregosztályok állását a' holtakkal és sebesekkel borított vérmezőn 9-kén megszemlélte. Még egynehány apró csata történt, az utolsó Ostrolenkánál 18-kán, mellyre Napoleon a' Passarge megé huzá seregeit ugyan azon napon. Az eylaui ütközet következtében, mellyet Napoleon csak néhány nap mulva az Oroszok visszavonulása után tekinthete megnyertnek, kénytelen volt mind a' két fővezér feladni megtámadási tervét 's a' védelmezés kivívott céljával megelégedni. Az Oroszok 13 sást 's 6 zászlót vettek el; hanem 7000 (más tudósítások szerint) 12,000 ember esett el közülök. A' megsebesítettek száma 18,000 volt, 's ezek közt 9 general. A' Francziák vesztesége 42,000 emberre tétetett; de ők magok sokkal kevesebbre mondták. Három francia general esett el, közöttök Corbineau; öt sebesített meg 's ezek közt Augereau, kinek seregosztályát egészen felbontani 's a' többiekhez kapcsolni kellett. Benningsen most a' Pregel mellett 's Königsbergnél állítá fel újra seregeit 's új csapatokat gyűjtött maga mellé. Ha Napoleon gyorsaságával tudta volna a' támadást megújítani, hihetőleg egészen megverendette Napoleon seregét. Fő hadi szálása azonban csak hámar előre nyomult Landsbergig. De Napoleon, tekintvén elgyengült állapotját seregének, melly a' legügyesebb pattantyusisteket 's a' lovasság javát elvesztette, 's igen sok betege volt, 's megfontolván élelembeli szükségét, nem bátorkodék a' hó és olvadás miatt megromlott utakon az Oroszokat megtámadni. Ugyan azért visszament előbbi szálásúdekére a' Vistulához, hol Danzig és más helyek ostromával megelégedve, seregének jó karba állításával foglalatostkodott. Schöll szerint (VIII. 405) külön békével kínálta meg a' porosz királyt, osteródei fő hadi szálásából Febr. 26 's a' frankensteiniből Apr. 29. De ezt a' porosz király nem csak el nem fogadá, sőt inkább az orosz czárral lépett szövetségre Apr. 26 Bartensteinban, mellynek célja Porooszország visszaállítása 's Franciaországának a' rajnai határok közé szorítására volt, mi azonban néhány héttel később, miután Benningsen a' táborozást keleti Porooszországban a' Passarge mellett Jun. 5 támadólag megújította volna, a' friedlandi ütközet 's a' TILSITTI (I. e.) béke elenyészelt.

Zs. G.

EYNARD, egy a' legnemesb szívű, legmélyebb belátású 's legmunkásabb philhellenek (Görögök barátja) közül, genfi 's livornoi pénzváltó. Származását francia familiából veszi, mellynek több tagjai szöktek a' vallási üldözések alkalmával Dauphinéből Genfbe, 's itt meghonosodtak. Ó Sept. 28. 1775 szül. Lyonban, a' hol atyjának kereskedő háza volt. Itt neveltetvén fel, 1793 e' város védőjinek sorában állt. Bevétetvén Lyon

a' convent seregétől, az Eynard familia szökés által menekvők meg. E. ekkor Rolleben élt a' Waadtlandban 's 1795 kereskedő házat állita fel testvérével együtt Genuában, a' hol, midőn Massaena az ostromlott várost védelmezné, mint önkényes szolgált. 1801 Livornóban volt 's Hetruria akkori királya számára egy kölcsönözést vett által, melly mellett sokat nyert. Későbben megszerzé neki Bacciocchi Elisa herczegasszony a' só- és dohánykereskedés bő nyereségű főhaszonbérletét Toscanában. E. ekkor igen szép ifju volt, kit lelki műveltsége 's szeretetre méltó társalkodása miatt minden nagyobb társasági körben igen szivesen láttak. 1810 Toscanakövetei közt volt Parisban, 's 1814 a' bécsi békegyűlésen. Ferdinánd nagyherczeg is bizodalma méltatá 's toscanai nemessé tevé. Ezen fejedelen különös megbizással küldé őt az aacheni békegyűlésre. 1819 oltá a' Schweizban él Eynard; Genfben palotához hasonló házat építtete, mellyben a' legnemesebb vendégszeretést gyakorolja. Egynéhány év oltá fáradhatatlanul 's nemes lélekkel munkálódik a' Hellenek ügye előmozdításán, mint több e' végre felállott egyesület legbuzgóbb tagja. Zs. G.

EZECHIEL, a' nagy propheták harmadika, Busy fija a' papnemzetségből. Fiatal korában (599 K. e.) jutott a' babyloni fogságba. Itt nyilvánította ki jövendölési tehetségét, midőn egyéb foglyokkal a' Chobar folyónál volt. Egy látványában megparancslá neki az Isten, hogy Isráel fiaihoz szóljon, 's népe örülj rendelte. Egy másik látványában kinyilvánította neki az Isten azon szenvedéseket, mellyek bálványozásokért érendik az Isráelitákat. Kijelenté neki az Isten egyszersmind a' fogság végét, népének visszatértét Palaestinába 's a' szent város és templom helyreállítását, végre Juda és Isráel egyesítését egy fő alatt. Jerusálemnek a' Chaldaeusok által törtéendő ostromáról hasonlólag nyere tudósítást, 's elbeszélé fogolytársainak. Jövendölt Egyiptom, Tyrus és Sidon, az Iudumaeusok és Ammoniták ellen. Jövendölési összeveleg 48 részből állanak; homályosak, telé költői tüzzel, a' Zsidók csak később vették fel canonjokba. Mikor 's hogy holt meg Ezechiel, bizonytalan.

EZERÉVIORSZÁG, I. CHILIASMUS.

EZÜST, (luna, argentum), a' fejeér érczek között egy a' legnemesbkek közül. A' természetben vagy érczanyos szinezüst, vagy vegyeges, savakkal 's más érczekkel vegyült alakban jó elő. Az érczanyos ezüst fénye erős a' sikárlott aczelnál kevesse gyengébb, nyulékonyágát az arany kevesse haladja felül (000001), hüvelyknyi vékony levelekkel lehet verni, 's egy szemerből 400 lábnyi hosszú drótot kuzni; szívássága az aranyénál nagyobb (0,1 hüvelyk átmérőjü drót 187 fontnyi terhet bír, merevényebb 's keményebb az aranynál, mindazáltal késsel könnyen metszhetni, kalapálva merevénysége 's keménysége nevededik, 's ezért a' munka közben megeresztetni (tüzbe tétetni) kíván; törése töves; sulya öntve H-100, mások szerint 10,474, kalapálva 10,609; hangja igen tiszta, innen köz beszédde vált a' költőknél az ezüsthang; szint gyengén ereszt; megolvad 28° W. (Weegdwod); a' levegőn nem savitódik meg, ezért 's tiszta fénye végett ércztükörnek legalkalmasabb, legjobb vezetője a' hévnek és villanynak; tűzálló, csak a' gyujtúvegek és savító tűzében vagy a' villanyi tűz folyójában szálékony 's ekkor is érczanyos alakját jobbadán megtartja 's csekély üvegesedést mutat. Legjobban felolvad a' fojtó savban 's ekkor susztorog (*effervescit*), kevesse a' tömény kénsavban 's ekkor is hosszás főzés mellett Két savitánya van: 1) az ezüstacs (*argentum*) mint barna por a' fojtó-savas olvadékból szinezüst, és vártatva huyag (*amonium*) hozzátétele által ülepszik le, a' mi így történik: az először felolvadt ezüst savitójának egy része az ujonnan hozzájáruló ezüsthöz megy által, ha már huyag tétetik az olvadékba ez a' fojtósavval egyesül. az ezüstacs pedig lehull. 2) Az ezüstag (*argenticum*) mint olajzöld-barnás por a' fojtó-savas olvadékból oltatlan mésszel ülepeztetik le. — Ezen savitmányok a' tűzben elvesztrén savitójokat, szinezüstté válnak, a'

savakban könnyen felolvadnak 's mint sók belőlök kijegesednek. Az olvadékban lévő ezüstnek legjobb ellenhatóji (*reagentia*) a' sósavas sók, annyira, hogy a' 20,000szoros feleresztésnél az olvadék felhődzik, ha pedig több ezüst van benne, fejr turó forma ülepvényt ad, mely a' világosság által barnává lesz. A' vegyeges ezüst a' természetben kén-, réz-, dárdány-, férjannyal, zöldlő-, szénsav-, fojtósavval találattik egyesülve. Ezenásványoktól a' hutákban hosszasa tüzi miveletek vagy higany által választatik el. — A' köz életben előforduló ezüst nem tiszta, hanem rézzel van vegyítve, mint hogy tisztán nem eléggé merő. A' színezüst 16 latra becsültetik, mikor tehát az ezüst 13 latos (próbás), akkor benne $\frac{13}{16}$ rész ezüst vagy három lat réz vagon. Az ezüst pénzekben a' színezüst tartalma magának nevezetik; a' bécsi 10zesek magja 8 lat, a' 20soké 9 lat 6 szemer (granum); a' talléroké 13 lat 6 szemer. Az ezüst tisztaságát megtudhatni 1), hasonlítás által, az országos bélyegű csövekkel a' probakövön, 2) a' koh tüze által, 3) felolvasztás és ismét ülepeztesztés által. Technologiai haszna az ezüstnek van leginkább a' fényüzési cikkelyekben; orvosi haszna külsőkép és belsőkép mint pokolkőnek öntött fojtó savas ezüstagnak, mely így készül: a' színezüst felolvasztatik tiszta fojtó savban, az olvadék a' jegesedésig elpároltatik, az ekkép nyert s' tiszta edényben a' tűzbe tétetik 's benne hagyatik míg olaj gyanánt nem foly, ekkor csövekbe öntetik, a' hol az mint fejrészürke, vagy ha szemetes volt, mint fekete csövek megkeményedik vagy is inkább jegesedik. — Ezüstből készül Berthollet durranó pora, mellyről. I. DURRANÁS. Említésre méltó az ugy nevezett DIANAFA (l. e.)

Dr. Pólya.

EZÜSTFLOTTA, azon flotta neve volt, mely hajdan spanyol Amerikából évenként Európába vitorlázott 's az ottani arany-, ezüst- 's egyéb érczbányák termékeit hozta. Jelenleg csak egyes hajók jönek ezen drága productumokkal Spanyolországba.

EZÜSTMIVESEK, olly művészek, a' kik olvasztott ezüstércz miveket készítenek. Ezen, a' már régi világban esmert művészetben a' 16-dik század olta Németországban az ezüstmivesek, kivalt az Augsburgiak, hirt 's nevet nyertek. Ulmban született Schwestermüller Dáv. (megholt 1678) olvasztmánymunkájából olly gipszöntvények vannak fen, mellyek becsületére szolgálnak. Jäger Jakabtól (megholt 1673) Bécsben és Olaszországban, Florenzben, a' műtárban egy igen mesterségesen csinált nagy eszészét mutatauk, Parisban pedig egy írő asztalt. Fija, Illés (mh. 1709), készíté ama' gyönyörű oltártáblát, mely Sz. Balás klostromában egy ütközet ábrázolásával diszeskedik. Augsburgban a' Gaapok, mint ezüstmivesek jeles miveket készíttettek; legjelesebbikek, Gaap Adolf (mh. 1703), jobbára Olaszországban élt. Gaap Ján. György ugyan ott azon drága aranyzatú eszészéket készíttette legyen, mellyeket Augsburg városa 1689 Leopold császárnak ajándékoza; ezek a' szeretet győzedelmét és Livia esászárné történetét képezik. Fija, Gaap György Lőrincz (mh. 1718), készíté a' berlini királyi várban lévő falgyertyatartó ezüst öntvény mivét, lovakkal Reidinger rajzolatjai szerint. Ennek fija, Gaap Lőrincz (mh. 1745), a' hegyi predikációt ábrázoló elő Sz. Ulrik temploma predikáló székén Augsburgban; felséges munkák vannak tőle szelenczéken, pálczafejekén és m. e. Leghíresebbé leve az angburgi Thelott Ján. András (egyszersmind rézmetsző, mh. 1734) 1689-diki remekdarahjai által: egy fedős pohár által Oedipus, Jason, Herkules 'sat. történeteivel, mely Augsburgban a' Stetten familia birtokában vagon, a' müncheni k. várban lévő írő asztala által; egy oltár által, mely Würzburgban Sz. Kilian történetével ékeskedik; egy a' Fridrik Agoston Lengyel király és szász választó fejedelem számára készíttett mesterséges öntöző kanna és kézi pohár, 'st. m. e. által. — Mannlich Ján. Henrik (mh. 1778) egy nagy oltárt készíttett ezüstből Sz. Hubert történetével a' pfalzi választó fejedelem számára. Egy más angburgi mivész, Drentwett Filep Jakab (szokásként kis Drentwettnek nevezett 's mh. 1754)

egy hasonló; oltárt csinált; melly most a' manheimi várkapornában van; továbbá tőle vannak: a' nagy asztalkészületek gróf Montijo spanyol követ számára, és az ezüst asztalok, asztaleszközök, és leves tálak Reindinger rajzolására szerént I. Fridrik Wilhelmo burkus király számára. Ama' híres Gullmanni ezüstkereskedése számára dolgozott. Három más Drentwett: Filep Jakab (mh. 1742), Emanuel (mh. 1735) és Ábrahám (mh. 1735), közösen nem csak öntött, hanem vert vagy kalépált ezüst miveket is készítettek. Engelbrecht Ján. (mh. 1748) egy gyönyörű arany és ezüst asztali készületet készített a' daniai udvar számára. A' Bilerek is, Albert, Lőrincz és Lajos (3 testvér, mh. 1720, 1709, 1732), ügyes mivészek voltak ez ágazatban. Lajosnak fija, János Lajos (mh. 1746), készíté ama' nagy edényt a' berlini udvar számára és a' bajor arany asztalkészületet, ezen ház történetével, és egy pompás asztalkészületet öntvény munkából, mellyet a' német császár a' török császárnak ajándékozott. — Franciaországban ezen már most kevesebb divatu mivészetben jeleskedtek: Balin, Launay és Germain, a' 18 század első felében. Ezenkívül bámultatnak még ezelőtt nem régiben élt mivészeknek, Kirstem Fridriknek, munkáji Strasburgban. Leipzigban azon munkák becsültetnek, mellyeket Westermann készített. Ama' híres CELLINRÓL I. ott.

F.

F, az abc hatodik betűje. A' muzsikában negyedik hangfoka a' hangrendszernek. (L. HANG, HANGNEM.)

FA, a' növények általános jeleinél fogva különbözik az állatoktól és az ásványoktól. Eredete, fejlődése, táplálódása, életereje, halála hasonló a' többi növényekéhez. Fává a' növényt ezen jelek teszik: van neki törzsöke, ezen törzsök éveken által él, tetején oszlik ágakra. A' törzsöknek részei viszont ezek: a' kéreg, kemény többnyire repedezett anyag, a' fa legkülsőjén; a' felső haj (*epidermis*), többnyire színtelen, vékony hártya a' kéreg alatt; a' gyenge haj (*liber*), az előbbi alatt van, zöld, nedves; a' nedvek kerengésére szolgáló; vékony területekből áll; az új réteg (*alburnum*), azon külső réteg, melly a' régiekre legujabban tétetett. A' fának esztendejit mutató rétegeken belül van a' bél (*medulla*), a' többieknél lazább, könnyebb rész, néha eltűnve üreget hagyó hátra, néha az özsvesürődő rétegek miatt üreghagyás nélkül eltűnő. — Ha a' pálmák szárát is törzsöknek mondjuk, akkor az ő törzsökök ezen leírás alól kivétetik. Ezeknél nincs új réteg, sem ő rétegek, hanem mint a' málnál (kukoricza) az edények több csomókba egyesülve és sejtzövetből körülvevé léteznek és végzik a' növényi munkálatokat. — Legkiterjedtebb fánemek nálunk a' bikkek, tölgyek (cserek), fenyvek, egész rengetegeket képzők; nem ritka a' nyír-, nyár-, fűz-, hárs-, juharfa 'sat. Gyümölcsfájik közül nevezetesek az alma-, körtvély-, szilva-, barack-, cseresznye-, meggy-, dió-, szederj-, eper-, berkenye-, gesztenye-, mogyoró-, somfa 'sat. A' délszaki tartományokban a' sok nevezetes, nálunk nem élhető fák között, legnevetesebb a' pálma, a' kenyérfa és a' javai mérgefa.

FABER (Theodor), orosz tanácsnok, több rendek lovagja, szül. Rigában 1768, szülei korán elháltak 's gyauja Németországba küldé. Tanult Magdeburgban, Halleban, Jenában 's 1787 Strasburgba ment. Ez vala a' notablek epochája Franciaországban, azután a' közönséges rendeké. 1789 Parisban vala 's tanuja a' Bastille bevételének. Midőn Austriával kilobbant a' háboru, több ütközetekben jelen volt 's végre austriai fogságba került, melly két évig tartá. Szökéssel menekedék meg. Visszatérvén Franciaországba a' directorium kormánya alatt, elbocsáttaték a' katonai szolgálatból. A' Roer depart. középponti igazgatásánál nyere most hivatalt Aachenben, azután mint a' végrehajtó hatalom biztosának kelle a' klevai birtok organisatiójában munkálkodni. Nyugalmat ohajtván, professorságot nyere Köln középponti oskolájánál. 1805 vége fele Wilnába hitta meg herczeg Czartoryski az universitas-hoz. Ezen tudosi meghívás csak ürügyül szolgált; mert F. azon utasítást lelé Berlinben az orosz követnél, hogy Petersburgba menjen, hol a' herczeg, ki akkor a' külső ügyek ministere volt, használni akará. Nem sokára kiadá F. nézeteit a' világon akkor uralkodó rendszerről és férjfiról: „*Notices sur l' intérieur de la France écrites en 1806*“ (Petersb. 1807). A' második rész megjelentét a' tiltsi béke akadályozta. Szinte 1807 jelent meg tőle: „*Observations sur l' armée française*.“ A' politicaí környülmények megváltoztával több évet tölte szolgálat nélkül Lieflandban. 1811 nyomatá Pétervárat: „*Bagatelles ou promonades d' un désœuvré*“ Franciaországban kedvezőleg fogadtatott. 1813 megbizta szerzőjét a' kormány, hogy egy francia naplevelet indítson meg a' külső ügyek depart. számára. Igy támada a' „*Conservateur impartial*.“ A' szabadságháboru közben írá: „*Beiträge zur Charakteristik der franz. Staatsverfassung und Staatsverwaltung*“ (Königsb. 1815). 1816 orosz követül rendelteté a' német szövetségnaphoz, azután az aacheni congressen statustanácsnokká emelteté.

FABINI (János Theophil), a' pesti magyar tudományos egyetemben a' szemyogyítás tanítója és gyakorlója, szül. Hassagon Erdélyben a' Szászok földjén. A' tudományok elveire atyjától oktattatott, a' gymnasiumot Medgyesén végzé 1799—1808, a' bölcselkedésben is ottan előmenetelt tévén. A' kolosvári kir. lyceumban 1808^{1/2}-ben végzé a' bölcsesség tudományait. Ekkor Bécsbe ment, hol 1810-tól 1815-ig a' gyógyászságot és seborvoslást elvégzé. Az első szigoru vizsgát még 1815-ben letévén, második gyógyász lón a' bécsi közönséges kórházban, valamint segéd is a' bécsi szemkórházban Beer György Jósef, az egyetembeli tanító, oldala mellett, 's így két részről mivelé magát ugyan azon évben dicséretesen. Maj. 11-kén 1816 orvosdoctor 's Jul. 12-kén szemyogyász lón; Jul. 27-kén a' tudományok magyar egyetembeli szemorvoslási tanítószékre társfolyamodás — concursus — mellett eljuta, t. i. azt Jun. 2. 1817 elnyeré, Jun. 27. pedig beiktattatott. Napfényt ezen munkái láttak: orvosi koszoruzó értekezés a' feketehályogról („*Dissertatio inaug. med. de Amaurosi*“) Bécsben 1816; és: Tanítás a' szem betegségeiről („*Doctrina de morbis oculatorum*“) Pesten 1823, második kiad. 1831.

FABIVS MAXIMVS (Quintus), Cunctator melléknévvel, a' legnagyobb vezérek egyike a' régi Romában, megszabadítá honját, midőn a' Trasimen melletti csata után enyésztehez közel vala, 's Hannibal győzedelmes seregével a' fővárosnak vevé utját. Azon elválasztó időpontban lett F. mint dictator a' romai legiók fejévé 's a' maga seregeit elcsüggedve az ellenséget pedig rettentőnek 's számosnak látván, hogy a' köztársaság sorsa csatára ne bizassék, azon tervet készíté, melly szerént minden ütközetet kerüljenek 's a' hatalmas ellenséget menetek és késelem által fáraszák és erőtlenítsék. Hannibal, ki jól esmerte veszélyes ellenjét, hogy csatára ingerelje, ezt izente neki: „Ha Fabius olly nagy vezér, mint velünk elhitetni akarja, jőjön le a' sikra 's fogadja el az ütközetet, mellyet ajánlok nekie.“ F. pedig ezt felelé: „Ha

Hannibal oly nagy vezér, mint hiszi, kényszerítsen, hogy elfogadjam.“ Gyanakodván késelmén, mellyek okát balul magyarázák, visszahívák őt a' Rómiaiak azon ürügy alatt, hogy innepélyes áldozatnál legyen jelen, 's azalatt hatalma felét Minutius Felixre ruházzák, ki szintolly vakmerő volt, mint F. vigyázékony. Minutiust a' puni vezér már cselbe ejtette, 's közel volt vesztéhez, midőn Fabius segítségére siette 's kiszabadította. Áltathva a' hálaérettől, visszaadta nekie Minutius a' hadat. Midőn a' háboru végeztével hivatalát letette, az új consul Terentius Varro, felfuvalkodott 's tudatlan férjfi, be mert ereszkedni a' Cannae melletti ütközetbe, hol a' romai sereg csaknem egészen elveszett. F. a' romai foglyok váltsága iránt alkudozott Hanniballal a' csaa után, 's midőn a' tanács nem akara az egyezésnek eleget tenni, F. minden jószágát eladá, hogy szavát megtartsa. Mholt agg korában 202 K. e.

FABIUSOK, a' Rómiaiak egyik hires nemzetsége. Ezen nemzetség fegyverfogható minden férjfi (összeleg 306) küzdöttek 477 K. e. a' Vejjek ellen Cremera patak mellett 's mindnyájan hóshalállal multak ki.

FABLIAUX, I. FRANCZIA LITERATURA.

FABRE D'ÉGLANTINE (Philippe François), szül. Carcasaonneban 1755, előbb katona, azután színjászó lón, de nem nagy javalást nyere. Sokkal kedvesebb volt mint társalkodó és költő. Több színmivei közül csak „*L'intrigue epistolaire*“ és „*Philinte de Molière*“ tónnek szerencsét. Az utóbbit még most is legjobb characterdarabjai közé számítják a' francia újabb színek. Nem sokára részt vett a' zendülésben, több revolutionalis írásokat ada ki 's az Aug. 10-ki jelenetekre sokat hata. Paristól a' nemzeti gyűlésre követnek neveztetett, elejénte mérséklett elveken indult, de később XVI. Lajos halálára feljebbvitel nélkül szavazott 's a' jólléti biztosság tagja lett. Tann volt a' Girondisták és Brisot ellen 's referens a' köztársasági kalendárium behozatása ügyében, hol sok járatlanságot mutatá astronomiai esmeretekben. Később gyanuba esett a' Jacobinnsok előtt. Robespierre gyűlölte, royalismussal vádoltaték 's Apr. 5. 1794 guillotine alatt holt meg.

FABRETTI (Rafaél) a' legnagyobb archaeologok egyike, szül. 1618 Urbinóban a' pápai birtokban, Cagliiban jogtudományt tanula 's 18 évü korában doctora lett. Erre Romába ment, hol egyik bátyja, István, mint tekintetes ügyvéd éle. Ezen classicus, a' hajdankor miveivel olly dus földön kedvelé meg azon tudományt, mellyben olly híressé lón. Néhány nagyok kegye tetemesen segíté pályáján. Miután Imperiali Lorenzo cardinal országügyekben Spanyolországba küldé, ezeknek szerencsés elvégezte után VII. Sándor pápa a' szent széknél kincstárnokká nevezte 's nem sokára a' pápai követség ügyészévé a' madridi udvarnál. Szün-órájit, mellyeket 13 évig hivatala engede, az archaeologiai tudományok tökélyesítésére használta. Azután még egyszer helyben megvizsgálhatta a' romai régiségeket, midőn a' nuntius, Bonelli Carlo, Spanyolországban cardinalá neveztetvén, visszavitte magával Romába. Franciaország- és Felitaliában tett utjakor a' régiségnek minden elejébe jött emlékeit megvizsgálta 's a' körébe tartozó leghiresb tudósokkal, mint Menage, Mabillon, Hardouin és Montfauconnal tartós öszveköttetésekbe lépett. Visszatértekor feljebbviteli tanácsnoknak nevezteték Romában a' capitolini törvényszéknél: olly hivatal, melly elég időt engede, kedvező-foglalatosságit fáradhatlanul gyakorlania. Nem sokára más pályát nyitá nekie cardinal Cefi bizodalma. Cefit, ki az urbinói legaturát nyerte volt, mint ügyésznek kelle kísérnie, 's ez által alkalmat nyere sokkép használni honjának. 3 év mulva visszatért Romába, honnan többé nem távozott el, 's XI. Incze vicariusában, cardinal Carpegna Gasparóban, hatalmas védre talált. Most egész buzgalmát a' régiségtudományra fordítá. E' körbeli első munkáji (3 értekezés a' romai vizzetésekről és a' „*Syntagma de columna Trajani*“)' érdemét megeame-

rék minden tudóstársai, csak a' hollandi Granovius nem, kivel, néhány hely magyarázása miatt Titus Liviusban, tollharczra kelt, melyet mind ketten a' jó hang sértésével vittek. Szintolly tudománnyal vizsgálgatá a' capitolini museumban találkozó 's a' trojai háborura viszonyló emelt műveket, melyek ezen név alatt „*Table iliaque*“ esmeretek, valamint a' Claudius császár építette földalatti csatornákat, melyek a' Facinus tóból vívék a' vizet. Carpegna az ugy nevezett földalatti Roma, a' catacombák, ügyelését bizta reá. Szintogy pártolá őt VIII. Sándor pápa (előbb card. Ottoboni) is. F.t *Secretario de memoriali-*, a' Sta Maria Transtiberina egyháznál 's végre Sz. Péternél is canonicussá nevezte. Sándor utánja, XII. Ince, az angyalvár titkos leveltárának főörvé tette, mely hivatalt F. haláláig (1700) megtartott. Több értekezései elhunytá után jelentek meg; életrajza, utánjától a' titkos leveltárnál, cardinal Rivieritől, Crescimbeni „*Vite degli Arcadi illustri*“, egy másik abbé Macottitól Fabroni „*Vitae illustrium Italorum*“-ban találkozik. F. dus felírás- és emlékgyjűteményét cardinal Stopani vette meg, ki XIV. Benedek alatt Urbinót kormányzá, 's most a' hercegi palota bírja. Regélik, hogy F. Iova, mellyen Roma környékeire ki- kirándula, lassanként megszokta, hogy minden emlék előtt megállt, 's gyakran tovább sem ment, ha tán gondolatokba merült ura az utnál valamelly félig beöntött felírást észre nem vett. Az Arcadiusok academiájába Iasithus név alatt vétetett fel.

FABRICIUS (Cajus), Luscinius melléknévvél, régi-romai erény példánya, főleg rettenhetlenség, becsületesség, öntartóztatás és vitézség által. Mintán a' Samniteseket és Lucanusokat megverte 's honját tetemes zsákmánnyal meggazdagította, mellyből csak maga nem tarta meg semmit, mint követ Pyrrhushoz, Epirus királyához, küldeték, hogy az elfogott romai katonákat kiváltsa. Pyrrhus F.t, kiról tudta, hogy szegény, ajándékokkal akará békére birni; de nem fogadá el; szintolly kevéssé rettene meg egy elefanttól, mellyet Pyrrhus egy szőnyegfal megül lépete elő. Bámulattal bocsátá el Pyrrhus 's megengedé a' foglyoknak, hogy Romába mehessenek a' saturnaliákra, azon ígéretek mellett, hogy az innep végével visszatérnek fogságok helyére, 's megtarták szavokat. Pyrrhus csakhamar olly hajlandó lón F.hoz, hogy első helyet ajánla neki birodalmában, ha a' béke megkötetése után hozzá jövend; de F. nyiltán elhárítá az ajánlatot. Mint consul (279 K. e.) ujra esudálkozásra bírta Pyrrhust, midón tudára adta, hogy saját udvari orvosa ajánlközék őt jutalomért megégetni. Hálából váltság nélkül bocsátá szabadon a' romai foglyokat. 279 K. e. esik az Asculum melletti ütközet is, mellyben Pyrrhus győzött ugyan, de serege legjobb részét elveszté. 275 K. e. F. Aemilius Papussal censor volt; mind ketten kilökké Cornelius Rufinust a' tanácsból, mivel 10 fontnyi ezüst asztalkészülete volt. Olly férjfi, mint F., gazdagon nem halhata meg; olly szegényül mult ki, hogy leányát a' nyilvános kincstárból kelle kiházásítani. Hogy holta után is érje tisztelet, kivétel történt a' XII táblás törvényekből, mellyek a' városban nem engedék meg az eltakaritást. (Vö. PYRRHUS.)

FABRICIUS (János Kristóf), a' 18-dik század legjelesebb bogarászása (*entomologus*), szül. Tundernben a' schleswigi hercegségben 1748. Husz esztendőskorában academiái pályáját Kopenhagenban végezvén, tanulását folytatandó meglátogatá Leydent, Edinburgot, Szász-honban Freibergot és a' Linnével hires Upsalát. A' nagy Linnének keves tanítványa használta ugy az ő tanításait, mint Fabricius. Az ő entomologicus munkáji elesmerhetetlenül mutatják Linnének alapzatit, methodusát (irányzatát), sőt kifejezése idomait is, egy tulajdon, új, szerencés és gazdag idea kifejtésére használva. Fabricius épen nem törekedett elrejtetni, mivel tartozik tanítójának. És talán ő hagyá az utóvilágnak a' legfontosabbat hátra, a' mi a' nagy természetvizsgáló ki-

merített életleírásához tartozik. — Az ő társalkodása költé fel benne azon ideát, hogy a bogarak rendszerét a száz műszerei (*organa*) szerént rendelje el, és Linnének is ajánlá, hogy „*Systema naturae*“-jának új kiadásában fogadja el, melyet az megvetett. Nem sokára ezután a kieli universitASNál a természeti tudományok tanítója lón Fabricius, és magát egészen áltadá kedvencztudományának. 1775-ben megjelent ezen munkája: „*System der Entomologie*“, mely által ezen tudomány egészen más képet vón magára. Két évvel utóbb egy új munkában az osztályok és fajok jegyeit fejtegeti 's a vezérokztatásban rendszere hasznát mutatá meg. 1778-ban kiadá: „*Philosophia entomologica*“-ját Linné „*Philosophia botanica*“-ja szerért. Ezen időtől fogva egész haláláig, tehát majd 30 éven ált, szünetlenül rendszere bővítésében foglalatoskodott, és azt különbféle nevű munkákban különböző idomok alatt közlőtte. Majd minden esztendőben beutazá Európának egy részét, a' museumokat megkeresé, a' tudósokkal esmeretségbe jött és fáradhatatlan munkássággal leirá a' még nemesmert bogarakat, melyeket utjaiban talált. De a' melly mértékben a' fajok száma az ő szorgalmatos tolla alatt nevedett, ugy bizonytalanabbá és önkényűekké lettek a' nemek és osztályok esmertető jelei is, ugy hogy ezen tekintetből az ő legujabb írási majd hátrább vannak az óknál. A' tőle felvett alap derék volt, hanem nem volt képes őt, mint reménylé, a' természeti rendszerre vezetni, azonban természeti irányzatnak (*methodus*) még is mondhatni az ő irányzatját. Megholt Mart. 3. 1808. Önélelleírása kijött a' kieli levelekben (*Kieler Blätter*) I, 1. (1819).—j—z.

FABRIKA (gyár), olly műhely vagy intézet, a' hol portékák egészben készítettnek. A' fabrika ura vagy tulajdonosa, valamint egy általján annak saját czéljaira igazgatója is, fabrikánsnak (gyárnoknak); munkásai pedig fabrikai munkásoknak, gyármiveseknek vagy kézmiveseknek nevezetnek. A' fabrika manufacturának vagy kézmivezetnek is nevezetik, a' mennyiben annak munkamódja vétetik tekintetből. A' fabrika jelenti ki ezen munkának módját. Azon más különböztetések, melyek a' fabrika és manufactura között tétetnek, alaptalanok. Fabrikamiv (gyármiv), a' mi a' fabrikában készült. A' rajzolásban fabrika neve alatt minden, a' rajzoló által az ő rajzolatjában előterjesztett épületek értetnek, kivált ha azok, mint a' tájrajzoknál és a' historiai festmények végalapjánál, nem teszik főtárgyát a' rajzolatnak L.

FABRONI (Angelo), híres olasz életrajznok, szül. Maradiban Toscanában 1732, elébb Faenzában, azután Romában tanult 's XII Kelemen életét írta. Majd azon gondolat támada benne, hogy a' 17 és 18-ik században virágzott olasz tudósok életét leírja 's ezen munkára, melynek első kötete 1766 jelent meg, nagy szorgalmat fordíta. Utjába számos gát vonula, többek közt a' Jesuiták ellenkedése. Florenczbe ment tehát, hol Leopold nagyherczeg priorrá nevezte, 's most egyházi és tudományos foglalatosságok közt osztá fel életét. 1769 Romába utazott, XIV. Kelemen a' pápai kamara praelatusává nevezte; de megint visszatért Florenczbe. 1773 a' nagyherczeg gyermekei mellett nevelő lett, 's ismét nyere időtt életrajzhoz látni. Utazásokat is tett a' külföldön. Utolsó éveiben theologiai munkákkal foglalatoskodott 's mh. Sept. 22. 1803. „*Vitae Italorum doctrina excellentium, qui seculo XVII. et XVIII. floruerunt*“, czimű, jó latánságon irt mive legjobban Pisában jelent meg 1778—99, 18 köt. Holta után két kötet járult hozzá; egyike önéletrajzát foglalja magában 1800-ig. Remekek tőle: „*Laurentii Medicis VII. vita*“ és „*Magni Cosmivis Med. vita*“. (Pisa 1784 és 1789). Ó adá ki a' „*Giornale dei Letterati*“t is Pissában 1771 oltá 's 102 kötetig folytatá.

FAÇADE, az épület küloldala vagy külső rajza. Mivel az épületnek többnyire csak egyik, az utszára néző küloldala látszik, ezt a' tőbejárással együtt jelesen façadenak neveztek. Mint szép művészet te-

reményének olly egész kell képzenie, mellynek részei magokban szép idomuak, egymáshoz symmetriailag állanak 's benne harmonia uralkodik. Ebben kell az épület characterének kifejeződnie.

FACCIOLATI (Giacomo), olasz philolog, szül. Torregliában Padua mellett Jan. 6. 1682. A' fiu képességei szolgáltak alkalmmal, hogy cardinal Barbarigo a' pnduai seminariumba vette fel. Itt keves év alatt theologia doctora, ugyan ezen tudománynak 's a' philosophiának profeszora, végre a' seminarium praefectusa 's a' tudományok generaldirectora lett. Főgondja a' régi literatura studiumának visszállittatása volt; ez okból a' 7 nyelvű szókönyvet, melly szerzője Calepio (Calepinus) Ambrsról calepini szótárnak neveztetik, újra kiadta. E' munkában tudós tanítványa Forcellini segíté, 's a' szótár 1715—19 elkészült (2 köt. fol.). Most szorgalmas munkatársával egy latán szótár készítéséhez látott, melly ezen nyelv minden szavait 's minden különféle jelentéseiket classicusokból szedett példák által világositva, a' della Crusca olasz szótárának mustrája szerént, vala magában foglalandó. Ezen iszonyu válatat mind kettejeiket csaknem negyven évig foglalatoskodtatá. F. volt intézője, 's Forcellini majdnem elvégzette. Ezen ségeddel 's másokkal Schrevelius lexiconját és Nizoli „*Lexicon Ciceronianum*“-át is újra kiadta. Nyomata sok latán beszédet is, mellyeket a' ciceroi styl classicus csinja jelesit, de példányoktól praecis rövidség által különböznek. Folytatta azonkívül a' paduai egyetem történeteit, mellyeket Pappadopoli 1740-ig vett vala. Mh. F. 1769.

FACHINGI VIZ, ásványos viz, melly meglehetősen bőven forr Fachingen falunál a' Lahn mellett, Nassau herczegségben, Dieztől nem messze. A' mult század közepe táján fedeztetett fel. Egészen tiszta. sok léghólyagot fejt ki; kellemes savanyu, szeszes, valamennyire sós és enyhítő izü. Ferdöntézet nincs mellette; a' viz csak elküldetik 's olly hatalmasan áll el, hogy a' jó reménység fokáig tett utja után évek mulva Hollandiába hozatván, erejét nem vesztetnek tapasztaltatott. 1803-ban 300,000-nél több korsóval küldetett el. Orvosi hasznán kívül még erősítésre és enyhítésre szolgál ezen viz a' nyári hévségben és a' szeszes italok után. Borral és czukorral, a' habzás közben szorböltetvén, hamar felmagasztalja az izmok és idegek erejét a' testi erőlködés- vagy nagy melegségre. Thielenius leirja ezen munkában: „*Beschreibung des Fachinger Mineralwassers*“ (Marb. 1799.)

—j—a.

FACSIMILE, valaki irásának minden vonatiban és sajátágiban tökélyesen hasonló utanzatja. Vagy régi kéziratokból vagy híres férjfiak irásáról szokott réz- vagy kőmetszés által lemásoltatni, első esetben, mivel az írásvonatok határozzák meg az írás korát; másodikban, mivel Lavater 's mások véleménye szerént nemi characteristacait vagyunk hajlandók lelni az írásban.

FACTOR. Az arithmeticában (némellyeknél munkár), azon szám, melly egy másik számmal sokszoroztatik; így 8 és 7 az 56-nak factorai. — A' kereskedőségben factornak (sáfárnak) mondatik valamelly kereskedés, fabrika vagy privat vállalatnak ügyelője, igazgatója; hivatala factorságnak. Az idegen világrészekben találkozó kereskedési telepeket is factorságoknak nevezik.

FÁCZÁNY, madár, a' tyukok rokonságába tartozó. Esmertető jegei ezek: farka hosszú, tompult, benne minden toll a' két oldal felé csolnak idomulag redes, egymást fedelképen befedik. — A' régi világban csak egy faj esmertetett, mellynek neve és leirása ez: 1) A' colchisi vagy közönséges fáczány; a' kakas feje és nyaka setét zöld, két apró bokrétávala' fő hatulján. Többi tolla aranyos-vereses-sárga, zölddel pettyegtetve; — a' tyuk világos barna, homályosb foltokkal tarkitva. — Az újabb időben China három új fajjal gazdagita bennünket, a' majorság első diszeivel, u. m. 2) A' gyöngyös fáczány (*phasianus torquatus*), a' közönségestől abban különbözö, hogy nyakán mindenik oldalról vakító fé-

nyes folt vagyon. 3) Az ezüstfácány (*ph. nycthemerus*), fehér, minden tollán egészen finom feketés vonalakkal; hasa egészen feketé és pedig violásdad feketé. 4) Az aranyfácány (*ph. pictus*), szép tollal jelessé tesz. Hasa tüzes-piros; szép aranszinű tollcsomó csügg le fejről; nyakán narancssárga, feketével fodrozott örvet hord; hátának felső része zöld, alháta sárga; szárnyai rozsdabarnák szép kék folttal; farka igen hosszú, barna, szürke foltokkal stb. (Ugy látszik ez Plinius Phönix, melyet X. k. 2. sz. leir.) — Fácánytartás. A vad fácányok magokra hagyatnak 's csak télen által tápláltatnak. Nem kell nekik semmi épület, csak egy kis boltozat a bokrokban, hol néha füst csináltassék zabszal-mával, kámmal, anissal stb. melyet a fácányok igen szeretnek. Több gondot és költséget kíván a szelid fácánytartása. — Egy jól választott helyen, melytől az ártalmas vadak elijesztessenek, 'pitessék egy fácányház, fülhető szobával a fácányok lakhelyéül, elejébe egy jókora ketrecz, mely lyukak által, a ki-és beeresztés végett, a szobával közösüljön; továbbá egy költő ház, szinte ketreczel, azonkívül egy házacska pulykák és házi tyukok számára, még több kis szoba ketreczekkel és lakkely a fácányőrzőnek. Minden ketreczbe egy kakas rekesztetik kilencz, tíz tyukkal; jól tápláltatnak 's naponként reggel és este ki- 's behajtatnak. Tojásokkor a tojásokat gondosan fel kell szedni, melyeket azután vagy fácány vagy házi tyukok vagy pulykák költenek ki. Mivel ezen madár husa valami különös jó izü és drága, innét sok országban uralkodó egyedüli jusa a fácánytartás. Schönberger Antal ezen becses munkája megnevezést érdemel: „*Anleitung zur Fasanenzucht*.“ (Prag 1822.)

FAFOGYASZTÁS vagy faemésztés, legfontosabb tárgy az erdőszgazdára nézve, mivel az erdőségeknél tartós állapotja ezen alapodik. A faszükséglet és enyésztes esmerete nem csak egyedül a tüzi fára, hanem egyszermind használati és épületi fára is tartozandó. Az utóbbira nézve szükséges, hogy az erdőszgazda a fának tulajdonságait és még megokat a tárgyakat is pontosan esmerje, hogy mindegyik számára a legalkalmasabb és legtartósabb fanemet rendelje ki. A tüzi fára nézve szinte olly pontosan esmernie kell az erdőszgazdának a fa tulajdonságait annak égő szerére tekintve, hogy a fanemek éghetőségének irányát azoknak legfelsőbb foka és hévségek legnagyobb tartóssága szerint meghatározhassa, és így minden nemű szükségletre p. o. a szoba, konyha, serfőzés, pálinkaégetés, olvasztás, téglaegetés, 's t. e. számára a legcélszerűsabb és legjobb fa használtassék el, 's egyszermind az által a faemésztés kíméltessék. Ezen meghatározásoknál különösen tekintetbe veendő azon környüállás is, valljon a fa nedvkorában vagy azon kívül vágatott e, és valljon nyers vagy pedig száraz állapotban égetetik és használtatik e el.

FAGEL, német-alföldi familia, mely az egyesült német-alföldi köztársaságnak számos jeles kormányfiakat 's harczolókat nyujtott. A generalstatusoknál a statustitoknoki fontos hivatal 1676—95 mindég egy tagjára volt bizva ezen familiának, mely az oraniai pártnak hódolt, hanem mindég becsülettel 's mellektekinet nélkül. 1) A nagy ós, Fagel Gáspár, ki Harlemben szül. 1629 's megholt 1688, a legjelesebb hivatalokat viselő 's leginkább XIV. Lajos becsapásakor mutatá ki magát bátorság- és állhatatossággal. A nymwegeni béke alapjait ő veté meg 1678 francia követ Temple-el. Midőn Franciaországgal alkudoznék, a francia követ d' Avaux csábitásainak ellenállott, 's kevélyen megvete két millio livrényi summát, mellyel őt a nevezett követ meg akará vesztegetni. III. Wilhelm angol királlyságra emeltetése volt Fagel diadalma. Ő készíté azon alkalommal Wilhelm manifesturát, 's ő igazgata mindent; de elébb holt meg, mintsem törekvésének sikerüléséről tudósíthatott volna. Nótelen és vagyontalan holt meg. Characterét Temple, Wicquefort és Burnet festik legjobban. — 2) Ferencz, Gáspár öccse, Fagel Henrik fija, 's szinte

statustitoknok a' generalstatusoknál, szül. 1659, megholt 1746. 3) Ferencz, szül. 1740 's megholt 1773. Ez is statustitoknok volt. Hemsterhuis Ferencz remek magasztaló irást készített felőle. 4) Henrik, szül. 1706 's megholt 1790. Igen nagy részt vett IV. Wilhelmnek helytartói méltóságra emeltetésében 1748. 5) Ferencz Miklós, szinte Gáspár testvérének fija, 1672 lépett szolgálatba, 's 1718 a' generalstatusok szolgálatjában mint gyalogság generala 's mint csász. tábornagi helytartó holt meg; kimutató magát a' fleurusi ütközetben 1690, Mons híres védelmét 1691 ő kormányzá; nagy hadi esmeretet mutatott ezenkívül Namur ostrománál, Bonn bevételénél, Portugáliában 1703, Flandriában 1710 és 1712, 's a' ramilliesi és malplaqueti nagy ütközetekben. 6) Henrik, a' fenebbi Henrik fija, a' német-alföldi király követe Londonban. Ez az utolsó zivataros időkben nagy ragaszkodást mutatott az oraniai házhoz, legnevezetesebb hivatalokra emeltetett, 's vivé a' legterhesebb alkudozásokat. 1814 ő irá alá a' Nagy-Britannia és Német-Alföld közti békekötést; egy atyjfija, generalhelytartó Fagel, most is követe Német-Alföldnek Parisban. Zs. G.

FAGOTT (basson) fuvó hangműszer bassus és baryton számára; fából van görbe rézcsővel, mellyben a' fuvóka találtatik. Hajdan a' hoboe kiséretűül szolgált 's azért basson de hautbois-nak is hivaték; de jelenleg bellentyük által annyira tökélyesítve van, hogy *solo*-t is funak rajta.

FAGY, FAGYÁS, azon állapot, midőn a' nedvek 's különösen a' víz jéggé lesz, tehát a' merev állásba megy által. Valamint elegendő melegségben minden merev test folyóvá lesz, ugy a' meleghijánynál minden folyó, minden nedv merevvé változik. A' fagyásnak tehát a' hideg vagy a' meleghijány az oka. Nem minden test kívánja ugyan azon fokát a' hidegnek a' megfagyásra. A' kövek, az érczek elegendő melegségijánya miatt merevek lesznek (megfagnak, megjegesednek) már ott, a' hol mi a' meleget ki sem állhatjuk. A' viasz későbbben merevedik meg, későbbben a' víz, későbbben az olaj, a' kéneső, alig a' szesz. Minden test számára van tehát melegségfok, mellynél folyóvá lesz, és melegség hijány, vagy hideg, mellynél megmerevedik. Középmértékül pedig a' vizet vették fel. (L. THERMOMETRUM). Télen az esmeretes okokból keves melegség fejlődén ki, sok folyó test megfagy. A' meleghijányt először is a' levegő tapasztalja; a' hideg levegő pedig az egyenülés törvényi szerént más testekből vonja magába a' meleget, ezen okból hidegül a' víz, és pedig leginkább a' levegővel érintésbe jött szine, és mindaddig közli birtokában lévő melegét a' levegővel, míg annak hijánya miatt merev, jég, lesz. Természetes tehát, hogy a' víz színének kell először megfagni, a' melly fagyás mindég alább hat, a' mint a' melegség a' fenlévő jégen ált a' levegőnek egyre adatik. Hasonlóképen van a' dolog más nedvekkel is. Az állati és növényi testek a' fagyás ellen hatalmasan védik magokat, olly tulajdon erővel bírván, melly nedveiket a' fagyás közönséges törvényi alól kivieszi, 's a' hidegség sokkal nagyobb fokán hagyja csak jéggé válni. Azonban életerejek még sem elég az igen nagy hidegnek ellenállani. Igy látjuk igen kemény télben a' fákat elfagni, szétdurrogni (mivel a' jég nagyobb tért kíván, mint szülő nedve). Némelly állatok igen nagy hideget kiállanak sértetlenül; az ember ruhától nem védve 's a' mozgást félbe hagyva a' fagyponat alatti hidegben hamar megfagy, azaz, kint nem érezve általszik a' nemtudás létébe. — Az eledelekre különböző behatással van a' fagyás; a' füstölt husnak, szalonnának 'stb. használ, a' gyümölcsöknek, sernek 'stb. árt.

—j—a.

FAGYLALT. A' jeget asztali frisítésekre nyárra jégvermekbe elrakni régi szokás. Az elpárolgás által vitriolaetherrel vagy inkább salétromaetherrel nyárban is meg lehet a' vizet fagylalni. Keletindiákon Calcuttában nem esik ugyan hó soha, de azért a' magas hegyekről havat, jeget hoznak le, azt mázatlan edényekbe teszik, két láb mélységű szalmával kirakott gödrökbe rakják, 's az edényt napszálat után vízzel meg-

töltik. Ez a havas víz, egész éjjel párologván, megfagy 's hajnalkor mély jégvermekbe rakatik. A' 17-dik százban ivó poharakat jégből csináltak. A' Francziák kezdték a' fagyaltakat, a' mult század közepétől fogva a' Németek 's utánok mi is.

N. I.

FAGYPONT a' melegség hiányának vagy a' hidegségnek azon fokát teszi, midőn a' tiszta víz jéggé öszve kezd állani. Ezen ponthoz mérik a' meleget és a' hideget, ez a' thermometrum alapja. (L. THERMOMETRUM.)

FAHÉJ, a' *laurus cinnamomum* kérge, melly Ceylon, Borneo szigeteken, a' malabari partokon 's Martiniqueben honi. A' keletindiai azonban, t. i. a' ceyloni legjelesebb, hol egész erdőben terem. Fája itt Januariusban virágzik, és gyümölcsei, mellyek elejénte zöldek, utóbb veresek, végre feketék vagy vereses feketék, szinte mint a' fiatal, dörzsölt levelek fűszeres-szegfü-szagnak. Külső szürke héja (kérgé) szag- és iztelen, az alatta lévő az úgy nevezett fahéj. A' héjat Majusban szedik, 's hogy a' fa ki ne haljon, a' három éves ágakat választják ki, lemetszik ('s így a' fa újakat hajt). Minekutána a' külső kérget a' belső használandó héjtól gondosan elválaszták, ezek a' napon megszárittatnak, vászonleplekbe takartatnak, szőrös bőrrel körülvétnének 's a' kereskedésbe adatnak. Használása esmeretes; meg szokott korcosítottatni. A' jó fahéj szép, világos veresedbarna színű, csipős ugyan, de egyszerűsége kellemes és édes ízű. Ugy számlálják, hogy évenként 3—400,000 font fahéj jó Európába 's félannyi Indiában tétetik le. —j—a.

FAHNENBERG (Egyed József Károly), 1795—1806 austriai directorialis követ Regensburgban, szül. Monsban Hennegauban 1749. Atyja halála után Wetzlarba ment, hol anyai nagyatyja a' birodalmi kamara törvénytudományt viselt bírói hivatalát. Itt az ifjú F. a' gymnasiumot járta, utóbb pedig Würzburg 's Heidelbergben olly foganattal tanulá a' törvénytudományt, hogy egyike lón a' legalaposabb törvénytudósoknak. 1773 titoknokkép lépett austriai szolgálatba, 's e' hízegő bizományt nyéré, hogy nagybátyja, austriai directorialis követ Borie felvigyázása alatt készítené repertoriumot a' westfalai béke okleveleiről. Ezt a' munkát, melly szintolly kiterjedt történeti mint publicistai esmereteket kívánt meg, két esztendő alatt elvégezé; 's e' mellett még a' birodalmi gyűlés praxisával is foglalatoskodott. 1775 előaustriai kormányzékai tanácsossá neveztetett Freiburgba, 's esztendővel később Burgund részéről kívántatott a' kamaratörvénytudományokba. 1782 valóban belépett a' birodalmi kamaratörvénytudományokba, miután előbbi hivatalát Freiburgban azon huzgalommal 's szigoru becsülettel viselte volna, melly characterének fővonását tevő. Mint directorialis követ Regensburgban, elves, munkás, tiszta német érzelmű férfinak mutatkozék azon zavaros időkben. A' german szövetség feloldatása privat életbe vonulásra bírta, 's ha valamely nyugalomra lépett kormányára illet az *otium cum dignitate*, róla bizonyosan elmondható. Most Bécsben él magának 's a' tudományoknak. A' császár, sok ízben tapasztalt hűségével való megelégedésének jeléül, meghagyá egész directorialis fizetését. F. történeti 's publicistai munkái, mellyek közül csak a' birodalmi kamaratörvénytudományok birodalmi vicariusok alatti történeteit említjük, olly alaposággal vannak írva, millyen a' mai kor e' nemű munkájiban ritkán találattik.

Zs. G.

FAHRENHEIT (Gábor Dániel), szül. Danzigban a' 17 száz. végén, megholt 1740 Hollandiában. A' természeti tudományok elvonták őt rendeltetésétől, a' kereskedéstől. Németországot, Angliát megjárván, Hollandiában letelepedett, hol Gravesand 's több derek emberek barátságába jutott. 1720 kezdett thermometrumokba kénésőt (higanyt) venni az addig szokásban volt feleresztett égett bor helyett, megmutatván azt, hogy a' kénéső a' melegben egyformán nő, 's különösen ha annak a' vízfagyásponti mérsékletben lévő horitékját 11,156 részre osztjuk: 180 ilyen résszel és így 11,336 részre nevedekdni találta a' vízforrási pontig. Így osztá el

legelőszőr valóságos okoskodásokra támaszkodva, melegmérőjét (thermometrumát) a' vízfagypont és vízforráspont között 180 gradusra. Mivel pedig számjai kezdetét a' még a' vízfagypont alatt 32 gradussal lévő mesterségi fagypontra kezdette (mellyet egyenlő hő és büzsóval állított elő), láthatjuk, hogy az ő melegmérőjén a' vízfagyásnál 32° , és a' vízforrásnál $10 + 32 = 212^{\circ}$ grad. van ki jelevve. Az angol „*Philosophical tractations*“ és a' lipcei „*Acta eruditorum*“ akkori efféle gondolkozásait felfogták. Halála előtt egy olyan eszközzel gondolkozott, mely által az áradások által előtött környéket ki lehet száritani, de ez kívánt véget nem érhetett.

N. I.

FAIRFAX (Tamás, lord), Angliában a' parlament seregeinek generala, a' polgári háborúk 's I. Károly országglása alatt, szül. 1611. Tanulását Cambridgeben végeze, 's azután mint önkényes szolgálta Hollandban Horazio, lord Vere, alatt a' hadi tudomány tanulása végett. Angliába visszatértekor szörnyen elidegenedett I. Károlytól. Midőn a' polgári háboru kiütött, lovasság generalává nevezé a' parlament. Ezen polczán annyira megkülönböztette magát bajnokság, okosság és munkásság által, hogy őt a' parlament 1645 gróf Essex helyébe fővezérnek tenné. Ekkor adatott melléje Cromwell, generalhelytartó czimmel. F. teljes hatalmat kapott a' parancsa alá megkivántató generalok kinevezésére 's Aprilisben Windsorba ment, hol az új hadi sereget alkotni akará; hanem már ekkor oly befolyással bírt reá Cromwell, hogy nála mindent ki tudott vinni. E' munkálkodott tehát Fairfax neve alatt. A' király előre haladt Oxford felől. Jun. 14 üközetre kelt a' dolog, 's Károly meggyőzetett. Fairfax a' Londontól nyugotra fekvő tartományt mind meghódítá, azután délszaknak fordult 's Exetert bekeríté. Mindenütt győzván, végre Oxford elejébe nyomult, a' hol dérek őrség állott. A' király áruhában szökött meg a' városból, hogy a' Skotok karjai közé vesse magát. Oxford capitulált, 's Károlynak sem serege sem erőssége nem volt többé Angliában. Midőn Fairfax Londonba érkezett, egy küldöttség által nyilatkozatá ki közzönetét a' parlament 's reá bizá azon 400,000 font sterlinget elkisézni, melyet a' parlament a' skot seregnek a' király kiadásáért adott. Jan. 30. 1646 vevék által a' parlament biztosai I. Károlyt. Fairfax nagy tiszteletet mutatott a' király iránt. A' parlament őt generalává tevé a' hadi seregnek, melyet még meg akara tartani, miután annak egy része elbocsátatott, másika pedig Irlandba küldetett volna. Hanem a' seregek ezen rendszabás elfogadására nem valának hajlandók 's ezt Cromwell arra használá, hogy a' seregeket lázadásra bírja a' parlament ellen. Fairfax le akará tenni a' fővezérséget; hanem ezen szándék kivitelét a' csapatvezérek meg tudák gátolni, 's ő elfogadá azon rendszabásokat, melyek a' parlament megbuktatására tétettek. Ennek parancsa ellen diadalmasan mene be Londonba, 's alig hallá meg itt, hogy a' király Holdenbyből erőszakkal elvitetett, azonnal sietett ezt Cambridge körül felkeresni. Örömet megszabadította volna őt; de már ekkor Cromwell uralkodott rajta és a' környülményeken. A' király halála után a' seregek fővezérévé nevezeték Angliában és Irlandban; hanem azon hadat, melyet a' parlament a' II. Károly mellé állott Skotország ellen 1650 küldött, vonakodék vezérelni. Ez tehát Cromwellre bizaték. Fairfax forrón ohajtá a' királyi familiát ismét visszahelyezni; 's iparkodott is ezt Cromwell halála után (1658) munkásan eszközölni, 's végre sereget gyűjtván és Yorkot bevén, még egyszer megjelent a' világ színpadján. A' yorki grófság követének választá a' parlamentbe, 's 1660 egyike volt ő azon követeknek, kik Haagba küldetének II. Károlyt arra bírni, hogy királyi tisztének gyakorlását lehetőségig sietve venné által. Ezen parlament felbontatása után jószágaira ment 's megholt 1671. Tudományok iránti szeretetét több iratokkal bizonyítá be, melyek közléte nevezetességei is tartoznak.

FÁJDALOM-nak nevezzük az igen felingerlett érzést (néhány kivételek mellett). Valamint az érzésnek középhelye az agy, műszere az idegek, úgy a fájdalomé is azok. Akarmi inger hasson is szokott 's kellenél nagyobb mértékben az idegekre, fájdalmat érezünk. Így a legedesebb inger is durva használás által fájdalmat okozhat. Azon inger lehet nyomás, metszés, szakasztás, zuzás, ÉTERŐK (l. e), mint kívülről hatók a testre; lehet gyuladás, mint belőlről ható, 's lehetnek álnövények, álképződések a testben. — Ha az érzékekre ható tulajdon anyagok igen nagy mennyiségben munkálkodnak, szinte fájdalom ered. Így a rendkívül nagy világosság fájdalmat okoz a szemben, a tartós, nagy, kellemetlen hang a fülben. A természethez való hitelesség akar kénytelenségből, akar szántsándékkal, az idegek hosszú ingerlése által fájdalmat szül. Ezen kútfő szerint szívárognak a gyönyörrel mértékletlenül éltek fájdalmai; így ered az éhség, szomjúság, nősz-ürület 'sat. hiányos fájdalom. Minél gazdagabb valamely rész az idegekben, annál élesebb benne a fájdalom; — az idegtelen rész pedig (mint haj, bőr, körömelő 'sat.) fájdalommentes. — A fájdalom arra intve, hogy az ártalmas ingert háritsuk el (a mikor még nem késő, hasznos és az egészségnek őrizője, de a hol az inger rontólag munkálkodott, a hol a fájdalom régi, megszünt inger gyümölcse, ott valódi öröm és nyávalya, melyet szerencsés vagy szerencsétlen gyógyítás alá kell vetni. — Némi kellemetlen indulatok is fájdalomnak mondatnak. Így fájdalmat okoz maga a szerencsétlenségre való visszaemlékezés is; a barátságban, hívságban való megcsalás, a méltatlan becsületvesztés, a kedvesek halála, az igazságot elnyomva látás 'sat. —j—a.

FÁJDALOMENYHÍTŐK, I. ANODYNA.

FAKERESKEDÉS, az erdős vidékeken nagyban csak a vizen gyakoroltatik talpakon vagy hajókon; némi helyeken pedig, mint nálunk is, jelesen a Banátban, az ölfá a folyókba hanyatik 's így szállítatik el rendeltetése helyére, a mit Temesváron láthatni: mert a szárazföldi szállítás igen költséges és szűkíti a fa eladását. Az illy kereskedés egyedül való mód az erdők használatjának jövedelmesítésére, kivált ha a föld ura nem egyedül űzi azt, erdőszkirályi használat szerint, hanem abban minden erdőbirtokos közösen részt vehet. Azonban minden esetre szükséges, hogy az erdőkormány elébb érett megfontolással megállapíttassék legalább is 150 évtendőre egy erdőszgazdagsági készséget az évenkénti saját fa szükségletre nézve, nehogy végre a tulajdon szükségére szolgáló fa hija miatt az erdővel kíméletlenül vagy erdőszség ellen kelljen bánni 's azt kártékonyan lebotolni. Ezen kereskedésre nem csak a durva erdei szálfa fordítatnak, mivel a fakereskedésnek ezen neve keves hasznót hajtana, hanem minden épületi és használati fa kifaragtatik nagyából e célra, deszkává, fedélfává, lécczé, gerendává, hajópálánkokká, hordó- vagy kádongákká 'sat., hogy ez által mind a fa ára, mind pedig a munkabér és a fahulladék tüzelésre a kormány hasznára fordíttassék. Legnagyobb fakereskedés dizlik a Rajna, Main, Vesper és Elbe folyóin. A két elsőben a fa kiváltképen Hollandba szállítattott, 's azért e kereskedés hollandi kereskedésnek neveztetett; a két utóbbikon pedig különösen az Angolok szállíták hajónak való fájakat. A német erdőségek szerencsésjére csekélyebbé vált a hollandi kereskedés és az Angolok már nem hordanak Németországból fát, minthogy azt Europa éjszakáról, Kelet- és Nyugatindióból, valamint Éjszakamerikából is olcsóbban megszerezhetik. I.

FAKIR vagy Senassey, Keletindióban ábróndos barátok egy neme, kik a világtól elválnak és a lelki szemlélésnek szánják magokat, résznyire kegyetlen és nevetséges testkinzások által törekednek életmet keresni 's tiszteleteket a népnél fentartani. Némi sárban hempergnek, mások karjokat olly soká tartják fel mozdulatlanul, míg meg nem merednek 's így marad; mások olly soká tartják kezeiket öszveszorítva,

míg körmeik a' tenyérbe nem nőnek 's a' tulsó oldalon ismét ki; mások ismét oldalt fordítják arcokat vagy szemeket orok végének, míg így maradnak. Vannak mohammedan és hindu fakirok.

FÁKLYATÁNCZ. Táncz és muzsika már a' Romaiaknál két szükséges kívánat volt az innen díszítésére; de a' menyekző inneplésénél nem hibázhattak, mely azzal végződött, hogy a' hölgy mátkája házához vezetett, 's ezalatt egy ifju, ki Hymen ábrázlá, a' menyekzői fáklyát vivé elől, Hymen dicsőítésére pedig hymnusok énekeltek. A' Romaiak, kik a' Görögöktől vevék ált ezen szokásokat, fescenniai verseiket elegyítették be. Ez látszik a' fáklyatáncz, melyet Constantin lakjának Romából Byzantiumba áltételekor hozott be az udvarnál, eredete lenni. Így ezen tánczot már az első keresztény császár a' 4-ik században, mint udvar- és cerimóniatánczot esmerte. Később a' tournirok egy részét tette, mivel a' császárok és királyok menyekzőjüket dicsőíték. Jelenleg némely fejedelmi udvaroknál (p. o. porosznál) szoktak az uralkodó házbeliék menyekzőjikor tartatni.

FALCK (Antal Reinhard), k. német-alföldi statusminister, egyike Német-Alföld legfelvilágosodottabb kormányfijainak, jeles familiából vevé származását Amsterdamban 1776; az amsterdami Athenaeumban a' derék Crass alatt tanult, azután a' német académiákat látogató meg, 's Göttingában hosszabb ideig mulatott. Az eszes, ritka miveltégű, 's e' mellett testi kellemmel is bőven bíró ifju előtt sok kilátások nyíltak honjában. Tanulmányi leginkább a' diplomatiára lévő szemelve, a' diplomaticai pályára lépett, 's Valkenaert, az előtt leideni professort, midőn a' madridi udvarhoz követnek küldetnek, mint követ-ségi titoknak kíséré. Valkenaer okos viselete által csak hamar nagy befolyást szerzett a' madridi udvarnál, 's Falck alkalmat talált az akkori europai diplomacia titkaiba beavatkozhatni. Midőn Valkenaer 1805 visszahivatott, Falck foglalá el helyét a' spanyol udvarnál, míg ő is visszatért honjába, hol Schimmelpennink megvakulása Napoleonnak alkalmat nyujta, a' régi német-alföldi szabadság omladékán testvérének királyi széket emelni. Falck és még néhány bátor ember iparkodtak a' népet azon veszélyek felől, mellyekkel fenyegettetett, legalább felvilágosítani. Lajos király alatt, bár melly sok ajánlás tétetek is neki, sem az udvarnál sem a' hollandi diplomatiában nem fogada el hivatalt. Az ujjolag felállított intézetnek ellenben tagja lón, 's nem sokára azután főtítoknak a' keletindiai ügyek osztályában, melly tisztséget elfogadni honszeretből kötelességének tartá. Midőn az 1813 őszi esetek a' Francziákra nézve szerencsétlen fordulatot szültek, akkor a' német-alföldi szabadság barátjainak szemei Németországra valának függesztve; egy bátor férjfiakból álló egyesület a' szövetségesek előre nyomuló seregeivel egyetértést kezdett, hogy a' legelső kedvező pillanatban mozdulást eszközölhessen az orániai ház mellett. Falck azok közé tartozott, 's mint az amsterdami nemzeti őrség kapitánya, lelke lón azon számos polgároknak, kik, hogy szerencsétlen hazájok elvesztett függetlenségét ismét visszaszerezzék, készek valának minden áldozatra. Falck ezen terhes környülményekben szintannyi bátorságot fejtett ki, mint okosságot, 's nem tiszteltetett azon időben Német-Alföldön egy név is úgy mint az övé. Professor Palm „Holland visszaállításá emlékében“ (*Gedenkstuk van Nederland herstelling*) legnagyobb lelkesedéssel magasztalja őt. A' Francziák eltávozása után a' felállított ideigleni országiás főtítoknakja lón, midőn pedig az orániai herczeg Angliából megérkezett, 's Német-Alföld fejedelmének kikiáltatott, statustitoknökká nevezteték, 's ezen tiszttét, melly legfontosabb volt minden ministeriumok között, királya megelégedésére 1818-ig viselte. Ekkor a' nyilvános oktatás, nemzeti szorgalom 's a' gyarmatok ministeriumai bizatának reá. Ezenkívül több fontos diplomaticai követségre használtatott; így 1819 és 1820 Bécsbe vala küldve. A' legujabb időben Londonban van mint meghatal-

mazott német-alföldi minister az öt hatalmasság ottani conferentiájánál. Nagyon elfoglalt nyilvános élete még eddig nem engede neki időt, hogy mint író sokat mutathatott volna elő. Egyes apró philosophiai értekezésein kívül, mellyek Hamert „Criticaí magazinjában“ jelent meg, csak egy nagyobb munkája esmeretes: „A' hollandi miveltség befolyásáról éjszaki Europa népeire 's kivált a' Dánokra“, melly a' német-alföldi intézet emlékiratiban jelent meg 's a' történeti vizsgálat remekének tartatik.

Zs. G.

FALCONET (Etienne Maurice), híres szobrász, professor a' királyi academiánál Parisban, szül. 1716 Waadtiandban 's Parisba jöve szüeljével. Mint tanítványa egy közönséges fametszőnek, ki parókaalakokat 's egyéb illyféléket készítte, halla Lemoine szobrászról 's néhány miveit mutata meg nekie, mellyeket színórájiban készített vala. Lemoine felvévé műteremébe 's gyámolítá őt. Hat év alatt annyira előhaladt, hogy egy szobra, Milo Crotona előtt, felvételt szerze nekie az academiába (1745). Ezt az újabb szobrászság egyik legjobb mivének tartják. Tanulta a' latin és olasz nyelvet is 's megesmerkedék a' görög philosophusok miveivel. Azon korbeli művei közé tartoznak: egy Pygmalion, egy ferdő hölgy, egy fenyegető Amor 's több szobrok templomok számára. 1766 Pétervarra hitta meg II. Katalin Nagy Péter szobrának készíttetése végett. Ezen emléken 12 évig dolgozott. 1778 vissza ment Parisba 's néhány év mulva Olaszországba készült utazni, de betegség gátlá szándéka teljesítését. Mh. Parisban 1791. Irományai közül említésre méltók: „*Reflexions sur la sculpture*“ (1768) és „*Observations sur la statue de Marc Aurèle*“ (1771). Minden munkáji 1787 jelentek meg 6 köt.

I.

FALIERI (Marino), velencei doge a' 14 század közepén, előbb a' köztársaság seregeinek parancsnokja vala dalmatiabeli Zara ostrománál. Charactere historicé hiven van rajzolva Byronnak „*Falieri*“ (Lond. 1821) czimű szomorjátékában, mihez a' következő eset adá anyagot. Egy Steno Mihály nevű patricius megszerete egy kisasszonyt a' dogaressa kíséretéből. Czelját el nem érven, néhány sorral akara bosszut állani, mellyek a' dogaressát megsérték. Ezért a' doge, vad és heves indulatú ferjfi, kemény büntetést kívánt. Mivel a' patricius csak rövid fogsággal lón megbüntetve, eltökélé F., hogy szörnyű bosszut áll a' kevély aristocratákon, kiket lelkéből gyűlöle, 's öszveesküvést koholt, melly egy meghatározott napon a' senatorokat megöleendő 's a' tanács hatalmát elenyészendő vala. De szándéka keves pillanattal kivitele előtt elárultatik, 's a' doge és az öszveesküdtek megfogattak 's kivégeztettek Apr. 17. 1355. l. Darú: „*Histoire de Venise*“ Legujjobblag, 1829, Delavigne is játékszinre hozta ezen anyagot.

FALLIMENTUM, I. MEGBUKÁS.

FALRONTÓ, I. OSTRONKOS.

FALSTAFF (sir John), shakespearei charactermaszk „IV. Henrikben“ és „A' windsori vig asszonyokban“, semmirekellők hóse, félénk katona, hazug dicsekedő, a' kényes életet, korhelységet és álmod szereti 's így öszült meg; e' mellett kellemes és mulattató 's elmés, kedves az asszonyok előtt. Ezen characteret sokan utánzták már, de máiglaun senki nemérte el.

FALUDI (Ferencz), magyar prosaicus és költő, szül. Német-Ujvárrat Vas vármegyében nemes szülektől. Tanulását Sopronban kezdé 's vonalmát érezvén az egyházi rendhez, 16 évében Jesuita lett. Első két próbaévet Bécsben töltötte, onnan 1722 Grätzbe ment 's három évig olly fényes sikerrel hallgatta a' philosophiát, hogy tanítói hivatalra képesnek esmerék, 's 1725—28 Posonyban és Pécesset humaniorum professor volt. Ismét visszaszólíttatik Bécsbe, hol, miután a' theologiát elvégezte 1734 pappá szentelteték. Erre előbb Budán a' vízi városban hirdeté honi nyelven az Isten igéjét, azután Beszterczebányára téteték ált szintezen hivatalba. 1736 a' bécsi egyetemnél ethica professora 's a' Pazmaneumban nevendékeinek lelki atyjok lett és a' következő évben

Grätzbe philosophia, majd Linzbe historia oktatójául rendeltetett. F. eddig vitt tiszteiben olly jelesen megkülönbözteté magát 's talentumait úgy kitünteté, hogy 1741 Romába küldetnék, hol mint magyar gyóntató Szent Péternél 5 évet tölte el. Itt tanulatá szünórájiban a' philologiát, melly különösen vonzotta, 's fordította Dorell miveit ezen címek alatt, „Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember.“ (Nagy-Szombat 1748, 4); „Nemes asszony“ (Nagy-Szombat 1748, 4); „Udvari ember“; és „Nemes urfi“ (Nagy-Szombat 1771, 4). Az első hármát olasz (mert angolul nem értett), az utolsót Gracian spanyol fordítása után dolgozta. Visszatérvén Romából, Nagy-Szombatban a' hermeneutica tanítószekét nyerte el, 's midőn M. Theresia a' róla hivatott academiát megalapítá, F. t ezen intézet aligazgatójával 's egyszersmind a' német és romai törvény történetének oktatójával névezte. De itt sem mulata sokáig, mert alig mult egy év, megint Nagy-Szombat adaték lakhelyéül, hol az egyetemi könyvműhely intézését vállalta magára. Itt folyt tollából „Constantinus Porphyrogenitus“ czimű szomorjátéka. Majd a' kőszegi klostrom feje lón az anyyi érdemekkel diszes Jesuita, azután praefectus scholarum, 6 évvel alregeise a' pécsi collegiumnak, honnan könyvtárnokul hivaték meg Posonyba. Itt érte F. t szerzetének szétoszlátása, 's Rohoncra vonult, hol nyugalmas csendben élte napjait, mig 1779 jobb világba szenderült. F. caractere szelid volt és szeretetre méltó 's mindenek felett emberi; alattvalóji nem érzék sanyarát 's örömet engedelmeskedének parancsainak. Szokott ártatlan vidámsága elfeledteté aggsága terheit 's fényt derite egész életére. — Költményeit először a' nagy Révai adta ki Orczy, Barscai és saját miveivel együtt ezen czim alatt: „Magyar költeményes gyűjtemény“ (Győr 1786 's Posony 1787 's köv. 6 köt.) Az 1. köt. F. dalait és eclogájit, a' 2. „Constantinus Porphyrogenitust“ foglalja magában (ujra külön Posony 1787, 1 köt.). Kiadá később a' „Téli éjszakák“ (elbeszélések) 's egyéb prosai munkáit is 5 köt., ide értvén az említett fordításokon kívül F. eredeti erkölcsöket tárgyazó miveit: „Bölcs ember“ (első kiad. Posony 1778, 8) és „Szent ember“ (első kiad. Posony 1773). Gracian „Arte de prudenciá“ czimű munkájának fordítása, (első kiad. Posony 1770—1, újabb Pest. 1791) elmaradt. Dalait ujobblag Bacsányi adta ki (Pest. 1824). F. prosáját mivészi figyelettel irta, 's kortársai magyar Cicerónak méltán nevezték. Constantinusa nem felel meg a' mivészet kívánatinak. Lyrai költeményeiben nem kecséget ugyan ragyogó képelem, nem bájol az egész harmoniája, de a' költő szelid értelme, melyet lehelnek, ártatlan öröme 's édes nyugalomba andalítja a' kebelt, 's mindig édesen mosolyogva pillantunk a' multból felénk derengő csillagra. Eclogájit remekebbeknek tartják

F A M A, a' dicsőség vagy igazabban a' hir istennéje. A' földnek legfiatalabbik leánya, kit a' föld azért szült, hogy, fíjainak, a' Gigásoknak, megöletéséért az isteneknek bosszút álljon. A' csacska fama az istenek vétkeit kibeszélte. Szárnyakkal festetik 's anyyi szemmel, füllel, nyelvvel, a' hány toll szárnyaiban van. Éjjela' világot megjárja, nappal magas tornyokról és háztetőkről néz le; elejéne kicsiny, de mindég nagyobra nő. *K. L.*

F A M E T S Z É S. A' fametszet készítésére vétetik egy sima falap, rá tétetik a' rajz 's minden contourai és vonalai úgy vágatnak ki, hogy a' papiroson lenyomatandók émelten jelenjenek meg; ezen metszés bekentetik olajfestékekkel 's úgy nyomatik papirosra. A' fametszésnek egy különös nemét az Olaszok chiaroscuronak, a' Francziák camaye-, clairobscurnak, világhomálynak, nevezik, mellynek nyomására 3—4 falap szolgál. Az elsőbe a' contourok vésetnek, a' másodikba az erős árnyak, a' harmadikba a' középtinták. Ezen különbféle lapok egy egészt tesznek, 's a' mivésznek arra kell vigyaznia, ha egymásután azon levelre nyomatnak, hogy minden öszeilljék. Az Olaszok Hugo da Carpit mondják ezen mivészet feltalálójának; de egy német Pilgrim nevű mivész már korábban jeleskedett benne.

Ezen művészetnek a' játkártványok készítése adott lételt, mellyek formájának metszése szintazon bánást kívánta. A' kártyafigurák helyett később szentek képeit metszéék fába; azután historiai tárgyakat is, mellyekhez szinte fába metszett magyarázatok rekesztettek; így támadtak az első falapokkal nyomott könyvek, 's ezek vezérlék Guttenberget a' könyvek mozgó betűkkel való nyomtatására. Mindjárt a' könyvnyomás művészetének fel-találtával a' fametszeteket könyvek ékesítésére használták. A' 16 században a' tökély legmagasb fokához közeledék a' fametszés művészete, 's gyakorlóji közt DÜRER Albert (vö. e.) különösen jeleskedett. De szintazon időszakasban a' rézmetszés- és étetésművészet is tekintetre 's tökélyre juta. Mivel ennek megtanulása sokkal sebesebb volt és sokkal kevesb fáradtságba került, nem sokára sokkal több tanítványi voltak, mint amannak, 's itt kell keresnünk a' fametszés művészete hanyatlásának okát. A' 18-dik század végével és a' 19-nek elején ismét aestheticali jusaiba helyezettetni igyekezének a' fametszést. A' Sueurök, Jackson, Moretti, Canossa, Roger, Caron, Papillon, Beugnet, Dugoure szerencsével próbálkoztak benne; Zanetti Hugo da Carpi modját akará ismét behozni; Berwick, Angol, és Unger 's Gubitz Berlinben magas fokára emelték a' tökélynek, 's Angliában Nesbit, Branston, Clennol és Hole dicsérettel versenyeznek velek. Hellernek „*Geschichte der Holzschneidekunst nebst einem Verzeichniss sämmtlicher xylographischen Werke*“ (Baumberg 1823) nem felelt meg a' várakozásnak.

FANAL 1) minden tűz, melly magas tornyokon, hegyeken; kikötök mellett vagy tengerpartokon ég éjjel, hogy jelül szolgáljon; 2) világító torony vagy pharus; 3) a' hajósoknál nagy lámpás a' hajó hatulján vagy árboczkosárnál; 4) a' pattantyusságnál lármapőzna.

FANARIOTÁK, a' Görögök Fanar nevü fertályának lakóji Konstantinápolyban; kiváltképen pedig a' byzantiumi császárok idejebeli még itt lakó nemes görög familiák. Ezek közül választatnak a' porta tolmácsai. 1731-től 1822-ig közülök választotta a' porta a' moldvai és olaszországi hospodarokat is. 1699-ig a' török udvar tolmácsoknak csak Zsidókat 's Renegatokat használt. Az említett eszt. vett fel IV. Mohammed legelőszőr egy Panayotoki nevü Görögöt nagytolmácsá. Majd olly magas pontra emelkedett a' nagy befolyásu Fanarioták hatalma, hogy az utolsó honi eredetü olaszországi hospodar, Bassaraba Brancares, kegyetlen halála után 1731, egy Maurokordatos nevü Fanariota lett hospodarrá. Egy most Marseilleben lakó görög orvos, Marco Zallony, elébb a' nagyvezérnek, Jussuf Basának, uzután Bukarestben az utolsó görög hospodarnak első udvari orvosa, az ő „*Essai sur les Fanariotes*“ -ében (Marseille 1824) bőven leírja ezen hatalomra jutó Fanarioták nyomásait és sanyargatásait, megosztóván a' kicsikart pénzen a' Bojárokkal, továbbá azon módokat, fortélyokat 's ajándékozásokat, mellyek által az említett fejedelemségekben sokáig megmaradni tudtak, mivel a' tudatlan Törököket önhasznokat vadászó céljaikra megnyerték. A' Görögök felzendülésébe a' Fanariotáknak semmi vagy csak veszedelmes befolyások volt. Hammer is említi Konstantinápolyról és a' Bosporusról irt munkájában a' Fanarioták visszaéléseit. L—ú.

FANATISMUS vagy fanaticismus, vallási vélemények által gerjesztett ábrándozás azoknál, kik az Istenről és isteni dolgokról nem az ész és irás, hanem képzemények és érzelmek szerént ítélnek 's dühös és üldöző vallási buzgóságra, melly jelesen fanatismusnak nevezetik, ragadtatnak. Néha ezen szó egyéb elevenen nyilatkozó ábrándozásokról is használtatik, p. o. politicali fanatismus. A' fanatismusnak különféle nemei 's fokai lehetnek a' vélemények, mellyekből származik, különfélesége- 's az erőnek, mellyel a' phantasiára hat, kisebb nagyobb létehez képest. Különös neme azon ábrány (*Wahn*), midőn valaki fe-nebb lényekkel érzi magát közösülésben.

FANDANGO, régi nemzeti táncz Spanyolországban, hol a' falun legszebben 's legkeesebben tánczolják. Egyalaku mozdulattól a' legelevesnebbig emelkedik, melly az egész testet megrendíti. Tactust castagnettákkal vernek hozzá.

FANFARE, kised, hadi trombiták és dobok számára irt, ragyogó 's zajos characterü hangdarab (innen fanfaron, dicsekedő, szélszapó.) Így neveztetnek a' kised és vidám, kürtre tett vadászdarabok is.

FANTUCCI (gróf), tudós és első tisztviselő Ravennában, mellynek legjelesebb familiájához tartozott, szül. ugyanott 1745. Igen fiatal korában ment anyai nagybátyjához, cardinal Gaetanihoz, Romába, pallérozdását befejezni. 12 év mulva anyavárosába visszatérvén, esmeretei által képes volt az első hivatalokat viselni. Anyavárosa elébbi fényére emlékezvén 's látván annak hanyatlását, kívánta ezen változás okait kikeresni. Ezeket egy munkában terjeszté elő, mellyet XIV. Kelemen pápának általadott 's utóbb világ elejébe bocsátott. Ravenna neki köszöni hajózható csatornája készültét, melly a' város néhány elvesztett elsőségét ismét visszaadá; hanem ez az ő állandó unszolására 1781 határozottatott kezdemény nem vitetett teljes tökéletességre; a' munka elébb hagyatott félben, mintsem a' csatorna minden szépítést 's jelességet, mellyre alkalmas volt, megnyert volna. Fantucci 1780 egy vízépítési machinát is talált fel, melly a' Ravenna körüli lakosoknak igen nagy hasznokra vált. Utóbb kilépett a' nyilvános hivatalokból, hogy nyugodtabban gondolkodhassék polgártársai jólléte előmozdításának eszközei felől. Egy; Ravenna vidékét pusztító döghalál alkalmat nyujta neki nézeteit 's jóakaró szívét egész kiterjedésében kimutatni. Miután mindent elkövetett, hogy polgártársai szenvedéseit enyhítse, bebizonyítá egy jeles iratban a' nap déli hevének kitétetett völgyekbeli posványok kiszáraztatásának szükségét. Egyéb munkái közt említésre méltó ez is: „*De' monumenti ravennati*“. Halála után igen jeles hátra hagyott nevezetességei jelentek meg (Venezzeában, 1804.) Neki köszöni abbate Gaetano Marini diplomatiái iratnak pompás kiadását.

FARAO, fardo, pharao, hazardjáték, sorsjáték, hol a' játésköz egyike bankot tart, a' többiek (pointeurs) magok választották kártyákra, mellyek előttök felkúsznak, pénzt raknak. Ezen játék tetemes veszélyesége miatt csaknem mindenütt el van tiltva.

FARCE (francz.), 1) a' szakácsságban vagdalt hus-, kenyér-, fűszer'sat. vegyelék, mellyel az apró márhát szokták tölteni, töltelék; 2) dramai bohózat. Uralkodó benne a' póri comicum. Némelly nemzeteknek állandó characteraik vannak reá: a' Spanyoloknál Gratosio, Gallego; az Olaszoknál Arlechino, Scaramucz 'sat. (Vö. COMICUM.)

FARIA Y SOUSA (Mannel), castiliai történetíró és költő szül. 1590 portugali Sütóban régi nemzetségből. Atyja már 9 évü korában a' bragai egyetembe küldé, hol a' fiu tetemesen előhaladt a' nyelvekben és philosophiában. 14 évü korában mint társalkodó az oportoii püspök szolgálatjába lépett 's ennek vezérlete alatt tovább mivelődék a' tudományokban. Egy fiatal szép iránt gerjedt szerelme kifejté költői talentumát, kit Albania név alatt dalla meg 's 1613 nőül vón, és Madridba méne. De itt nem lele szerencsét 's visszament Portugalba. Meglátogatá Romát is 1631. Visszatérvén Madridba, egészen a' tudományoknak adta magát 's olly tartótsággal dolgoza, hogy az által 59 évében halálát okozá. Munkái közül jelesek: „*Discursos morales y politicos*“ (Madrid 1623—26, 2 köt.); „*Comentarios sobre la Lusitana*“ (Madrid 1639, 2 köt.) 'sat. Költeményeit e' czim alatt adta: „*Fuente de Aganippe, rimas varias*“ (1644—46.) Stylusa tiszta és velős, ábrázlása tele költői étlettel.

FARINELLI (más néven Carlo Broschi), a' mult század egyik legnagyobb énekese, szül. Nápolyban 1705. Kezddőleg atyja oktató a' muzsikában, azután pedig Porpora vezeté, kit több utazásaiban követett. 17 éves korában Romába ment, hol tiszta és teljes hangjára nézve egy

virtuos trombitással versenyfogadást kötött 's azt szava erejével és huzamosságával legyőzte. Ezután hogy Bernacchit, akkoriban Olaszország első énekesét, hallhassa 's tőle tanulhasson, Bolognába ment. 1728 Bécsbe utazott, hol VI. Károly császár gazdagon megajándékozta. A' császár egykor azt mondta neki, hogy hangja köre 's szépsége által ngyan bámulást gerjeszt; de csak tőle függ, hogy inditson és érdekeljen is, ha természetesebben énekelni akarna. Farinelli használta az intést 's ezentul hallgatójait szintugy elbájoalta, mint meglepte. Midőn 1734 Porpora egy színjatszó társaságot Londonba vezetett, Farinellit is magához hitta, ki hangja szépsége 's éneke varázsa által az egész közönséget annyira magához vonta, hogy, mint Laborde beszéli, Händel, ki egy másik társaság feje volt, noha langeszének minden segédeszközeit elővette, társasága eloszlását még sem gátolhatta meg. Senesino és Farinelli mindketten egy időben valának Londonban, 's mivel mindenkor egy napon énekeltek, sohá sem volt módjok egymást hallhatni. Egyszer a' történet öszvehozta őket. Senesino egy vérszomjas tyrannust, Farinelli pedig egy lánczaiban senvedő szerencsétlen vitézt ábrázolt. De Farinelli első ariája ugy meglágyítá a' kegyetlen tyrannus szívét, hogy Senesino, szerepe characterét feledve, eiragadtatással szorítá melyéhez. 1737 Parisba ment Farinelli, hol a' király gazdagon megajándékozta; Franciaországban nem soká mulatván, Madridba sietett. Itt V. Filep király 's Ersébet királyné előtt tiz egész esztendeig minden este énekelt. Midőn a' király mély melancholiába esett 's minden dolgokkal felhagyott, gyógyítása végett a' muzsika erejét próbálá meg a' királyné. Ez okon a' király szobája mellett egy concertet adatott: Farinelli egyszerre elkezdi ariái legszebbikét. A' király először megdöbben, azután erősen megindul 's magához tér. A' második aria végével előszólítja a' remek művészt, nyájaskodással halmozza; kérdezi: mi jutalmat kíván, 's esküszik, hogy mindent kész teljesíteni. Farinelli azt kérte a' fejedelemtől, hogy beretváltassa meg magát 's menjen a' tanácsba. E' pillantattól fogva megváltozott a' betegség, fogékony lett az orvosi bánásra, 's a' kigyógyítás egész dicsősége csak Farinellié volt. Ez vala alapja azon határtalan kegyelemnek, mellyben ezentul részesült. Első minister 's a' Calatrava rend vitéze lett, de sohá sem felejtette el, hogy elébb énekes volt. Az udvari nagyok ebédjére sohá sem ment. A' király kegyét mindenütt csak jótettekre használta. Innen volt, hogy három spanyol király, u. m. V. Filep, VI. Ferdinand, és III. Károly, kegyelmével egyiránt megtisztelték. 20 esztendeig élt így Spanyolországban a' legnagyobb méltóságban, 's végre 1761 még is kénytelen vala Olaszországba hazamenni. Bolognához közel egy izléssel teljes mezei házat építettett e' felírással: „*Amphion Thebas, ego domum.*“ Itt egy még nem látott gazdag muzsikatárt gyűjtött, 's azon érdemet szerezte, hogy Martinit a' „Muzsika története“ leírására bírta, noha a' tudós író azt be nem végezhetta. Megh. 1782, minekutána szerencsés öregségében polgártársai, 's a' látogató idegenek hódolásait bő mértékben tapasztalta.

FARNESE, egy olasz hercegi ház, mellynek genealogiája a' 13-dik század közepe olta esmeretes. Tulajdenja volt akkor Farneto vára Orvieto mellett és az egyháznak 's a' florenczi köztársaságnak több nevezetes vezért adott, különösen Farnese Pétert (megh. 1363), a' kinek a' Florencziak egy nagy győzedelmet köszönnék a' Pisaiakon. III. Pál, pápa Farnese volt, a' ki familiája felemelését olly hévvel mozdította elő, hogy nem csak Péter Lajos természetes fiját, hanem annak öt gyermekét is egész bővelkedésbe helyezteté, mindenek felett pedig Pietro Luigi előmenetelen dolgozott, a' kit Cellini Benvenuto olvasóji esmerni fognak. III. Pál a' milanoi herczegséget akarta számára megszerezni V. Károlytól, a' melyért akkor Franciaország és a' császár czi-vódott. De mivel érte a' legnagyobb summákat hasztalan ajánlá, azért a' parmai és piacenzai uradalmak herczegségre emelését (II. Julius fog-

lalá ezeket a' Mailandiaktól el) határozá meg 's 1545-ben őket a' fiunak áltadá. Péter Lajos Piacenzában telepedett meg, hol egy várat építe és önkényes uralkodását az elébb szabad nemesség különbféle szorításával és méltatlan banással kezdé. Midőn kegyetlensége nagyon mérték felett szaporodott, felkeltek a' nemes familiák elsőji, egyet értve Gonzaga Ferdinanggal, milanoi helytartóval. Harminczhét öszveesküdütt be ment a' várba (Sep. 10-kén 1547) azon szin alatt, hogy a' herczegnek udvarolni fognak, 's az utakat elfoglalák. Anguissola János a' herczeg szobájába tört, ki a' legundokabb betegségek től elgyengülve ellen nem állhata 's amannak gyilká alatt esék el, a' mire Gonzaga a' császár nevében Piacenzát elfoglalá 's minden nehézségek elhárítását igéré. Farnese Ottavio, Péter fija és követője, épen III. Palnál volt Perugiában. Parma ugyan Ottaviónak hódolt, a' ki pápai seregekkel oda is ment, de Piacenza megtámadására gyenge volt 's Gonzagával folyda színést kelle kötnie, míg azonban Franciaorsz. pártfogásához folyamodott III. Julius, nagyapja után következő, a' farnesei ház iránt való ragaszkodásából viszont megszerzé neki 1550-ben a' parmai herczegséget és az egyház gonfalonierjává választá; de egy frigy, melyet az a' francia II. Henrikkel kötött, kiejté a' császár és pápa kegyéből, 's viszont nagy szorongásokba jutott, melyekből két év múlva egy érdemes kötés megszabadítá. Az austriai házzal feleségének, Margarethának, 's Alessandro nevezetű fijának Spanyolország körül tett érdemei viszont megbékéltetik. Margaretha, V. Károly természeti leánya, ki Német Alföldön nagy mérséklettel uralkodott, de 1562-ben Alba herczegnek engedni kénytelenítették, megkeresé férjét Pármában, mivel igen keveset éle együtt, 's Abruzzóba vonult vissza. Ottavio 1586-ban holt meg, 30-évig háborodatlan békében élvén és ezt az elébbi uralkodások alatt becsuszott rendetlenségek megjavítására 's alattvalói szerencséjének előmozdítására fordítván. Utána az ő és Margaretha legidősb fija, Farnese Sándor, következett, mint harmadik herczeg Parma- 's Piacenzában 's II. Filep generalisa Flandriában. Mint gyermek oda kíséré már anyját, hol már tíz éves korában Mariával, János portugali király kishugával, eljegyez tetett. Hajlandósága, magafeltalálása, testi ereje, bátorsága a' fegyverre határozák. Vitézsége első példányit don Juan d' Asturia alatt mutatá a' lepantói csatában. 1577-ben II Filep Abruzzóból elhívá, hol anyjánál volt, hogy don Juannak vezesse vissza a' seregeket, melyeket ez Flandriából, hol most a' spanyol dolgok rossz lábon állottak, visszaküldött. A' már rég beteges don Juan a' következő esztendőben megholt; Alessandro most helytartó lón. Maastrichtot és más városokat visszanyert 's a' felzendültekkel alkudozásba lépett, mely által a' catholicus alattvalókat II. Fileppel megbékélteté, míg azonban a' Protestansok az utrechti egyesület által egymás között frigybe léptek 's az anjoni herceget, III. Henrik francia király testvérét, pártfogóul kihívák. Ez kijött 25,000 emberrel, de Alessandro győzelemmel és szerencsésen harczolt vele. Győzelmei közepén hallá meg atyja halálát. Őn tartományi igazgatásához lépendő elbocsátást kére a' spanyol szolgálatból, de nem nyere 's többé nem látá azon földet, mellyben herczeg volt. A' francia polgári háboruk voltak Német-Alföld szerencséje, melly ilyen vitéz, nemes és ügyes vezérnek alig állhatott volna ellen. Alessandro Franciaországba nyomult 's IV. Henrikkel Paris ostromát félbe hagyatta. Távollétében nagy előmeneteleket tón Nassaui Móríciz Német-Alföldön; de ő nem csak ennek, hanem IV. Henriknek is győzelmesen álla ellen 's, a' mi több, nyugtalan, rosszul fizetett katonákkal. Ezen háboruból visszatérvén Caudebecnél 1592-ben karján sebet kapott, mellynek rossz gondviselése Arrasban, élete 47-dik évében halált okozta neki. Mint parmai herczeg, legöregebb fija, I. Ranuzio követé őt, atyja dicsó erényei közül eggyel sem bíró, hanem komor, kemény, kincsre vágyó, gyanuval teljes. A' nemességnek az ő uralkodásával való

elégedetlensége arra bírta, hogy a' legjelesebb familiák fejére pártütést költete, ellenek titkon pert indita, őket megölteté (Maj. 19 1612), vagyónjaikat elfoglalá. Ezen hallatlan cselekedet sok olasz fejedelmet felháborita és csak a' legháborodottabbnak, Gonzaga Vincze mantuai herczegnek, halála akadályoztatá meg a' háboru kiütését. Ottaviót, természeti fiját, tömlőczben hagyá elsovadni, ki különben a' nép kedvence volt. Megholt 1622-ben. Minden erkölcsi durvasága mellett is mutata izlést a' tudományok és mivek iránt; az ő uralkodása alatt épült a' parmai szép játékszin az ő mintája szerint Aleotti Ker. János által. Fija és követője, F. Odoardo, mh. 1646 nagy tehetséggel birt a' gunyra, ékesszólásra, de még több göggel és önszeretettel. Kalandok után vágyása 's a' fegyverben is fényleni vágyó hiúsága háboruba keverték a' Spagyolokkal és VIII Orbán pápával, kinek sokkal adós volt. Minden mértéken felül való kövérsége, melyet gyermekire is áltörökle, majdnem egészen ügyetlenné tévé a' hadra, bármelly indulatosan szerette is azt. Nem olly kegyetlen, mint nagyapja, nem olly elbizott, mint atyja, volt a' most következő II. Ranuzio (megh. 1694), hanem gyenge 's gyakran méltatlan kedvencek játéka. Ezeknek egyike, Godefroi, kit francia nyelvtanítóból első ministerré 's marchessá teremte, megöleté a' castroi új püspököt, kit Farnese nem akart megismerni. Megbosszaukodva ezen X. Innocenz Pápa Castrót eltörlé, Godefroi pedig, a' pápai seregektől megverelve, végre elveszté ura kegyelmét 's visszajöttével javait is és életét, Odoardo, Ranuziának legöregebik fja, olly vastag lón, hogy megfult. A' két hátra maradt fiu (Ferencz és Antal) közül, először F. Ferencz következett (megh. 1727), kinek irítóztató vastagsága nem hagyá örököst reményleni. A' spanyol V. Filep elvévé azonban Ersébetet, a' megfult Odoardo leányát. Ferencz magtalanágát előre látván az europai első hatalmasságok azt határozzák meg, hogy V. Filepnek 's Ersébetnek spanyol királlyá nem leendő fijos örökölje a' farnesei birtokokat. Így estek azok a' Bourbonok kezére. Ferencz után, ki ezen rendelkezéseket kénytelen volt kedvesen elfogadni, mivel irántok nem is kérdeztetett, következék F. Antal, a' parmai 8-dik herczeg (megh. 1731). Ő is gyermektelen maradt kora és kövérsége miatt 's egész uralkodása alatt szégyenyt és megaláztatást kelle szenvednie. Halála után Parma 's Piacenza 6000 Spanyoltól don Carlos számára elfoglaltatott. (L. PARMA.)

FAROMZAT (hadtud.) így nevezett akadály a' védháboruban, de csak erdőkben vagy erdős tájakon alkalmaztatható. Itt, ha nehéztieni akarják az ellenség előnyomultát, fák vagatnak le, öszvehordatnak 's a' mennyire lehet folytatott vagy be- 's kikanyaruló lineákban halmoztatnak fel és öszvekapcsoltatnak, úgy hogy idő 's erő kívántatik eltakarítottásokra. Ez azonban nem volna nehéz, azért minden faromzatot védelmezni is kell.

FARRILL (don Gonzalo, O'), spanyol kir. generalhelytartó, szül. Havannaiban 1753 egy ott telepedett irlandi familiából. Ezen jeles harczoló 's kormányfi Francziaországban a' serezei iskolában neveltetett 's 1766 spanyol hadi szolgálatba lépett. Mahon és Gibraltar ostrománál bátorságot 's talentumot mutatott. 1780 a' francia pattantys- és genie-oskola szerkezetével esmerkedett meg; erre Berlinbe küldé kormány-széke, a' hol Nagy Fridrik taticáját a' burkus gyalogság fegyvergyakorlásiból tanulta. Azután Puerto de Santa-Mariában Cadix mellett kormányzójává téteték a' katona academiának, melyből a' legjobb spanyol taticusok és tisztek, mint Castaños és mások, léptek elő 1793 's 1794 Ventura Caro és Colomera vezérek alatt a' Francziák ellen szolgált a' nyugoti Pyrenekben 's 1795 mint főszázlasmester kormányzá a' cataloniai sereget, melly az ellenséget a' Fluviaig visszaszorítá 's Perpignanig bírte nyomult. A' baseli béke után a' pyreai határok rendbeszedését bizá reá IV. Károly, 's 1798 a' gyalogság főinspectorává nevezé ki. Utóbb

Németországban, Helvetiában, Hollandban 's Angliában utazott. 1808 a² pattantyusság fődirectorává 's hadi ministerré tétették VII. Ferdinand által. Ő is tanácslá akkor a' királynak, hogy Napoleon oltalma alá adja magát Bayonneban. Mint tagja a' don Antonio infans alatt felállított legfőbb kormányzó juntának, Azanzával együtt védelmezé fejedelme jusait Murat fenyegetései ellen. Madridban a' Majus 2-dikai zendülés alkalmával a' vérontásnak ő vete véget. Midőn Murat, a' junta előlülőjének elutazta után, a' juntában ülést 's szavat kívánt volna, O' Farrill Azanza és Hil miniszterekkel leghathatósban állta ellen; de mivel a' junta többsége engedett, kilépett hivatalából. Jósef országlása alatt hadi miniszter volt. Ekkor (Aug. 1808) készíté Azanzával 's Mazaredo és Cabarrus miniszterekkel azon merész emlékirást Napoleonhoz, melynek az volt célja, hogy a' spanyol nemzet a' Francziákkal való egybeköttetésének minden ártalmas következéseitől megóvassék. Midőn Ferdinand a' spanyol kir. székre visszatért, O' Farrill egy hozzá intézett levelben szintolly nemesen, mint kielégítőleg, adá elő cselekedeteinek indító okait. De VII. Ferdinand a' majdnem 50 esztendei szolgálatja által érdemeket szerzett férjfiut mint Jósefinot, avagy vallás- és királyárulót, halálra ítelteté 's jószágait elfoglaltatá. O' Farrill Franciaországban talált menedéket. Ő és Azanza kiadák Parisban politikai viseletek védelmét, mely a' spanyol revolutio történeteiben fontos írás, e' czim alatt: „*Mémoire de D. Miguel Azanza et de D. Gonzalo O' Farrill, et exposé des faits qui justifient leur conduite politique depuis Mars 1808, jus qu'en Avril 1814.*“ 1829 VII. Ferdinand minden méltóságaiba vissza helyeztette. *)

FARSANG, I. HUSHAGYÓKÉ'DD.

FASAVANY (*acidum pyrolignosum*), egy a' leghathatósabb rothadás-elleni szerek közül. Fából 's leginkább tölgyfából pároltatik le 's Angolországban, hol nagyban használtatik, szokott és olcsó anyagszer. Eredeti állapotjában fehér borszinű, erősen savanyu öszvehozó izű 's perkelt szagu. Ha nyolcz, tiz napig csendesesen áll, feketés seprőt csinál 's a' savany majdnem szintelen lesz. Uj lepárolás által jobban megtisztul a' vele egyesült sepredéktől; de akarhányszor viszonzotassék a' lepárolás, a' száló olajtól soha sem szabadul meg egészen, mely azon perkelt szagot okozza benne. Nem csak megvédi a' húst a' rothadástól, hanem azon tulajdon füstös izt is megadja neki, mely a' füstölt husnak tulajdonja, 's épen azon tulajdonnal bír az állati anyagoknak a' rothadástól megóvásában, mint a' fagózzal való füstölés, mely a' legdurvább népeknél szokásban van 's a' legtávolabbi régiségből jött hozzánk. Minden esetben munkálkodik a' sávany az állati állományra, az egyik esetben a' füstölés idején történő lepárolás (*destillatio*) által, a' másik esetben a' már lepárolt savany a' bemártás által. Többszöri tapasztalás szerént (Meineck és Stolz 's mások által), a' husnak egy óra-hatvanadig benne létele elég a' kívántató sikerre. Ha sokáig benne hagyatik, rostjai feloldódnak. Sok tapasztalás által, kivált Angliában, megbizonyodott, hogy a' fasavanyal elkészült hus nagyon soká éláll, ha elég gyorsan vonatott által a' savanyon. Az éghajlat behatásának megvizsgálása végett 1819-ben két darab hus készítettett el fasavanyal; az egyik otthon felakasztatott, a' másik Nyugotindiaiba küldetett 's onnan visszahozatott. A' megizleléskor mindenik édesnek, mintegy ujnak 's minden használatra alkalmazatosnak találtatott. Az újabb időkben egész kiterjedésében használják ezen tapasztalást az Angolok hajójik étellel való megvakolásában, és így a' sós étkektől származni szokott nyavalyák nem gárárdálkodnak a' hajósok között. Stolze azt tapasztalá, hogy a' holt tes-

*) Azanza, elébb mexicói alkirály 's VII. Ferdinand ideig Jósef minisztere, a' ki 1814 hagyá el Spanyolországot 's Bordeauxban hosszabb ideig csak barátjai segédelméből élt. VII. Ferdinándtól 1825, 5000 frank nyugpénzt kapott 's megengedettett neki, az elébbi méltóságaiba való visszahelyeztetésért könyörögni; de Jun. 20. 1826 mh.

tek faszavanyalásokat érintetvén, mumiákká változnak. — Ezen savanyat még a kártonnyomók is használják az eczetsavanyas ón [helyett vasvizet] készítésére. Ez egészen alkalmatos, noha nem tökélyes tiszta, a' fekete, barna és más setét színekre, a' benne lévő olaj és borkő miatt ellenben nem használható a' veres és sárgára.

FASCES, a' régi Romaiaknál egy nyaláb sima bot, mellynek közepén, az élet- és halálon volt hatalom jeléül, egy fejsze volt. Ezen nyalábokat, mellyek száma különleg vala meghatározva, a' nagyobb tanácsbeli személyek előtt válaikon vívék a' lictorok. De nép előtt, fejsősége megesmeréséül, le kellett a' nyalábokat bocsátani; a' fővárosban a' fejszék kivétettek belőlök.

FASCH (Károly Fridrik Keresztély), kir. kamarahangász Berlinben, szül. Zerbstben 1736, hol atyja kápolnamester volt. Muzsikai talentuma korán kifejlék. Atyja Strelitzbe küldé, hol muzsikaigazgató Härtelnél vón oktatást. 1756 H. Fridrik kápolnájához jött Berlinbe s ott hm. 1800. Mivei közt, mellyekben legmagasb tökély után törekvék, különösen jeles 8. szavu miserereje s a' 16 szavu kyrie és gloria, A' művészet nagy kárára miveinek legnagyobb részét elégetteté. Legnagyobb érdeme az, hogy a' maga nemében egyetlen berlini énekacademiát alkotta, melly igazgatásában tanítványa, Zelter, lett utánja.

FASINÁK, I. RÖZSÉK.

FASTI, márvány táblák Romában, mellyekbe vagy az évenkénti innepek, vagy a' consulok, dictatorok s at. nevei valának vésvé. Amazok, *fasti minores*, kalendáriomok voltak, mellyekből az innepek idejét lehet meg tudni; ezt elébb a' pontifexeknél egyéb nem tudta, kik saját vagy az elébbkelők statusczéljához képest jelentették az innepek idejét. 204 K. e. C. Flavius, ki Max. Appius Claudius pontifexnél irnok volt, tette azokat közzé [a] népnek; azolta nyilvánosan tudva voltak.

FATALISMUS, fatum hívesé. Fatalista, ezen híves követője (L. FATUM ÉS DETERMINISMUS.)

FATA MORGANA, I. DÉLI RÁB.

FÁTRA egy Magyarországnak három (Tátra, Mátra, Fáttra) főhegyei közt, s a' nyitrai hegyláncznak Turóc és Liptó vármegyék közt lévő része. Nagy és kis Fáttra oszlik. Amaz Liptó vármegyében 3721 l. emelkedik fel Liptóból Turócba vivő postautjával; ez Árva várm. az Árva vízének a' Vággal való öszvefolyásától nyugotra a' nagy Fáttrával szemben fekszik s 3497 l. magas. Köztök folynak be Turócba az Árva és Vág egyesült folyóji.

FATUM, elkerülhetetlen sors. Mindent, valami az emberen történik, vagy ugy lehet gondolni mint feltételetlenül szükségesképen valót, minden isteni végezésre való tekintet nélkül, vagy ugy mint feltételesen szükségesképen valót, az isteni végezéstől függőt, vagy végre mint egészen történet szerént valót. Közönségesen véve a' fatum alatt a' legszorosabb értelemben, a' világi eseteknek és történeteknek egy bizonyos elkerülhetetlen szükségességét érték a' régi philosophok, melly által nekik az emberi szabadságról és az istenség természetéről való tudománnyal természetesen a' legnagyobb ellenmondásokba kellett bonyolódniak. Nehéz meghatározni, ha valjon minden világi bölcsék, különösen a' Stoicusok, abban az értelemben állították e a' fatumot, mellyel őket e' részben vádolják. Rendesen a' következő neveit különböztetik meg a' fatumnak: okos, pantheistai, astrologiai, török és stoicus fatumot. A' történeteknek amaz elkerülhetetlen szükségessége t. i. vagy attól függ, hogy a' világ a' maga valóságának alapját önmagában viseli és magán kívül semmi más okot nem esmer (a' pantheistai fatum), vagy egy olly lénytől, melly nem a' világhoz tartozik, még pedig vagy közvetlen módon, bizonyos középokokra való tekintet nélkül, olly formán, hogy annak, a' mi egyszer elvégeztetett, meg kell történni, akar van a' történeteknek okok, akar nincs (török fatum), vagy eszközölt

módon, t. i. a' csillagzatok befolyása által, melyet a' szabad lények ki nem kerülhetnek (a' Chaldaeusok astrologiai fatuma), vagy más esz-
közlő okok által, még pedig úgy, hogy ezek az eszközlő okok és azok-
nak subordinációja egy általános végzéstől származnak, melyre az
értelmes lények indító okok szerént való magok viseletének teljességgel
semmi befolyása sincs (stoicusi fatum), vagy úgy, hogy az okok sub-
ordinációja az istenség szabad végezésétől, objectiv tekintetben pedig
az okos lények szabad magok viseletétől származik (az okos fatum).
Elégnek itéljük az utólsóról világosítás végett még ezt hozzáadni. Az
ember mint érzéki lény physical törvények alá van vetve. Minthogy
ő nem ura a' természetnek, kénytelen annak az ő helyzetére és kör-
nyülményeire való befolyásainak magát alajok vetni. Mikor, kitől és
hol született, annak meghatározása nem állt az ő hatalmában. Midőn
már ő azt mondja: így akarta a' végezés vagy a' sors, azzal nem hi-
szen ő valamelly vak történetet, hanem csak olly okokra appellál, mel-
lyek az ő erején és belátásain felül vannak. Ha a' mellett hiszi; 1.)
hogy minden megelőző okok elintézése és subordinációja egy felségesb
lénytől rendeltetett, a' ki nem a' világhoz tartozik; 2.) hogy ez a'
lény szabad meghatározás által viszi ki ezt a' nagy világplanomot, és
3.) az ő erkölcsi magaviselésének viszonya 's az ő tehetséginek men-
nyisége és minémisége szerént őt is e' plánumba felvette, és az
ő előtte gyakran kinyomozhatatlan 's megfoghatatlan okok egybejövése
által e' világon olly helyre tette, hol ő tehetsége szerént az egészért
munkálkodhatik és az erkölcsi rendben részt vehet: tehát akkor okos
fatumot állit. Az ember magaviselésére általjában számba jó ott,
mint objectiv ok. Mert képtelenség volna sorsot olly értelemben venni
fel, hogy mind az, a' mi valakin esik, az ő tulajdon cselekvésétől füg-
getlenül és megelőző ok nélkül történik. Hamis állítás azt mondani,
hogy a' jövőndő megförténik, bár mit cselekedjék is az ember; hanem
azért történik az, mivel valami ollyat tesz az ember, a' mi által az
okoztatik. Ha a' jövőndő irva van a' végezés könyvében, tehát egy-
szersmind annak oka is be van irva. Azért is nincs általános, hanem
csak feltételes (hypotheticus) szükségesség. A. B. S.

FÁTYOL, legfinomabb és legritkább vékony szövet selyemből, csa-
lánfonalból és gyapottból is.

FAUCHE-BOREL (Lajos), ki azon nagy ügyességről 's állandó-
ságról esmeretes, mellyel a' francia revolutio alatt az elűzetett kir. ház
javára több rendbeli alkudozásokat folytatott, 1762 szül. Neufchatelben,
hol az ő Franche-Comteből származó familiája a' francia Protestan-
sok üldöztetésekor telepedett volt meg. A' revolutio kiütésekor a' ve-
zérése a' att volt könyvnyomó intézetet a' kivándorlottak ügyének szen-
telé. Néhány iratok száműzését okozák. Most egészen azon pártnak
szolgált, melly Franciaországban az új rend ellen dolgozott. 1793—1814
mindenütt emlittetik neve, hol a' Bourbonok visszaállítására nézve valami
próba tétetett. Így 1795 XVI. Lajos nevében közbenjárónak használt-
ott Pichegru és Condé herceg közt, hogy amaz az elűzött királyi ház
ügyéhez hódítsa. Ezen térv sikerülésének esetére egy millio livret,
Mihályrendet 's a' kir. könyvnyomó intézet főügyelői hivatalát köté ki
magának; ha ellenben rosszul menne a' dolog, 1000 Lajos arannyal is meg
akart elégedni. Midőn Pichegru a' neki tett ajánlatokat, de csak úgy, ha
Austria is elősegíti az ügyet, el fogadta volna, Fauche-Borel Condé her-
czeghez ment, ki őt Strasburgba küldé, hol a' francia sereg középpontja
állott. A' gyanu eltávoztatása végett azt hirtelé, hogy egy felállítandó
könyvnyomó intézet számára házat akar venni. De mivel még is támadt
ellene gyanu, elfogatott, 's Pichegru elveszté a' fővezérséget. Fauche-Borel
csak hamar visszanyeré szabadságát, mert irományai közt semmi sem
találhatott, mi a' gyanut alaposná tette volna. 1796 ujra alkudozásra lé-
pett Pichegruval Arboisban, 's ennek következése a' lón, hogy a' gene-

ral, midőn 1797 az 500-nak tanácsa feje volna, a' Bourbon ház javára né-
 melyly alkudozásokba bocsátkozott, de a' mellyeknek Fructidor 18 véget
 vetett. Fauche-Borel a' száműzöttek lajstromán állt, 's minthogy Piche-
 gruel volt levelezését austriai general Klingling kocsiában megtalálták,
 kénytelen volt rejtekben tartózkodni. Állítása szerint talált eszközt,
 Barrast, a' directort, a' monarchia visszaállítására ügyének megnyerni; de
 Barras ezen állítást 1819 nyilvános rúgalomnak nyilatkoztatá. Brumaire
 18-ka szétdulá minden szándékát, 's erre Londonba ment, a' hol újra
 reá bíratá magát, a' Bourbonok javára Pichegru és Moreau közt köz-
 benjárót játszani. Azonban Parisba érkezte után mindjárt elfogatott 's
 a' Temple-ban 18 hónapig ült, míg végre a' porosz követ közbenjárására
 szabadon bocsátott 's a' porosz határra politikatonaság által kísér-
 tetett. Mind e' mellett újra merészelt 1804 XVIII. Lajosnak a' fran-
 czia néphez intézett felszólítását terjesztgetni. Félvén, hogy elfogata-
 dik, Angliába ment, onnét Svécziába, 's 1806 ismét vissza Londonba.
 1814 a' szövetségesek kíséretében Parisba ment, azután herezeg Har-
 denberggel Londonba, 's végre hazájába. Már rendelkezéseket tőn, hogy
 Parisban le fog telepedni; midőn Napoleon kiszáta terveit szétdulá.
 Bécsből, hova gróf Golz porosz követ által küldeték, XVIII. Lajoshoz
 ment Gentbe; itt azonban titkos alkudozásokbeli ügyességének hire Bla-
 casban, a' kir. ministerben, yanut gerjesztett ellene, mintha Napoleonnal
 egyetértene. Ennek következése a' lón, hogy ő száműzeték 's Brüsszel-
 ben fogva tartaték, míg a' porosz követ szabadságát ki nem eszközölte.
 A' waterlooi ütközet után Parisba ment, utóbb pedig Angliába, hol az
 országoló széktől évpénzt huz. Alkudozásairól maga nyujt tudósítást:
 „*Précis historiques de différentes missions dans lesquelles M. Louis
 Fauche-Borel a été employé pour la cause de la Monarchie*“ czimű mun-
 kájában, melly 1814 elsőben Parisban jelent meg, de itt mindjárt elnyo-
 matván, 1816 Brüsszelben újra kinyomatott. Czimlapi jelszava „*Poenam
 pro munere*“ (büntetést jutalom helyett) elárulja, hogy várákozásiban
 csalatkozva látá magát. — Azolta új mezőt nyert munkássága, megen-
 gedtetvén neki Berlinben állati potyadékokból trágyaport, valami igen
 sikeres trágyázó szert, készíteni. Mémoiresi Parisb. 1829 jelentek meg.

FAUJAS DE SAINT FOND (Bartholomaeus), geologus és termé-
 szetvizsgáló, szül. Parisban 1750. Majd minden europai tartományokon
 által tett utazásaiban 's szintugy az új világrészekben is majd csupán
 természetvizsgálás tárgyaira függeszté figyelmét 's különösen a' tűzőkád
 hegyek szüleményire. Közleményei új világosítást adtak. Ezen mun-
 kájában: „*Recherches sur les volcans éteints du Vivarais et du Velai*“
 (1778) véleményét fejtette ki a' vulkánok eredetéről, mellyet ő a' víz-
 nek a' földalatti tüzzel való összeütközésétől 's egyesülésétől származ-
 tat. Vizsgálati azon geologusok állításához tevék hajlandóvá, kik a'
 Trapphegy sorokat vulkáneredetűeknek vélik, a' mint: „*Essais géologi-
 ques*“ -jában mutatja. Számos irományi között nevezetesek: „A' Trapp-
 hegyek természeti tanítmánya“ (1788 és 1813), „A' mastrichti hegyek
 leírása“ (1798—1808, 10 szolgáltatásban.) „Utazás Angol- és Skot-
 szágon 's a' hebridi szigeteken által“, (1797, 2. kötet), melly erkölcsi
 tekintettel is van azon országok iránt 's Wiedemann német fordításában
 (Gött. 1799) Skot Macdonald jegyzéseivel bővítettett meg. Mh. Parisb. 1819.

FAUNA, valamelly tartomány vagy földrész állatinak egyetemét
 vagy leírását jelenti. Igy létezhet orosz, spanyol, afrikai Fauna.

FAUNOK, erdei istenek, erdőkben laktak 's különösen a' földmive-
 lőktől tiszteltettek. Többnyire egészen emberi ábrázatban festetnek,
 kivévn, hogy egy kis kecskefarkok, hegyes fülek és venendék szarvok
 van. Öltözetek kecskebőr vagy más állatok bőre. Szólólevelkoszorut
 is viselnek, minthogy a' Satyrosokkal együtt a' Bacchus kísérorjijhez
 tartoznak. A' költők rut képűeknek 's igen testieknek rajzolják őket. Fau-
 nus mint a' latiumi legrégibb királyoknak egyike jövendőllő Isten gya-

nánt tiszteltetett, 's a' Romaiak Panja volt, valamint Fatuival vagy Faunával nevezett fiai is, mint a' görög Panok a' nyújak és csordák oltalmazóji 's szaporítóji, mezei és erdei istenek voltak.

FAUST vagy Fust (János), mainzi aranyműves, az első egyik, kik a' könyvnyomtatást gyakorlák (L. KÖNYVNYOMTATÁS.) — Különbözik ettől az elhíresztelt doctor Faust János, a' 16 század elején. Születéshelye bizonytalan. Parasztnak fija volt 's Wittenbergben kezdte tanulni. 16 évében Ingolstadtban theológiát tanult, de ezt félbehagyván, a' medicina-, astrologia- és magiára adta magát, miben szolgáját is oktató. Elfecsérelven nagybátyja das örökségét, tudományát, mint a' monda hiszi, lelkek idézésére használá 's 24 évnyi szövetségre lépett az ördöggel. Szolgául egy Mephistopheles nevű lelket kapott, mellyel szerte kalandozott, vigan élt 's csudák által vont magára bámulatot, míg az ördög éjjel 12 és 1 óra közt kegyetlenül kivégzé, a' mint ezen két könyv: „*Wahrhaftigen Historien von denen gredlichen Sünden Dr. Joh. Faustens*“ (Hamburg 1599) és „*Des durch die ganze Welt verrufenen Erzscharzkünstlers und Zauberers Dr. Faust mit dem Teufel aufgerichtes Bündniß, abenteuerlicher Lebenswandel und schreckliches Ende*“ beszéli. Hogy Faust valóban élt 's nem phantasia képzeménye vagy az elébbivel egy személy, bizonyítja Trietheim és Melanchthon, kik személyesen látták. Ezen Faust hihetőleg ügyes ugy nevezett szemfényvesztő vala, kit jártassága a' természettudományokban 's tán hirtelen halála, mellyet az ördögnek tulajdonítottak, tett varázsnokká. A' „*Fausts Höllenwang oder schwarze Rabe*“ később miv, noha az 1404 évet viseli czimlapján. Ezen könyvnek csudákat tulajdonított a' babona, azért volt lánczakkal megkötve nyilvános könyvtárakban. — Ezen kalandok sokáig csak bohózatok és háb-alakok játékában adattak elő; Lessing használá ezen termékeny anyagot legelőször magasb dramai célra, de remek művéből csak töredékek maradtak fen. Ezen monda újabb kidolgozásai közt különösen jeles Göthe „*Faust*“ czimű színműve 's Klinger románja: „*Fausts Leben, Thaten und Höllenfahrt*“.

FAUSTINA, 1) Antoninus Pius neje; 2) ennek leánya, ki később Marcus Aurelius Antoninus császárhoz ment férjhez. Azon idők historicusai szép leírásaikat a' birodalom boldog állapotjáról ezen Antoninusok alatt botránkozató anecdotákkal undokították be, mellyek a' császárok nejeiről szólnak. De az ifjabbik Faustinát, kit ezen szennyek leginkább érnek, példás nőnek festi saját férje. Újabb időkben Wieland próbálta védelmezni a' császártörténet íróinak csacskasága ellen.

FAVART (Charles Simon), a' finomabb com. opera teremője a' Francziáknál, egy pástétomsütő fija, szül. Parisban Nov. 13. 1710. Tanulásának egy szakát a' XIV Lajos alkotta collegiumban végzé; 's a' pöcsisre adván magát, nem sokára egy költeménnyel lépett fel: „*La France délivrée per la pucelle d'Orléans*“, melly a' *Joux Floreux*-ban díjt nyere. Sajátképi költőhíret csak számos, az olasz daljáték és francia com. opera számára irt művek által vivá ki. Előszólván a' francia opera, F. egy vándor színészársaság igazgatását volt kénytelen átvéni 's azzal a' szász marsallt követte. Nem rosszul ment ennél ügye, de nagy fájdalommal kelle néznie, hogy neje a' fontenyi és rocoux győzőnek igen is megteszett. (L. a' köv. cz.) Visszatérvén a' fővárosba, egészen a' dramai költésre adta magát és ezen időszakban írta, házi barátja abbé Voisenonnal egyesülve, számos jó műveit, mellyekben a' lelkes nőnek is tetemes része volt. Általában darabjainak nagy részénél fel lehet venni, hogy F. maga a' tervet, stylt, characteristicát és dialogot adá; neje a' naivság és asszonyi dévajtság vonásit elegyíté be; Voisenontól pedig a' nem mindég szerencsés szójátékok és hídég allusiók származnak, mellyek néha F. műveiben találkoznak. Munkáji száma felette nagy, és sok p. o. „*Ninette à la cour*“, „*La chercheuse d'esprit*“, „*L'astrologue de village*“, „*Soliman II., ou les toris sultanes*“,

„*L'Anglais à Bordeaux*“, résznyire francia operaszíneken, résznyire idegen nyelvű fordításokban még előkerül. F. mh. Maj. 12. 1792. Ideák vidorsága, gyengéd érzelmek kifejezésében kecs és természetesség, hü characterrajz, tiszta 's kellemes dictio főelsőségei F. Musájának. F. 's neje munkái így jelentek meg: „*Oeuvres de Mr. et de Mme. Favart*“ (Paris 1762, 8 köt). Ezt 1772 még 2 kötet követte, 's 1809 legjobb operettjei válogatva jelentek meg 3 köt.

FAVART (Marie Justine Benedicte, vezedék néven Duronceray), szül. Avignonban 1727. neveltetett Lunevilleben, hol atyja Lesczinski Szaniszló király udvari hangászaik közt volt. Elmehetséggel 's szépséggel tündökölve, 1744, Parisba méne a' fiatal Duronceray, hol következett években Chantilly név alatt a' tréfás opera színében alakoskodott, 's mint színjátészóné szinte annyi kedvességet nyert, mint ballet-tánczosné. E' köz tetszés egyik oka is vala, miért iparkodtak a' többi játékszínek a' nekik annyi kárt okozó tréfás operát elnyomni. Chantilly leányasszony így a' neki annyira kedvező ének és táncz köréből kirántva, az egyszerű néma ábrázolatokra (pantomim) vala kénytelen szorulni. De jeles tehetsége itt is állandólag bámulására vonzá a' nézőket. Ekkoriban Favarttal egybekelt 's azt, midőn a' flandriai sereg vándor játékszínének igazgatását általvénne, oda követte. Itt a' szász marsallban egy szinte olly tüzes, mint czéljához minden lehetséges uton jutni iparkodó tisztelőre talált. Sokáig vonakodott ugyan a' marsallnak engedni, de mivel az szerelmes hevében végre annyira ment, hogy nem csak férjét lehetőségig nyomta, hanem egybeköttetéséinél fogva magát a' mennyecskét is egy klastromba záratta 's ott esztendőig epedni kinszerítette: így végre vad imádója önkényes kívánságainak engedett; ezután férjével ismét Parisba ment, hol mint az olasz opera tagja lépett fel 's folyvást köz kedvességben állott. Megh. Apr. 20. 1772. 45 éves korában, azon dicsőséggel, hogy szinte olly elmés és jeles mivészné, mint szeretetre méltó asszony volt. Ő volt első, ki szobaleányokat 's falusi leánykákat, (főszerepeit) sorsokhoz illő ruhában játészani merészkedett, mert addig, az udvari feszezség miatt, soha sem lehete a' francia színeken szobaleányt vagy parasztiasszonyt máskép látni, mint az udvari dámák válogatott öltözetében, drágaságokkal halmozva, magas gallérral 's fejér kesztjével. Midőn F. legelőször (Favart operettejében: „*Bastien et Bastienne*“) egy falusi leányka természeti képzelmenyes ruhájában fellépett, rendkívüli megütközést okozott ugyan, de csak hamar jónak találák a' dolgot 's a' kellemes mivésznetét így még örömezték.

FAVIER, publicista és diplomat, szül. Toulouseban a' 18 század elején, 25 éves korában felváltá atyjátmint főtitoknokjok a' languedoci rendeknek; hanem ifjusága kicsapongásai ezen szintölly tisztelettel teljes mint jövedelmes hivatal eladására kinszeríték. Kénytelen lévén a' tudományok foglalatokodni, kiváltképen a' történeteket 's politicát tanulta, melly részben igen hasznos volt neki rendkívüli emlékező tehetsége. Miután egy ideig mint követségi titoknok volt volna a' turini udvarnál, d'Argenson által visszahivatott, kinek számára ritka talentummal készített néhány fontos emlékiratokat. A' minister is jeles szolgálatokat tett neki, 's bizván honszeretében, felfedezé előtte Franciaország más hatalmasságok iránti politicájában egész régi rendszerét. Ezen közlemény után készíté F. e' memoirrt: „*Réflexiones contre le traité de 1756*“ (Franciaország és Austria közt). Ez az irat a' maga nemében egy a' kormányfiakra nézve még ma is igen fontos; hanem általa sok ellenséget szerzett magának, annyira hogy midőn d'Argenson a' ministeriumból kilépett, ő sem tarthatá meg hivatalát Choiseul alatt. azonban még is használatott titkos követségekre Spanyol- és Oroszországban. Gróf Broglio, ki akkor XV. Lajos parancsára Franciaország külföldön lévő követével titkosan levelezett, több emlékiratok készítését bizá reá, mel-

lyekben egészen kifejté mély esmereteit. E' miatt nagy veszélyben forgott Favier, minthogy a' fejedelemnek a' miniszterek ellen szolgált, 's ugyan azért szöknie kellett Franciaországból. Hollandben Henrik porosz herczeggel esmerkedett meg 's diplomaticai küldetési felől fontos nyilatkozást tőn neki. Azt azonban még nem nyerheté, hogy Franciaországba visszatérhetett volna; azon hatalmasságok gyűlölsége, melyek ellen irt, még a' külföldön is üldözte őt. A' mi több, Hamburgban el is fogatott, összeesküvés színe alatt, 's mint az europai béke háborgatója Parisba vitetett. Henrik porosz herczeggel folytatott levelezése vétkesnek nyilatkoztatott, 's ezért ő a' Bastillebe tétetett, a' hol több évig ült. Broglie közbenjárására megnyeré végre szabadságát, hanem már most hivatal nélkül élt, csupán talentuma gyümölcseiből. Emlékiratokat készített korának ügyeiről, 's csak XVI. Lajos thronusra léptekor kapott 6000 livre nyugpénzt. Megholt Parisban 1784. Ségur öszvegyüjté irományainak egy részét 's kiadá „*Politique de tous les cabinets de l'Europe*“ czim alatt (3 köt. 1802).

FAXARDO (Diego de Saavedra), híres mint kormányfi 's a' legszellemesb spanyol prosaicusok egyike, szül. 1584 Algezarezben nemes házból Murcia provinciában, Salamancában tanult 's ott lett törvények doctora. Több diplomaticai hivatalok dicséretes viselte után mh. Madridban, 1648. Írásai: „*Idea d'un principe politico Christiano representado en cien empresas*“ (Monaco 1640 's többször-, olasz-, francia-, latin- és németül is), továbbá: „*Corona Gotica, Castellana y Austriaca, politicamente ilustrada*“. Ennek csak első része jelent meg. Folytatását Nuñez de Castro adta ki. Végre „*Republica literaria*“ Madrid (1655, szeszélyes, gyakran csipő criticaája régibb 's újabb, főkép spanyol írónak) és „*Locuras de Europa, dialogo postumo*“. Munkáji öszveleg 1683 jelentek meg Antwerpben.

FÁY (András, Fáji), magyar költő, legjelesb prosaicusink egyike, a' m. tud. társaság tiszt. tagja, több várm. táblab., szül. Maj. 30. 1786 Kórhányon Zemplia Vármegyében nagytekintetű nemes nemzetségből 's első nevelését Galszécson, nagyanyjánál a' Szemerék ősházában, vevé. A' fiut ritka elevenség bélyegzé 's vezérjelül vala, mi leendő idővel. Tanulását Sáros-Patakon kezdé, 's fényes haladása homályba dönté minden tanulótársait. Most négy évet töltvén Posonyban a' német nyelv megtanulásával, ismét visszatére a' pataki collegiumba, 's miután ott a' bölcselkedést és jogtudományt elvégzé, néhány évig juristai praxissal foglalatzkodott 's Pest vármegyében: szolgabíró Mn. Ezen hivalt 6 évig példás dicsérettel viselte, de beteges léte miatt le kellett azt tennie, mintán ugyan ezen vármegye táblabírájává nevezteték. Azolta többnyire Pesten lakik 's a' megye köz gyűlésein mindég a' kor szelleméhez képest halatja szavát a' köz jó ügyében, 's széles tudomány, nagy tapasztalatu és honunk állapotját pontosan esmerő férjfit állit előnkbe minden gondolatja. — Az első szerző, kivel Fáy megesmerkedék, a' dicsőült Kazinczy volt, 's szellemes írásai olly mélyen hatottak a' szépért lángoló kebelre, hogy sokat belőlök betéve megtanult, 's a' nagy művész ápolása nélkül nem fejlettek volna ki tán azon virágok, melyek annyi diszt árasztanak literaturánk kisded koszorujára. Az ifjut Kazinczy buzdítá írói pályára 's már 1807 megjelent Fáy első mive a' „Bokréta“ (Pest, 8), dalok és mesék, némellyek 13–15 évében készültek. De a' zsenge nem nyert ohajtott javalást. Ezen környülmény 's Kazinczy barátságos feddelme, ki mindenütt legmagasb tisztaságot, legmagasb correctséget ohajta, arra bírak a' költőt, hogy munkájira sanyarubb figyelmet fordítson. Így jelent meg tizenegy év mulva a' „Fris bokréta“ (Pest 1818, 8), költemények 's egy hosszabb elbeszélés. A' közönség olly kedvezéssel vette a' csinnal 's példás tisztaltsággal irt mivet, hogy lelkes szerzője, felbátorulva ez által, nem sokára meséjít és aphorismájít kiadta (Bécs 1820, 8). Jeles méltatás lón dijak, 's szilárd alapokra tevék

költőjök hírét. Németre Petz Lajos fordította. 1824 ujra ki kellett azokat adnia 's egy kötettel toldá meg az első kiadást. (Ujabb meséji és aphorismáji) Egyszérmind elbeszéléseket és egy vig játékot: „A' magyar pénzek Erdélyben“, mely nyomoru szintünkön is lele kedvezést, bocsáta világ elejébe illy czim alatt: „Kedvesapongások“ (Pest. 1824, 2 köt.). Azolta Fáy a' publicumnak kedvence, 's nincs magyar ház, hol a' kedvelt nevet, a' sokszor olvasott munkákat lelkesedéssel nem emlitenék. Vannak Fáytól kisebb terjedékü darabok is, p. o. a' „Hebe“, „Minerva“ lapjain 's egy nevelői irás: Próbátétel'a' mai nevelés két nevezetes hibájiról (Pest. 1816, 8). Ujabb mivei „A' két Batory“ (Pest. 1827), historiai szomorjáték, és „A' Belteky-ház“ (Pest. 1832) román. — Fáy azon kevesek sorába tartozik, kiket elsőnek mondunk írójink között. Munkájiban mindenütt eredeti, genialis; a' prosában mivész; a' mesében, mint Kisfaludy Sándor a' régében, utólrhetetlen, 's mint humoristát maiglan senki nem multa felül. Tragoediája nagy mivészi studiomot mutat, 's műszabályt nem sért benne semmi, de a' „Magyar pénzek Erdélyben“ világos tanuji, hogy Thalia inkább kedveli, mint Melpomene. Románjában a' lelemés, öszverakás és kivitel egyiránt remek, 's beane a' phantasia és bájcseset olly egészt alkota, millyet e' körből nem mutathat elő literaturánk. (L. Toldy Ferencz kézi könyvét, Pest és Bécs 1828, 2 köt.)

XX.

FAYENCE, félporcellán vagy álporcellán, bizonyos neme az edénynek, melly a' közönséges fazokasmunkától finomsága és finomabb maza, 's rendszerent nemesebb formája és helyesebb festése által különbözik. Nevét Faënzá romagnai várostól vette, a' hol az 1299-ben találtatott legyen fel. Ott azon időben bizonyos finom cserépedényt készítettek, mellyet az Olaszok, hihetőleg feltalálójáról, Majolicának neveztek. Ezen edények közül néhányat az akkori nagy mivészek: Rafaél, Giulio Romano, Titian és t. m. rajzolatokkal ékesítettnek, és ezek, mint emlékei a' régi mivésznek, nagy becsben tartatnak. A' Majolica 1530 — 1560 év között juta legfőbb finomságra. A' württembergi királynak drága gyűjteménye vagyon belőle. A' mai Fayence feltalálása azonban, ugy látszik, a' 16-dik század közepe táján Faënzán kapott létre, és Franciaországban Fayence nevet nyert, midőn egy faënzai ember Neversnél Franciaországban hasonló földet találván fel, a' mivészetet oda telepíté. A' 17-dik század vége felé Hollandban Delft városa jelleskedék a' Fayence készítése által; melly delfti porcellánnak is neveztetett. A' tüzet azonban nem igen állja ki. Az angol kőedény, melly zuzott kavicsból vagy tüzkőből készittetik, hasonlít ugyan a' Fayencehoz; tőle mindazonáltal valólag különbözik. Magyar hazánkban említést érdemel a' pápai és tatai majolicafabrika.

FAYETTE, I. LAFAYETTE.

FAZOKCSINÁLÁS, fazok mivesség, agyagból, melly vízzel van gyurva, edényeket 's butorféléket képzni 's azokat tüzből kiégetni tanít. Hogy ezen mivesség felette régi, Moses írásaiból kitetszik. A' Görögök Samoson, Athenében és Corinthusban korán készitének már fazokasmunkát. Demeratus, Tarquinius Priscus atyja, az Etruskokat és Romaiakat tanítá ezen mivességre, mellynek akkori tökélyét az etrusiai műedények (*vasa*) eléggé mutatják. A' porcellán felfedezése olta még magasb fokán áll a' tökélynek. Productumait így osztják el: 1) közönséges fazokasmunka, 2) Delft és Fayence, 3) kőedények, 4) porcellán, 5) pipák, 6) olvasztóedények, 7) téglák — A' közönséges fazokasmunka, tálak, tányérok, fazokak, kályhák 'sat., közönséges vastartó agyagból készül, melly a' tüzből porosussá (lyukacsossá), nem fejérré ég. Ezen porositas teszi, hogy az edény a' hideg és meleg hirtelen változását jól kiállja. Az agyag áztatas, gyuras és verés, hogy egy alakú tömeggé (massává) legyen, 's a' kövek elválasztása által készittetik el. A' gömbölyü edények korongon (*Töpferscheibe*),

a' nem gömbölyük pedig fa vagy gipsz mintákban alakíttatnak. Ezen munkák előbb légen száríttatnak 's azután égettetnek a' kemenczében, melly elejénte mértékletesen fűttetik, később pedig egész izzásig hevítettetik. A' porosus edényeket egy égés elkészíti, mások üvegü borítékot kapnak (l. Máz). — A' fayence vagy delft álporcellán. Itt az agyagnak fejjérré 's kevesbbé porosussá kell égni, mint a' közönséges fazokasmunkánál, egyébiránt úgy készítettik el, mint amott. Az edények készítettése a' korongon nagyobb pontossággal, 's néha vas műszerek segítségével is, égetése tokokban történik, hogy a' kemenczében szalongó hamu a' mázat be ne szennyezze. Az első égés után mázzal kenetnek be, a' festés mindjárt ennek beszáradása után tétetik 's mind a' kettő együtt égettetik. Beégetendő rézmetszetek vizsgálóval ragasztatnak fel, a' papirost a' tűz megemészti, a' metszés az edényen marad. — A' kőedény egészen tömény, könnyű 's konyhasóval ön nélkül mázoltatik. Színe különbéle. Elhez zsirosabb agyag vétetik, mint a' fayencehoz, többnyire fejev vagy halvány-sárga 's calcinált, megtört kovakő- vagy darabos kvarccsal elegyítettik; készítettése egyébiránt olyan, mint a' fayenceé. Csak a' withe stone ware vagy fejev angol kőedény égettetik vastól egészen szabad agyagból 's keves ónnal is van mázolva. WENWOOD (l. e.) a' kőedény egy más nemét találta fel. — A' PORCELLÁN (l. e.) legfinomabb fazokasmunka. — A' pipaégetés hasonlólag ága a' fazokmivességnek. (L. PIPAÉGETÉS.) Az olvasztó edények kétneműek. A' hessiek Almerodében készülnek Hessenben izott, örlött homokból $\frac{1}{4}$ agyaggal 's 18 óráig égettetnek. A' passauiak egyenlő rész graphit és agyagból készülnek, 's színek fekete-szürke. — A' TÉGLÁKRÓL (l. e.)

FEBRUARIUS, l. BÖJTÉLŐHAVA.

FEBVRE, l. LEFEBVRE.

FECIALEK, l. HEROLD.

FEDERICI (Camillo), l. VIASSOLO (Giovanni Battista).

FEDEZET, az egész hajón vagy csak egy részen elnyúló térnek fedele, melly egyszersmind a' felette lévő térnek alja; gyakran a' két fedezet közt lévő tér vagy maga az emelet nevezetik így. Az első fedezet a' legalsóbb, melly a' vízhez legközelebb van 's néha azzal egy irányban, épen a' hajótér felett. Itt állanak hadi hajókon köröskörül az ágyuk; a' hajó hatuljá felé van a' puskaporkamara. A' padlatokban nyílások hagyatnak, hogy az árukat lehessen ki 's be rakogatni; vannak rostélyzatok is, mellyek léggel tartják az alsóbb téreket 's az elsőtött agyuk füstét álbocsátják.

FEGYVEREK. Már a' harcz természetében van az erő nevelésének törekvése helyezve, részént hogy könnyen, hamar 's tökélyesen meggyőzzük ellenünket, részént hogy védjük magunkat 's támadásait elhárítsuk. A' physical erő elégtelenségének érzete ösztönzi a' szellemet olly eszközök feltalálására, mellyek célhoz vezetnek 's ezen eszközök legközelebb a' fegyverek. Így a' majom galyat ragad, követ vagy gyümölcsöt hány ellenjére; a' vad doronghoz, bothoz nyul, 's ezt meghegyezvén, szurásra használja, kikémi a' rugóerőt 's ivének készítésében alkalmaztatja; így fedez fel valamelly védet főkép teste nemesb részeinek, a' főnek, melynek. A' civilisatio állapotjában régolta fáradozott az emberi lélek mindég új, czélos, sér- és védfegyverek feltalálásában, tökélyesítésében 's használatjuk könnyítésében. Ha figyelmebben pillantunk a' fegyverek historiájára, észre vesszük, hogy az ökölharcztól a' fegyverhasználat minden szakáiban a' természet egyik erejétől a' másikkhoz folyamodtak, mindég nagyobb távolban hatni az ellenre. A' nyers személyes bátorság, a' hatalmas testerő mindég megfordított irányban megy által ügyességbe, meggyőzetik a' fegyvertudó jártassága által, 's végre ez is kitér a' lelki nagyobb erőnek. (Fontoltassanak meg a' jelen strategiai miveletek következtetései.) — Az érczekkel tett esme-

retség dárdákká, kelevézekké, landsákká tanita változtatni a' botokat 's kardok és páncezlok ideájára vezérle, a' parittyából és ivből támadtak az ágyas iv (*Armbrust*) 's a' régiek nagyemü harczmachinái, mint a' katapulták, ballisták 'sat. Ezeknek már 1000 réfnyre terjede hatása. — A' puszkapor feltaláltával az egész fegyversystema megváltozott. Ez lehetővé tette, a' 6000 lépésnyi távol célt elérni 's rövid idő alatt olly gátakat elrontani, hol annakelőtte évek kivántattak. Lehet, hogy a' gőz még nagyobb hatásokat szüend (vö. PERKIN GÖZLŐSZERE). — Most pontosan különböznek a' sér- vagy megtámadó és védőfegyverek; ezek ismét a) vágó (kard, pallos), b) szuró (landsa, puskatőr), c) lökö (mozsár, hubicza), d) lövő (pisztoly, karabély, puská, ágyu) fegyverekre osztatnak; az utóbbiak pedig a) sajátképi védőfegyverekre (mint sisakok, páncezlok) és b) gátfegyverekre, hova a' värerősítés minden tárgyai tartoznak. — A' harczművészet története a' fegyverekét is magában foglalja; de vannak fegyveresmeret neve alatt különös leírásai valannint régi, ugy szinte újabb fegyvereknek. Az ő 's középkor fegyvereire nézve ezen munkára utasítjuk az olvasót: „*Critical inquiry in to ancient armour and weapons of war*“ Rash Meyrick Samueltól (Lond. 1824, 3 köt. fol. rzklk, ára 138 tll.).

FEHRBELLIN, Poroszország városkája a' potsdami kormánykerület osthaveländi osztályában a' Középmarkban, a' Rhin vize mellett, 1200 lakossal. Nevezetes a' nagy Fridrik Wilhelm brandenburgi választó fejedelemnek Jun. 18. 1675 vett győzedelméről. FRIDRIK WILHELM (I. e.) a' fehrbellini győzelem által a' legnagyobb aggodalmat okozó környülmények közt szabadítá meg tartományait. Midőn 1674 a' birodalom háboruja XIV. Lajos ellen elhatározottat volna, Fridrik Wilhelm, mint tagja a' német birodalomnak, 16,000 embert vezetve Elsassban, kikért Austria, Holland és Spanyolország részéről pénzbeli segedelmet kapott. Minél jobban áltlálták a' parisi udvarnál egy illy vezér fontosságát, 's minél inkább bosszankodtak azon, hogy a' választó fejedelem nem csak mint tagja a' birodalomnak, hanem a' kapott pénzsegedelem következésében is lépett fel ellenségként, annál inkább elkövettek a' francia ministerek mindent, hogy háta megett ellenséget támasszanak ellene, 's így a' Svéddek, felbuzdittatva Franciaországtól, becsaptak general Wrangel alatt 1674 vége felé Pomeraniából a' brandenburgi markgrófságba. A' Main vidéken téli szaláson állott választó fejedelem kíváná Austriától, Hollandtól, Hannoverától 's a' többi német fejedelmektől azon segedelmet, melyre neki, mint ezen háboruba csupán Németország védelme végett keveredettnek, legnagyobb jusa volt. Több hónapokig haszontalanul reménylé alkudozás által megnyerni, mit a' fegyver hatalma nyolcz nap alatt szerzett meg neki. Junius elején váratlanul kerekedvén fel Franconiaiból, olly sebesen nyomult előre, hogy midőn Jun. 11 Magdeburgba érkezett, a' Havel jobb partján tanyázott Svéddek legkisebbet sem tudtak meg e' felől. Magdeburg kapuji zárva tartatának, 's a' kimenetel senkinek sem engedték meg; a' következett napon esti 9 órakor az egész lovasság általkelt az Elbén, 10 könnyű ágyut vive magával; a' lovasságot 1000 ember válogatott gyalogság követé 146 kocsin, melyeknek mind-egyike egy csolnakot is vitt. Igy mentek egész napon, 's a' következő este (Jun. 14) Rathenautól egy órányira állt a' választó fejedelem. 600 gyalog katona a' hozott csolnakok segélyével tüstént általkelt a' Havelen. A' lovasság fortély 's erő által elfoglalá a' hidat. Viradtakor már körül volt véve a' város, a' bejárás elfoglalva 's az ott találtatott Svéddek lekonczolva vagy elfogva. Ezen meglepés által középponton volt a' Svéddek Havelbergtől Brandenburgig nyuló lineája keresztül. A' Svéddek Brandenburgból Nauen felé sietve vonultak, oldalról és hátul legélénkebben nyomatva a' porosz dragonyosok által, 's minden lépten nyomon foglyokat 's podgyászokat veszve. A' választó fejedelem már leszedeté a' hidakat, melyek a' Fehrbellin megett folyó vizen keresztül

verettek 's az onnét visszatérő lovasság szembe találkozik a' Svédekkel, kik már most átláták, hogy az innenső parton ütközet nélkül tovább vonulniok lehetetlen. Megá'ltak tehát Havelbergnél, Fehrbellintől egy órányi távolságban. A' választó fejedelem, midőn a' megtámadás tervét alvezéreivel közölné, ezeknek véleményét meg nem egyezőnek találá. Ugy tetszett ezeknek, hogy vakmerőség lenne az ellenséget csupa lovassággal — mert a' gyalogság nem ért velek — megtámadni. A' fejedelem ellenben azt veté a' latba, hogy az ellenség el van rémülve, 's general Wrangel, ki az ellenség egész seregét vezérlé, a' legjobb csapatokkal Havelbergben el van vágva, 's hogy a' Svédék minden lépését habozás gyengíti: 's így 18-kán reggel hevesen támadá meg ellenfelét. Bal szarvya elejénte nem keveset szenvedett az ellenséges agyuktól. Végre szétszórá az által ellenben állott lovasságot. Ekkor a' svéd gyalogság sebesen rohant a' brandenburi ágyukra, hanem a' brandenburi testőrök 's az anhalti harczolók által visszavereték; 's így a' győzedelem 8 óra után már meg volt nyerve. Az ellenség Fehrbellinbe vonult, hanem meglehetősen renddel, 's 1500 holtat hagyott a' csatamezőn, szintannyi sebeseken kívül. Éjjel ismét helyre állítá a' hidakat, 's midőn a' brandenburi seregek reggel benyomultak, elfoglalák az ágyutár 's podgyász legnagyobb részét. Most sebes menettel sietett az ellenség Ruppín és Wittstock felé, annyira, hogy a' választó fejedelem alig érheté utól. A' mi a' fogságtól megmenekedhetett, legnagyobb részént Hamburg felé fordult, 's ott más hadi szolgálatba lépett. — A' választó fejedelem tartományaiban állott ellenséges erő általjában 20,000 emberre ment. Így tehát a' Brandenburból Fehrbellin felé nyomatott ellenség számát legfeljebb 10,000-re tehetni. Azonban a' választó fejedelem mindenestül csak 6000 embert vezetett e' vidékre, kik ezenfelül, Franconiából jöven a' hosszás és sebes utazás által elgyengültek, 's még is úgy megnyeré az ütközetet, hogy az ellenség vele ezen oldalon többé szembe nem szállhata, a' másikon pedig szembe szállni nem mert. — Így helyre állítá tartományainak bátorságát egyetlen egy csapással, 's urává tévé magát Pommerania legnagyobb részének. Ennyiben olly következesi voltak ezen csatának, millyenekkel újabl időkben sok nagy ütközet sem birt. A' fehrbellini dombon emlékoszlop áll ezen nap emlékezetére. — XIV. Lajos azonban tökéletesen elérte célját, melly abból állt, hogy a' hadban olly munkás választó fejedelmet ellenségei sorából kiszorítsa; mert Fridrik Wilhelm már most részént Pommerania meghódításával, részént a' meghódítottak oltalmazásával foglalatoskodván, nem volt többé képes a' XIV. Lajos elleni háboruban részt venni, sőt inkább külön békét igyekezett vele kötni.

Zs. G.

FEITH (Rhyavis), az első újabb hollandi költők egyike 's BILDERDYK (l. e.) az elhanyaglott hollandi poésis helyreállítója, szül. Febr. 7. 1753 Zwollban Oberysselben. Már korán fényes talentumot mutata a' költésművészetre. Elvégezvén Leydenben a' törvényt, honvárosában kedvencz foglalatosságának éle 's mint polgármester és nemi sokára mint vámszedő az admirális collegiumánál nem szűnnek meg a' hollandi literaturát jeles munkákkal gazdagítani. Több írási nyertek díjt a' hollandi tudós társaságoktól. Csaknem minden költői formákban próbálkozott. Ifjabb korában a', főkép Bellamy által megpendített, érzékeny hanghoz hajlék, melly „Ferdinand és Constantia“ czimű románját bélyegzi 's példája által terjengett egy ideig Hollandban. A' poésisnek új felébredése után Hollandban ő irá az első oktató költeményt: „A' sir.“ Jelességei mellett sok van még benne amaz érzékeny hangból, mitől „Az agg kor“ (De Ouderdom) ment ugyan, de nincs planuma. Lyrai költeményei közt (Oden en Gedichten, Amst. 1798, 3 köt.) több magas szárnyalatu hymnus és oda jeles; különösen híres Ruyterhez írt odája. Ezen tengerhóst epos tárgyává is tette. Szomorjátékai között „Thirza“, „Johanne Grey“ és „Inez de Castro“ különösen becsesek. Bilderdyk tár-

saságában Haren híres költeményének „*De Genzen*“, mellynek tárgya a' német-alföldi szabadság alapittatása, nemesb formát adott. Poétai levelei Sophiához Kant philosophiajáról (Amst. 1805) agg kor gyenge mive. Prosa munkái közt jelesek: „Levelei különféle literaturai tárgyakról“ (Amst. 1784 's köv.). Mh. Zwollban Jan. 1824.

FEJEDelem, a' köz társaságokon kívül minden status első tisztviselője. Ered e' név a' fő, fej szóból; mert valamint a' fej az emberi testnek, úgy a' fejedelem a' statusnak valódi főrése. Mi pedig magát a' méltóságot illeti, ez az emberiség legrégibb korából származtatik. A' mint t. i. egyes emberek, belső 's külső bátorságok erős lábba állítása végett társaságba léptek: az erősök, okosabbak azonnal tulajdonítanak magoknak majd kisebb majd, nagyobb felsőséget, a' társaságokban élöket egymás közt békeségben, külsők ellen bátorságban tartani igyekeztek, vagy pedig ha gonosz akaratnak voltak, önkényeket törvénynek tekintetni kívánták, 's a' netalán makacsokat lelki testi erővel lenyomni iparkodtak, 's így akarmi volt legyen nevek, tulajdonképi fejedelmek voltak. Az újabb időkben különbfélék a' fejedelmek 1) czimeikre nézve, mert vannak CSÁSZÁROK, SULTÁNOK, KALYFOK, LAMÁK, KIRÁLYOK, NAGYFEJEDELMEK, NAGYHERCEGEK, FEJEDELMEK, HERCEGEK, GRÓFOK (l. e' czikk.), kik igazán véve csak ugyan mind fejedelmek. 2) méltóságok körére nézve, lévén némellyek, kik határtalan hatalommal uralkodnak, 's mások, kiknek országlása a' nemzet vagy legalább ennek egy része által korlátok közt tartatik. 3) A' méltóság szerzésére nézve vannak örökösök és választottak; 's végre 4) a' méltóság minőségére nézve vannak egyháziak és világiak.

Zs. G.

FEJEDELMEK SZÖVETSÉGE (német). A' német fejedelmek első szövetségére a' bajor választó fejedelmi háznak Maximilian József választó fejedelem halálával (Dec. 30. 1777) történt férfi ágbeli magva szakadta nyújtott alkalmat. A' nevezett fejedelem halála után az ő statusai a' legközelebbi rokonjára, Pfalzi Károly Tivadar választó fejedelmre, szálltak. Ez a' magtalan fejedelem azonban engedett az austria ház ajánlatinak, melly őt a' bécsi egyezés által (Jan. 3. 1778) az öröklésről lemondásra bírta. Ezen egyezségek ellenmondott a' Pfalz vélt örököse, a' zweibrückeni herceg, 's a' száz választó fejedelem, mint a' bajor allodialis uradalom örököse 's a' megholt bajor választó fejedelem leánytestvérének fija. Ezek a' porosz királyhoz, II. Fridrikhez, folyamodtak, a' ki, miután ez ügybeli javalatira Austria hajlani nem akart volna, fegyvert ragadt. A' tescheni békekötésben (Maj. 13. 1779), melly ezen rövid bajor öröklési háborúnak véget vetett, a' bécsi egyezés megsemmisítettén, Austria Bajorországból csak az Inn-nyegedet kapá Braunnauval együtt, Károly Tivadar pedig birtokába jutá a' többi tartománynak. Francia- és Oroszország 's Poroszország szövetségesei vállalák magokra ezen béke biztosítását. Egynéhány esztendővel utóbb újra felfogá II. József császár ezen gondolatot, hogy az austriai birodalmat a' bajor statusokkal kikerekítse 's megerősítse, 's e' végre az orosz császárné austriai Német-Alföldet ajánlá Bajorországgal kicseréltetni. Károly Tivadar bírja austriai Német-Alföldet, Luxemburg és Namuron kívül, Burgund királyság czim alatt. A' választó fejedelem austriai követ báró Lehrbach, a' zweibrückeni herceg, mint vélt örökös pedig, orosz követ gróf Ramanzoff által készítettett e' célra, 's azon áltendően kívül még három millio forint ígértetett mindeniknek Austria részéről. Egyszersmind az nyilatkoztatott ki a' herceg előtt, hogy a' választó fejedelem megegyezése bizonyos, 's hogy a' dolog ő nála nélkül is végre fog hajtadni. Hanem a' herceg azt válaszolá, hogy ősei tartományainak elcserélésében soha sem egyez meg, 's újra II. Fridrikhez folyamodott. Ez tüstént a' legnagyobb hathatósággal gyámolítá a' hercegnek Katalin orosz császárnéhoz küldött levelét, 's e' nyilatkozást véve válaszul, hogy a' császárné az érintett cserét mind a' két rész-

re nézve hasznosnak tartá, de azért az mind a két rész szabad akaratjától függ. Noha már most XVI. Lajos is, ki mint együttbiztosítója a tescheni békének, ezen cserét helyben nem hagyá, bizonyossá tévé a porosz királyt a felől, hogy II. József, az ő szövetségese, a zweibrückeni herceg ellenmondása miatt, ezen tervével felhagy: még is vonakodott a bécsi udvar e' részben kielégítő nyilatkozást adni. Meghívá tehát II. Fridrik Martiusban 1785 a' szász és hannoveri fejedelmeket egy szövetségre, melly Austria és Oroszország minden ellenmunkálkodásának daczára, a' nevezett fejedelmek által Berlinben, Jul. 23. 1785 a' német birodalmi szerkezet fentartása- 's védelmezésére csak ugyan alá is irattott a' westfaleni béke 's az utóbbi erővel bíró békekötések, a' császári választási capitulatio 's a' többi birodalmi törvényekhez képest. A' Bajorország elcserelése elleni rendszabások titkos cikkelyben foglaltatának. Ezen szövetséghez járultak néhány hónap alatt: a' mainzi választó fejedelem és coadj-ora, Dalberg, a' trieri választó fejedelem, a' hessen-kasseli landgróf, az anspachi és badeni markgrófok, a' zweibrückeni, braunschweigi, mecklenburgi, weimari, gothai és anhalt-desaueri herczegek. Austria szándéka a' porosz király ezen utolsó nyilvános tette által megsemmisítettett, 's Oroszország és Austria már most egészen felhagyának a' dologgal. L. Dohm „Über den deutschen Fürstenbund“ (Berlin 1785), Müller János „Darstellung des Fürstenbundes“ (Leipzig 1787) és Reuss „Deutsche Staatskanzlei“ 13 r. 195 's köv. l.

FEJEDELEMI JUS, I. azon jusi rendszabások összessége, mellyek szerint valamelly uralkodó fejedelem személyes jusi viszonyai megítélendők. Ez, minthogy az országlás öröklése 's más nyilvános viszonyok is tőle függenek, egyik részét teszi a' statusjusnak. Forrásai: a' közönséges statusjus, az ország alaptörvényei, familiai egyezségek, 's Németországban az egyes tartományok statusjusába felvett rendelkezései a' birodalmi törvényeknek. II. Fejedelmet itélő törvényszék. Minthogy a' régi német juselvek szerint csak sorsosai által ítélthetett meg ki-ki, azért fejedelmet csak fejedelmek ítélhetének meg a' király (császár) előlülése alatt. Így Thassilo bajor herceg Nagy Károly alatt, Adalbert bambergi gróf (906), sváb Erchanger és Bertold (917) 's még mások fejedelmi törvényszék által ítélthetnek halálra. Oroszlány Henrik szász herceg 1180 szinte fejedelmi törvényszék ítélete által veszté el birodalmi herczegségeit. II. Fridrik császár a' fejedelmek megítélését kivévé 1235 beiktatott kamarabirájának munkaköréből. V. Károly fejedelmi törvényszék nélkül, olasz tanácsnokjai által ítelté halálra fejedelmeket, 's nevezetesen a' fogoly János Fridrik szász választó fejedelmet, a' mi felette rossz benyomást okozott az egész birodalomban. Ezolta alaptörvények, nevezetesen a' császári választási capitulatio XX cikkelye I—II §-ai által gondoskodtak arról, hogy a' birodalom egyik fejedelme vagy rendje se tétethessék le az országlásról, 's ne ítélthessék meg személye hanem csak a' birodalmi gyűlés által. Az ügyet illyen esetben a' birodalmi törvényszékeknek kelle megvizsgálni 's kifejtteni, 's az irományokat azután a' birodalmi gyűléshez átküldeni, mellyek itt részrehajlatlan és hités biztosság által megvizsgálatván, az ítéletet, a' biztosság vélménye kihallgatása után, magá a' birodalmi gyűlés hozá. — Ez a' rend a' birodalmi szerkezet szétbomlásáig tartott.

Zs. G

FEJÉR TENGER, a' jeges tengernek Kanin félszigete 's a' lapplandi part közt lévő nagy öble, melly dél felé csaknem a' szél. 64°-ig lenyulik. Nevét onnan vette, mivel az esztendő nagy részében befagyva és hóval fedetve van. Hajózni csak Majus közepétől Sept. végéig lehet rajta. Partja sok kősziklától 's apró szigettől véteik körül, mellyek közt mintegy 30 folyó ömlik belé. Legnagyobbak ezen folyók közt a' Dwina, Onega és Mezen. Ezen utolsónak torkolatja öblöt formál, mellynél hasonló nevű város fekszik. A' Dwina két ágon folyik a' tengerbe, mellyek

egy sziget által választatnak el egymástól. E' mellett fekszik az 1584 alkottatott fontos ARCHANGEL. (I. e.), a' tájéknak fő kereskedő helye. A' fejér tenger szigetei közt legnagyobb az Onega öblénél fekvő Soloffki szigete. Azon két csatornánál fogva, mellyek a' Dvinát a' Wolgával és Dneprrel egyesítik, a' fejér tengerről közvetlenül a' Caspium- és fekete tengerekre lehet evezni.

L—ú.

FEJÉR VÁRMEGYE (Székes), I. SZÉKES FEJÉR VÁRMEGYE.

FEJÉR VÁRMEGYE, Erdélyben hajdan egy vármegyét tett, de tetemes kiterjedése 's az igazgatásnak innen származott alkalmatlansága miatt a' mult század második felében két külön vármegyére osztatott. 1) Felső Fejér vármegye, egyes tájrészekből áll, mellyek különbféle vármegyék 's csaknem minden szász székek közt fekszenek elszórva. Területe 27 nsz. mf. 56,000 (?) legnagyobb részént oláh lakossal. Földje inkább hegyes mint sík; termékei gabona, bor, fa 'sat.; a' marhatartás jó karban van. Főfolyója az Olt. 5 járásra oszlik. 2) Alsó Fejér vármegye, political tekintetben Erdély első megyéje; határai éjsz. az aranyosi szék, Torda és Kolos vármegye, kel. a' szebeni és megyesi szék 's Küküllő vármegye, dél. Hunyad és Zaránd vármegye, a' szászvárosi, szászsebesi és szerdahelyi szék, nyug. Bihar vármegye. Területe 114 nsz. mf. Lakosainak száma, kik szinte nagyrészt Oláhok (1761 94,497), 126,000-re (?) tétetik. Földje termékeny 's mindent ad, a' mi benne Erdély fekvéséhez képest tenyészhetik. Hegyeiben arany 's egyéb bányák mellettnek. Főfolyója a' Maros. Két kerülete van 's ezek mindenikének 6 járasa.

FEKETE ERDŐ, hegláncz a' badeni nagyhercezségben 's württembergi királyságban. A' régi sváb kerület nyug. oldalán, a' Rhenus folyójával egyenlő lineában fut, délről le éjszakra; d. a' Rhenus, éjsz. az Enz 's a' Neckarnak a' Rhenusba szakadása közt lévő térség határai; legnagyobb hossza mintegy 18 , kelettől nyugot felé való szélességében pedig dél. 6—8 's éjsz. alig 4 mf. A' nyug. oldalából eredő folyók a' Rhenusba ömlenek, a' kel. oldalán lévők pedig részént a' Dunába, melly itt ered 's a' Wiesent, Elzet, Kinziget, Murgot, Neckart, Nagoldot, Enzet veszi más folyókkal magába. Legmagasabb pontja a' fekete erdőnek kel. Freiburgtól Todnau és St. Märgen közt, a' Wiesen forrása 's a' pokol név alatt esmeretes hegyi szoros ut tájékán van. Ezen heglánczból keves csucok emelkednek fel; legkitetszőbbek a' Feldberg (4610 l.), Belchen (4335 l.), Katzenkopf, mellynek csucsán áll a' Württemberg és Baden közt lévő határkő (4085 würt. l.), és Kandel (3093 l.). Ezeket a' hegycsucokat leginkább csak Junins közepétől Sept. elejéig lehet hófedel nélkül látni, 's akkor is ritkán egészen; az esztendő többi részeiben csaknem mindég hóval fedetve fénylenek a' Rhenus melléki lakosoknak. A' fekete erdő hegye eredeti hegy, kőalkatja granit, magasabb pontjait homokkő fedi 's köröskörül elegey rétegű hegyektől kerítettik. A' hegytövében, főképen nyugoti végén, gnajsz, több tetein porphy, palakő, nemkülönb enüst, ón, réz, vas, kobalt, ásványos vizek találatnak. Nagy erdővel fedetik, kiváltképen gazdag fenyőlevelű fákkal. A' gabonatermesztés felette fáradságos, kövér 's jól megöntözött rétek mozdítják elő a' baromtartást, melly főága a' fekete erdei gazdálkodásnak. Magán a' hegyen keves városban 's falukban egyesült községeket lehet találni. Nagyobbára szellelszört udvarokból 's házakból állanak. A' fekete erdei lakos általányosan gazdálkodó és takarékos lévén, a' föld terméketlensége mellett sem szegény. Megelégedvén azzal, a' mit mezei gazdaságából szerez, keveset fordít azon szükségekre, mellyeket csak jobb föld elégithet ki. A' mit élelmére nézve a' természet szűkmarkúsága megtagadott tőle, azt kereskedése és mesterségüzés által szerzi meg.

Altalján sok természetes mély belátások és eszék van az itt lakóknak, kik a' 17 századig minden mesterségüzés nélkül éltek, mert csak az ezen időbeli háboruk ébresztették fel benne lassanként a' mesterségi szorgalmat. Azolta naponként szélesebben terjed az üveg- és szalmakalapke-

reskedés, főképen pedig faórák 's famivek készítése. Eszt. több készítetik 186,000 faóránál 's ezek közt sok mesterséges és játszó-órák, melyeknek öszveséges becse fél mil. forintnál többre tétetik. Neustadt és Furtwangen az egész Európára és Amerikára kiterjedő órákereskedés középpontjai. — A' fekete erdőnek két hegyi szoros utja igen nevezetes lett a' francia zendülést követő háboruban, u. m. a' Kniebis és pokol. Az első a' Baden és Württemberg közt lévő határpontnál, a' Murg forrásánál van, három most összeomlott sánczával. A' Franciaák ezt a' szoros utat 1766 és 1797 elfoglalták. A' második, Moreau 1796-ki visszavonulásáról esmeretes pokol, keskeny, magas hegyektől bezárt völgy, Neustadt környékén, a' Freiburgból Donaueschingenbe vivő országúton.

L—ú.

FEKETE TENGER (hajdan PONTUS EUXINUS l. e.), Europa 's Asia közt fekvő tenger, nyug. Romania és Bolgárország, éjsz. az orosz birodalom statusai, kel. Mingrelia és Gurjel, délre Natolia közt. A' földközi tengerrel, mellynek szorosan délre része, a' Bosphorus által köttek össze. A' fekete tenger 's az azóvi (az elébbinek éjszaki nagy öble) rekesztik be a' földközi tenger egymásból folyó vizének hosszu lánczát. A' fekete tenger kiterjedése, ide számlálván az azóvit is, több 14,000 nsz. mf. Vize nem olly világos, mint a' földközi tengeré 's hihetőleg a' beleömlő sok nagy folyók (Duna, Dniester, Dnieper, Don és Kuban) miatt edesebb, ennél fogva könnyebben is befagy. A' rajta dühösködő szélvészrek rettenetesek, mivel köröskörül be lévén zárva, a' rajta kerengő szél dühös forgókat csinál. A' nyári hónapokban általában csendesebb, mint más tengerek, télen ellenben, főképen a' Duna torkolatjai közt lévő partok mentében Krinig, a' legjártasb hajósok is alig evezhetnek rajta. Főfolyása állandóul éjszokról délnyugotnak, a' thraciai tengerszoros és Hellespontus felé tart. A' fekete tenger az által is kitetsző, hogy nincsenek szigetei, azon szorosán (a' kimmeri Bosporuson) kívül, melly által az azóvi tengerrel öszveköttetik. Az azóvi és fekete tengereken igen jövedelmes a' halászat; nagyobb és kisebb halak több hasznos nemei, 's ezek közt különbféle nemű lazacok, uszkálnak benne. Ezen partokon leginkább zsákhálókkal halásznak, mellyekkel néha egyszeri huzásra, melly mintegy 6 óráig tart, 60,000 hal is (de csak keves nagy) fogatik ki. Kaviar, halenyv, halzsir 's a' tomolykó szemling ikrájából botargo (de ezen utolsó csak keves) is készittetik itt. Beszózt és füstölt makrelákkal jövedelmes kereskedést üznek a' Krimiek. A' pontus éjszaki partján lévő nevezetes görög régiségeket Raoul-Rochette irta le (Paris 1822), melly munka orosz udvari tanácsos Köppen Pétertől (B. cs. 1823) megjavittatott 's bővittetett.

L—ú.

FELEKEZETEK, I. SECTÁK.

FÉLELEM, eleven aggdódás azon veszély vagy akarmelley 's gyakran csak képzelt gonosz miatt, mellynek ellenállni nem érzünk elég-séges erőt magunkban. A' mi e' félelmet felgerjeszti vagy könnyen felgerjesztheti, az félelmes, nagyobb gradiesban rémitő. A' félelemnek gradicsai az aggdódás, szorongás, réműlés, borzadás és irtó-zás. A' ki könnyen fél, az félénk; a' ki könnyen magához tér, a' veszélynek megfontolással való kiállására, bator; a' kit nem könnyen lehet félelemre vinni, rettenthetetlen. A' kinek bátorsága nincs, az gyáva; a' kiben rettenthetetlenség nincs, remegő, azaz, a' félelmet gerjesztő előterjesztések vagy különös esetek által könnyen elrezzentethetik. Ez a' remegés állandó állapot, ellenben a' réműlés (ijedés) el-muló; a' legbátrabb ember is megrémülhet. Különbség van tehát a' félelem és félénkség között. Amaz az indulatokhoz tartozik, a' hol a' reménynek áll ellenébe, és gyakran akaratunk ellen is, de egyszers-mind csak mulólag munkálódik; ez pedig a' félelemre való hajlandóság. A' ki fél, a' veszély látásakor teszi azt; a' félénk pedig messze tá-volságban áll attól, mert félő hogy közelebb jöhetne az hozzá. A' fé-

lénkség a' mi érző tehetségünkre való physicali benyomások következtése, mely a' testi minemőség és nevelés által erősebbé és állandóbbá válik. Egy szorongó őrizkedés characterisálja a' félénknek egész magaviseletét, uralkodik az ő beszédjeiben, járásában, mozdulatiban és ábrázatjában. Szózatja csüggedt, lassu, szorongó, hasonlóul járása is. A' társalkodásban inkább csuszó mint udvari, mert ugy hiszi, nem vigyázhat eléggé magára, hogy másokat ne ingereljen. A' Görögök Phobosnak (félelem) nevezik Ares fíját.

A. B. S.

FELELÉS TEHER A' STATUSTISZTVISELŐKNEK. Nem volna nehéz tökéletes 's a' nyilvános ügyek legrendesebb folyamatját világosan kiszabó statusszerkezetet készíteni, mihelyt valamely pontra, akár a' legfelsőbb csucsra, akár a' legszélesebb alapra, valami mozdító erőt lehetne illeszteni, mely az emberi gyengesség minden befolyásától ment lévén, csupán az ész és törvény után törekednék. De minthogy ez lehetetlen, azért a' szerkezetudományban szüntelen ezen kikerülhetetlen körbe esünk, hogy az uralkodás számára külső, sikeres kinszerítő erővel bíró regulát kell szabni, melyet csak alárendelt tisztségek tarthatnak erőben, 's mi által tehát vagy csak egy más legfelsőbb hatalom formáltatik vagy pedig, ha az alárendeltetés megtartatik, a' cél már kezdetben el vagon tévesztve. Csupán a' hatalmak elválasztása, t. i. a' törvényhozás- és bírói hivatalé a' kormánytól, mely ugyan más okoknál fogva is elkerülhetetlen, annál kevesbé elegendő, mert nem szabad annyira vinni, hogy ez által független és elhajló auctoritasok alapittassanak, 's a' nyilvános élet szükséges egysége eltöröltessék. Bár mely igen legyen is a' statushivatalok köre egymástól elválasztva, szükséges mindazáltal, hogy munkálodások mindég a' kormányból (*potestas rectoria*) induljon ki, 's ennek legfelsőbb vezetése alatt álljon. Megkívántatik tehát ezen intézeteken kívül a' hatalomnak többek között való felosztatása is, mintegy eszközül arra, hogy a' nyilvános hatalom minden egyes tetteiben, többeknek szükséges öszvemunkálódása által minden személyes indító ok, érzeki és szenvedélyes mellékcziel, nemnemüleg neutralisáltassék, 's ha nem is egészen, legalább bizonyos pontig elmellőztessék. Ide tartozik a' hivatalok társas (*collegialis*) elintézése 's fokonkénti alárendeltetése, a' fejedelemre nézve pedig a' tisztviselők feleletalattisága. Mert mivel minden szerkezetnek általános okfeje, hogy a' fejedelem a' legfőbb hatalom gyakorlásában személyére nézve semminemű feleletnek nem vettethetik alája, semmi szerkezet, sőt az Isten és természet legszentebb törvényei sem gátolhatnak a' rettenetes visszaéléseket, ha a' feleletalattiság 's kinszerithetés hiánya az által nem enyhítették, hogy 1.) a' fejedelem tettei forma szerént soha sem tekintetnek erővel bíróknak, ha ennek valamely statustisztviselő nyilvánosan 's világosan (ellenjegyzés által) részt nem veszen, 's 2) hogy ezen statustisztviselő minden általa meghitelesített tettért személyesen és szintugy tartozik felelettel, mintha azon tett egyedül csak tőle származott volna. Ez ugyan nem új tanítás, mert már nagyobb részént régolta gyakorlatik a' statusokban. Franciaországban ugyan is kötelessége volt a' cancellárnak, minden királyi parancsot megvizsgálni 's a' törvényellentől a' peccételest megtagadni; Angliában a' főstatustisztviselők feleletalattisága gyakorlatban van hajdantól fogva; Németországban mindég az volt a' legfőbb birodalmi törvényszékek nézete, hogy az országló törvényelleni tetteért az ezt végrehajtó minister tartozik felelni. 'S nem menekedik ez fel azon kötelessége alól, ha talán az uralkodó azt állítja, hogy a' dolog az ő saját feltételetlen parancsára 's az ő saját feleléseterhe alatt történt; mert a' fejedelem saját feleletalattisága nincs meg, 's a' parancs senkit sem mentegethet, a' ki e' részben lélekesmerete ellen cselekszik, épen azért, mert az a' rendeltetése, hogy a' fejedelmet tanácsával jóra vezesse. Gyakran mondatott az újabb időkben, hogy a'

statustisztviselők ezen feleletalattisága által a' kormány gyors 's erős folyamata gátoltatik; de ez alaptalan. A' fejedelem, kinek mindég szabadságában áll ministereit választani 's elbocsátni, egyes ministere szükségtelen vonakodása által nem soká fog gátoltatni; ha pedig a' dolog a' status törvényeivel és javával valóban ellenkezik, úgy igen kívánatos, hogy a' fejedelem magát gátoltatni engedje. 'S azt sem lehet mondani, hogy a' felelkezés csak üres szó, csupa árnyék, melytől csak gyenge emberek irtóztatnak vissza. El'ször: szükségképen össze van ezzel kötve a' rendek azon jusa, mellynél fogva a' ministerek ellen vádat, pert kezdhetnek, 's természetes, hogy illy esetben nem szabad a' fejedelemnek az igazság kiszolgáltatását gátolni; másodsor pedig mindég meg van a' félelem, hogy az uralkodó felváltójának másforma érzelmei lehetnek. Azonban ha nem mindezt, hanem csak néhány igaztalauságot gátolhat is meg egy illy szerkezeti intézet, már így is felette nagyra kell hasznát tekinteni. Ennél fogva majdnem minden újabb szerkezetekben meg van esmerve, ámbár igen eltérő módosításokkal, 's a' legtöbbekben, mint az 1814-diki francziaországban, még elszigetelve áll 's azon közelebbi organikus határozatok nélkül, melyekre, hogy valódi practicus resultatumokat szüljön, okvetetlen szüksége van. Bajorországban (szerkezetlevel X. cikkelye 4, 5, 6, §-a) a' rendek mindkét kamarájának meg kell egyezni, ha valamely főbb statustisztviselő ellen egyenes és rendes vádat akarnak indítani, a' mi csak a' szerkezet megsértése miatt történhetik. A' vádat a' király eléjébe terjesztik, 's ez azt a' legfőbb törvényszéknek adja által. Württembergben (szerkezetlevel 52, 53, §-a 's X. fejezet 199—205 §-a) tulajdon statustörvényszék van felállítva, mely előtt a' rendek mint vádlók léphetnek fel főbb tisztviselők ellen, és olyan tettekért, melyek a' szerkezet megdöntésére valának intézve. Badenben (szerk. lev. 67, §.), Hessen-Darmstadtban (Szerk. lev. 109, §.), Szász-Weimarban (alaptörvény 115, §.), Szász-Meiningenben (szerk. lev. 14, §.), Szász-Koburgban (szerk. lev. 78, §.); Waldeckben (országos egyezés 25, §.), hasonló rendelkezések foglaltatnak, Weimar Koburg és Waldeckben egyszersmind meghatározott törvényes ut is van rendelve, miként kelljen a' rendek vádját előterjeszteni és bebizonyítani. Azonban a' statusszerkezetek további következetes kifejlődésének mindenütt oda kell vezetnie, hogy a' statusszolgálat alsóbb hivatalaiban is megemertessék a' törvény nyilvános sérelmei miatt. Legtöbb országokban most épen az ellenkező vagyon elfogadva, p. o. Weimarban, Württembergben, hol az alsóbb statustisztviselőknek meg van ugyan hagyva, hogy a' felsőbb hivatalok törvényelleni parancsait terjesszék fel, hanem azután még is végrehajtsák (szerk. lev. 53, §.), e' szerént a' pénzügyi tisztviselő köteleztetnek a' törvényelleni adókat beszédni 'sat. Nem szabad ugyan az alsóbb tisztviselőt arra felszabadítani, hogy a' felsőbb hivatalok parancsa törvényes- vagy törvénytelenége felől saját ítéletét léptesse erőre; de vanaak cselekedetek, melyekről egyáltalán semmi bizonytalanság nem foroghat fen, 's ilyenek az alsóbb tisztviselőknek is megtilthatatnak felelés terhe és nevezetes büntetés alatt. Illyen a' felelkezés rendszere Angliában, hol a' tisztviselők cselekedetei, melyek a' szerkezetre, p. o. parlamenti választásra 's közönséges népszabadságokra (milyen az önkényes elfogatás elleni bátorság) befolyással bírnak, bizonyos büntetések alatt parancsoltatnak vagy tiltatnak. Ezen büntetéseket, a' mennyire pénzbüntetés van velek összevetve, akár ki követelheti a' törvényszék előtt a' nélkül, hogy királyi kegyelem elzárhatná utját.

Zs. G.

FÉLÉRCZEKNEK nevezettek annakelőtte azok, melyeket nyújtani nem lehet, p. o. arsenik, nikel; a' higany folyó félércz volt. A' mineralogia elébbre haladtával ezen nevezet egészen elenyészett. (Vö. ÉRCZEK.)

FELERESZTÉS (dilutio), a' nedveknek, különösen a' savanyaknak vízzel való higitása. A' savanyak vizeknek nagy részétől megfosztva többnyire merő 's leggyakrabban jeges állapotban vannak. A' hig savanyak tehát többé vagy kevesbbé felelesztettek. Felelesztés által a' méreg gyanánt munkálkodó nedveket ártatlanokká, gyógyszerekké tehetjük.

FELFÖLD (magy.), I. ALFÖLD.

FELFÖLD (skotországi), Nagy Británniának éjszaki, vagy Skotországnak (l. e.) az alföldről a' Grampian-hegység által elválasztott része, mellynek vad, kösziklás partjai sok öblöktől és tengerkaroktól hasítottak. Az említett határhegy sok völgyektől 's nyílásoktól hasítottak, mellyek közül a' nagyobbak a' Levennek, Earnnak, Tainak és Deenek árcai. Ezen nagy völgyeken kívül vannak mások is, mellyekbe az alföldről csaknem lehetetlen volt bemenni, míg emberi kezek által a' bemenetel lehetővé nem tétetett. Ezen hegyközi utak közt legnevezetesebbek: Bealmacha a' Lomond taván, Aberfoil és Leny Monteith környékén, Glenalmond a' Crieffen, az Athol tartományába való bemenetel Dunkeldnél a' Birnam hegyén 's némely folyók völgyei. Ezen természeti határ volt egy azon főokok közül, hogy a' felföldiek a' térség lakóijától egészen különböző nemzetség maradtak. A' Grampian láncaiban több magas csucok emelkednek fel, mint a' Benlomond, Benlawers, Schichallain 's mások. A' felföld tájéka, ezen csucokról nézve, komoly pompával tűnnek a' néző szeme elejébe. Felhőkkel fedve vagy köddel boritva, gyakran alig lehet tetejüket látni, midőn pusztá tekintetek 's kösziklás mélységeik, mellyeken víz csorog le, a' természet hatalmának erőszakos nyomaira mutatnak. A' tetők felé keves termékeny föld találtatik, hanem alább ritka hangafütről fedetik, melly közt ragadozó madarak, fehér nyulak 's hófajdok, alább jobb ízű húst adó vadak laknak 's legelőjin számos juhnyájak legelnek. A' hegyek tövében sok kellemetes völgyek nyulnak el, mellyek hegyi folyóktól nedvesítettvén, vagy szép tavaktól fedetvén, néhol szép erdőkkel diszlenek 's különbféle gabonanemeket teremnek. Ezen völgyek közt sokaknak számos lakóij vannak, kiknek főgazdagságát nyájaik tesszik. Azon része a' felföldnek, mellyet gali nemzetség lak, a' sutherlandi, caithnessi, royi, invernessi, cromartyi, nairny, argylei, butei grófságokat, a' hebridi szigeteket, a' morayi, banffi, stirlingi, perthi, dūmbartoni, aberdeeni és angusi grófságok részét foglalja magában. A' határlinea a' Peatland-Haff torkolatjától kezdve St. Hilda körül húzódik 's a' keleti és déli szigetek csoportját Arranig bekeríti, Mull felé lemegeyen, azután Ardmorenél, a' dūmbartoni grófságban a' skotországi szárazra megyen által, a' Grampian-hegység mentében az aberdeeni grófság felé fut 's Caithnessnek legéjszakkeletibb csucsánál végződik. A' lakosok Celták maradékai, és ez a' tartomány tette a' hajdani Skotok (l. Skotorszag) országát; ők magok tulajdon országokat Gaeldachnak (Gallok földjének) vagy Albanichnak nevezik. Angol- és Skotorszag nevek általjában esmeretlenek gal nyelven, 's az Angolok szászoknak (Sassanach) 's az alföldi Skotok Gualochnak (idegeneknek), 's tartományok Gualdachnak neveztetnek tőlök. Míg a' Piktek és Skotok (l. Skotorszag) országainak egyesülése után a' 9 száz. a' skotországi alföld déli Britanniával való öszveköttetésénél fogva lassanként magasabb civilizációra jutott, a' felföldi társasági lét azon alapon, mellyet a' celta ősi lakosok állapotja tett le, tulajdonképen fejlett ki, a' tartomány természeti tulajdonságához 's azon indító okokhoz képest készitvén a' felföldiek alkotmányokat, mellyeknél fogva az ősi lakosok hegyek közt választottak magoknak lakhelyet. Nem mérkezhettvén meg az öveknél nagyobb erővel, melly a' térföldről felfelé nyomult, 's az lévén törekedések célja, hogy függetlenségeket fentarítsák és idegenekkel öszve ne keveredjenek, teljes elszárással védtek magokat hegyvéraikban, mellyek mind azoknak. kik hatalma-

sabb szomszédjaik uraságának ellene szegezték magokat, menedékhe-lyeik voltak. A' királyok távol az alföldön lakván, nem esmerték meg mindég azoknak főuraságát, kik sem engedelmességre nem kinszerithet-tek őket, a' hegyek közt nem birhatván vélek, sem védelmet nem adhat-ak nekik. A' tartománynak hegyek, völgyek, szigetek 's tengerkarok által való hasittatása, szükségesképen maga után huzta több kisebb né-pegyesületek létét, mellyeknek a' tehetősebb 's kitetsző lelki tehetsé-gekkel bíró férfiak, kiknek zászlóji alatt viaskodtak a' többiek, feje-ikké tették magokat. Ezen völgyek közül mindenik egy nemzetségnek lakhelye 's tulajdonja volt, mellynek a' maga védelmére fegyverei, keves-szükségeinek kiállítására tulajdon mesteremberei, barmai számára legelő-je, tüzelésre szükséges moha 's törffe és vadásztájéka voltak. Így szá-kadt széllyel egyes csapatokra a' nép, mellyek erkölcsaik, szokásaik 's karakterek közös voltánál fogva öszveköttetésben voltak ugyan, de különb-féle főhatalom alatt állottak; 's így formálódott mindenik nemzet-ségben vagy CLANBAN (l. e.) ama' patriarohai országlás, az örökös mo-narchiának egy neme, mellynek alapja inkább szokás és köz megegye-zés, mint törvények voltak. A' felföldi t. i. a' nemzetség fejében ös-urának maradékát tisztelte, kitől hozta le az egész nemzetség száрма-zását. A' nemzetség gyermeki engedelmisséggel viseltetett feje iránt, 's a' dan név is ezen gál szótól származik Klaan, azaz, gyermekek. Men-nél inkább előmozdították a' vérség és öszveatyafiasodás a' belső egyet-értést, annál hajlandóbbak voltak a' nemzetségek, a' kívülről lett meg-bántatás esetében, erőszakoskodásokra, mivel a' statutörtvények sem-mi védelmet nem nyújtottak. A' különszakadásnak szükséges követke-zése volt, hogy mindenik nemzetség többnyire tulajdon tagjaival lépett házassági öszveköttetésbe 's közel lévő atyafiság által még szorosabban egyesítettett. Innen a' clannak sok tagjai viselték a' nemzetség fejének nevét, a' ki az egésznek földes ura, vezére 's birája volt, az ifjakat felszólíthatta, hogy vele vadászatra menjenek vagy zászlója alatt kato-náskodjanak. Ezen hatalma a' főnek mindazáltal elsőszülötti jusán alapult 's feudális jusiai vagy bírói hatalma által, mellyek neki néha törvényes tekintetet adtak, nem szélesíthetett annak köre. A' clan tagjainak köteleessége elmnihatatlan volt, és semmi feudális öszvekötte-tést, mellybe későbbben léptek, semmi másnemű köteleztetést, melly által megköttethettek volna, nem tehettek elejébe azon szolgálatnak, mel-lyet a' nemzetség fejének tenni tartoztak. Ez volt, de nem mindég, a' nemzetség öszveséges tartományának vagy nagyobb részének tulajdo-nosa, mindazáltal nem határtalan tulajdonosi jussal, hanem csak kor-mányozta a' közönség birtokát. A' legjobb földnek meghatározott része neki engedtetett, melyet ő tulajdon hasznára miveltetett. A' közös föld többi része hosszabb vagy rövidebb időre a' clan azon osztályának ada-tott, melly feudalistákból vagy haszonbérlokból 's mezei gazdákból állott, kik a' clan fejének közel lévő rokoni vagy valamelly távolabbi közös törzsökátya maradékai voltak. Ezen földet adtak a' feudalisták-nak élelmet, de két emberkor után visszavették a' fők azokat, hogy közelebbi rokonjaiknak ajándékozhasák, midőn az eredeti birtokosak ma-radékai a' köz emberek közé léptek vissza. A' birtok ezen változása olly közönséges volt, hogy az által a' köz nép a' fő familiájával való eredeti atyafiságának hívéseben megerősítettett, mivel minden emberkor-ban szálottak alá a' nép közé némelly familiák, mellyeknek eleji a' feuda-listákhoz vagy clan-nemességhez tartoztak. Néha mindazáltal az if-jabb rokonok örökre is kaptak földet, vagy pedig örökösödés, házasság vagy végre szerzés által nyertek birtokot. Ezen esetekben megtartották ősi rang-jókat 's a' nemzetség egy alosztályának fejei voltak, melly őket közvetlen vezéreinek nézte, bár mindég függésben maradtak is a' főtől 's adoztak ennek. A' nagyobb clanokjgyakran több alosztályból állottak. A' hol illyen más alatt lévő fők nem voltak, ott a' fő után a' feudalisták és főhaszonbérlok

voltak elsők. Ezek mint nemesek tiszteltettek 's' magokat Dninbe Was-salnak nevezték. Elsőségjelek sipkájokon lévő toll volt. A' feudalisták bir-tokaitak kisebb részekre darabolták, melyeket bérért a' köz emberek-nek engedtek, kik épen olly kemény függésben voltak a' feudalis urtól, mint ez a' főtől. Midőn a' népesség a' keskeny és terméketlen völgyek-ben sűrűbb lett, szűkülni kezdett az élelem. A' nemzetségek szoros különválása 's a' gyakran örökös ellenségeskedés, melly többeket elszak-sztott egymástól, megakadályozta a' szomszéd völgyekbe való kiter-jedést 's még kevesbbé volt lehetséges az alföldön való megtelepedés. A' felettebbi elszaporodás következése tunyaság lett. főképen a' clan-nemesség ifjabb fiai közt, kik nem örömet léptek a' köz nép közé, a' honnan a' népből a' legelevenebb 's legbátrabb ifjakat magok mellé vé-vén, az alföldön 's ellenséges nemzetségek földjén sok prédálást (*Cre-achs*) tettek, nevezetesen, a' tartomány gazdagsága nyájából állván, a' barmokat hajtották el. Más élelem módjok a' fők ifjabb fijainak a' szárazon, nevezetesen Francia- és Spanyolországokban való hadi szol-gálat volt; főképen a' Stuartok, kikhez a' felföldiek igen ragaszkodtak, számkivettetése után még közönségesebb lett idegen zászlók alatt ka-tonáskodni. Igy a' felföldiek csaknem szakadatlan fegyvergyakorlásban voltak 's hazájok-fijainak idegen országokban nyert győzedelmei táplál-ták a' felföldi nemzetségekben a' had kedvelését, melly végre csaknem egészen kiszorította a' mezei munkálódást, mellyel csak öregek és asz-szonyok foglalatoskodtak. A' mesteremberek jobban becsültettek, mint a' földmivelők. A' szövés-fonás asszonyok foglalatossága volt, a' szabó-ságot férjfiak űzték. A' fegyvereket csináló vagy legalább javító ková-csok legnagyobb becsületben tartattak; mindazáltal fegyverek többnyire az alföldről vitettek be. A' fők nem öltözeteik vagy házaik fényével, hanem csak számos kísérijekkel 's vendégeik nagyobb számával külön-böztették meg magokat. Azon törvények, mellyek szerént igazgatták alattvalójikat, igen együgyűk voltak. Tekintetének tiszteltetése és védé-séért való háládatosság voltak az ő patriarchai uralkodásának természe-tes következései, 's az a' mód, melly szerént bánt a' nemzetség tagjai-val, még inkább megerősítette ezeket a' fejedelem iránt való hűségben, a' minek Skotország historiaja, főképen az 1715-ki 's 1745-ki polgári hadakban, igen fényes példáját adja.

Néha eltávoztak a' felföldiek clanalkotmány alappontjaitól 's magára az örökösödési jusra sem figyelmeztek némelly egyes esetekben, bár ezen alapult is az egész alkotmány. Arra is voltak példák, hogy a' hivata-lokra érdemetlen fők letéttettek, sőt a' zendülést (1689) követett nyug-hatatlanságok alatt egy fő egész nemzetségétől elhagyott, midőn ezt a' Stuart ház zászlója ellen akarta vezetni, 's a' jobbágyi hűség győzedelmeskedett a' feudalismusnak erős öszveköto láncaán. Legrégibb időben a' felföldi fők honi fejedelmeknek hódoltak, kiktől a' Skotor-szági király csak névvel esmertetett meg főurnak. Azok a' szigetek (*Lords of the Isles*) hatalmas urai voltak, kiknek nemzetsége V. Jaka-big virágzott. Ezek uralkodtak minden nyugoti szigeteken a' Hebride-ken Hlytól éjszak felé 's az invernessi grófságnak nyug. részein, és mint hatalmas szövetségeseeknek nagy befolyások volt a' felföld nagyobb részére. A' többi részt az atheli, mari, lennox grófok 's más ha-talmas urak igazgatták. Csak a' 15 szász. elején lett a' szigetország a' skot koronától függővé, mindazáltal a' clanok azolta elválván egymástól a' skotországi királyok hatalma nem erősödhetett meg, és ha nem jhábo-ritották is meg, mint hajdan, a' nemzetségek egy fő alatt kezét fogva az ország csendességét, még is meglátogatták hegyvéraikból, egynéhá-nyan egyesülvén, a' tørséget. Az V. Jakob halálát követett nyughatatlanságok idejében még inkább megerősödött a' felföldi fők függetlensége. A' 17 szász. az alföldiek hadi lelke csökkenvén, a' felföldiek lett a' hafa-kozásban való nagyobb jártasság dicsősége, melly fontosságok érzését

's honi szokásaikhoz való ragaszkodásokat még inkább megerősítette benne. De első győzelmeik után, melyeket az alföldön nyertek, csak hamar keményen megzabolázta őket Cromwell, a' ki erős őrseregeket tett több helyekre, a' hegyeket szaguldó csapatokkal bejárta 's a' legtitkosabb buvó helyeket megvizsgáltatta, a' fők erősségeit lerontattatta, végre a' clanokat fegyvereik letevésére kinszerítette 's békés magok viseletére kezeseket vett tőlök. A' Stuart ház helyreállása után, a' mire a' felföldiek hűsége igen sokat tett, a' főkre Cromwelltől tétetett járom ismét levétetett, a' zabolán tartásokra szolgáló erősségek lerontattak vagy elhagyattak 's a' felföldiek rablásai ellen hozott törvények nem használtattak. Ezen környüállások közt a' hajdani nemzetségekötmany ismét felállott. III. Wilhelm 's Anna királyné alatt az országlás, a' szárazon hadakozással lévén elfoglaltatva, a' felföldön pénzosztogatással vásárolta meg a' békeséget. Azon veszedelmek, melyekkel a' Stuart háznak 1715 lett kiűzetése miatt támadt lázadás fenyegetőzött, különféle rendelkezéseket huztak magok után, a' nemzetségek fejei hatalmának megtörésére. Az ugy nevezett clanacta szerént azon feudalistának, a' ki zendülés alkalmával fegyvert fog, birtoka a' hűségben megmaradt feudalis urnak 's megforditva a' hűséges feudalistának határmalan tulajdonosi jus ígértetett földjeire nézve, ha ura pártot ütött. Egy más rendelkezés felmentette a' feudalistákat azon köteleesség alól, hogy urokat vadászatra kísérik 's hadjaiban részt vegyenek. A' harmadik a' felföldiek lefegyverkeztetéséről szólott, de az olly tunyán hajtattott végre, hogy a' Stuart házhoz ragaszkodók fegyvereiket elrejtették, hogy kedvező alkalommal az országlás ellen ismét használhasák. Legfoganatosabb volt pedig minden rendelkezés közt az, hogy a' felföldről az alföldre országotak csináltattak 's ezen módon öszve is olvadtak volna az al-és felföldi lakosok, de majd olly környüállások adtak elő magokat, melyek a' clanalkotmányt erőszakosan bontották szét. Azon elkeseredés, melyet az országlás rendelkezései szültek, igen hajlandóvá tette a' népet a' kiűzetett Stuartok által hozzá tett felszólítások elfogadására. A' fők mindent elkövettek fenyegetett hatalmok megerősítésére 's az ujitások megállítására, a' honnan az országlás a' clan öszveköttetést szétbontani igyekezett. Egy veszedelmes eszköz, melyhez nyult az országlás, megkönnyítette a' fők feltételének végrehajthatását. 1729 körül t. i. a' felföldiek közt katonák szerezettek, kiknek tisztjeivé a' fők vagy feudalis urak fiai tétettek, fővezérei pedig a' nemzetségek fejei voltak. Ezen ugy nevezett független csapatok száma 6 volt, melyek fekete őrnék (Freicudar Dhu) nevezettek. Köteleességek abban állott, hogy a' lefegyverkeztetésről hozott végzést végrehajtsák, a' bekételenekeket ijeszék, a' nép gyülekezéseit akadályozzák 's az ellenséges nemzetségek egymással való hadakozásait és főképen a' szomszéd nemzetségek kiraboltságait ne engedjék. E' végre a' tartományt bekóborolták, a' mi által a' legvakmerőbbekkel megismerkedhettek, 's az bizonyos, hogy a' fők ezen intézetet tudták céljaikra használni, mint az is, hogy a' fekete őrn eszközül szolgált a' hadakozó lélek táplálására, melyet az országlás elébbi rendelkezéseinek elfojtaniok kellett volna. Az 1745-ki lázadás (I. STUART Eduart) a' felföldiek titkos gyűlölségének 's kívülről való ingereltetésének következése volt. A' csata szerencsétlen kimenetele után az országlás a' felföldiek patriarchiai alkotmányát eltörlötte (1747), lefegyverkeztetéseket keményen végre hajtotta sőt a' nemzeti öltözetet is megtiltotta.

A' felföldiek már külsejekben is különböznek régi celta eredetű öltözeteknél fogva minden más népektől. Ezen szép, a' könnyű és szabad mozgásra nézve alkalmas öltözet igen jó volt a' bajnokoknak, vadászoknak 's pásztoroknak. Gyapjuból (néha pamuttal bélelve) készítettett, tarka színekkel kockázva; régibb időben közönségesen setét színű, későbbben gyakran igen világos volt. A' nemzetségeket egymástól

megkülönböztető jel a tartanon lévő színek elegyítése volt. Főrészt az öltözetnek a kilt, egy ránczos térdig lenyuló előkötő tette a czombok eltakarására. A lovasok s öregek mindazáltal néha truis nevű szűk harisnyanadrágot is viseltek. Derékravalójok s rövid kabátjok kivarrt vagy rojtos volt. Felső ruhájok két réfnyi széles és négy réf. hosszú darab tartan volt, melly a testet széles, diszesen rendelt ráncokban vette körül; övvel szorítottatott a testre s még alsó része lefüggött, a felső a bal vállon kerítettett körül s a jobb kart szabadon hagyta. Esős időben köpenyegül szolgált s ha mind a két karjoknak szabadon kellett lenni, melyeken ezüst csattal kapcsolták össze. Elöl nagy kecske vagy borzóbórból csinált tarisznya függött. Egy oldalokon lévő hüvelyben tört, kést és villát hozdoztak. A sipka nevezetes részét tette a felföldi öltözetnek. Tollak helyett, mellyekkel csak a főbb ranguak ékesítették sipkájokat, az alsóbbak hangafü-bokrétát, téli maggal vagy tölgyfa ágat viseltek azon. Lábbelijek bőrdarab volt, mellyet szíjjal kötöztek lábaikra. Ezen öltözetnek eltiltatása (1747) a felföldiekre nézve felette érezhető volt s gyakran elég elmések voltak azt kikerülni. Ezen tiltó parancsolat csak 1782 huzatott vissza. Azolta a régi népöltözet lassanként elvezett s csak némelly tájékokon, de itt is alföldi skot öltözettel elegyítve s csak a nép alsóbb osztályánál találatik. A felföldiek fegyverei közé tartozott a kard bal, és rövid tör (*dick*) jobb oldalokon, puska s egy pár pisztoly. Puska nem léteben vagy ha nem volt szükségnek lóni, hosszú lándsát (*lochaber axe*) használtak, mellyel mind vágni, mind szurni lehetett. Mindenik clan, önön fejének vezérlete alatt, ezeredet formált, mellynek századjai az egyes familiák voltak tulajdon fejeik alatt. Bátorság s hazaszeretet, honjához s házi öszveköttetéseihez ragaszkodás, vendégszeretés és vig társaságok kedvelése, egyenlőség s a megbizonyított bizodalomnak tántorithatatlan hűséggel viszonzása, voltak a felföldi characterének fővonásai mindég, mint most is, bár az erkölcsök az újabb időben nagy változást szenvedtek. Könyvtudósság ugyan keves terjedt el köztök s ez is csak a főbb rangnak közt, kik részént Franciaországban neveltettek; de a honi historia, költés és muzsika a köz népnek is legkedvesebb multságai voltak. Mindenik familia fejének volt tulajdon bardja, kinek tetteit s a clan egyes tagjait kellett énekelnie. Ezen énekesek nagy becsületben tartattak s mint a senachiek vagy a nemzetség legvénebbjei, hajdani regék fentartóji voltak, mellyben gyakorlás által erősítettett emlékezetektől segítették, nem lévén a népnek irt literaturája. Kedves muzsikaeszközök a dudu volt s a dudásnak az ütközetben bajnoki hangok kal kellett a vivók lelkesedését buzdítani. Tüzes és hontájékainak románosságtól s komoly magányosságától hevítettett képzelő erejénél fogva a felföldi babonás volt. Mind e mellett is a felföld azon egyetlenegy tartomány Európában, mellynek csendességét vallásbeli versengések soha sem zavarták meg s hit felett támadt üldözések soha sem dühösködtek keblében. A presbyterianismus és catholica hit uralkodók. Az utolsó csak az invernessi grófságra s egynéhány szigetre van szorítva. Némellyek a nemesek közt az angol egyház tagjai. Protestansok és Catholicusok szép egyetértésben élnek. Az 1747-ki politicalai rendelések egészen megváltoztatták a felföldnek mind erkölceit, mind földjét. Mivelt földjei ugyan is elvadultak, völgyei, valaha egy erős néptörzsöknek lakhelyei, elpusztultak és havasi plánták módjára meggyökerezett familiai manufacturás városokban vagy idegen föld vadonjain kinszerítették menedéket keresni. A felföldiek romános és vitézi characteret sokat veszített, melly változásnak legnyilvánosabb jele a népnek hajdani nemzetségi öszveköttetései iránt való hidegsége. A clanöszveköttetés eltöröltetése után is még sokáig tartott a népnek a fők iránt való tisztelete; a honnan ezeknek könnyű volt volna a nép hajdani hozzájok ragaszkodását visszaszerezni, de itt is sok nyomást szült a főknek arra törekedésé-

hogy a' dolgok új rendjének gyümölcseit, mellyek csak hosszab idő múlva értek volna meg, hamar szedjék, a' mi a' szeretet és hűség régi lánczait szétszaggatta. Még most is vannak ugyan némelly földes urak, kik alattvalójik szeretetével teljes mértékben bírnak; de az Edinburgban 's Londonban való lakás sokakat elidegenített honjoktól; költségeiket a' fényűzés megsokasítván, olyanokat tettek, mellyek a' nép alsóbb osztályát igen rossz állapotba helyezték. Egy azok közt főképpen a' juhok iránytalan 's felettébb való elszaporítása, melly a' népet élelmének kutfejétől megfosztotta. Az elszegényedés és a' föld pusztává léte mintegy 30 eszt. óta sok ezerekkel elhagyatta szeretett hazájokat, mellyben nyomorult jövendőnél egyéb nem várt reájok. L. Stewart Dávid vezérstrázsamester: „*Sketches of the character and present state of the highlanders*“ (Edinburg 1825) czimű munkáját; 's ezt: „*Remarks on Col. Stewarts Sketches etc.*“ (London 1823) Mac. Cullochnak földesmeretető (geognost) jeles munkája is: „*The Highlands and western isles of Skotland*“ czim alatt (London 1824) megsemmisíti azon szép csalódást, mellyet Walter Scottnak Skotországról 's a' Skotokról tett rajzolatí szültek az olvasóban.

L—ú.

FÉLGÖMB. Minden legnagyobb, a' gömb körül vont kör térimére és felületére nézve két egyenlő részre vagy félgömbre osztja azt. Az astronomusok és geographok több illy legnagyobb köröket képzelnek az ég és föld körül, névszerént az egyenlítőt, délkört és horizont. Ez által valamint az égen ugy a' földön (előre feltétvén, hogy a' föld gömb) több félgömbök támadnak. Az aequator az ég- és földgömböt déltre és éjszakára, minden helynek délköre keletire és nyugotira, a' horizont pedig felsőre és alsóra osztja. Napsystemánk minden homályos égtestei, azaz, minden ahhoz tartozó planeták mellékholdjaikkal és a' cometák, a' legnagyobb kör által, mellynek lapja a' nap középpontja felé vont lineán függőlegesen áll, a' világított és világítatlan félgömbre osztanak. De mivel a' napnak nagyobb átmérője van, mint akarmellyiknek ezen homályos testek közül, azért mindenjken többet világít még felénél 's ezen megvilágított rész a' gömbölyü testek körül saját határán felül még a' nap tetsző félátmérőjénire terjed el. Ez a' földgolyóbison egy legnagyobb körnek mint egy 15 minutumát teszi.

FÉLGÖMBÖK (magdeburgi), két egymáshoz illő üres réz félgömb. Ha ezek szorosan egymáshoz tételnek, a' rajtok lévő csap segítségével a' levegőszívóhoz srófoltatnak 's közülök a' levegő kiszivatik, annyira öszvenyomatnak a' külső levegőtől, hogy csak igen nagy erő által lehet elválasztani. Tudjuk, hogy egy nsz. lábra 18 mázsányi erővel nyom a' levegő, ezért szorulnak ugy öszve a' magdeburgi félgömbök, mit legelőször Otto Gnerike, magdeburgi polgármester, az antlia feltalálója, a' 17-dik százsz közepén mutatott meg egy réfnyi átmérőjü gombökön, mellyeket harmincz ló el nem vonhatott egymástól.

N. I.

FÉLHANG, valamely hang intervalluma kereszt által történt felemeltetéséig, vagy *b* által történtleszálltatásáig. Nem csak ezen két esethez, hanem a' dur- és mollhangnemekhez képest különféle; így p. o. az Ais az A-hoz más viszonyban áll, mint a' Cis a' C-hez.

FELICITAS a' Rómaiaknál az istenek közé emelt boldogság. Asszonyi formában festetik; mellette van a' bőségszarva 's kezében majd olaj ág, majd lánsa; némellykor gabonakalász, gabonás hajó 'sat. által is példáztatik.

K. L.

FÉLISTENEK vagy Herosok, hősök. Így nevezték a' Görögök mind azokat, kik magokat vitézségek, bátorságok 's tudományok által a' régi előidőben jelesen megkülönböztették, 's kik az istenek és emberek között így középfokon állottak. A' Görögök herosi világában, melly a' Haraclidáknak Peloponnesusba beültésekor végződik (1120 esztendőben Kr. e.), 's a' rézidőről a' vasidőre formál általmenetelt, a' következő nemzetségek jelennek meg: 1) a' Prometheidések vagy Pro-

methus maradéki, vagy Deucalionidák, Deucalion maradéki; 2) az Inachidák, Inachus maradéki; 3) az Agentridések, Agenor maradéki, 4) a Danaidések, Danaus maradéki; 5) a Pelopidések vagy Tantalidések, Pelops vagy Tantalus maradéki; 6) a Cecropidések, Cecrops maradéki. Egyes familiák p. o. az Acacidések, Persidések, Atridések, Heraclidések egyik vagy másik közé tartoznak a most említettek közül. Ezen hősök ideje az emberi csudatételek idejének neveztetetik 's két részre osztathatik: az Argonauták előtt és után való időre. Az utolsóban legnevezetesebbek a trojai háborubeli hősök. A korábbi herosok vagy hősök hiresebbek voltak a későbbieknél; de egyik rendbelieknek sem tétettek olly nagy áldozatok, mint az olympusi isteneknek, hanem csak erdők szenteltettek nekik 's libatiók tartattak sírhalmaikon. Ezen Herosok közül halálok után némelyek az istenek várába mentek, mások a boldogok szigetein laktak, ismét mások a csillagos égen fénylettek. Egyébiránt a Görögök Herosai azok voltak, mik a Romaiaknál a Laresek.

K. L.

FELJEBBVITEL, törvényes védszer, mellynél fogva a bírói ítélet által terheltett fél, bővebb vizsgálat végett felsőbb törvényszék elejébe terjeszteti perét. Elhet feljebbvitellel minden perlekedő, a ki terhes vagy legalább reményének meg nem felelő ítéletet kapott, akar mint felperes vagy aratkozó, akar mint alperes avagy szavatos állt legyen a perben. 'S minthogy csak annak használ, a ki közbeveti: azért minden egyes fél tartozik vele élni, ha az ellene hozatott ítéletet a felsőbb törvényszék által változtatni kívánja. Azonban csak ott van a feljebbvitelnek helye, hol azt a törvény meg nem tiltja. Mert a törvényszék tilalma ellen sem az alsó bíró nem engedhet feljebbvitelt, sem a felsőnek nincs tartózkodása vagy szabadsága a megengedettet elfogadni. Következők azon perek, mellyeknek feljebbvitelét világos törvény tiltja: 1) A királyi udvarból csupán végrehajtás végett visszaküldetett perek, ha bár ottan bírság adatott is az ítélethez. — 2) A hétszemélyes táblán keresztülvitt 's megújított perek. Itt azonban a feljebbvitel csak attól tagadtatik meg, ki az alapos pert a hétszemélyes táblára felvitte, az ellenfélnek pedig szabadon hagyatik azzal élni. — 3) A bizonyágtételt megtagadók ellen hozott marasztaló ítéletek. — 4) A választott bíróság ítéletei, ha csak a felek valamely feljebbvitelt világosan fen nem tartottak magoknak. — 5) Az eldöntő hitletétel szerent hozatott ítéletek. — 6) Azon perek, mellyekben a feljebbvitel törvény vagy kötés által egyenesen el van zárva. — 7) A makacssági ítéletek, akar megjelenés, akar védelmezés elmulasztásán alapuljanak. — 8) A közbeszóló ítéletek. Itt azonban megjegyezni méltó, hogy a közbeszóló terhes ítéletet feljebbvitelnek lehet nyilatkoztatni, 's ezen esetben a felső bíró ezt megvizsgálni tartozik, 's ha megváltoztatandónak találja, a dolog velejébe nem is bocsátkozik. Ha a közbeszóló ítélet nem tisztán illyen, hanem velős erővel bír, elannyira, hogy a pert eldönti, akkor a feljebbvitel a terheltett féltől meg nem tagadtathatik. — Mi a feljebbvitel módját illeti: erre nézve következőket rendelkez a magyar törvények: 1) A feljebbvitel az ítélet kihirdetése napján történék, különben megerősül az ítélet. Kivétetik innét azon eset, ha az ítélet sikere tilalom által fel volt függesztvé; mert illyenkor, ha a tilalommal élő ezen védszerről lemond, ha bár ez az ítélet kihirdetése után több napok mulva történék is, feljebbvitellel sikeresen élhet. — 2) A feljebbvitel fokoként használtassék, 's semmi köz belső törvényszék ne mellőztessék el, különben a felső törvényszék a pert vizsgálatba nem veheti. Ezek pedig a feljebbvitel fokai: az alispánytól vagy szolgabírótól a vármegye törvényszékére, innét a királyi, 's ettől a hétszemélyes táblára, a kerületi tábláktól a királyi 's azután a hétszemélyesre, a földes uraság alatti mezővárosok törvényszékétől, az uri székre, ettől a vármegye törvényszékére 's így tovább mennek

fel a' perek. Horvát- és Tótországokban a' báni tábláig azon renddel megy a' feljebbvitel mint Magyarországon a' királyi tábláig, a' báni táblától pedig a' hétszemélyes elejébe terjesztetnek a' perek. Az egyházi törvényszékek előtt folytatott perek a' megyei szent székől az érsekire, innét a' primásra, ettől pedig a' pápához, a' ki Magyarországon csak magyar meghatalmazottjai által ítélt, vitetnek fel. A' tárnoki városok a' tárnokszékhez, 's innét a' hétszemélyes táblához, a' personalisiak a' personalisi székhez, az egyesült városok pedig előbb a' VII. egyesült város törvényszékéhez, 's ettől szinte a' personalisi székhez viszik ügyeiket. A' Jászok és Kunok a' helybeli törvényszéktől a' kerületi kapitányhoz, innét a' nádori főkapitányhoz 's végre magához a' nádorispányhoz viszik pereiket. A' hajduvárosokban a' helybeli törvényszékről a' kerületi törvényszékre, 's innét a' kir. curiára történik a' feljebbvitel. A' szepesi városokban a' helybeli törvényszéktől a' tartományra, 's innét a' personalisi székre mennek a' perek. — 3) Csak addig kell a' feljebbvitellel élni, meddig a' törvények megengedik, nevezetesen a' szokott jobbágyot visszakövetelő perben, ha ezt maga a' földes ur folytatja, a' vármegye törvényszékéig, eddig a' jobbágy hatalmaskodása megbosszulására indítottban is, hanem csak a' közbe szóló ítélet ellen; egyéb esetekben a' legfőbb törvényszékeken is keresztyülvihetni minden pert. — 4) A' feljebbvitelt jelentő szavak az eljáró bíróság iránt tartozó tiszteletet meg ne sértsék 's az ítélet ellen ne mocskolódjanak, különben a' feljebbvitelő büntetésnek vettetik alája. — Mi a' rendes és törvényes feljebbvitel következeit illeti: különbözők ezek a' bíróra, kitől a' feljebbvitel történik, a' feljebbvitelőre 's azon törvényszékre nézve, melyhez a' per felvitetik. I. A' bíró, kinek ítéléte felvitetik, hivatala elvesztése alatt köteles a' törvényes és rendesen használt feljebbvitelt megengedni 's a' pert a' felső ítélő székhez törvényes módon felterjeszteni vagy átküldeni. Áll pedig a' törvényes mód ezekben: 1) hogy az öszvefűgésben lévő perek együtt terjesztessenek fel; 2) hogy a' felterjesztett perhez minden iktatványai hozzá mellékelteszenek; 's 3) hogy a' birtokon belől felvitethető perek végrehajtás előtt, a' birtokon kívül felvitethetők végrehajtás után terjesztessenek fel. Melly perek vitethessenek feljebb birtokon belől vagy kívül: azt az 1729: 28, 29, 31, 1807: 9 's 1741: 58 cikkelyek adják elő. II. A' feljebbvitel a' birtokon belől feljebbvitőt arra kötelezi, hogy perét a' védszer használása napjától számítandó három hónap mulva a' felső törvényszékre felvigye, különben elveszti a' birtokon belőli vizsgálat jótéteményét. Birtokon kívül az idősülés 32 éve alatt mindég van a' feljebbvitelnek ereje. III. A' feljebbvitel a' felső bíróságot arra kötelezi, hogy a' hozzá felvitt pert felvegye, szorgalommal 's érett ésszel megvizsgálja 's ítélet által elvégezze. — Az eddig mondottakat a' törvény csak a' polgári perekről rendeli, azonban mind ezek a' büntető perekre is alkalmaztathatnak, csupán olly megjegyzéssel, hogy ezekben a' feljebbvitel az első bíróságtól mindjárt a' királyi táblára 's ettől a' hét személyesre történik, 's hogy a' nemesek ezen feljebbvitellel minden esetben élhetnek, nemtelek ellenben a' királyi táblára csak halálos, vagy három esztendei fogáságot avagy egyszerre csapandó 100 pálczát vagy korbácsot rendelő, a' hétszemélyes táblára pedig csupán halálos ítélet esetében vihetik fel büntető pereket.

A' feljebbvitel neminemű módosítással minden pallérozott nemzetek polgári 's büntető törvénykezésében megvan, 's céljára és erejére nézve a' magyarországgal mindenütt megegyez, hanem van a' feljebbvitelnek (*appel*) anglia törvénykezési nyelvén még egy más értelme, melly a' közönségestől egyáltalán különbözik. Az angol büntető törvénykezés ugyan is vádper, mellyben a' vádoló vádját bizonyítani tartozik, a' vádoltatott ellenben nem köteles tetteit felfedezni. Most a' vád bizonyítása mindég a' koronaügyvéd dolga, 's a' vádolónak a' perbe sem-

mi befolyása nincs azonkívül, hogy a' bizonyosság eszközeit szolgáltatja. Hanem ez 1819 előtt másképen is történhetett. Akkor a' kárvallott vagy ennek rokonja, a' törvényszék kerlátjai elejébe idéztethető a' vétkest 's elégtételt kívánhata tőle. Itt a' vádoló appellor vagy appellant, a' vádoltatott pedig appellesnek neveztetett. Az ilyen törvénykezésnek még akkor is volt helye, ha már az esküdtek a' vétkest a' vád alól felmentették. A' kegyelmezés nem védelmezé a' vétkest a' privat vád ellen, 's ha ennek következtében ismét elítéltetett, ki kellett állania a' büntetést a' nélkül, hogy a' király neki megkegyelmezhetett volna. Ezen privat vádolás jusa egy esztendeig tartott; ha tehát a' bíró, a' közönség vagy a' kárvallott rokonjai az esküdtek feloldó ítéletével meg nem elégedtek, az appellatiohoz lehetett nyulni, 's a' feloldoztatottat az esztendő lefoytáig fogságban tartatni, vagy érte kezeséget kívánni. A' privat vádról rendszerént más jury ítelt, 's vannak példák, hogy ennek ítélete „vétkest“ mondott, holott az előbbi jury a' vétkest ugyan azon okokból felszabadította. Nem tagadhatni, hogy ezen privat vádnak sokféle hasznai voltak, de mivel visszaélések is történtek vele, III. György 59 parlamentactája által eltöröltetett. Zs. G.

FELJEBBITELI TÖRVÉNYSZÉKEK, azon' ítélő székek, melyek vagy mindég csak alsóbb bíró előtt folyt 's feljebbvitte perek vizsgálatjával foglalatoskodnak, 's ezek tiszta feljebbviteli törvényszékek, — vagy a' mellyeknél, mint első bíróság előtt indíttatnak ugyan új perek, de egyszersmind feljebbvitte is fordulnak meg, 's ezek elegendes ítélő székek. Hazánkban következők a' tiszta feljebbviteli törvényszékek: a) egyháziak: a' primási szék, 's az érseki törvényszék, b) a' világiak: a' hétszemélyes tábla, a' nádorispányi törvényszék, a' tárnok és a' personalis szék, 's a' VII. szövetséges város törvényszéke — az elegendes törvényszékek pedig ezek: a' királyi törvényes tábla, a' bani tábla, a' vármegyei törvényszékek, a' papi nemesség octavalis és közönséges törvényszéke, a' jászok, kunok és hájdu városok kerületi törvényszéke, 's a' szépei városok tartományi törvényszéke. — A' német szövetséghez tartozó tartományokban mindenütt két feljebbviteli törvényszék van; Franciaországban pedig csak egy, hanem ezenkívül az egész ország számára CASSATIOTÖRVÉNYSZÉK (l. e.) áll fenn, melly az igazságszolgáltatásban az egységet igen előmozdítja. Zs. G.

FELLECVÁR, erősség, vagy város mellett vagy benne uralkodó magasságra épített kisebb mellékerősség.

FELLENBERG (Filep Emanuel), szül. Bernben 1777, előbb berni követségi titoknok Parisban; nem sokára áltvévő mezei jószágát, Hofwylt, Bern mellet, hol nagy díszben virágzó gazdasági intézetet alapított. Később ehhez egy szegényoskolát kóborgó gyermekek számára kapcsolt, és 1808 egy philanthropint birtokosak szülőtteinek; mind a' két intézet dusan tenyészik 's felülmulja hírben az elsőt. 1817 Pestalozzi tanító intézetét akará áltvenni Ifertenben, de némelly közbeesett környülmények felbonták az alkut. F. legjelesebb munkái: „*Blicke auf den Ackerbau in der Schweiz und die besten Mittel ihn zu vervollkommen*“ (Bern, 1807); „*Landwirtsch. Blätter von Hofwyl*“. Aarau 1808—1817). L. Schweiz landammannjának, a' württembergi király egyik biztosának, Chavannesnak, Capodistriának, Rengerner Kunzlinek, és Vetschnek tudósításait a' hofwyli intézetekről; továbbá: Hoffmann: „*Reise nach Hofwyl*“ etc. „*mit Bemerkungen von Staatsrath Thaer*“; Julien „*Précis sur les instituts d' éducation de mr. de Fellenberg*“ (Paris 1817).

FELMAGASZTALÁS, a' mű- és rendszerek erejének emelkedett állapotja. Felmagasztalva látjuk néha az agy- és idegrendszerét és akkor az élet, az elme munkálatai különös elevenséggel, szokatlan vidorsággal történnek; a' szemből tűz lövel ki, a' hallás finom és hatalmas, a' mozdulatok gyorsabbak, a' szív és érverés virgonczabb. Ha

az izomrendszer van felmagasztalva, iszonyu erő van a' különben talán nem erős testben; játszva emeltetik odább azon teher, mellyet különben mozdítani sem valánk képesek. Ha a' nedvek elválosztására rendelt műszerek magasztaltattak fel, szokatlant mennyiségben és gyakran szabdátlan minőségben is választják el nedveiket. Így a' felmagasztalt máj vese, savóhártya különösen sok epét, huda, savóválaszt el. — A' felmagasztalásnak különösen sok oka van, a' nevezetesebbek ezek: az elmérebható öröm, kedv, kellemetes hír, vágy, harag, ijedés, boszú; nagy mértékben szerbelt szeszies italok, némelly betegség, méreg, ragadvány. — Minél nagyobb a' felmagasztalás, annál rövidebb ideig tarthat az egészség tetemes roncólása nélkül. Van olly beteges felmagasztalás is, melly az együgyűségnek csudákat játszhatna elejébe, p. o. az állati Magnetismusnál.

FELMENŐK, felmenő linea, a'loiról felfelé vitt szakadatlan sora azon személyeknek, kik egy őstől 's egy lineában származtak, így unoka, fiu, atya, nagyatya 'sat. (*ascendentes*). Ezen linea megfordítva lemenőnek nevezetik (*descendentes*).

FELOLDOZÁS, I. A' törvényben a' panaszló félnek keresete vagy vádja alól való felmentés. Lehet a) teljes, midőn a' vádoltatott tökélyesen felszabadittatik a' kereset vagy vád alól; b) bizonyítványok elégtelensége miatt történt felmentés (*absolutio ex insufficientia probarum*). — II. Theologiai értelemben I. OLDÓZAT. — III. A' chemiában azon processus, mellyben két különemű test alapanyagjai ugy egyesülnek egymással hogy az előbbi öszveköttetés felbomlik 's ezen uj egyesülés által nj, a' két eléhbitől különböző, öszvetett test támad. — IV. A' muzsikában egy dissonantiának szükséges, fokonkénti menetele öszvehangzó (*consonáló*) intervallumba.

FELONIA 1) a' feudalis törvényben a' feudalis hűség megszegése akar az adományzó ur részéről a' vasall iránt, akár megfordítva; 2) minden véték, mellyre halálös büntetés van téve (ez a' nevezet főkép az Angoloknál vagy on divatban). Bizonytalan, a' latán *fallere*, csalni, vagy a' német *fehlen*, hibázni, avagy a' frank *felons*, hűtelenség, szóból származott e ezen nevezet. Az adományzó feloniát követ el vasallja ellen minden tetteivel, mellyek ennek élete, becsülete, egészsége 's vagyonja ellen vannak intézve; a' vasall pedig adományzó ura ellen a' feudalis hit és szolgálat megtagadása által, továbbá, ha adományzóját veszélyben elhagyja, bevádolja, elárulja, ha annak ellenségeivel szövetségre lép, titkait felfedezi, élete után ólalkodik, annak hitvesét, familiáját durva bántalommal illeti, ha annak feleségével, leányával vagy testvérével fajtanak társalkodásban él (*cucurbitatio*). A' felonia büntetése az adományuraság és az adomány elvesztésében áll. Illyen feloniából támadt Franciaországban a' kis yvetoti uradalomnak vagy is az ugy nevezett yvetoti királyságnak fejedelmisége (*souveraineté*). Zs. G.

FELPERES (actor), ollyan törvényes főszemély, a' ki valamely bizonyos személyen valamit követel, 's ez iránti kérelmét megvizsgálás 's elítélés végett a' törvényszék elejébe terjeszti. Hogy azonban valaki sikeresen lehessen felperes, szükséges hogy a' kezdett per folytatására 's a' követelt tárgy bírására alkalmas legyen, azaz, FELPERESSÉGGEL (l. e.) bírjon.

FELPERESSÉG (actoratus), valamely dolognak bíró előtt leendő megszerzésére való alkalmatosság. Ez kétféle: személyes és valódi. Ez abban áll, hogy a' követelt tárgy birtoka a' követelés idején a' felperest illesse, amaz pedig abban, hogy a' felperes, személyére nézve, sem természeti hijány, sem törvény tilalma által ne gátoltassék a' kezdett pert folytatni. Gátoltatnak természeti hijány által a' gyermekek és örültek, mint józan ésszel nem bírók; a' törvény tilalma által pedig: 1) A' nem törvényes korn személyek, mint minden inepélyes tette alkalmatlanok. 2) Nemtelenek, nem honosított idegenek, sőt a' honosítottak is, a' míg a' honosítás feltételeinek eleget nem tesznek,

nemesek ellen személyes büntetés vagy nemesi birtok végett indított perekben; hanem más valódi követelések esetében nem tagadtatik meg tőlök a' nemesek elleni felperesség. 3) Egyes szerzetesek világi dolgokra nézve, ellenállván a' szegénység fogadása; hanem a' rend feje (*superior*) az egész egyesület nevében sikeresen perelhet. 4) A' törvényes becsületlenséggel helyezettettek, annyiban, hogy személyesen nem foghatnak a' törvényszék előtt; de ha valódi felperességgel bírnak, ügyvéd által foganatosan pereltethetnek. Ezt kell érteni az egyházi átok alatt lévőkről is. Mi azonban a' nem törvényes koru vagy örült személyek személyes felperességének hiányáról, 's a' nemtelenekekről a' nemesek ellen kérendő személyes büntetésre nézve mondatott, azt úgy kell érteni, hogy ők csak saját nevek alatt nem perelkedhetnek; mert azok, kikre a' törvény védelmezéseket bizta, szabadon cselekedhetik ezt.

Zs. G.

FELSÉG. Ezen szó már a' romai köztársaságban is a' legfelsőbb hatalmat 's méltóságot jelenté, melly az öszves polgári községnek, a' népnek tulajdonított. Az öszves nép ezen méltóságának megsértése, valamint a' status szerkezetének 's bátorságának megtámadása is, felségelleni vétek volt. A' népszerűség megbukta után a' felségi méltóság, hatalom és név a' romai fejedelmekre 's ezekről nyugoti Europa császáraira ment által; a' királyoknak pedig csak későbbben adatott; Franciaországban II. Henrik alatt vevék szokásba az udvari emberek, de a' westfaliai béke alkalmával még tartott erről a' czivódás. A' cambrai békeegyezségben (1529) csak V. Károlynak adatik felségi czim. A' crespji békében (1544) V. Károly császári 's I. Ferencz királyi felségnek hivatik; 's a' chateau-cambresisi (1559) békében legelőször jönnek elő ezen czimek: legkeresztényibb 's catholica felség. Angliában VIII. Henrik használá legelőben a' felségi czimet. Most már minden európai királynak megadatik az, csak a' nagy sultan nevezetik fenségnek. A' felség névtől különbözik a' dolog, azaz, a' személyes méltóság, melly minden független és önlétű országlóban megvan. Eunnél fogva még azon országlóknak is, kik az európai cancellariai tisztii írásmódban ezen czimel nem ékesítettnek, megadatik a' személyes felség, ha valódi (örökös vagy választott) fejedelmek, 's nem csupán legfőbb országlási tisztviselők statusokban, mint a' francia köztársaság directorai 's consulai voltak. Ez a' személyes felség a' csupa czimtól, melly még a' lemondott vagy letétetett országlóknak is meghagyatik (mint Lesczinski Szaniszló lengyel királynak, a' volt francia császárnének Maria Ludovikának 'sat.) annyiban igen különbözik, hogy az országló sérthetlenségével van öszvekapcsolva (mellynél fogva az nem csak minden felelősen felül van, hanem személye sértései a' felségelleni vétek fogatjába esnek), a' minék a' csupa czimnél koránt sincsen helye. Isten adta legyen e a' felség ezen jusát a' fejedelmeknek, vagy pedig a' népek ruházták azt reájok, ez régi vitatás, mellyel már a' 17 század vége felé foglalatoskodtak egymás ellen Angliában a' Stuart ház és III. Henrik követőji, 's mellybe majdnem ugyan azon időben keveredett Thomasius Keresztély dán udvari predikátorral, Massiusal. Sokat veszt e' vitatás fontosságából, ha meggondoljuk, hogy a' felségi jusokat az isteni gondviselés sem mint élelemény eszközeit 's tetszés szerint használandó sajátot, hanem mint terhes kötelelességekkel öszvekapcsolt hivaltalt ruházná fejedelmekre, valamint ellenben annak népektől eredt általadatását koránt sem önkényesnek, hanem szükségesnek 's tartalmára nézve az isteni avagy észtvény által meghatározottattnak 's visszavehetetlennek kellene tekinteni. A' felségi jusok tökéletesen vannak minden esetben meghatározva azon kötelelesség által, mellynél fogva a' népet nem csupa személyes nézetek 's czélok, hanem azon nézetek szerint kell kormányozni, mellyek a' nép közt a' jusról, erkölcsiségről 's vallásról uralkodnak, 's mellynél fogva ezen tetteleg adott pontról szük-

ség a' nép további kifejlődését vezetni. Ebben nagyon jól megegyez a' szabadelmű nézet a' korlátlan fejedelmivel; de nem az eszközökben, melyek által a' felségi jusok valódi gyakorlását azon szükséges korlátok közt tarthatónak, azaz, a' status igaz céljaira általjában, s a' nép uralkodó fogatjaira szoríthatónak véli. Ezt ugyan is némelyek az alattvalók egy kis részének külön szabadságai, elsősegei, a' stathushatalom alól való kivétele s együttországlása, mások ellenben közönséges nemzeti szabadság, s nem ugyan a' nép együttországlására célzó (democraticai), hanem az országglást mindég a' status céljára utasító (köztársasági) statusszerkezet által gondolja elérhetni. Az első ezen nézetek közül történetileg véve régibb a' másodiknál; mert a' statusok az egyes személyek eredeti függetlenségéből csak lassanként fejlettek ki az első rendeken való szorosabb uralkodásra (aristocraticai kivételek s együttországlás mellett), s ebből egy országglási (felségi) jusra, mely a' status minden tagjaira szintolly erővel terjed ki, mint csupán a' status céljára van szorítva. Szintezzen haladást lehet a' felségi jusok fogatjának kifejlődésében észre venni, mert azok alatt előbb csak bizonyos, egyes meghatározott elsősegek, tiszteleti jusok s egyes szabadságok értenek, mellyek csak az újabb időben terjesztetének ki tág fogatjára a' legfőbb hatalomnak mindenben, a' mi a' status céljával öszveköttetésben van. Ennél fogva a' status felségi jusai, mellyeknek gyakorlása az országglót avagy fejedelmet teszi, szükségképen elidegeníthetetlenek; sem másra nem bízathatnak azoknak legfelsőbb gyakorlása, sem ki nem vétethetik fogatjok alól valaki a' statusban. S ez által különböznek a' szűkebb értelemben vett REGALÉKTÓL (l. e.), ámbár hajdan a' német birodalomban a' regalék neve alatt a' birodalmi rendek országglási jusai is értettek. A' regalék tehát, azon szűkebb értelemben véve, elajándékozathatnak a' status alattvalóinak, s terhek alól felmentethetnek egyes polgárok, egyesületek és rendek. A' felségi jusok tárgyaikra nézve, következőkből állnak: 1) a' status képviseléséből s egységében épségében s fejedelmiségében való megtartásából; innét a' had és béke, szövetség és követség jusai; 2) a' természetben való közös uralkodásból; innét politiai felsőség; 3) a' törvényes rend fentartásából, mindenki személyének s vagyonjának védelmezése által; innét büntető igazság s felsőség az igazságszolgáltatásban; 4) a' népnek erkölcsiségre s vallásoságra neveléséből; innét az egyházi felsőség, s végre 5) a' status minden céljaira megkívántató pénzeszközök megszerzéséből; innét finanziaalis felsőség. A' monarchiai okfő, mint az 1820-ki bécsi acta igen helyesen állítja, abban áll, hogy a' fejedelem ezen jusok egyikétől se fosztassék meg, noha azoknak gyakorlásában némelly formákhoz s a' rendek megegyezéséhez még is köttethetik.

Zs. G.

FELSÉGSÉRTÉS (*perduellio, crimen laesae majestatis*), az alattvalói hűség megszegése, maga a' status, ennek törvényes feje, birtokának egészsége, vagy elfogadott szerkezete ellen intézett ellenséges válalkozás által. Angliában olly ingatag a' felségsértés fogatja, hogy Burke méltán elmondhatja, hogy ott felségsértés vétke nem diszlik, mert ha sikerül, mindjárt más név ruháztatik reá. Tell Vilmos, a' rüthli három férjfi, Nassaui Vilmos gróf, Franklin és Washington mint felségsértők ítélthettek volna el, ha a' kezdett ügyet szerencsésen nem viszik ki. A' felségsértés fogatjának jusi határozatja is felette különböző. A' francia „Code pénal”-ban nem jó többé elő a' „haute trahison.” A' francia status belső s külső bátorsága s a' király személye vagy a' királyi familia elleni vétkek halállal s vagyonvesztéssel büntettetnek. (Code pénal 75—102 czik.) A' porosz közönséges törvény a' status fejének méltóságában való személyes megsértését nevezi felségsértésnek, s megkülönbözteti ettől a' felségárulást, mely a' status szerkezetének erőszakos felfogatására vagy a' fejedelem élete s szabadsága ellen célzó vétke; továbbá a' hazaárulástól, mely által a' statusra idegen hatalmásoktól

bátortalanság 's veszedelem vonatik; 's végre a' status belső bátorsága 's nyugalma elleni vétkektől. — Az austriai büntető törvénykönyv (1805) felségsértésnek nevezi 1) a' status feje személyes bátorságának megsértését 's 2) azon válalkozásokat, melyek a' statusszerkezet erőszakos megváltoztatására, a' hazának külveszélybe keverésére, vagy a' már kész veszedelem nagyobbitására vannak intézve. A' bajor törvénykönyv (Feuerbachtól, 1813) hazaárulást állit fel a' nélkül, hogy azt meghatározná, 's annak első fokát felségsértésnek mondja, mely a' király személyének gyilkos, elfogó vagy az ellenség kezébe szolgáltató szándékkal történt megtámadása, 's a' status önléttségének és szerkezetének megtámadása által követtetik el. Az ellenség segítése második osztályu hazaárulás. Az oklevelek kiadása által elkövetett hivelenség a' status iránt 'ste'f. a' harmadik osztályhoz tartozik; a' negyedikbe igen különbféle cselekedetek állittatnak öszre, p. o. ha valaki a' statuson követelt jogigénye miatt idegen hatalmassághoz folyamodik, ha valaki idegen fejedelmeket 's követeket megsért, a' status alattvalóit kivándorlásra bírja, vagy ha valamely idegen hatalmasság számára katonaságot toborz. Az újabb bajor törvénykönyvben (Gönnertől, 1822) egy kevesse máskép vannak ezen fogatok elrendelve. A' hazaárulás második osztálya a' felségsértéshez adatott, a' hazaárulás fogatja a' harmadik osztályra szorittatott; a' negyedik pedig a' status bátorsága elleni veszedelmes cselekedeteknek neveztetett. A' felségsértés abban különbözik egyéb vétkektől, hogy teljesítettnek tekintetik, azaz, a' törvényes büntetéssel fenyittetik, mihelyt ezen vétek szándéka külső cselekedetbe ment által, 's hogy e' vétek részesének tartatik, a' ki róla valamit tud 's fel nem adja. — Honi törvényeink azt nevezik felségsértőnek 1) a' ki átkozott kezeit fejedelmünk személye ellen felemeli, annak élete után karddal vagy méreggel leselkedik, avagy azon kerítésbe vagy házba, hol a' fejedelem mulat, erőszakal betör; 2) a' ki a' király és haza java ellen öszveesküszik, vagy az öszveesküvésben tudva megegyez; 3) a' ki ilyenekre törekedőt esmer, 's noha a' vétket bizonyítani tudná, fel nem adja. Ezen szörnyű vétek nálunk fej és minden, a' vétkes részére eső ingó vagy ingatlan jószág elvesztésével büntettetik. Ezen büntetést az 1715: 9 cikkely nagyon megsulyosította, a' vagyonvesztést még az ártatlan osztozatlan gyermekek részére is kiterjesztvén; de ez a' sulyosítás az 1791: 56 cikkely által eltöröltetett. Méltó azonban megjegyezni, hogy a' felségsértés vétkeről gyanusak javait a' királyi fiscus a' per kimenetele előtt el nem foglalhatja; hanem azok öszveiratván, a' gazdaság vitele a' bíró véleménye szerint vagy a' gyanusnál hagyatik, vagy pedig zárgondviselőre bizatik számadás terhe alatt. Ha azonban valaki a' felségsértés vétken kaptván, elfogatik, vagy országgyűlési cikkely által nyilatkoztatik illy vétkebe keveredettnek: a' részére eső jószágot a' fiscus mindjárt elfoglalhatja. A' jószág ezen öszveiratásán 's zár alá vételén kívül, a' mi más bűnnél soha sem fordul elő, még az is tulajdonja ezen véteknek, hogy akarmelly rendű 's rangu legyen a' vétkes, idézésre nincs szükség elfogatás előtt; továbbá, hogy a' bíró józan belátása szerint a' feladót is lehet tanunnak használni; 's végre hogy a' királyi fiscus, a' keresetlevél benyújtása alkalmával, a' feladó vezetőnek 's keresztnevét tartozik a' törvényszék előlülőjének bejelenteni, hogy az, ha csak rágalmazni talált volna, érdeme szerint 's a' környülményekhez képest néha hasonlólag büntettethessék. Zs. G.

FELSŐ HÁZ, az angol parlament első része, mely az alsó háztól III. Eduard országlása alatt (1327—77) vált el állandóul. Tagjai a' kir. hercegek, főpapok és főurak (pairek), kiknek méltósága vagy birtokaikkal vagy familiájokkal jár, 's mindég az elsőszülöttre megy által. Foglalatossága törvényhozás és igazságszolgáltatás. Hatalma, az alsó házával egybekötve, a' természeti lehetetlenségnél végződik, 's ngyan azért a' királyi hatalmat is gyakran megbuktatá. A' lordok (pairek) száma nincs meghatározva, mert azt a' király új nevezés által mindég szaporithatja. A' felső

ház akkor gyűlik össze, mikor az alsó; a király által öldoztatik fel 's hivatik ismét össze. Az összehívás minden lordnak levelbeni meghívására által történik. Üléseit a westminsteri régi királyi palotában tartja, hol terme az alsó házéra dől. Az első ülést maga a király nyitja meg királyi székről tartván beszédet a felső házban, hova akkor az alsó ház is meghivatik; erre mind a két ház köszönő irással válaszol, 's azután a tagok az egyházi 's a most már megváltoztatott test-hitet letévén, az ülés elkezdődik a lordcancellar előülése alatt, ki azonban szintolly kevéssé szavazhat, mint a vele együttjülő 12 főbíró. Ezen utóbbiak a lord cancellarral együtt gyapjas zsákokon vagy vánkosokon ülnek, jeléül a gyapju fontosságának Anglia virágzására nézve. A felső háznak szintogy van kezdeményi jusa, mint az alsónak, kivéven a status pénzügyeit, mellyek egyenesen az utóbbi előtt vétetnek fel elsöben. A törvényjavalat, ha az első ajánlás alkalmával mindjárt félre nem vettetik, két különböző napon két izben olvastatik fel, azután az egész ház biztossága előtt megvizsgáltatván, harmadszor olvastatik fel. Ha az ilyen törvényjavalat az alsó házból jött által, ugy már csak királyi helybenhagyásra van szüksége, ellenkező esetben pedig az alsó ház elejébe küldetik. A felső ház tagjai content vagy nocontent szóval szavaznak; a jelen nem lévők meghatalmazottjaik (*proxies*) által nyilatkoztathatják ki akarataikat, 's ha ezt nem cselekszik, elvesztik szavukat. A mind a két házban keresztülment törvényjavalatok megerősítését vagy meg nem erősítését a felső ház előtt nyilatkoztatja ki a király személyesen, vagy küldöttjei által, de akkor az alsó ház is oda szokott hivatni. A pairek vagy lordok jusairól vö Lord. A felső házról mint törvényszékről

I. ANGLIA.

Zs. G.

FELSŐSÉG, mind azok, kik a status és országlás vagy az egyház nevében jogi és rendképesti hatalmat gyakorolnak másokon. Ennél fogva egész tiszti székek is nevezetnek felsőségnek; beszélünk polgári, hadi 'sat. felsőségről. Azonban maga az országló is nevezetnek felsőségnek, 's mint legfőbb felsőség ugy különböztetik meg az alsóbb felsőségektől. Ha már fenáll valamely országlás (ha bár eredete kétséget gerjesztene is törvényessége felől), 's ha a legfőbb stathatalomtól elrendeltetett valamely felsőség, szükség, hogy ezt az alattvalók törvényesnek tekintsék; a felsőség törvényességének vizsgálása, 's az engedelmisségnek oly szín alatti megtagadása, mint ha a felsőség törvénytelen volna, valóságos zendülés, lázadás. Ez azonban annyira nem terjed, hogy a rendelleni hatalmat gyakorló is felsőségnek tekintessék.

Zs. G.

FELSŐSÉGI JUSOK. A status fogatjából 's céljából származó jusok, mellyek, a mennyire már magából a status lételeből szükségképpen folynak, 's következőleg semmi más jusalapra nincs szükségek. felségi jusoknak, valódi felségi vagy kormány-jusoknak, felsőbb regaléknak nevezetnek; a mennyire pedig a tapasztalási fogatok szerénti választástól függnek 's tehát csak különös törvények 's egyezségek által létesülnek, alsóbb regaléknak, szükebb értelemben vett regaléknak, történetes kormányjusoknak hivatnak. Minden kormányjusok öszves fogatja teszi a statusfelsőséget, ez pedig, valamely meghatározott célra vagy tárgyra vonatkozva, a status felségi jusait, mellyek tehát annyifélék, a mennyiszor bizonyos tárgyakat másoktól elkülönözve akarunk akarmelly oknál fogva vizsgálgatni. Kimerítő a következő felosztás: 1) Hadi vagy nemzetjusi felsőség; 2) egyházi és iskolai felsőség; 3) igazságszolgáltatási felsőség; 4) bátorságra ügyelői felsőség; 5) pénzügyi felsőség.

Zs. G.

FELTAGOLÁS, I. ANALYSYS ÉS ANATOMIA.⁷

FELTÉTEL, közönségesen minden előre való feltevés, melly alatt valami más dolog előterjesztetik; igyl már szoktak emliteni logikai feltételt, azaz, oly való feltevést, melly által valamely megfogásról valamit mondunk vagy ítélünk, 's realis feltételt, melly alatt valamely eset vagy

történet valósul. Az elsőből származnak a logice feltételes mondások és okoskodások; p. o. metaphysicai tekintetben: a feltételek változása valamely állandót teszen fel, mellyen a változás előtűnik, — a történetet, okot, mellyből az származik, — a dolgok egyszersmind léte pedig azoknak viszon munkálatját. Itt az állandó azon alap, mellyet előre fel kell tenni, ha valami változik; ok azon alap, mellyből valamely más dolognak származását meg lehet fogni. A philosophia tehát azokat feltételeknek nevezi, *conditiones sine quibus non*. A minék tovább semmi feltétele nincs, az a feltételelen. A critica philosophia három nemét mondja a feltételelennék: az *inhaerentia*, a *dependentia* és a *concurrentia* feltételelenségét, lelket, istenséget és világot. — A juristai feltétel alatt értetik az a környülmény, mellynek előállításától függ valamely törvénynek származása vagy megállapítása; ezen épülnek a feltételes egyezések, még pedig itt a feltételek lehetőkre s lehetetlenekre osztatnak, mind physicai, mind moralis értelemben. Amazok vagy hatalmunkban állnak, vagy a történettől függenek, vagy mindkét esetnek helye van egyszersmind. Továbbá vagy tagadók azok vagy állítók, munkálatjuk tekintetében pedig vagy halasztók vagy feloldozók. A. B. S.

FÉLTORONY (*Hemipyrzum*, *Hulbthurn*), falu Mosony várm. 146 ház. s 2 protestans és 1216 catholicus lakossal. Szép királyi várkastélyal, gyönyörű mulató és fáczányos kertekkel diszeskedik. Nevezetes ménése is van. VI. (mint magyar király III.) Károly, kinek kedves mulató helye volt, szép erdejében igen szeretett vadászni, a honnan szép kastélyt építtetett benne. Ugyan itt kapta Károly Oct. 12 1740, vadászat alkalmával, azon halálos betegséget is, mellyben 8 nap mulva meghalt Bécsben. I—ü.

FELÜLCSAPÓ, a malom- és bányaépítésben azon vízkerek nevezetik így, mellyet a reá eső víz nehézsége hajt. Ez sokkal kevesebb vizet kíván, mint az alólcsapó kerek, mellyet az alatta elfolyó víz hoz mozgásba, de ellenben erős esést.

FELÜLÍRÁS, I. INSCRIPTIO.

FELVEVŐK (*recipiens-ek*), a chemiai vizsgáknál a folyó anyagok felvevőre és tartására szolgáló eszközök. Így tehát felvevő p. o. azon cylinderképű üvegedény, melly a levegő felfogása végett az uszó pad lyukaira tétetik s a lég felvétele után vízzel vagy higannyal (kénesóval) bezáratik, nem különben az üvegharang a légszivónál. Felvevő még azon edény is, melly a szállításnál (*destillatio*) a tekert vagy torlott üveg nyakához köttetik s a leszállítandó nedv vagy anyag felvételeére van szánva. A munkálathoz képest különbféle idom szükséges a felvevőnek; az átlátszás miatt többnyire üvegfelvevők használatnak.

FELVILÁGÍTÁS szellemi értelemben, valakinek bizonyos dolgról lévő megfogásainak tisztábbakká, értelmesbökké tétele, a léleknek azon állapotja pedig, midőn tisztá s értelmes megfogásokkal bir, felvilágosodásnak vagy helyesebben felvilágultságnak mondatik. Felvilágosultnak jelesen azt nevezik, kinek az ember legfontosabb dolgairól, és így az ember jusairól s kötelességeiről és a vallási dolgokról tisztá s helyes megfogásai vannak. Mivel a megfogások tisztaságának és helyességének különbféle fokai vannak, a felvilágultság illy különbféle fokon áll. Megkülönböztetik tehát az igaz felvilágultságot az álfelvilágultságtól, azaz, attól melly valamely individuum viszonyai, és környülményéhez nincs szabva s neki magának vagy másoknak ártalmára van. Magában a felvilágítás sem hasznos, sem káros, csak az által lehet ezzé, ha azoknak helyzetét, kiket felvilágítani akar, tekintetbe nem veszi a felvilágító, s több világot ad nekik, mint a mennyit eltűrhetnek. A felvilágultság ellenségei obscuransoknak, homályítóknak, mondatnak.

FELVONÁS I. SZINJÁTÉK.

FÉMBIRÁK, Németországban a középkorban büntető törvényszéki intézetet formáltak, mellynek az akkor egészen elhanyagolt igazság

's főképen büntető igazság helyét kellett pótolnia. Mivel a fémtörvényszékek Vestfáliában támadtak 's ugyan ott volt főtanyájok is, 's mivel tanácskozásait legnagyobb titokban tartották, azért vestfaliai és titkos törvényszékeknek is nevezettek. A' fém szó hihetőleg ezen régi szász szóból „*verfemen*“ jő, mely annyit tesz mint száműzni, elátkozni. A' fémtörvényszék tehát olly itélő szék, mely a' vétkest száműzheti, 's szabadon megölehetőnek nyilatkozathatja. Ezen törvényszékek Nagy Károlytól származtaták eredeteket; de a' 13 század előtt semmi bizonyos tudósítást nem találunk felőlök. Szokás és némely korviszonyok által, kivált Oroszlány Henrik (1182) megbukta után, fejlettek ki 's szereztek magoknak nagyobb tekintetet. A' szász hercegség eltöröltése után Henrik tartományából Engernt és Vestfaliát kapá a' kölni érsek, hercegség czime alatt. Talán akkor, az igazságszolgáltatás azon tökéletes rendtelenségében, léptek ezen alattomos vagy — a' mint ők nevezték magokat — szabad törvényszékek a' rendesek helyébe, melyeket elébb a' püspökök vagy a' királyi biztosok (*missi regii*) által tartattak. Azon közönséges zavarban, melynek akkor egész Németország ki volt téve, könnyű lehetett nekik, rettentő tekintetre emelkedni, 's néha néha jótékony fogantat is okozhattak; 's tekinteteket a' császárok utóbb még azzal is nevelték, hogy azokat czéljaik elérésére, némely nagyok megijesztésére néha magok is használták. Hanem utóbb elfajultak a' fémtörvényszékek, a' törvényekhez 's szabáshoz nem tartották magokat, 's a' titok, melybe burkolódtak, csak önhaszonkeresések 's gonoszságok lepléül szolgálta. Mindenfelé elterjedt tagjaik nagy sokasága által lehető lón hatásokat egész Németországra kiterjeszteni. A' kinek valamely német tartományban valakin keresete volt, ha ellenfelét a' rendes bíró elejébe idéztetni nem tudta, vestfaliai törvényszékhez folyamodott 's annál eszközlött ki idéztetést 's ítéletet. — Legirtóztatóbbak voltak a' titkos törvényszékek a' 14 és 15 században. Nem volt tehát csuda, hogy annyi panasz támadt ellenek, 's hogy 1461 több német fejedelmek és városok, a' schweizi szövetségesek hozzájárulával, egyesületeket állítottak fel magok közt a' végett, hogy mindenkinek szolgáltatván igazságot, a' titkos törvényszékhez folyamodást meggátolják. Ezenkívül a' birodalom egyes rendjei császári védelvelet is kérték a' vestfaliai törvényszékek hatalmaskodása ellen. Magok a' császárok csak sikeretlenül próbálgaták a' titkos törvényszékek szerkezetét megjavítani. Elég bátrak voltak ezek, a' császároknak ellenállani. Hatások csak akkor szűnt meg tökéletesen, midőn Németországba a' közönséges tartományi béke, jobb törvénykezés 's büntető törvényszék vitetett be. Az utolsó fémtörvényszék 1568 tartatott Zellenél. Vestfálián kívül alsó Saxoniában 's még más német tartományokban is voltak fémtörvényszékek; de ezeknek sokkal csekélyebb tekintetek volt, 's hatások is csupán bizonyos körre szorítva. — Minthogy mély titokba burkolódtak ezen törvényszékek, csak keves historiai jegyzet maradt fen az ők belső intézkedéséről. A' székur, rendszerént fejedelem vagy gróf, volt legfőbb kormányzója az egész törvényszéknek, melynek vidéke vagy szabadgrófsága több szabadszékeket foglala magában. A' titkos törvényszék előlülője szabad grófnak (gróf volt korábbi időkben az, ki a' tartományokban a' király nevében igazságot szolgáltatata), közbiráji, kik az ítéletre zavaztak 's azt végre hajtották, szabad bíráknak, üléseik szabad üléseknek, a' hely pedig, hol üléseiket tarták, szabad széknek nevezettek. Szabad bírák, kik a' szabad grófok által neveztetének ki, Németország minden tartományaiban 's városiban voltak. Azt állítják, hogy ezeknek száma száz ezerre ment. Bizonyos jegyekről 's jelszavakról esmerék meg egymást, melyek a' beavatlanok előtt esmeretlenek voltak; ezért is neveztetének ők magok tudóknak. Irtóztató hit tartá őket kötvé, mert megesküvének „a' szent fémnek tartását segíteni 's eltitkol-

ni feleségek 's gyermekeik, atyjaik 's anyjaik, leány és férfi testvéreik, tűz és szél 's minden előtt, a' mi ég és föld közt van." A' császárt fejeknek esmerték, 's ugyan azért legnagyobb részént együtt tudóva is tevék Aachenben, koronázása alkalmával. A' felvételnék, a' szoros szabály szerént, csak veres, azaz, vestfalai földön lehetett történnie. A' szék ülései nyilvánosak és titkosak voltak; amazok nappal, szabad ég alatt, ezek éjjel, erdőben vagy földalatti rejtékhelyen tartatának. Különböztek mind a' kettőben az elítélendő tárgyak 's a' per folyamata. Ezek voltak azon vétkek, melyekről itélni a' titkos törvényszék júsának tartotta: eretnekség, varázslat, erőszakos fajtalanság, lopás, rablás és gyilkosság. A' vád szabad bíró által terjeszteték elő, a' ki minden további bizonyosság nélkül hite letételével állította, hogy az, kit ő vádol, a' vétket valóban elkövette. Erre a' vádolott háromszor idéztetett a' titkos törvényszék elejébe, a' kereset level vagy lakása ajtajára vagy máshova a' szomszédságban függesztetvén alattomban; a' vádoló nem tudaték ki. Ha a' vádolott a' harmadik idézésre meg nem jelent, a' törvényszék innepélyes ülésében, mely titkos száműzésnek neveztetett, még egyszer idézteték, 's ha ekkor is kimaradt, elkárhoztatták, azaz, altatatták a' szabad bírónak. A' legelső szabad bíró, ki ezután az elítéltetettel találkozék, felköté ezt egy fára, de nem akasztó fára, annak jeléül, hogy azt szabad bíró cselekvé. Ha védelmezé magát az elítéltetett, jusok volt a' szabad bírónak őt agyon szurni. Ilyenkor késeket tevék a' test mellé, szinte azt jelenteni, hogy ez nem gyilkosság volt, hanem szabad bíró által végre hajtott büntetés. — Hány istentelen igazsági gyilkosság követhetett el ekképen bosszu-, haszonkeresés- vagy gonoszságból, könnyű elgondolni. A' szabad bíró, ki valamely elítéltetettnek jelt ada, hogy magát mentse meg, szinte halállal büntetett. Azonban milyen könnyen megtörténhetett az is, hogy némely félénk ember ilyen forma jeladás által honjából elűzetett, holott be sem volt vádolva! — Legnagyobb igazsággal mondhatni tehát ezen titkos törvényszékeket az igazságszolgáltatás legocsmányabb szörnyetegének, mely valaha pallérozott népeknél előfordult. Mert mit gondolhatni irtózatóbbat, mint olyan bírakat, a' kik ítéléteik okait soha fel nem fedezik, hatalmok gyakorlásáról számot adni soha nem akarnak, 's kik a' nélkül, hogy a' vádolottat kihallgatnák, ítéléteiket gyilkos módon hajtják végre. Azt állítják, hogy Olaszországban is voltak ilyen társaságok. (Stolberg „Reisen nach Italien“, III. 443 l.) Wigand Pál e' munkájában: „Das Fengericht Westfalens“ (Hannau 1825) új világosságot vetett ezen tárgyra. Zs. G.

FENE. Valamely tagnak vagy testrésznek, mely a' műszerzettel (*organismus*) még függésben van, gyuladás által okozott elhalása fenének mondatik. A' fenétől megtámadt rész folyó és merő anyagai ugy elváltakoztak, hogy a' további életre alkalmatlanok. A' gyult rész, minekelőtte fenébe áltmenne, a' gyuladás legkínosabb, felmagasztalt jeleit mutatja. A' fájdalom majd kiállhatatlan, égető, mintha a' részt tüzes vassal sütnék. Ha okos segítség nem járul ellene, a' romlás elkezdődik, a' fájdalom mintegy elvágatik vagy legalább igen megtompul, a' tag színe kékül, feketül; nem ritkán hólyagok támadnak rajta léggel vagy bűdös evvel teltek, hozzá járul rohasztó láz vagy rohasztó idegláz. Az ilyen fene melegnek nevezetik és ez nem rotá még el a' rész egész életét. De a' hideg fene azt egészen elhalatja. Ennél a' fájdalom, az égetés, a' melegség egészen megszűnik, a' rész elszárad, mumiává lesz, vagy rothad, feketedik, porhanyósodik; belőle lég fejjik ki, a' bőrt felemelő, vagy bűdös rothadt nedv foly ki belőle. A' fenének végső okát, mely az életerőnek elenyésésében áll, nehéz megvilágosítani. Hogy az állati életre az idegek munkálkodása, tehát az idegek egészséges élete szükséges, tudott dolog; hogy a' fenénél az idegeknek először is el kell halni, könnyen megfogható; hogy a' mértéken felülható inger — a' mi a'

nagy gyuladásnál megvan — az ideg halálát okozhatja, gondolható: de hogy van az, hogy az ideg halála p. o. a' gyuladás okozta gutaütésnél, 's a' reá ömlött geny vagy savó által, nem okoz mindég fenét? Különös erői változás szükséges erre, mellynek megfejtését jobb időkre hagyjuk. Azonban a' fenének közel okait megemlítem. Ezek közé tartozik a' nagy gyuladás, kivált ha sokidegü részen van, ha az ideg- 's vérrendszer hatalmát a' gyult részre némelly okok gátolják, p. o. kötés, nyomás, becsipődés; — a' rész műszerességet elrontó okok, p. o. törődés, lövés, zuzás, megegetés; — az életerőt megemésztő okok, p. o. méreg, fagyás, ragadvány. Rossz indulatu lázoknál, millyen a' sorvláz, rothadó láz, idegláz, maga a' fekvés fenébe áltmenendő gyuladást okoz. Romlott légü kórházakban a' tiszta sebek is megfenésednek. A' leált, elgyengült öreg testben hamar othon a' fene, gyakran az ifjabb kor élnisietését büntető. Ezen öreg fene, sok izben minden gerjesztő ok nélkül, a' lábühvelyken kezdődik, melegen, fájva, dagadva; kiterjed a' felszárig 's halálba végződik. Noha a' fene a' legveszedelmesebb bajok közé tartozik, még sem halálos mindég; néha maga a' természet segít rajta, még gyakrabban a' mesterség amazzal kezet fogva. A' segitendő természet a' fene határain mérséklett fájdalom gyuladást, ebben jó genyedést teremt; a' geny a' fenés részt elválasztja, elemelinti 's elhullásra készti, minekutána tiszta fekély marad hátra, baj nélkül gyógyulandó. A' hol ez nem történik 's a' gyógyszereknek sincs kívánt sikerek, metsző eszközzel vétetik le a' testnek veszedelmet okozó része.

—j—a.

FÉNÉLON (François de Salignac de la Motte), a' legtiszteleteseb francia praelatusok egyike, ki romlott udvarnál mint 'erény példánya élt. Régi, statushivatalokban és egyházi méltóságokban diszlett nemzetségből Fénélon várbán Perigerodban 1652 szül. Szelid character, nagy elevenséggel párosulva, már korán megkülönbözteték. Nagybátyja, marquis Fénélon, Cahorban szemei előtt nevelteté. Az ifju felette sebesen haladt, 's már 15 esztendőjében részletlen javalattal predikált. Nagybátyja, attól tartván, hogy a' sok dioséret és hizelgés elrontja a' jó szívet, reábirá öccsét, hogy képzését csendes magányban folytassa. Alttadá tehát abbé Fronçonnak, St. Suplice superiorának Parisban. 24 évében lépett F. a' papi rendbe, 's három év mulva reábízta a' parisi érsek, Harlay, a' cath. egyházhoz áltment Protestansokra felvigyázást. E' körben olly sikerrel munkálkodott, hogy a' király fejévé nevezte egy missiónak, melly a' Hugentókat ment téríteni a' saintongei partokra. 1618 prior lett Carenacban. Nem sokára ezután irá első munkáját „A' leányok neveléséről,“ 's az alapítá meg hirét. 1689 reábízta XIV. Lajos unokájának, a' burgundi, anjoui és berryi herczegeknek, nevelését. F. sikeresen képezé a' burgundi herczeg szellemét, ki Franciaország jövőndő királyául vala szánva, de a' kora halál szétdulá a' szép reményeket. 1695 cambrayi püspöknek neveztetett ki F. Egy theologiai vita (I. QUIETISMUS), mellyet Bossuet-el, hajdani tanítójával, vitt, azzal végződék, hogy XII. Incze F. tanitmányait elkörhözattá, 's a' király őt egyházi megyéjébe számüzte. Ezen időbe esik (1694—97) 1825 esmeretessé lett levele XIV. Lajoshoz („Lettre de Fénélon à Louis XIV. avec facsimile,“ Paris 1825), mellyben az elámitott királynak nyiltan kimondja az igazat. Ezolta megyéjében mint tisztetes érsek 's keresztény philosphus élt. Halálát melygyuladás okozta 1715. Philosophiai, theologiai és szép literaturai mivek hálhatatlanná tették nevét. A' legjobb ó 's új irások által táplált 's élenk, kedves és ragyogó phantasia által lelkesített szellemet lelünk benne. Stylusa folyó, kellemes, tiszta 's harmoniás. Legfőbb mive „Les aventures de Télémaque,“ mellyben mint princz nevelője fejedelmi nevelés példányát akará adni. Mondják, hogy komornokja titkon vevé el 's így adatott sajtó alá. Ezen könyv kijöttével megszűnt Lajos kegye F. iránt. Mert a' király kormányára irt satyrát látott ezen historiai románban 's eltiltá

elvégeztetését a' már elkezdett nyomtatásnak. Két év mulva a' szerző halála után teljesen kiadták a' Telemachot F. örökösei 2 kötetben. Azolta számtalan új kiadásokban 's fordításokban kijött; magyarul Haller és Zoltán adták ki; amazé jobb. Emléke, Dávid által készített szobra, Jan. 7. 1826 állíttatott fel Cambrayban. Eletírását eredeti kéziratok szerint Bausset adta ki, 's Champollion-Figeac nyomatlan leveleit bocsátotta közre. Az „*Oeuvres choisies de Fénelon*“ a' Laharpe által reá készített elogiummal 's biogr. liter. jegyzékkel Willemeintől, 1825 jelentek meg Parisb. 6. köt.

FÉNKŐ. Sok finom szemű kőfaj alkalmas a' kések és más metsző eszközök fenésére, de különösen egy schistus (réteny) faj, melynek szálkás törése, félkemény állománya, zöldes vagy sárgás szürke színe 's egy kevéssé átlátszó széle van. Európában 's nálunk is van ez, de különösen becsek a' keletiek. Nagysága idoma és finomsága a' fenedő eszközök szerént különbözik. —j—a.

FENRAJZ, arcrajz, az építésművészetben valamely épület külső oldalának vagy façadéjának geometriai 's kisebb mérték szerént feltett rajza. Hogy a' perspectivi rajztól megkülönböztessék, orthographiai-nak is nevezetik, mivel illy rajzba az épület és minden részének magasságait és szélességeit pontosan fel kell jegyezni, hogy a' műveseknek sinórmértékül szolgálhasson.

FÉNYBOGÁR. Nálunk csak egy bogárfaj van, a' jánosbogár, mely éjjel villós fényt széleszt magától; különben pedig nyolcz olyan faj iratott le. A' jánosbogár, ha teljesen kinötte magát, $\frac{3}{4}$ ujnyi hoszu; felül setétharna, alól sárgás fejr. Ha az állat nyugszik, kised fekete feje a' melykas alá el van rejtve. Végtagjai hajszáldomuaok 's tizenegyűiek. A' him olly kevéssé hasonlít a' nőhöz, hogy egy fajhoz sem számlálná valaki 's csak a' nőszésen kapás esmerteté őket ugyan azon fajnak. A' him ritkán látható, a' nő gyakran 's leginkább az árnyas, nedves, füvel gazdag helyeken. A' szép kékes fény hasa utolsó három gyűrűjéből jó, két zacskóból, mely a' gyűrűk alatt létez valamely sárgás állománnyal telve. Azt is erősítik, hogy fényekkel melegség is fejlődik ki, 's ha a' melegméro ezen fénylő részre tétetik, 6—8. F. fokkal emelkedik. (A' kéz nem érzi a' meleget.) Ezen zacskók viz alá tétetvén 48-óráig folyvást fénylenek. Csak a' nőszés idején bírnak fénylő tulajdonnal; mely halálokkal is megszűnik. — Déli Amerikában nevezetes az *Elater noctilucus*, olly erősen fénylő, hogy lámpa gyanánt használtatik a' Karaiboktól. Ennek fénye is a' melyvért alatt levő tészta nemű anyagból jó. Még nevezetesebb a' surinami lámpahordó (*Fulgosa laternaria*), melynek homlokán egy szarunemű hólyag van, a' setétben nagy fényt vető. Hires még a': *Scolopendra electrica*, mely nedves földben lakik, de gyakran a' virágokra is felmász 's talán ő okozza azon kéklő fényt, melyet némely virágoknál a' setétben észre vehetni. —j—a.

FENYITÉK, disciplina. Ezen latán szó disciplina jelenti 1) a' nevelésnek egy részét, mely törvény elleni hajlandóság és vágyakvezérlésében és korlátozásában áll, hol a' kinszerítés főszerepet játszik, 2) A' fenyítéket magát, p. o. katonai fenyíték. Positiv vallásokban a' disciplina ellenébe van téve a' doctrinának, azaz, a' hittanításnak 's az egyházi fenyítéket foglalja magában. (Vö. EGYHÁZI FENYITÉK.)

FENYITÉKHÁZAK. Már maga a' név mutatja ezen intézetek tulajdonképi rendeltetését, mely abból áll, hogy nevelő házak legyenek az emberi nemzet vétkes, de még neminemű javulásra alkalmas tagjai számára; a' vétkeseknek nem csak büntettetniek, hanem javíttatniok is kell benek. Mennyire éretik vagy érthetik el ezen cél a' mai fenyitékházakban, kitétszik a' következőkből. Nem árt, ha ezen intézetek keletkezésének rövid története előzi meg azon észrevételeket. — Azon időben, midőn a' tisztább philosophia az embereket emberiebbekké tevő 's az emberi életét becsülni tanítá, megszűntek nem csak valódi vétkeket, hanem dur-

vább tévedéseket is halállal büntetni, 's intézeteket állítottak fel, melyekben a' vétkeseknek lakolniuk kelle vétkükért a' nélkül, hogy a' társaság egészen megfosztatott volna tőlök, sőt inkább az volt a' cél, hogy majd abba javulva térjenek vissza. A' Romaiaknál a' polgárosztályokbeli státusvétkesek büntetése száműzés volt, 's bányász munka a' jobbágyoké 's rabszolgáké, kik terhes vétket követtek el. Későbbi időkben a' tengeri hadat tartó országokban gályához bilincseltek a' vétkesek, a' mi a' maltai vitéz rendnél, míg gályáji voltak, mind végig szokásban volt; de máshol már régolta nem történik. A' vétkesek más tartományokban még ma is nyilvános munkákra fordíttatnak; mint a' status szolgáji. Némelly országban szokás a' vétkeseket messze fekvő tartományok miveletlen vidékeire vinni; így Anglia Botanybaiba, Oroszország pedig Sibiériába küldi vétkeseit. Az első fenyitékház felállíttatásának ideje nincs tudva. Buryban, a' suffolki megyében Angliában 1589 már volt fenyiték- és munkaház, melynek elrendeltetéséről Eden Mortan „Az angliai dolgozó osztályok történeté”-ben említést tesz. A' kézmívi és kereskedési szorgalmu Német-Alföldiek, mint sok egyébben, abban is példaul szolgáltak a' Németeknek, miként kelljen még a' rossz és megromlott emberek erejét 's ügyességét is hasznos célra fordítani. Midőn az ilyen forma emberek egyenesen e' végre állított intézetekben további gonoszítottak megóvatnak, az egyszersmind a' cél, hogy foglalatossá tétessenek 's így hasznosakká tétessenek. Amsterdamban e' végre 1595 állíttatott fel egy fenyitékház férjfiak számára, 's 1596 egy másik feslett életű asszonyszemélyek számára. Nem sokkal azután majdnem minden németalföldi városban találtatott illy intézet. Németországban szinte a' 17 században keletkeztek ezen intézetek. A' munkásság által virágzásra emelkedett szabad birodalmi városok, melyekbe a' rendes politia elébb vitetett be, mint a' fejedelmi statusokba, elsőek voltak e' részben. A' hamburgi tanács elhatározá 1609 fenyiték- és munkaházat szerkeztetni, „hogy a' szegények eltartassanak, a' koldusok eltöröltessenek 's mindenféle gazságnak eleje vétessék.” Bremában 1617 volt fenyitékház. E' példákat több birodalmi városok követék. Szintezt cselekvék utóbb a' fejedelmi statusok uralkodóji is. Így állíttatott fel Halleban a' fenyitékház 1708, így Waldheimban Saxonában 1716 az országrendek ajánlására egy fenyiték- és szegényház. A' 18 század közepe felé Németországban már több volt 50 fenyiték- és munkaháznál. Kisebb városok egybe kapcsolódtak illyen intézetek közös felállítása végett, vagy pedig külföldi fenyitékházakba adák vétkeseiket, bizonyos évpénz fizetése mellett. Ezen nyilvános intézetek, első kezdetekben igen szűk korlátok közé voltak szoríttatva. De midőn a' kínzás Németországban lassanként eltöröltetett, 's a' különben szokásban volt száműzés helyett a' fenyitékházi büntetés gyakrabban rendeltetett, ekkor már szükségesnek találták több tartományokban az illyenemű fenállott intézeteket kiterjeszteni, 's új fenyiték- és munkaházakat felállítani. Korunk szelidebb törvényei 's a' halálos ítéletek ritkább végrehajtása által megtöltettek ugyan fenyitékházaink minden nemű vétkesekkel; de ki akarná ezért ama' szigorubb törvényeket, ama' gyakoribb halálos büntetéseket visszahajtani! Hogy a' legkeményebb büntetések sem rettentik el a' gonosztévót, régen bebizonyította a' tapasztalás. Vannak példák, hogy épen akkor, midőn a' tolvaj felakasztott, magán a' vesztő helyen történtek lopások. A' fenyitékházak szerfeletti népsége lassankénti csekélyítésének első 's legsikeresebb eszköze az volna, ha az ifjuság jobb neveltetése által a' vétkeseknek eleje vétetnék, — hanem ennek további fejtegetése nem tartozik ide. Szintilly fontos tárgy az, hogy a' fenyitékházak, eredeti rendeltetések szerént, ne csak büntető, hanem egyszersmind valódi javító intézetek is legyenek, 's e' részben igazi elszántság még eddig sehol sem mutattatott. Már sokszor tétetett ez a' — gyakor tapasztaláson alapult — észrevétel, hogy a' fenyitékházak, ha nem rontanak, bizonyosan keves morális javulást eszközöl-

nek. Maga az ilyen házak szerkezete okozza ezt. A' még nem egészen megromlott, talán csupán könnyelmű vétkes a' legnagyobb gonosztévővel záratik össze; az ifju vétkes az öregebb- 's tapasztaltabbtól oktatatik, 's így szabadon bocsáttatásakor kétszerte ártalmasabb leszen a' statusnak. Ritkán találni valamely híres gonosztévőt, a' ki előbb, talán több ízben is, fenyitékházi büntetést nem szenvedett volna. A' szokásba jött egyházi gyakorlások 's a' fenyitékházi predikátorok legbuzgóbb törekedései csak ritkán eszközölhetnek egyik vagy másik vétkesnél javulást. Az ilyen intézetekben az erkölcstelenségnek 's azon következeseknek, mellyek a' vétkesek kiszabadulásakor tünnek elő, kikerülésére csak egyetlen egy eszköz van, az t. i. hogy az ilyen intézetek két osztályra, javító és tulajdonképi fenyíték vagy óvó házra osztassanak. Saxoniában Zwickauban a' vétkesek két osztályra, terhesebbekre és gyengébbekre vannak osztva. A' Lichtenburgban 1811 felállított büntető intézetben is szintilly rendelés tétetett. A' szász országlás még annak szükségét is megemerte, hogy a' betegek és árva, kik hajdan a' vétkesekkel egy helyen tartattak, elválasszassanak, 's minden osztály tulajdon intézetbe tétessék által. — A' tömlöczök 's fenyitékházak czélirányosabb elrendeléséről irt minden könyvek közt kétségkívül főhelyet érdemel HOWARD (l. e.) John nemeslelkű britus gyakran megjelent munkája. H. is a' fenyítendők osztályokra választását sürgeti vétkeik és hibáik minősége szerint, továbbá különböztetést a' velek való bánásban, p. o. a' tartás, a' reájok mért munka 's a' nekik engedett nagyobb vagy kisebb szabadság tekintetében. H. földije, Macfarlan, 's ennek német kiadója Garve (J. Macfarlans „*Untersuchungen über die Armuth*“ etc. angolból hozzátételekkel Garvetól, Leipzig 1785) szintezt állítják legbiztosabb eszköznek a' fenyitékházak szerkezetének megjavítására. Lehet nygvan ez ellen azt a' kifogást tenni, hogy az ilyen jól vélt javalatok nem mindennütt eszközölhetők. E' részben igen sok függ az igazgató vagy előlülő characterétől 's magaviseletétől, 's vannak példák, hogy ilyen intézetek, mellyek ügyes eszes felvigyázó alatt virágoztak, a' következett 's kevesebb alkalmas felvigyázó alatt egészen elhanyatlottak. Mit lehessen 's kelljen a' vallási tanítónak a' foglyok erkölcsi javítására tenni, megmutatá Wagniz ezen munkájában: „*Ueber die moralische Verbesserung der Zuchthausgefangenen*“ (Halle 1787). L. Wagniz: „*Nachrichten und Bemerkungen über die merkwürdigsten Zuchthäuser in Deutschland*“ (2. r. Leipzig, 1791); Wächter: „*Ueber Zuchthäuser und Zuchthausstrafen*“ (Stuttgart, 1786); Knötzscher: „*Von Verbannung der Missethäter zur Bergarbeit*“ (Leipzig 1795), és Gruner: „*Versuch über die rechte und zweckmässige Einrichtung der öffentlichen Sicherheitsinstitute, deren Mängel und Verbesserung*“ (Majn melleki Frankfurt, 1801) (Vö. FOCHÁZIK.) Zs. G.

FENYITÉKMALOM, tipró malom (*stepping-mill* angolul, francziául *moulin à marches*, vagy *moulin de discipline*), egy Angliában feltaláltatott új büntető eszköz, melly Angliában 's az egyesült statusokban használtatott sikerrel legelsőben. Ez a' malom egy vagy több henger forma 's mintegy 5 lábnyi átmérőjű kerekből áll, fa lépcsőkkel, mellyek olly szélesek, mint maga a' kerek, azaz, 20—25 lábnyiak. A' rabok egymás mellett rendbe állítatnak 's lassanként mennek a' lépcsőkön felfelé; sulyok mozgatja a' kereket, melly azután fogainál 's a' korongnál fogva az egész erőmivet mozgásban tartja. A' rabok egy támaszhoz kapaszkodnak erősen, 's így maradnak mindég függőleges állásban. Angliában a' tipró malmot gabonaörlésre, vízhozásra használják. A' new-yorki büntető házban olly szélesek a' kerek, hogy 16 személy egyszerre tiporhat rajtok. Mivel ezen munka igen eröltető és fárasztó, azért minden 8 peroz alatt más 16 váltja fel a' munkásokat. Ezen munka nyeresége 20 procenttel mul felül minden egyéb munkát, melly eddig rabok által tétetett. Valljon ártalmas vagy ártatlan legyen

e ez a munka a dolgozókra nézve, e részben különböző az orvosok véleménye. — Ugy mondják, Coulomb egy francia mathematicus találta fel a tipró malmot, annyi bizonyos, hogy Hase Vilhelm Angliában javításokat tett rajta egészségi tekintetben.

Zs. G.

FEODOR IWANOWITS, a badeni nagyherczeg udvari képirója, szül. 1765 a Kalmukok közt az orosz chinai határokon. 1770 elfogták az Oroszok által, Pétervárra vitették, hol Katalin császárné partfogásába vevé, megkeresztelteté s a badeni markgrófnénak ajándékozta. Karlsruhe- és Marschlinsban neveltetik, a képirást választá s előkészülvén művészetében, Romába ment, hol 7 évig mulata. Azután lord Elgint elébb Görögországba, később Londonba követte. 3 év mulva visszatért Karlsruhába s udvari képiró lett. Az antik és a régibb florencai művészek szorgalmas tanulása által a sanyaru nagynemű stylust sajátjává tette; a fejekben legjelesebb.

I.

FEODOSIA, I. KAFFA.

FERDINAND I., V. Károly császárnak testvére, 1558 olta romáinemet császár s 1526-tól fogva magyar és cseh király. A szerencsétlen mohácsi ütközetben II. Lajos elesvén, Ferdinand felesége Anna után, kivel ugy lépett házassági életre, hogy ha Lajos maradék nélkül hal meg, ő reá szálljon a magyar korona, just formált a királyi méltósághoz. Ugyanazt tette Verböczi István segítségével, a II. Ulászló alatt kiűtött paraszttámadás elnyomásával elkevelyedett ZÁPOLYA János (i.e.) erdélyi vajda is, ki Nov. 1 napján 1526 Székes-Fejerváron megkoronáztatta magát. Azonban az özvegy királyné, Maria, a partján lévő Bátori István nádorispánnyal, Posonyba országgyűlést hirdetett, mellyben a rendek I. Ferdinándot kiáltották ki királynak s Ferdinand Nov. 5. 1527 hasonlóul Székes-Fejerváron megkoronáztatta magát, és vezéreit János király után küldötte, kinek seregét azok Tokajnál utól érven, szélelverték. Bodó Ferencz alatt lévő hadi ereje hasonló sorsra jutván, Lengyelországba szaladt Zápolya, azon reménységgel, hogy annak királyától, Sigmondtól, mint sógorától, segítséget fog kapni. De Sigmondtól, a ki nem akart a hatalmas austriai házzal, nevezetesen a hadakozó V. Károllyal, Ferdinand bátyjával, ellenségeskedni, egyebet közbenjárson kívül nem nyert. Ezen szorultságában Jánoson Lasky Hieronymus, egy tanult és eleven lengyel főember, s Martinusius György, a cestakovi vagy ezenstochau monostor superiora (kivel János azon alkalommal esmerkedett meg, midőn Lengyelországban Tarnovi János, krakói palatinus és lengyel fővezér, tarnovi várban tartózkodott) segítettek. Amaz azt javallotta, hogy Soliman török császárhoz folyamodjék segítségért. János a tanácsot elfogadá s magát Lasky küldé a portához követségbe: Martinusiusra pedig azt bizta, hogy Magyarországon keressen pártosokat. Mind a két követ szerencsés volt; mert Laskynak Soliman megígérte a kért segítséget s Martinusius Zápolya titkos pártosaiba, a többek közt Bátori Istvánba s Homonnai Ferenczbe uj lelket és bátorságot öntvén, ezek sereget gyűjtöttek Magyarországnak, mellyel Ferdinand katonáin győzedelmeskedtek. A győzelem hírére János elbucszott Tarnovi Jánostól s Magyarországnak jött 1529 és a mohácsi mezőn tiszteletére ment Solimannak, ki innen Buda alá jött, megvette a várat s Jánosnak adta által, 3000 Törököt hagyván a várban őrseregül Gritti Lajos alatt. Megerősítettvén János Solimantól a magyar királyságban, iszonyu zűrzavar ütött ki Magyarországnak, mellynek alkalmával a két u. m. a német és török párt (mint csufolta egyik a másikat) egymást olly gyűlöléssel üldözte, hogy az otthon létel sem volt bátorságos és egyik a másiknak birtokait s falujit kirabolta és hamvá tette. Azonban Ferdinand szép számú sereget gyűjtvén s V. Károlytól is segítettvén, Rogendorf vezérért Buda alá küldte, hogy ezt Jánostól elvettesse; de mig Rogendorf Esztergam, Visegrád és Vác elfoglalásával bajoskodott, Gritti elég időt nyert arra, hogy 8000 em-

bert szállíttasson a várba. sőt a' belgradi basát, Mehemet Jahioglest is segítségre hitta, ki Budát az ostrom alól felszabadította. Rogendorf nagy sietséggel eltakarodván Buda alól, a' Törökök Ferdinandnak a' Vág, Nyitra és Garan mellékein lévő birtokaira ütöttek, mellyet kegyetlenül feldúltak 's 10,000 fogollyal tértek vissza Pestre. Hasonló sors fenyegette a' Törökök részéről Austriát is; mert 15,000 lovast küldött ennek pusztítására, de V. Károly seregével öszvetalálkozván, mind egyig levágtattak ettől a' Törökök. Ezen a' veszteségen 's Károly hadi népének közelgetésén Soliman ugy megrémült, hogy nem merete Károlyt megvárni, hanem nagy sietséggel tért vissza Konstantinápolyba. Solimannak eltávozása után ugy látszott, hogy Buda alá fogja Ferdinand küldeni seregét; hanem János király kérésére esztendei fegyvernyugvást kötvén, mint békeség szerető fejedelem a' csendesség helyreállításán igyekezett. A' fegyvernyugvást 1538 békeség követte, mellye ez addott alkalmasságot: Lindvai Bánfi János nádorispány meghalván, Gritti Lajos, Soliman kedveltje, ország kormányozójává kívánt kineveztetni. János, bár sok nagyok ellenzették, hogy ezen fényes hivatalt idegen viselje, részént neki tett fontos szolgálatjairért, részént Solimantól félvén, megadta neki a' kívánt hivatalt. Gritti új hivatalának elején mindjárt üldözni kezdette azokat, kik kívánságának teljesítésében ellenkeztek, a' többek közt Czibak Imrét, Erdélynek igazgatóját, alattomban megölette. Czibak atyafijai ezen megbosszankodván, 40,000 főből álló sereget gyűjtöttek 's Grittit, a' medgyesi várat megvévén, elfogták 's kegyetlen halállal végezték ki. Ezen Soliman megbosszankodott 's Jánostól elégtételt kívánt; a' mit János, hogy a' Czibak familia hatalmas pártját magára ne haragítsa, nem teljesített 's egyszersmind, hogy Soliman bosszuállása ellen magát bátorságba helyezze, arról kezdett gondolkozni, hogy Ferdinanddal megbékéljen. Ez meg is történt ezen feltételek alatt: a) Zápolya Magyarországnak felét királyi névvel igazgassa; b) ha gyermeke lesz, ennek a' koronához semmi jusa se legyen, hanem familiai örökségén kívül hercegi névvel Szepes vármegyét bírja, 's Erdély és Magyarország Ferdinandé és maradékaié legyen. Ezen békekötés után János Verbőczy István tanácsára házasságról kezdett gondolkozni és Sigmond lengyel királynak második feleségétől Bona Sforziától való leányát, Isabellát, feleségül vette 1539, mivel 1540 János Sigmond nevű fiját nemzette; hanem az atyai örömmel nem élhetett sokáig, mivel fija születése után 40 nappal meghalt Szászsebesen.

Az említett béke csikkelyei szerint Magyarországnak 's Erdélynek Ferdinandra kellett volna szálani; de a' gyámatyják, Martinusius György és Petrovics Péter, 's több főemberek semmit sem akartak arról tudni 's mind a' két országot a' kisdéd János Sigmond számára szándékoztak megtartani, és pedig, ha másként nem lehetne, Soliman segítségével. Ferdinand vérontás nélkül akarván a' dolgot elintézni, mind Isabellához, mind Solimanhoz követeket küldött, mind a' kettőt a' béke pontjaira emlékeztetvén 's az országnak áltengedtetését kívánván. Isabella gondolkodásra való időt kívánt; Soliman pedig azt felelte, hogy Ferdinand Magyarországhoz számot soha sem tarthat, mert ez övé lévén, Jánosnak nem volt jusa azt valakinek engedni. Soliman válasza hadat huzott maga után, mellybea Ferdinand fővezére, Rogendorf, Mehemet Jahiogles belgradi basától megveretett 's megsebesítettvén, Komáromban megholt. A' győzedelem után maga Soliman is megérkezett Buda alá, mellyet nem akarván, bár vágyott is bírására, erőszakosan elfoglalni, fortélyal élt. Azt kívánta t. i. Isabellától, hogy a' kisdéd Jánost, a' kiért olly hosszú utat tett, a' várat Rogendorf ellen vitézül oltalmazó főemberekkel együtt küldje ki hozzá a' táborba. Isabella teljesítette nagy sirással Soliman kívánságát. Soliman mind a' gyermeket, mind a' főembereket nyájasan fogadta 's gazdagon megvendégelte. Azonban vendégség közben, melly késő estéig tartott, a' Törökök apró csoportokban, mintha csak látni

akárnák a vár belsejét, az akkor szombati kapunak neveztetett bécsi-kapun a várba besétálgattak 's a visszamenők helyett mindég többen to-lakáltak be. Így nagy számmal lévén már a várban, a kapukat el-foglalták 's azt hirdették ki, hogy a kinek élete kedves, tegye le a fegyvert, mivel a vár a Solimané. Illy álnoksággal kerítette kezére So-liman Buda várát 1541, melly középpontja Magyarországnak 145 eszten-deig maradván török felsőség alatt, tetszések szerént prédálták innen ha-zánk körülte fekvő részeit a Törökök. Urává lévén Soliman a várnak, visszaküldötte a kis Jánost Isabellának, de azon kellemetlen izenettel, hogy mivel Isabella nem tarthatja meg a várat Ferdinand ellen, ő maga veszi azt birtokába az egész országgal együtt, mig János fel nő; Isabellá-nak pedig azok helyett Erdélyt engedi Magyarországnak a Tiszán tul eső részével, Lippa 's Temesvár vidékeivel. Engedelmeskedett a meg-csalatkozott királyné Soliman parancsolatjának 's Budáról, mellyet többé soha sem látott, Erdélybe költözött. Ferdinand látván, hogy Soliman-nal nem mérkezhetik meg, 1545 öt esztendei fegyvernyugvást kötött vele; de már 1549 felbomlott az, mivel Martinusius Erdélyt alattomban Ferdinand kezére játszván, 's Isabella e miatt Lengyelországba anyjá-hoz kénytelenítettvén költözni, ismét fegyvert fogtak egymás ellen Ferdi-nand és Soliman. Az 1562-ig változó szerencsével folyt hadat 3 eszten-dei fegyvernyugvás követte, a többek közt azon feltétel alatt, hogy Ferdinand Solimannak esztendőnként 30 ezer aranyat fizessen. Hanem Ferdinand a békeséggel nem élhetett sokáig, mivel Jul. 25. 1564 megholt. Mint német császár uralkodását két dolog teszi nevezetessé, u. m. az 1559 Augsburgban tartatott birodalomgyűlés, mellyen Németország új pénzrendet kapott 's a Protestansok több vallásbeli panaszaitat terjesz-tették elő, és az, hogy az 1562 kezdődött trienti egyházi zsinatban alatt-válojinak több vallásbeli szabadságot eszközölt ki. Általában jeles és türedelmes fejedelem volt, 's a protestans vallás az ő uralkodása alatt terjedt el Magyarországnak és Erdélyben.

L—ú.

FERDINAND II., a ki gyermektelen nagy bátyját, Mátyást, a német császárságban 1617, a magyar királyságban 1619 követte, olly időben űlt a császári székbe, midőn a HARMINCZESZTEND. HÁBORU (I. e.) ki akart űtni 's az austriai ház nagy veszedelemben volt. Komor 's magába zárt ember lévén, 's Ingolstadtban a Jesuitáktól neveltetvén, igen türedelmetlen 's az előtte uralkodott I. Ferdinandtól, Maximilian-tól, sőt Rudolftól és Mátyástól is egészen különböző fejedelem volt. Mindeneket, kik a trienti vallástudomány cikkelyeivel ellenkezőül vélt-ke-dtek, kegyetlenül üldözött, a mivel és a protestantismusnak minden le-hető módokon leendő kiirtására célzó feltételével minden alatta lévő statusokban elszórta a békételenség magvait annyira, hogy császárrá lé-tét is igen megnehéztette az által. A Cseheknek, kik Thurn vezérleése alatt már Bécs alatt állottak, visszavonulása mindazáltal időt adott ne-ki arra, hogy császárrá választatását, bár a protestansok egyesülete (unio) és a Csehek hevesen ellenmondottak is, kirigye 1619. A Catho-licusok szövetségének (ligának) és I. János György szász választónak segítségével megerősítvén magát a cseh királyi székben, keményen 's önkényesen bánt az itt lévő Protestansokkal, kiknek tanítóit kikergette, a honnan sok ezer munkás és szorgalmatos Csehek vándoroltak külföld-re; ellenben visszahitta a Jesuitákat 's tulajdon kezeivel szakasztotta szét II. Rudolfnak felséglevelét. (L. CALIXTINUSOK.) Ellenségeit, a töb-bek közt V. Fridriket, kit a Csehek ő helyette királyoknak választot-tak, számkivetette és a pfalzi választói méltóságot 1622, bár a szász választó ellenmondott, a bajor herczegnek ajándékozta, a ki őt se-gítette. Tilly és Wallenstein által meggyőzötte IV. Christian dán ki-rályt, braunschweigi Christiant és gróf Mansfeldet; a két mecklenburgi herczeget, kik a dánországi hadban részt vettek, számkivetette 's Me-cklenburgot Wallensteinnek adta; a keleti tengeren lévő kereskedést is

kezére akarta keríteni, de ezen feltétele füstbe ment Stralsund ostrománál, nyomosan segítvén ezen erősséget a' Hansa városok. 1629 költ visszaállító parancsolatja (*edictum restitutionale*) szerint minden az egyházi fentartás (I. VALLÁSBÉKE) ellenére a' Protestansoktól eltöröltetett, közvetlenül püspökségekbe 'sat. ismét catholicus püspökök és főpapok tetettek, a' Reformatusok a' vallásbékéből kizárattak és a' catholicus fejedelmek protestans alattvalóinak ismét vissza kellett volna térítettnek a' catholica vallásra; melly edictum Augsburban, Ulmban, Kaufbeurenben és Regensburban fegyveres erővel hajtott végre. Hanem Wallenstein elbocsáttatása, mellyet a' birodalom rendjei köz akarattal kívántak, és Richelieuének, a' ki minden political rugó erőt mozgásba tett hogy Franciaországnak Europa dolgaiba hatalmas befolyást szerezhesen és az austriai ház Európát elnyomással fenyegető nagy hatalmát megtörje, ellenedolgozása, továbbá a' Franciaországtól segített Gusztaf Adolfnak vitéz serege, mellyel a' Protestansok is, látván Magdeburgnak a' vallásbeli parancsolat végrehajtása végett való ostromoltatásából, hogy az egyesülés reménységében megcsalatoztak, egyesültek, végre BETHLEN Gábornak (I. e.) Ferdinand ellen való felkelése, meggátolták Ferdinandot feltételeiben. Mindazáltal Gusztaf Adolf halála után fija Ferdinand főherczeg által Weimari Bernhardon Nördlingennél nyert győzedelme 's a' száz választóval Pragában 1635 kötött béke, azon reménnyel kezdték Ferdinandot kecségtetni, hogy a' Protestansokat végképen megalázza. Azonban a' trieri választóval való bánása, a' ki Franciaországnál keresett oltalmat 's erősségeibe francia seregeket vett be 's ekkor Ferdinand és IV. Filip parancsolatjokra a' luxenburgi spanyol seregtől, a' francia őrkatonáknak levágtatása után, elfogatván, elhurczoltatott, Franciaországnak igazságos okot adott arra, hogy Auriát és Spanyolországot támadja meg. Svédország most nyomosabban dolgozhatott; Banner megverte a' császári-szász sereget Wittstocknál 1636, kinyomta Hessenből, 's Ferdinand megholt Febr. 15 1637 a' nélkül hogy céljait, u. m. a' protestantismus megsemmisítését 's Németország political szabadságának elnyomását, elérte volna.

L—ú.

FERDINAND III., II. Ferdinand fija, a' nördlingeni győzedelmes, 1637 követte atyját a' német császárságban magyar 's cseh királyságokban. Hajlandóbb volt a' békére, mint atya. Banner és Bernhard weimari herczeg több ízben megverték a' császáriakat. Az 1640 Regensburban tartott birodalomgyűlés még sem tudta helyre állítani a' békeséget. Ambár Ferdinand nem engedte magát szolgálképen vezetni Spanyolország és a' Jesuiták kinézéseitől, 's a' birodalomgyűlésen bátran viselte magát, még is kevesebbet vihetett ki, mint kívánta, a' mire sokat tett az ugy nevezett Hippolytus a' Lapide-nek írása, mellynek célja a' rendeknek a' császár ellen való elkeserítése volt. Sokat tett erre a' brandenburgi nagyválasztónak első hatalmas befolyása is. Az alkudozások mindazáltal folytattattak, a' császár a' birodalom több rendjeinek megbocsátott, kik svéd párton voltak. Végre Hamburgban (1641) megállapított, hogy Münsterben és Osnabrückben közönséges béke-congressus tartassék. Mindazáltal sokáig tartott, míg ez a' congress elkezdődött; azonközben, mivel fegyvernyugvás köttetett, a' háború is folyt változó szerencsével. A' Svédek kívül új ellenség fenyegette Ferdinandot; mert I. Rákoczy György (I. e.), erdélyi fejedelem, 1644 Magyarországra beütvén, ennek felső részét Morvaig csaknem egészen elfoglalta 's már Torstenson svéd vezérrel akart kezét fogni. Hanem Felső-Auriának Linz nevű városában Dec. 16. 1645 kötött béke (*pacificatio lincensis*) elfojtotta a' had tüzét. Nevezetesebb cikkelyei annak ezek: Hogy minden rend, királyi és privilegiált város vallásával szabadon élhessen; a' szegény jobbágyok sem a' kamara, sem a' földes urak által vallások gyakorlásában meg ne háborittassanak 's más vallás szertartására ne kinszerítettessenek; az elvett templomok mind két részről vissza-

adassanak; a' vallásháborítók ellen II. Ulászló VI. decr. 8 czikk. ujtassék meg. Innen a' linzi béke, magyarországi a' Protestansok szabadsága egy talpkövének tartatik. 1648, midőn a' Svédok (kik Torstenson vitéz vezérek alatt elébb már Bécsset magát is fenyegették) Wrangel alatt Csehország fővárosát akarták elfoglalni, aláírta Ferdinand a' Németországon dühösködő kegyetlen harmincz esztendő s háborut elaltató békét is. (L. WESTFALENI BÉKE.) Bár legbuzgóbb kívánsága a' köz békeségnek 's egyetértésnek az egész birodalomban való helyre állítása volt, nemes czélját nem érthette el, II. Rákoczy György (I. e.) 's az ettől felingereltetett és Magyarországnak Lengyelországgal határos részeit kegyetlenül feldúló Lengyelek nyughatatlanságai, végre a' Törökök, kikkel ugyan nyilvános ellenkezése 's háboruja nem volt, erőszakos prédálásai miatt. Azonközben Ferdinand idősebb fiát IV. Ferdinand névvel romai királlyá nevezette ki 's 1647 magyar királynak koronáztatta; de az a' következő esztendőben megholt. Az 1653—54 tartott birodalom gyűlésen nevezetes változások tétettek a' törvényes alkotmányban. Halála előtt, mely 1654 történt, kevéssel még öszveszövetkezett Lengyelországgal Svédország ellen.

L—ú.

FERDINAND IV., I. FERDINAND III.

FERDINAND V., Magyarországnak ifjabb királya (megkoronáztott Sept. 28. 1830), az austriai birodalomnak, cseh, lombardi és velencei 'sat. királyságoknak örököse, April. 19. 1793 szül. Uralkodását igen szép és nemes tettel kezdé; mert azon 50,000 aranyat, mellyeket koronázási honorariumul kapott, részént a' viz által megkárosított magyarországi lakosoknak, részént a' magyar academiának ajándékozta. Melly fényes és boldog jövendőt nem lehet egy olly fejedelemtől várni, ki illy jeles tettel teszi királyi székbe ülését nevezetessé!!! Febr. 27. 1831 feleségül vette Maria Anna Carolinát, Victor Emanuel sardiniai király leányát.

L—ú.

FERDINAND (V.), Aragoniának királya, a' kinek, mivel a' Maurokat Spanyolországból kiűzte, a' pápa „Catholicus“ melléknevet adott, II. János királynak fija volt 's 1453-ban született. Isabellát, Castilia királynéját, vévén feleségül, ez által letette minden különvált spanyol királyságok egyesülésének talpkövét, melly 42 eszt. mulva történt meg. Ferdinand és Isabella, mint egy író megjegyzi, nem ugy éltek, mint házastársak, kiknek közös vagyonjok a' férjfi hatalma alatt áll, hanem mint két közös haszonra egymással szorosan öszveköttetett monarcha. Isabella Castilia igazgatásában nem engedett több részt venni férjének, mint azt, hogy a' rendelkezéseknek nevé aláírja 's czimerét az övével egyesítse. Mind a' ketten XIMENESSEL (I. e.) egyesülvén, olly hatalomra emelkedtek, a' millyennel annakelőtte Spanyolország soha sem birt. 10 esztendei véres hadakozás után hatalmuk a' hajták 1491 Granadát, a' Maurok még Spanyolországban lévő egyetlenegy tartományát. Legmagasabb fényre jutott pedig országlások Amerikának felfedeztetése által, mellyre Ferdinand adott hajókat 's melly őt egy új világnak fejedelmévé tette (I. COLOMBO). Ez az eszes fejedelem alkotta Spanyolországnak más europai fejedelmekét felülmuló nagy hatalmát is, mivel Cordovai Gonsalvo nevű vitéz vezére által 1515 a' nápolyi királyságot 's 1512 Navarrát elfoglalta. Álnok és önkényes politicája mindazáltal elhomályosítja nagy tulajdonságait, mellyek őt századjának legelső monarchájává tették volna. Hatalmának nagyítására 's megállapítására való törekedése 's vallásbeli vak buzgósága nagy botlásokra tántorították el őt. Hogy alattvolójinak lelkesmeretén uralkodhassék, 1480 eretneknyomozó törvényszéket (*inquisitio*) állított fel, nem látván által, hogy ezzel a' papság hatalmának olly széles kört nyit fel, melly a' monarchakén is felülemelkedik. Épen olly igazságtalan 's káros volt a' Zsidóknak 1492 történt erőszakos kiűzetése és a' Mauroké 1501. Isabella ha-

lála után 1504 Ferdinand Germaine de Foixot vette feleségül 's megholt 1516 vizkorságban. Követte I. (V.) Károly az uralkodásban. L—ú.

FERDINAND I., elébb IV. (Bourbon), spanyol királyi herczeg (infans), mind a két Siciliának királya, Jan. 12. 1751 szül. Atyja III. Károly spanyol király 1759, midőn maga spanyol királlyá lett, a' nápolyi királyságot neki, mint harmadik fiának, adta által. IV. Ferdinand Jan. 12. 1767 vette által az országlást, melyet addig egy atyjától kineveztetett uralkodó tanács vitt, a' hires Tanucci marchese, pisai hajdani törvénytartó, előlülése alatt. Az ő 's bátyja (IV. Károly spanyol király) nevelésére Santo Nicandro herczeg, egy becsületes, de csekély belátásu férjfiu ügyelt, a' honnan Ferdinand szép lelki tehetségei mellett is igen tudatlan maradt, 's később mulatsággal (vadászattal, halászattal 'sat.) vesztegette drága idejét. Gyermekkorában a' néphez szeretettel viseltetett; sétálása közben gyakran mulatott a' hozzá hasonló koru gyermekek közt, fecsegett velek, pénzt adott nekik 's látogatására hitta őket. Innepnapon nagy gyönyörűséget talált a' Lazzaronik gyermekeinek játékában 's kedves pajtásit, mint nevezte őket, gazdagon megvendégelte. Egy ilyen gyermek barátságát is megnyerte és gondoskodott annak szerencséjéről. Így Ferdinand a' nép kedveltjévé lett. 1768 feleségül vette Maria Carolinát, Maria Theresia császárné leányát (mh. Hetzendorfban Bécsnél Sept. 8. 1814). Ezen lelkes és szeretetre méltó fejedelemné csak hamar elhatározott befolyást nyert Ferdinandra. Az igazgatás kormánya akkor még az első minister Tanucci kezében volt. Ez 1764 eltörölte a' pápának eddig eszt. fizettetni szokott feudalis adót, de elvesztvén III. Károly spanyol királynak kegyelmét, 1777 lemondott hivataláról. Helyére della Sambuca marchese lépett. Ekkor a' király, feleségének ösztönzésére, idejét az országlási foglalatosságokra fordította, mindazáltal a' királyné tanácsa nélkül semmit sem tett. Sambuca tehát a' királyt egy szép Angolné által, a' ki Nápolyban egy Goudar nevü Francziának felesége volt, akarta a' királynétól elidegeníttetni; hanem a' királyné észre vette ezt, 's Goudar feleségével együtt számkivetettett Nápolyból. Azolta nekedett a' királyné hatalma, és Sambuca, a' ki róla egy elfogott levelben a' madridi cabinetnek nem igen kedvező rajzolatást tett, 1784 honyába, Palermóba, kényteleníttetett menni. Utána ACRO (I. e.) lovag lett első minister. Ez mindenben engedelmeskedett a' királyné akaratjának, 's a' madridi cabinet minden befolyását elvesztette a' nápolyira, mely inkább Austriával és Angolországgal tartott; hanem a' francia zendülés Nápolyt is örvényébe ragadta. Midőn t. i. a' francia országlásnak azon kívánságára, hogy minden Angolországgal való öszveköttetést szakasszon ketté, a' nápolyi udvar ingadozott, La Touche egy francia hajosseregostállyal a' főváros elejébe evezett 's kinszerítette az országló széket az elejébe szabott feltételek elfogadására. Hanem XVI. Lajos halála után Ferdinand a' Franciaország ellen öszveszövetkeztékhez állott 's 1793—96 részt vett a' közönséges hadban. Két békés esztendő után Nelsonnak abukiri győzedelme ismét Franciaország ellenségévé tette őt, a' mit ez azzal bosszult meg, hogy a' Nápolyiak Mack vezérlése alatt történt megveretése után az egész királyságot elfoglalta (Jan. 23. 1790) és parthenopei köztársasággá kiáltotta ki. Az udvar Actonnal együtt már Dec. 24. 1798 Palermóba szaladt Nápolyból. Mindazáltal már Jun. 21. a' Russo cardinalis (I. e.) alatt lévő királyi párt hatalma alá jött a' főváros, midőn sok köztársasághoz ragaszkodók kivégeztettek. Csak Jan. 1800 jött vissza az udvar Nápolyba és Spanyolország az első consullal olly egyezésre lépett, mely szerént a' két siciliai királyság épsége bátoraságosított. Mindazáltal Ferdinandnak, a' Franciaországgal Florenczben Mart. 28. 1801 kötött békében, Stato degli presidjól 'sat. le kellett mondania 's országába francia katonaságot kellett befogadnia; az 1805-ki egyezésben pedig megígérte, hogy a' hadakozó hatalmasságok seregét partjaira kiszálni nem engedi. Midőn tehát Nov. 1805 orosz-an-

gol hajóssereg evezett Nápoly elejébe 's 12,000 Oroszt szállított ki Nápoly partjára, Napoleon ezen lépésért, mint Nápolynak a' francziaország ellen folyt táborozásban való hívségtelen részvételéért, az országot elfoglalta, 's a' királyi ház 1806 ismét Siciliába szaladt. Itt megmaradt Ferdinand az Angolok segítségével, mindazáltal, felesége az Angolokkal meghasonlván lévén, 1809 egy ideig minden foglalatosságtól visszahuzta magát 's az országlást fíjának, Ferencznek, adta által. Carolina királyné Dec. 1811 Siciliát elhagyni kénytelenítettvén 's Konstantinápolyon által Bécsbe jöven, az Angolok ismét reá vették a' királyt az országlás átvévére. Végre a' bécsi congress IV. Ferdinandot minden jusaiban megemerte két Sicilia királyának 1814. (L. MURAT.) A' királyi familia Jun. 17. 1815 ismét bement Nápolyba és Ferdinand Dec. 12. 1816 minden a' tengerszoroson innen és tul lévő birtokait két siciliai királyság névvel egyesítette, magát I. Ferdinandnak nevezvén. Nov. 27. 1814, első felesége Sept. ugyanazon eszt. Bécsben meghalván, feleségül vette a' partanai, 1815 olta floridiai hercegnét. 1801 Ferdinandérendmet alkotta. Febr. 16. 1818 I. Ferdinand concordatumot kötött a' pápával, mely szerént a' Nápoly és Roma közt lévő hosszas egyenetlenségek végre elintéztettek. Ezen király személyes characteréről még a' részrehajló irók is, mint Goráni 's mások, kedvezőleg ítélnék. Népének java valóban szíven feküdt. A' messinai és calabriai földindulás hire 1783 annyira megilletté őt, hogy fájdalma miatt csaknem megőrült. Legnagyobb tüzzel tett rendeléseket a' szerencsétlenek felsegállítására. Több jöltérvő intézeteknek is adott lételt; ide tartozik a' st. leucioi gyarmat (1773), mellynek leírását maga tette közönséggé. Clemaron abbé francziára fordította azt ezen czim alatt: „*Origine de la population de S. Leucio, et ses progrès, avec les lois pour sa bonne police, par Ferdinand IV.*“ Az austriai seregek eltakarodása után Nugent austriai vezér maradt a' hadi nép fejévé, a' ki annak franczia alkotmányát eltörölte, a' mi által magát meggyőlöltette. A' ministerek igyekeztek a' belső bátorságot helyre állítani, a' szegényeket közönséges munkával foglalatoskodtatni és a' status hitelét bátorságosítani. Az Algirral Angolország eszközlésére 1816 kötött békében, Ferdinand megígérte a' 25,000 piasterből álló eszt. ajándéknak további fizetését. A' status kormánya MEDICI (I. e.) lovag kezében volt. 1820 kénytelenített Ferdinand a' katonáktól és polgároktól sürgetett spanyol alkotmányra megesküdni (I. NÁPOLYI ZENDELÉS és SICILIA). Austria fegyverei által előbbi határtalan hatalmába 1821 visszatétetvén, elnyomta a' CARBONARIKAT (I. e.) 's megholt Jan. 4. 1825. Utána fíja I Ferencz lett királlyá. A' floridiai hercegné Apr. 25. 1826 holt meg Nápolyban.

L—ú.

FERDINAND (VII.), Spanyolországnak 's mind a' két Indiának királya, Oct. 14. 1784 szül. Dec. 13. olta 1788 asturiai herceg, Maj. 19. után 1808 hat hétig spanyol király volt, azután Valençayban Francziaországban franczia statusfelügyázat alatt tartatott 1814-ki kiszabadittasáig. Atyja, IV. Károly király, 's anyja, parmai Maria Luisa, San Carlos herceget neveztek ki nevelőjévé, 's későbbben Alvarez grófot, egy különösen becsületes férjfiut főudvarmesterévé, és d. Juan Escoiquiz kanonokot tanítójává. A' herceg szép lelki tehetségeket mutatott 's a' mathesisben szép előmenetelt tett. Mivel atyjának kedveltje Godoy alcidiai herceg ellen nagy idegenséggel volt, tehát ez elítávoztatta tőle Alvarez grófot, kit Ferdinand igen szeretett, azon szín alatt, hogy kemény principiumaival a' herceg characterének helytelen irányt ad. Escoiquiz is, kinek historiai oktatását a' herceg nagy gyönyörűséggel és figyelemmel hallgatta, Toledoba tétetett által; Ferdinand mindazáltal levelezett vele. Ekkor a' herceget vadászatra akarták szoktatni 's ezzel akarták figyelmét foglalatoskodtatni; de ő semmi örömet sem talált abban. Oct. 1801 Barcelonában Autoinette Theresiával, IV. Ferdinand két siciliai király leányával, házasságra lépett. A' hercegné sztetetetre

méltó, lelkes és jó nevelésű volt. Minden törekedett neki tetszeni 's az asturiai herczeg szívesen szerette őt. Mivel miatta a' királynét elmel-
lőzték, 's minden csak a' herczegnének hódolt, ebből féltékenység lett. A' király 's királyné nem szerették menyeket. Mivel kedvelték iránt,
a' ki hibában igyekezett a' herczegné kegyelmét megnyerni, keves bizo-
dalommal 's jó indulattal viseltetett, azzal vádoltatott, hogy a' herczeg-
re nagy befolyása lévén, ebbé általplántálja a' Francziák ellen való gyű-
lölséget. Bánatjában 's főképen a' királynétől szenvedett szomorításai-
sai miatt való bosszuságában megholt a' herczegné Maj. 21. 1806, 22
eszi. korában gyermektelenül. Most Godoy azon gondolkozott, hogy a'
herczeget a' franczia császárnak a' Beauharnois familiából való rokonjá-
val párosítsa össze; hanem Ferdinand ellene szegezte magát ezen össze-
kötötésnek, 's egyszersmind a' kevély kedvelttel több alkalommal érez-
tette megvetését. Némelly nagyok annakokáért a' herczeg bizodalmit
megnyerni igyekeztek, de inkább azért, hogy általa a' békeherczeg,
Cody, ellen való gyűlölségeket kielégítsék, mint azon czélból, hogy
Spanyolországban a' jó rendet helyre hozzák. Ezen pártnak feje In-
fantado herczeg volt. Hogy a' herczeget czéljára megnyerje, a' béke-
herczeg ellenségét, Escouiz kanonokot, a' ki Angolország segítségével
Spanyolország ujjászületésének eszközölhetését reménylte, az egyesület
tagjává tette. Ezek azt terjesztették Ferdinand elejébe, hogy Godoy
őt a' király halála után a' királyi székből kiszoríthatja, mivel ő, semmi
befolyása sem lévén, atyjától félresmertetik 's a' királynétől gyűlölöttik.
Már 1806 annyira megnyeretett a' herczeg, hogy IV. Károly halála-
nak esetére Infantado herczegre bizta a' sereg vezérlését Uj-Castiliában.
Egyszersmind Ferdinand tulajdon kezeivel irt a' királynak, a' békeher-
czeg büszkeségét és telhetetlenségét legelevenebb színekkel rajzolván le
's a' kedveltnek a' királyi szék és nemzet javára leendő eltávoztatását
kérvén. Még tovább ment. Midőn 1807 egy franczia sereg Portugal
elfoglalására Spanyolországba nyomult, a' madridi franczia követtel, Beau-
harnoisval értekezvén, ennek tanácsára Oct. 11. 1807 Napoleonnak irt,
azt nyilatkoztatván ki, hogy egy franczia herczegnével (Luciánnak leg-
idősebb leányával) kívánna házasságra lépni. Ez a' lépés nem maradt
titokban a' békeherczeg előtt; a' herczeg irományit alattomban elfogal-
ván, ezekből nyilván látta az ellene tett planumot. Tüstént a' király-
néhoz sietett, 's mind a' ketten igyekeztek a' királyt a' felől meggyőzni,
hogy fija élete 's koronája után leselkedik. Ferdinand 's szolgálói az
Escorialban elfogattak; vallatása Oct. 28—29 közt lévő éjjel tartat-
ott a' király szobájában a' ministereknek és statustanács előlülőjének je-
lenlétében. Egy a' békeherczegtől tulajdon kezeivel irt, 's a' castilii
tanácshoz intézett királyi hirdetmény (Oct. 30. 1807) a' herczeget 's szol-
gájit hazaárulóknak nevezte. Hanem a' köz vélemény a' békeherczeget
vádolta, mint az egész dolognak okát. E' tehát közbenjárói személyt
kezdet játszani 's a' herczeg aláíratott fogságában egy levelet, mellyben
ez atyjától engedelmet kért. Ez megbocsátott neki, hanem Infantado
herczeget 's a' többi részvevőket az udvartól eltiltotta. A' népnek ezen
Godoy ellen való elkéseredése huzta maga után Mart. 18. 1808 az
aranjuezi zendülést, azon alkalommal, midőn a' király rendeléseket tett,
hogy Sevillába költözik. (L. SPANYOLORSZÁG.) A' király 19-én lemond-
ott koronájáról és VII. Ferdinand a' néptől haza szabadítójának nevez-
tetett. Infantado herczeg a' spanyol testőrök vezére és a' castilii ta-
nács előlülője lett. Hanem az öreg király Murat után levelet küldött
Napoleonnak, mellyben azt irta, hogy királyi székéről való lemondása
erőszakosan van tőle kicsikartatva. VII. Ferdinand Napoleont királlyá
létéről tudosította 's egy herczegnét kért tőle feleségül; egyszersmind az
escoriali történetekről szóló irományokat kihirdetvén, igyekezett magát
atyja vádjaitól kitisztítani. Napoleon a' követeket igen hidegen fogad-
ta: „IV. Károly,“ ugymond, „szövetségesem és barátom, a' honnan VII.

Ferdinandot nem esmerhetem meg.“ Mindazáltal azt izente az asturiai herczegnek, hogy Spanyolország felé utban van és meghitta őt, hogy jöjön elejébe, ezen dolognak szóval leendő elintézésére. Ekkor Ferdinand, Infáns herczegtől, Cevallos statutitoknoktól, Escoiquiz kanonoktól és másoktól kísértetve, April 10 elutazott. Utjában minden városban körüllfogta a nép szekerét és kérte őt, hogy az országot ne hagyja el. Közél a határhoz Apr. 16 költ levelet kapott Napoleontól Bayonneból, mellyben a császár azt nyilatkoztatta ki neki, hogy csak akkor fogja őt spanyol királynak megesmerni, ha atyjának lemondása önkényes. Savarynak erősítésére, hogy a császár őt bizonyosan megesmerni királynak, folytatta Ferdinand utját és April 20. megérkezett Bayonneba, hol Napoleontól megkülönböztetéssel fogadtatott. De midőn itt az öreg király a királyi méltóság letételét megsemmisítette, és a herczegnek a koronáról való lemondását, mellyet Ferdinand csak Madridban és az öszvegyült cortések előtt akart atyjának visszaadni, Maj. 1. nem fogadta volna el, a herczeg a Maj. 5 történt kellemetlen jelenés után, midőn haragos atya's elkeseredett anyja őt Napoleon, az infansok, Godoy és Cevallos minister jelenlétében, mint gonosztévőt, legtüzezebb szemrehányásokkal halmozták's mint korona rablót törvényes megítéltetéssel fenyegették, kénytelenített a spanyol koronáról feltételelenül lemondani. Mindazáltal elébb az általa Madridban d. Antonio infans előülése alatt felállított országló juntának, midőn hallotta, hogy az infans helyét a bergi nagyherczeg foglalta el, határtalan hatalommal just adott a cortések öszvehívására's a Franciaország ellen leendő hadizenésre. Ferdinand 600,000 fr. eszt. fizetést kapott maga és maradékai részére a francia pénztárból, a navarrai palotákkal együtt, mellyek neki's örökösökének adtak. Erre testvérel d. Carlossal, nagybátyjával Antoniával, Escoiquiz kanonokkal, San Carlos herczeggel és Macanaz titoknokkal a valençayi kastélyba (Talleyrand herczeg birtokába) költözött, hol olly keményen őriztetett, hogy az angol ministeriumnak az ő kiszabadítására tett planuma (1801) nem sült el. Ugyan az bizonyos báró Kollyt küldött hozzá, de ez elfogatott, személyét egy kémnek kellett jászani, mindazáltal a herczeg kikerülte a kelepczét. Azt akarván színelni, hogy a feltételt utálja, jelentést tett a felől (ámbár akkor, midőn már minden napfényre jött) és egyszersmind azon kívánságát nyilatkoztatta ki, hogy Napoleontól fiuvá fogadtassék. Csak 1813 végén ajánlotta neki Napoleon, hogy hatulról magát bátorságba helyezze, a királyi székre leendő visszatételét, 's Ferdinand elfogadta a Dec. 11. Valençayban San Carlos herczegtől és La Foiéttől aláirt egyezést, mellyben azt ígerte, hogy Spanyolország Európa ügyébe nem avatkozik. A cortések tehát nem erősítették azt meg. Ferdinand Mart. 3. 1814 hagyta el Valençayt; 19 Perpignanba's 23 Figuerasba érkezett, hova Suchet marsalltól kísértetett. Ferdinand a szeretetnek és hűségnek legérzékenyitőbb jeleivel fogadtatott alattvalóitól. Geronában így irt a cortésekhez: „Copons vezér kezembe adta a kormánysszék levelét. Mindenről foglak benneteket tudósítani. Azonközben bizonyossá teszem a kormánysszék, hogy semmit sem kívánok annyira, mint megelégedésemnek nyilvános jeleit adni.“ Hanem az udvari nemesség, papság és néhány vezérek pártjától vezettetvén, nem esküdt meg a cortések 1812-ki alkotmányára és megsemmisítette azt, mivel a királyi hatalmat igen megszorította. Mindazáltal megígerte, hogy maga fog olly alkotmányt készíteni, a millyent egész Európának felvilágosodása's a földnek mind a két fél golyóbisán lévő spanyol alattvalók közönséges szüksége kíván's szükségessé teszen. De alig jött meg Eguia vezér két nappal Ferdinand előtt Madridba a gardák egy osztályával, azonnal elfogatta éjjel a kormánysszéknek tagjait, a cortések követeit és ministereket. Erre VII. Ferdinand Maj. 14 1814 pompásan bement Madridba, hol barátságos leereszkedésével igen megnyerte a sokaságot. Uralkodásra lépésének szempillantásától fogva

olly lépéseket tett, melyek Európában bámlást gerjesztettek. A' megígért alkotmány helyett rettenetesen üldözte mind azokat, kik szabad gondolkodással vádoltattak és büntető parancsolatai sok olly érdemes férfiakat is értek, kik hazafiúi érzésének köszönhetten Ferdinand királyi székének helyreállítását. Kivégeztetések, tömlöczözések, számkivettetések 's jószágfoglalások dühösködtek az országnak minden részében. (L. AFRANCESADOS és FARRIL.) A' szerzetesek rendjei, Jesuiták és eretneknyomozás minden kinzó eszközeivel létre jöttek. Röviden, az országlásnak legtöbb irányában a' lélekszabadságának nagy tüzzel leendő elnyomására törekedő character látszik. Végre a' kormányozás egy buta és indulatoktól megvakított Camarilla befolyásától lett függővé. (L. UGARTE.) Melly zürzavar, melly nyomoruság és meglegedetlenség származott ebből, miként ösztönözött a' kétségbeesés több merész férfiakat párttűt feltételekre, miképen kinszerítette a' Jan. 1820 Amerikába rendelt sereg felzendülése a' királyt Mart. 7 a' cortsek 1812-ki alkotmányának helyreállítására, végre hogy állapította meg 1823 Franciaországnak fegyveres magaközbevetése a' határtalan hatalmat Spanyolországban, 's miként küzdött azolta Ferdinand királyi széke, ellenséges pártoktól körülvétve, kivánt következés nélkül, az idővel és tapasztalással? ezen czikk. „Spanyolország 1808 oltá,“ fog előadatni. VI. Ferdinand 1816, VI. János portugali király második leányát, Maria Isabella Franciscát, 's midőn ez Dec. 26. 1818 megholt, Aug. 1819 harmadszor Josephé szász hercegnét, Maximilian hercege leányát, vette feleségül. Testvéreinek (don Carlosnak a' portugali király harmadik leányától és don Francisco de Paulának a' két sicilii király, Ferencz, leányától) vannak fijaik; ellenben a' királynak nincsenek gyermekei. VII. Ferdinandnak 1814-től 1820-iki uralkodására nézve l. „*Mémoires historiques sur Ferdinand VII. et sur les événemens de son règne, par Dön...*“; spanyolból angolra ford. Z. Quin Mih. és angolból francziára M. G. H.-tól jegyzésekkel (Paris 1824.)

FERDINAND III. (Jósef Ker. János), toscanai nagyherceg, I. Ferencz császárnak testvére, austriai főherceg 'sat. Maj. 6. 1769 szül. Atyját, II. Leopold császárt, a' toscanai nagyhercegségben Jul. 2. 1790 követte. Ezen fejedelem, kinek szelid, de egyszersmind kemény 's álibatatos caractere volt, atyja nemes lelkével igazgatta szerencsés tartományát. Mint a' békeség és szép mesterségek barátja, pontosan megtartotta a' neutralitást a' Franciaország ellen folyt hádban, és első fejedelem volt, a' ki Jan. 16. 1792 a' francia köztársaságot megesmerte 's diplomaticai öszveköttetésbe jött vele. Ez a' politica nem tetszett a' petersburgi és londoni udvaroknak, 's az angol országlás Sept. 1793 azt kívánta, hogy a' nagyherceg a' köztársaság követét küldje el és minden Franciaországgal fenálló kereskedési öszveköttetést szakasszon ketté. Ez nem törtévé meg, az angol követ, lord Hervey, Oct. 8 Livorno ágyuztatásával 's a' hajóssereg, mellyel Hood admiral a' kikötő előtt állott, kiszállításával fenyegetőzött, ha a' nagyherceg 12 óra alatt a' neutralitásról le nem mond. Igy Toscanának az egyesület tagjává kellett lennie. Midőn később a' francia sereg Piemontot elvette, Ferdinand volt első uralkodó, ki az egyesülettől elvált. Gróf Carlettit Parisba küldötte, a' ki ott Febr. 9. 1795 békét kötött. Hanem az Angolok megrontották Toscanának Franciaországtól megesmert neutralitását. Ezért Bonaparte Jun. 1796 Livornóba sereget küldött 's az Angolok vagyonját elvettette; egy angol hajóssereg Jul. 10. az Elba szigetén lévő porto-ferrajoi kikötőt foglalta el. Erre a' francia directorium Toscanát Cisalpiniaival egyesíteni akarta; mindazáltal a' nagyherceg kivitte, hogy Febr. 1797 Manfredini-től Bonaparte vezérrel kötött egyezésénél fogva tartományának neutralitását helyre állítsa, mellyre az Angolok Porto-Ferrajóból 's a' Francia Livornóból kitakaródtak. Ferdinand a' francia országlásnak bizonyos pénzt fizetett 's néhány remek miveket küldött a' florenzi képgyűj-

teményből (a' többek közt a' medicei Venust) a' parisi museumba. Azonközben lázadás jelei mutogatván magokat, a' nagyherczeg több személyeket elfogatott 's az idegen látítókat számkivetette. Itt is legnagyobb mérséklettséggel viselte magát. Olaszországnak politicalai körülállásai majd arra kinszeríték őt, hogy a' bécsi udvarral tartson, a' hova Manfredini lovagot küldé. A' francia directorium tehát 1798 elején meghatározott nyilatkoztatást kívánt tőle a' felől, ha Franciaországnak barátjaival vagy ellenségeivel fog-e tartani? Midőn erre Dec. a' nápolyi király serege Livornót elfoglalta, csak sok pénzzel bírhatta reá a' nagyherczeg azt a' visszavonulásra, a' mi megtörténvén, a' Serrurier alatt levő Francziák is kitararodtak Livornóból. Mindazáltal Franciaország, Austria a' campo formioi békét megsemmisítvén, nem csak Austriának, hanem színlett okokból Toscanának is hadat izent Mart. 1799 's a' nagyherczegséget elfoglaltatta. Ekkor Ferdinand Bécsbe jött. A' Lunavillei békében 1801 le kellett mondani Toscanáról (I. ETRURIA és TOSCANA) és a' helyett a' Dec. 26. 1802 Parisban kötött egyezésnél fogva Salzburgot kapta, mint választó fejedelemséget, Berchtsgadennel, Eichstätt $\frac{3}{4}$ részével és Passaunak felét; de ezek csak felét hozták be Toscana jövedelmének. Hanem már a' posonyi békében 1805 ált kellett adnia új birtokait Austriának és Bajorországnak, mellyekért Würzburgot kapta. Az ide átvitt választói méltóság, midőn a' herczeg Sept. 25. 1807 a' rajnai szövetségnek tagjává lett, megszünt, 's Ferdinand würzburgi nagyherczeg lett. Napoleon Ferdinandot több alkalommal megkülönböztette. Sőt Jun. 1812 Lengyelország jövendőbeli királyának hirdette őt. Hanem a' parisi béke Maj. 30. 1814 visszaadta neki toscanai nagyherczegséget, azon egyezés következésében, mellyet Murat biztosai kötöttek Apr. 20 a' főherczegével és a' bécsi congress Stato degli Presidjti, Elbának azt a' részét, mellyet eddig a' nápolyi király bírt, a' piombinoi herczegségen való feudalis uraságot 's némelly kerületeket is kapcsolt Toscanához. Paris második megvétele után a' florenczi gyűjteményből elvitetett remek vevék is visszaadattak. Még egyszer el kellett hagynia a' nagyherczegnek lakhelyét, midőn Murat Joachim 1815 Olaszországot függetlenné akarta tenni 's Austria ellen fegyvert fogott. Ferdinand Pisába és Livornóba ment, hanem, minekutána gróf Nugent austriai vezér Apr. 10 a' Nápolyiakat Pistojánál megverte volna, már Apr. 20. 1815 visszatért Florenczbe. A' parisi egyezés (Jun. 1817) szerént Maria Louise parmai herczegné halála után Lucca is Toscanára fog szállni. Ferdinand első hitvesét, nápolyi herczegné, 1802 elvesztvén, 1821 feleségül vette a' szász Mariát, menyének nénjét. Megholt Jun. 14. 1824. Követte egyetlen fia, II. Leopold (szül. Oct. 3. 1797, feleségül vette Mária Annát, Maximilian szász herczeg leányát).

L—ú.

FERDINAND (Károly Antal József), austriai főherczeg, magyar és csehországi királyi herczeg, II. Leopold császárnak testvére és I. Ferencz császárnak nagy bátyja, 1754 szül. Lombardiában főkormányozóvá lett 's 1771 Estei Maria Beatrixsal házassági életre lépett, kivel örökségi just nyert az említett herczegséghez. Hanem ipja elvesztette 1796 országát 's 1802 Breisgaut és Ortenaut kapta e' helyett, mellyeket herczegséggé emelvén, vejének, Ferdinand főherczegnek, engedett, a' ki modenai-breisgaui herczeg nevet vett fel. A' posonyi béke Breisgaut és Ortenaut Badenhez kapcsolta, 's Ferdinand főherczegnek azok helyett ígért kártérítés nem teljesített. A' főherczeg Dec. 24. 1803 megholt. Követte fija, IV. Ferencz, ki a' bécsi congresstól visszakapta a' modenai herczegséget. (Vö. ESTE és MODENA.) Leánya, a' nemes lelkű 's elfelejtethetlen Estei Ludovica Beatrix, I. Ferencz császár 3-ik felesége volt 1808 oltá 's Veronában holt meg 1816. — Ferdinand főherczegnek második fija az újabb hadi történetekben esmeretes Estei

FERDINAND (Károly József) szül. Apr. 25. 1781, austriai főherczeg, magyar és cseh királyi herczeg, modenai herczeg, most cs. k. lo-

vaság vezére 's Maj. 22. 1816 oltá hadi kormányozó Magyarországnban, hol Budán lakik. Austriának Franciaország ellen folyt 1805-ki háborújában, a' 80 ezerből álló 3-ik sereg fővezére volt, melly Bajorországot elfoglalta és Schwabenben állott hadi rendbe. Alatta az egészet, mint vezérkar feje, az Angolországtól arra különösen ajánlatott fő hadi fegyvertárnok Mack igazgatta. Ez az Illernél való állásában Ulm és Günzburg közt be hágyta magát kerített 's ez által a' Bajorországgal, Austriával és Tyrollal való öszveköttetés elvágatott előtte. Erre Ferdinand főherczeg, ki az austriai sereg balszárnyát vezette, Oct. 9. Neu marsaltól Günzburgnál megveretett, hol a' Francziák a' Duna szétbontott hidjának gerendáján mentek keresztül a' jobb partra, az Austriaiaknak puskatüzelése közt. Hijában sürgették Ferdinand főherczeg, Schwarzenberg herczeg; Kollowrath vezér 's mások Mackot, hogy ulmi veszedelmes helyéből kimozdulván, a' Duna bal partját és Nördlingent foglalja el. Midőn ekkor Ferdinand Oct. 14 az Ulmba bezárt sereg sorsát előre látta, azon szándékát nyilatkoztatta ki, hogy 12 escadron lovassággal áltör az ellenségén. Schwarzenberg herczeg még azon éjjel szerencsésen elért Geislingenbe, mivel reménylette, hogy Werneck vezér osztályával egysül; hanem ennek Trochtelfingennél 18-án meg kellett magát adnia. Azalatt a' főherczeg a' vele lévőket az ellenséges nép közepette Öttingenbe vezette, Hohenzollern seregosztályának maradványait magához vette és Murat lovasságán áltört. Mindazáltal Gunzenhausennél az Altmühi mellett a' főherczegét, kinek egész csapatja sem volt 3000-en felül (ezek közt mintegy 1800 lovas), Murat 6000 főből álló lovassága utólérte. Azonközben Schwarzenberg herczeg Klein francia vezérrel beszélgetvén, a' főherczegnek elég időt szerzett, hogy lovasságával ellanthasson 's csak a' gyalogság került az ágyukkal ellenség kezébe. Erre a' főherczegét még egyszer utólérte az ellenség Eschenanál; de itt is megmentette őt a' hátulsó csapat vitézi ellenállása Mecséry vezér alatt, a' ki halálosan megsebesítettén, az ellenségtől elfogatott. Így a' főherczeg már alig 1500 emberével, kik 8 nap alatt, mindennapi csatázások mellett is, 50 német m.f-nél többet lovagoltak, Oct. 22 Egerbe ért. Ekkor a' Csehországban lévő császári seregek fővezérévé tétetett, rendbe szedte a' nép felkelését 's a' Bajorokkal több szerencsés utközettekben csatázott, mintegy 18,000 emberrel védvén a' nagy szövetséges sereg jobb szárnyát, míg ez Austerlitznél szerencsétlenül meg nem ütközött. 1809 Ferdinand főherczeg a' 7 seregosztálynak vezérévé tétetett melly 30,000 főből állott. Ezzel Apr. 15 a' Pillicán áltmenvén, a' varsói herczegségbe nyomult, hanem ennek népeit hijában iparkodott nyilvános hirdetményekkel is fellázítani Napoleon és a' varsói herczeg ellen. Herczeg Poniatowski 12 ezerével Rascynnál Apr. 19 vitézül ellenállott neki; az a' hely, mellyet a' Szászok Dyherrn vezér alatt védtek, meg nem vétethetett, és csak az éj szakasztotta végét a' csatának. Erre Poniatowski 22 általadta szerződés mellett a' várat, Pragát 's a' Weichsel bal partját megtartván. Így, míg a' főherczeg Kalisch felé vonult és Thornt hijában támadta meg, az Austriaiakat megerühette, azoknak egyes osztályait megverte és Lublinban, austriai Galitiában, a' népet Austria ellen felültette. Erre elfoglalták a' Lengyelek Sandomirt, Zamoskot és Maj. 28 Lemberget, Galitiának fővárosát; végre Dombrowski a' Bzurán lett áltmenetelével az Austriaiakat Varsó elhagyására kizserítette Jun. 2. Elfoglalta ugyan ekkor a' főherczeg Galitiát; hanem a' Lengyelek egysülvén a' benyomuló orosz segítő sereggel Gallitzin herczeg vezérlése alatt, Poniatowski az Austriaiakat Lembergől és Sandomirból kiverte, Galitiát Napoleon részére hirtokába vette és Jul. 15 Krakót elfoglalta. A' főherczeg Magyarországra visszavonult és a' znymi fegyvernyugvás Jul. 12 végét szakasztá a' hadnak. Az 1815-ki táborozásban a' főherczeg az austriai tartaléksereget, melly 44,000 főből állott, vezette és annak második osztályával Jun. 26 a' Rajnán általment, melly re

Colloredo vezér az ellenség vezérért Lecourbet, Belfortba visszanyomta, herczeg Hohenzollern Strassburg és a főherczeg Luneville felé nyomott. Ezzel vége lett a herczeg ezen táborozásbeli részvételének. Visszajött 's 1816 Magyarországnak hadi kormányozójává neveztetett ki. L—ú.

FERDŐK. A' szeny és melegség mintegy parancsolja a' ferdést; a' szép tavak, a' tükröző tenger és a' hives hullámu folyók édesgetve intenek a' ferdésre. A' meddig az emberiség története felmegy, addig nyul előre a' ferdőké is. És a' régi nemzetek nem hogy a' mostaniak után állottak volna e' tekintetben, hanem, úgy látszik, jóval előttök. Akkor a' jól, csinosan, alkatmatosan készült ház ferdő nélkül nem lehetett. Homer már úgy szól a' ferdőről, mint általános szokásról a' házban. Midőn Ulysses Circe palotájába lépik, először is ferdő adatik neki, azután illatos kenőcsökkel kenetik be 's szép ruha adatik reá. Hasonlóképen minden idegen, ha vendégszerető hajlékba tért, először is tisztító és a' fáradságtól enyhítő ferdőbe vezettettek; a' feresztés a' vendéglés első tette vala. A' magányos ferdők mellett hamar divatba jöttek a' közönségesek is, mellyek a' Görögöknél többnyire a' gymnasiumok mellett voltak; mivel a' gyakorlatok után leginkább használtattak. A' Romaiak, hatalmok virágzó idején, e' részben is a' Görögök követői voltak 's pompás ferdőket építettek. A' következő leírás mindenik nemzet ferdőjire illik. Az egész, hosszudak épületnek két osztálya volt, egy a' férfiak egy az asszonyok számára. Mindenikben leheté hidegen és melegen ferdéni. Mindenik osztály meleg ferdőji egymáshoz közel állottak a' fűtés végett. Az egész épület közepén volt alant (pinczeképen) a' fűtő kemence, melly nem csak a' vizet melegíté, hanem gyakran a' padlazatokat is. A' kemence felett egy más szoba volt, mellyben három réz kazán úgy álla, hogy az alsó épen a' kemence felett, a' második az elsőn, a' harmadik a' másodikon volt. Így mindjárt hév, langyos és hideg vizet leheté nyerni. Ezen kazánokból vezetettett a' viz különös csapós csőkön által a' ferdőszobákba, a' fogyás pedig egy viztartóból mindjárt kipótoltatott. A' fűtő szoba körül mindenik oldalon három szoba volt, a' heves, langyos és hideg ferdésre. A' ferdő szobában egy kőből készült üreg (tekeny), 's ebben viszont székek voltak; körülé pedig szabad hely, hol a' ferdendők szolgálkával együtt voltak. Ezen kívül volt még egy szoba a' gőzferdésre, *laconicum* név alatt, melly csők által melegítettet meg. Ennek fen egy nyílása volt a' világoztatásra 's rajta rézfedél, mellyet nyitni és betenni lehetett, a' mint melegség vagy hideg kívántatott. Különös szobák voltak a' vetkezésre, a' ruhartásra, a' ferdésutáni kenésre; továbbá öszvekötésben voltak vele fedett pályák, sétálók, lapdázó termek és kertek. A' közönséges ferdőben mind ezen melléképületek és sok ferdő szobák találtattak, felkészítve a' legszebb butorokkal 's a' kellemez tartozó tárgyakkal; külsejére nézve pedig tágas palotának tetszett. A' Romaiaknak mindég magasabbra törekedő bujálkodása utóbb tulajdon vezetőket készíte, mellyen a' tenger vizét 's a' bércek havának levét ferdőházaikba vezették 's ezen készítményeket a' tökéletesség azon fokára emelték, hogy romjaikat sem láthatjuk bámulás és csudálás nélkül. L. Wichelhausen munkáját: „*Ueber die Bäder des Aethiums*“ (Manheim 1807).

Az Europaiak között csak az Oroszoknak 's Törököknek van tulajdon ferdőintézetek, mellyet minden néposztály egész esztendőn ált megkeres. Az orosz ferdő egyetlenegy fateremből áll; benne egy hatalmas kemence, folyamkövecsekkel fedetve, mellyeket a' kályha meleg tüzessé tesz. Köröskörül széles padok vannak. Bemenetelkor rettenetes melegség csapja meg az embert, mellyet a' szokatlan csak néhány pillanatig állhat ki. A' megszoktak 's a' ben meglenni tudók pedig levetkeznek 's valamelyik pokrócczal fedett padon elnyujtoznak. Most a' tüzes kövecsekre hideg viz öntetik, meleg sűrű gőz emelkedik fel, a' feredőt annyira körülvevő, hogy egész testén kitor az izzadás. A' viz-

öntés minden ötödik minutumban megújittatik. A' melegmérő közönségesen 40—50° Reaum-ra emelkedik ezen hév gőzben. Ha az Orosz így kiferdette magát, megáztatott nyirvesszövel jól elvereti bőrét, az izzadás kisebbitésére pedig szappannal keneti, langyos, utóbb hideg vízzel mosatja, melly utolsóból néhány akót fejére is öntet. Hideg víz hijával kész ő mindjárt az izzadás után valamely folyóba vagy tóba ugrani, vagy a' hóban hentergeni. Az előbbkelő Orosz erre angol serből, fejeér borból, piritott kenyérből, czukorból és czitromból készült italt iszik; a' közönséges pedig a' hóban meghűtvén magát, pálinkát iszik 's dolgára megy. Ezen ferdő minden faluban, Finlandban is, találattik. — Az asiai népeknél is közönséges dolog a' ferdő. A' Törököket, vallások többszöri mosásra kötelezi naponként; azon kívül bizonyos környülményekben 's időkben a' férjfiaknak 's asszonyoknak kell ferdeniek. E' végre minden városban van a' mecset mellett közönséges ferdő is; a' gazdagok pedig önferdőintézettel bírnak, melly az asiai pompázás minden tárgyaival ki van ékesítve. Ezeken kívül szokásban van még a' Törököknél a' régiek száraz ferdeje. Az erre szolgáló épületek kőből vannak, általában több szobákkal, mellyeknek padlazzatja márványlapokból áll. Csók által fütetnek, mellyek a' falakon általmennek 's a' meleget mindenfelé vezetik. Levetkezvén, pamutszönyegbe takaróznak, fapapucsot huznak fel, hogy lábaikat a' padlázat hévsége ellen védjék 's a' ferdőszobába mennek. A' heves lég majd általános izzadást okoz; erre megmosatnak, megszárittatnak, fésültetnek 's gyapjuzsoltóval dörzsöltetnek; végre egész testek szappannal vagy más a' bőrnek használó kenőccsel megkenetik. Ezen ferdő után nyugágyra szokás heveredni, kávét, sorbetet vagy limonádát inni. A' török asszonyok így naponként ferednek; a' férjfiak nem olly gyakran. — Nagy különösségük az Indusok ferdőji, mellyeket Anquetil így ír le: A' feresztő kinyujtótatja a' ferdentőt egy aszton, meleg vízzel leönti 's az egész testet csudalatra méltó ügyességgel elkezdi nyomni, szoritani, ficzamatáni. Minden tag kifeszittetik és kinyujtatik. Ha egyik oldalon készen van, a' másikon kezdi; majd a' ferdőre térdel, majd válainál fogja, majd háta gerinczét ropogatja, majd gyengéd csapásokat ejt a' léghusosabb, izmosabb részekre. Ezután egy szőrruhát vesz 's az egész testet dörzsöli vele, mig nem majd maga is izzadni kezd bele; szivacs-kövel (*Bimsenstein*) a' láb kemény bőrét levakarja, a' ferdentet bekeni szappannal és illatokkal 's munkáját végzendő lenyiri szakálát és haját. Ezen egész munka mintegy három negyed-óráig tart 's utána az ember mintegy ujja született. Kimondhatatlan édességü érzet járja ált a' testet és néhány óráig tartó álomba végződik. — Az europai városok is bírnak többnyire ferdőintézetekkel, de a' mellyek egy nagy tulajdonnak, az olcsóságnak hijával vannak, hogy a' nép nagyobb részétől is használtathatnának. Csak ott, hol természeti meleg ferdők vannak, találni meg a' szükséges olcsóságot. És ilyen természeti meleg ferdőkkel nagyon bővelkedik Europa 's a' többi tartományok között honunk is. A' nevezetesebbek ezek: Némethonban: az aacheni, wisbadi, emsi, neudorfi, badeni (a' nagy herczegségben, Austríában, Schweizban), töplitzzi, karlsbadi 'sat. Olaszthonban: a' pisai, luccai; Magyarthonban: budai, trencsényi, stubniczi, töpliezai (Varasd vgyében), daruvári, póstyéni, bajmóczi, sklenói, vichnyei, slihási, mehadijai 'sat. — Az ásványos forrásoknál szintugy szoktak ferdőintézetek lenni, a' hiresebbek ezek: pirmonti, spadani, sckwaldbachi, friburgi, egeri, rohiczi; honunkban: fűredi, hártfai, zalatnai, ranki, paradi, lublói, buziási, taczmansdorfi Vasban, ugodi 'sat. — A' tengeri ferdőnek alig van mássa. — Orvosi ferdőket is szokás néha csinálni különbéle szerekből, mellyek majd megfőzetnek, majd a' meleg lébe tétetnek, olvadás vagy egyesülés végett. A' természetesek erejével nem bírnak. Van még homok-, lég-, gőz- és villanyferdő, melly vagy az egész testre, vagy csak egy részé-

re alkalmaztatik. A' részénti ferdők vagy leöntésben, mártásban, csapkodásban, fecskendésben, vagy csepegtetésben állanak. Ezeket inkább csak gyógyításra használjuk.

FERDUSI (mások szerint Firdusee vagy Firdousee, Ishak Ben Seriffah), a' Persák legnagyobb eposi költőjük, 1020 körül virágzott. Születéshelye Thus. Tudásvágyát Persiának ó historiája ingerlé fel, 's midőn jártas lón benne, feltette magában, hogy költészművészet által dicsőítendi. Később reá bizta a' sultan a' „Shanamek- vagy Bastanamehnek,“ melly Persiának Dakiki által kezdett 's egy század mulva Ansseri által folytatott történeteit foglalja magában, elvégeztetését 's minden versért egy aranyat ígért nekie. E. 40 évet szána ezen munkának 's „Shanamek“ czimmel egy 60,000 versnyi historiai költeményt hozza létre, melly Persiának történeteit Nushirvantól Jesderjedig adja elő 's sajátkép historiai eppoeák sorából áll. E. áltadá költeményét a' sultannak, ki, rágalmozóktól indittatva, minden versért csak egy ezüstpér't fizettete-kl. E. elajándékozá a' pénzt, sok, Mahmud dicséretére irt verseket kitérle költeményéből 's keserű gunnyal tón bosszút. Szökni lévén kénytelen, Thusba vette magát, a' hol elrejtve élt. Azonközben megbáná a' sultan élkövetett igaztalanságát 's, megtudván, hogy E. még él 's szegénységben, 12 tevét küldte neki drága ajándékokkal. Midőn Thus kapujához értek E. temetésével találkoztak. — A' „Shanamek“ Asia költőműveinek egyik legjelesbje; a' persa nyelv hozzá hasonlót nem mutathat. A' történetre nézve megbecsülhetetlen, de még kevesse' használt. Egy töredékét „Sohreb“ czim alatt angol fordítással együtt Atkinson adta ki Calcuttában 1814. Görres 1820 2. köt. az egésznek kivonatját közlé. Töredékeket fordítva találunk: Jones „Commentar.“ „Wilken“ „Persa chrestomathiaja-“, Schlegel, „Europája-“, a' „Deutscher Mercur.“, „Fundgruben des Oriente-“ és Hammer: „Geschichte der schönen Redekünste Persiens“-ben. L. „Wiener Jahrbücher der Literatur“ 9 köt. is.

FERENCHAMPENOISE, I. PARIS.

FERENCZ (Assisi Sz.), született Assisiban Umbriában 1182, mint Beillet mondja, kereszttel bélyegezve válán, és egy istállóban, az idvezítőhöz hasonlólag. Bátor pedig rossz indulatu nem volt, sőt szelid és nyájas tulajdonja, még is a' világ gyönyöreit nem hagyta kóstolatlan. Ezeknek közepette volt egy álma, mellyben temérdek fegyvert látszott látni, a' kereszt bélyegével jegyeztette. Kérdésére; kiknek volnának azok szánya, feleletül vév: „Neked és Küzdőjidnek.“ Apuliában vón erre szolgálatot, de egy más álom megtanítá őt, hogy táborának lelki- nek kell lennie. Erre oda hagyá az atyai házat; szerzetes köntösbe öltözködött, és ezt kötéllal szorítá testéhez. Példája követőket szerzett, és már nagy számmal voltak tanítványi, mikor III. Inceze pápa 1210 reguláját megerősítette. Egy esztendővel ezután a' Benedictinusoktól nyert egy templomot közel Assisihoz, 's ez volt bölcsője a' Franciscanus vagy Minorita rehdnek. Majd egy bullát nyert ki Ferencz III. Honorius pápától a' rend javára. Tanítványi közül többen ohajtottak szabadságot predikálhatni akarhol püspöki engedelem nélkül is. De ő imigy felelt nekik: „Azon legyünk, hogy a' nagyokat alázatossággal és tisztelettel, az alacsonyakat szóval és példával nyerjük meg. Különben az legyen egyetlen elsőségünk, hogy egyetlenegy sem legyen.“ Ezen időben ment Palaestinába 's ajánlá magát, hogy Mechledin sultan megtérése végett, a' ker. hit igazságának tanuságára égő rakásfa közé veti magát. A' császár tilalmazá e' jelenetet és nagy tisztelettel bocsátá el magától. Viszátérte után rendjének két osztályához, a' Minoritákéhoz és Clarissákéhoz egy harmadikát függesztett, mellyhez tartozának a' Poenitentiariusok (megtérők) mind a' két nemből. Ezután az Apennineken egy hegyre vonta magát. Itt, mint a' legenda beszéli, egy jelenést nyert, mellyben egy megfeszített Seraphot látott, ki lábait, kezeit és jobb oldalát

áltuszurta; innen az ő és szerzetének szeraphicus neve. Megholt Ferencz Assisiban Octob. 4. 1226. G. I.

FERENCZ (Paulai Sz.), a' Minimusok (legkisebbek) szerzője; szül. Calabriának Paula nevű városában 1416. Atyja papságra szánta, mert buzgó imádságára nyerte; azért is a' 12 esztendő fiut a' Franciscanusok sz. marki klostromába küldötte. Itt felvévén a' rend köntösét, példásan élt és tanított. Lemondott a' husevésről és vászonruháról 's testét különféleg sanyargatá. Szüleji ismét magokhoz kívánták, de ő inkább utazott szent buzgóságból: most Assisiba Sz. Ferencz iránti tiszteletéből; majd Romába az apostolokhoz, 's innen tovább. Visszatérvén 14 eszt. korában Paulába, lemondott atyai örökségéről és magányos helyre vette magát egy sziklának barlangjába, hol száraz földön feküdt és legdurvább eledelkkel élt. Alig volt 20 eszt., hogy többen lelki vezérnek választák rendkívüli buzgalma miatt. Tanítványi barlangja körül építettek kunyhókat 's egy kis kápolnát, hol a' szomszédságból egy pap szolgált nekik misét. Szaporodván számok, Ferencz a' cosenzai püspöktől engedelmet nyert egy templom és klostrom építésre. Mindenünnen ment a' segítség, és az épület 1436 készen állott már. Itt kezdődik az új rend, mellyet IV. Sixtus pápa erősített meg „Sz. Ferencz remetéji“ nevezet alatt, melly utóbb Minimusokra változott. Alázatosság volt alapja a' rendnek, és jöltévőség vezérszava. A' közönséges hármas fogadáshoz csatolt egy negyediket, t. i. teljes tartózkodást a' hus-, tojás- és tejeledelektől, még is a' beteges állapot kifogásával. Csudálatos gyógyításainak hírére XI. Lajos francz. király magához hivatá, el is ment a' pápa parancsolatjára, hol nagy tisztelettel fogadtatott. A' király lábai elejébe veté magát és élete hosszabbításáért kérte. Ferencz méltósággal felelt neki 's ajándékot el nem fogadta. Életét a' királynak ugyan meg nem nyújtotta, de halálát könnyebbé tette. VIII. Károly és XII. Lajos megmarasztalták őt paptársaival együtt Franciaországban. Károly a' legfontosb dolgokban élt tanácsával; két klostromot épített nekik 's a' tisztelet minden jeleivel halmozta Ferenczet. A' spanyol király is kívánta őket országába, hol „győzelem baráti“ volt nevek a' Maurusoktól visszavett Mallaga emlékére, mit Ferencz megjövendölt. Parisban Bons-hommes volt nevek. Minden sanyargatások mellett is 92 esztendőt élt Ferencz, megholt April 2. 1507. Halála után 12 esztendővel szentnek neveztetett; innepe tartatik Apr. 2. (I. MINIMUSOK.) G. I.

FERENCZ (I), Franciaország királya, kit atlattalóji tudományok atyjának neveztek, Cognacban szül. 1494. Atyja Orleansi Károly, Angoulême grófja volt, anyja pedig Savoyeni Ludovica. A' királyi székre Jan. 1-jén 1515, 21 éves korában, ipja 's távol rokonja XII. Lajos halála után lépett. I. Ferencz őseinek a' mailandi herczegségre tartott jusát erőre akará kapadni 's szándékozott a' herczegséget elfoglalni. A' Schweziak, kik Sforza Maximilian herceget Mailandba betették, rakva tarták a' főntakat. Hanem Ferencz más utakon nyomult az Alpeseken keresztül Olaszországba. A' marignanói sikon Sept. 13. 1515 a' Schweziaktól mégtámadtatván, ezen két napos ütközetben az elsőben, mellyet a' Schweziak elvesztettek, győzedelmeskedett. A' Schweziak közül 10,000 holt maradt a' csatamezőn. Itt I. Ferencz fényes próbáit adá bátorságának 's elmejelenlétének. Az öreg Trivulzio marsall, a' ki 18 ütközetben küzdött, azt mondá, hogy mind azok csak gyermekjáték voltak ezen oriások küzdéséhez (*combat de géants*) képest! Erre békét köte Ferenczel Sforza Maximilian, áltengedé neki Mailandot 's Franciaországba ment, a' hol csendeségben élt 's holt meg. A' Genuaiak Ferencz mellé álltak; X. Leo, megijedvén ennek hadi szerencséjétől, hozzá méne Bolognába, 's békét köte vele 's egy közönségesen esmeretes concordatumot. Mailand meghódítása után (1516) egy esztendő mulva irák alá I. Károly spanyol király, utóbb V. Károly császár, és Ferencz a' noyoni békét, mellyben főfeltétel volt Navarra vis-

szaadatása. De csak keves ideig tartott ez a béke. Maximilian halála (1519) után Ferencz is keresé a császári koronát; azonban, noha tetemes summákat fordított a Németek szavának megvásárlására, még is Károlyra esett a választás. Ezolta elkéseredett vetekedő társa volt I. Ferencz V. Károlynak 's majdnem szüntelen hadakozott vele, elsöben Navarráért, melyet Ferencz majdnem egy időben hódíta meg és vesztt el. Picardiában szerencsésebb volt; innét kiüzé Károlyt; azután Flandriába csapott 's elfoglalá Landrecy, Bouchaint 's több helyeket. Más részről ellenben elveszté a mailandi herczegséget, 's a mi reá nézve még érzékenyebb volt, Bourbon, a connetable, kit a király anyjának fondorgásai Franciaországból kiszorítottak, a császár részére állt. Ez a nagy hadi vezér megveré a Franciaikat Olaszországban, visszafizé öket az Alpeken keresztül, elfoglalá Toulont 's Marseillet ostromlá. Ferencz Provecenak sietett segítségére, 's miután ezt megszabadtotta volna, a mailandi birtokba nyomult 's Paviát ostromlá (1524). Azalatt hogy ezen ostromhoz télen fogott, nagy vigyázatlanságot követett el, 16,000 embert küldvén seregéből Nápoly elfoglalására, mi által annyira elgyengité magát, hogy nem volt képes a császáriaknak ellenállni, 's így Febr. 24. 1525 Paviánál tökéletesen megverett. Két ló lövetett el itt alóla, 's azután az ellenség kezébe esett maga is, legjelesebb tisztszejével együtt. Midön körülvéve 's szabadulhatás reménye nélkül látná magát, vonatodék kardját egy francia tisztnak, azon egyetlenegnek, ki a connetablet követé, általadni. Ez a Bourbon ne vegye által — mondá — megaláztatása jegyét. A nápoiyi alkirályt, Lannoy urat, hívák tehát oda, 's ennek áltadá kardját Ferencz. Akkor irá anyjának: „Minden el van vesztve, csak a becsület nem“. Ferencz Madridba vitették, 's csak egy terhes egyezés által, mely Jan. 14. 1526 íraték ott alá, nyerheté vissza szabadságát. Lemondott abban Nápoly-, Mailand-, Genna- és Astira való jusairól, Flandria és Artois fejdelemsegéről, 's megigéré a Bourgogne herczegséget átengedni, 's 2 millióm tallért fizetni. Ezen feltételek teljesítéséért két legifjabb fiját kelle kezésül állítania, kikért a határon kicseréltetett. De midön Lannoy, ki a királyt mint Károly követe Parisba kíséré, a császár nevében Burgundot kérte volna, Ferencz ót a burgundi követek gyűlésébe vezeté, hol azok a királynak kinyilatkoztták, hogy neki nincs jusa a monarchiától egy tartományt elszakasztani. Ezenkívül még az a sértés is érte Lannoyt, hogy jelen kellett lennie, midön a sz. liga kihirdtetett, mely a pápa, francia király, velencei köztársaság 's Olaszország minden hatalmasságainak a végre kötött szövetségéből állt, hogy a császár hatalma terjedésének gátat, vessenek. Ferencz ki ezen szövetségnek lelke volt, elfoglaltatá (1527) Lautrec által Lombardia egy részét 's így megszabadtá a császári seregek által körülvetett pápát. Ekkor Nápolyt is elfoglalta volna, ha a francia sereget, generalával együtt ki nem pusztítja egy irtóztató nyavalya (1528). Ez a vesztesség sietteté a cambrai békét (1529). A francia király lemondá igényei egy részéről 's megtartá Bourgogne herczegségét, hanem két fiját két millio talléron kelle kiváltania 's házasságra lépett Eleonorával, a portugali király özvegyével 's a császár testvérével. Azonban ez a béke is csak rövid tartásu volt. Mailand, a háboru ezen állandó tárgya és sirjok a Franciaiknak, szüntelen ingerlé Ferencz becsületvágát. 1535 ujra benyomult Olaszországba 's elfoglalá Sabaudiát. Hanem a császár Provecenba csapott be (1536) 's Marseillet ostromlá. Ferencz azonközben II. Solimannal lépett szövetségre. A császári sereg nem tarthatá meg Provecet. Így végre egy személyes öszvejövetelben, melyet a pápa V. Károly és Ferencz közt Nizzába, eszközlött ki 1538, tiz esztendő fegyverszünet köttetett. A császár; ki azután egy idő mulva Franciaországon keresztülutazott, hogy a genti lázadókat megfenyítse, azt ígérte a királynak egy személyes beszélgetésben, hogy ennek egyik fiját a mailandi herczegséggel

megajándékozta; azonban alig hagyá el Franciaországot, azonnal visszavéré ezen fogadását. Del Guasto, a' császári helytartó, a' Velenczében és Konstantinápolyba rendeltetett francia követeket 1541 a' Po vizén meggyilkoltá, mire a' háboru ujra kiütött. Ferencz seregeket küldé Olaszországba, Roussillonba és Luxemburgba. D' Enghien gróf megveré a' császáriakat Cerisolesnél 1544 's e.foglalá Montferratot. Már szerencsés sikerrel kecsegteté magát az Algirral és Svécziával szövetségben Franciaország, midőn V. Károly és VIII. Henrik angol király szövetségre lépvén, I. Ferencz minden reményét megsemmisítették. Benyomultak Picardiába és Champagneba. A' császár Soissonsban állott, 's az angol király Boulognet foglalá el. Szerencséjére Ferencznek a' német protestans fejedelmek szövetsége gátlá a' császárt győzedelme folytatásában 's hajlandóvá tevé a' békére, melly még 1544 köttetett meg Crespiben. Károly lemondá Burgundra való igényeiről. Két évvel utóbb Anglia is békét kötött. Kevessel azután t. i. Martius utolsó napján 1547 megholt Ferencz azon betegségben, melly Amerika felfedezésekor hozatott Európába, 's még akkor gyógyíthatatlan volt. Ferencz bátor és munkás volt. Ha békén akart volna országotlani, bőkezűsége, jósága 's művészség kedvelése által nagy boldogságot árasztandó volt Franciaországra. Azon oltalom és pártfogás, mellyre a' művészségeket méltatá, nagyobb részént elfeledteték hibáit a' maradékkal. Epen azon korban élt, midőn a' tudományok ujra ébredtek, 's a' Görögország szétdulatásából megmenekedett töredékeket Franciaországba gyűjtögeté. Az ő országlása az az időszak, mellyben a' művészségek és tudományok iverzeses befolyást kezdtek nyerni a' Francziák elméjére 's erkölcsire. 1534 Cartier Jakabot küldé St. Malóból Amerikába felfedezés végett, 's ez találá fel Canadát. A' királyi collegiumot is Ferencz szerzé, 's ő veté meg alapját a' parisi könyvtárnak. Noha számtalan hadat viselt 's különben is nagy pompával élt, még sem hagyott maga után adósságot, sőt inkább meglehetős summát érő kincset. L. Herman „Franz I.“ (Leipzig 1824). Zs. G.

FERENCZ (II.), Franciaország kiralya, II. Henrik és Medici Katalin fija, szül. Fontainebleauban Jan. 9. 1544, 's atyja halála után Jul. 18. 1559 lépett fel a' királyi székre. Egy évvel elébb házasságra lépett Stuart Mariával, I. Jakab skót király egyetlen leányával. 17 hónapig tartott országlása alatt sok rossznak hinté el magvát, melly azután gazdagon kelvén ki, Franciaországot etpusztítá. Felesége nagybátyjait, Guise Ferencz herceget 's a' lotharingiai cardinált tevé, a' kormány fejei vé. Ez a' papságot és pénzügyet amaz a' hadi dolgokat igazgatá; de csak arra fordítá hatalmát mind a' kettő, hogy kevélységét 's uralkodásvágyát kielégítse. Bourbon Antal, navarrai király, 's testvére, Lajos, Condé herceg, felbosszankodán azon, hogy míg a' királyi vérbeli hercegek az udvartól eltávoztattak, két idegen uralkodik a' királyon, a' Guisek, mint a' Catholicusok védőji hatalmának megsemmisítése végett szövetségre léptek a' Calvinistákkal. Uralkodásvágy volt oka e' háborunak, örve a' vallás, 's az amboisei öszveesküvés első jel a' polgári háborura. Az öszveesküvés Mart. 1560 ütött ki; Condé herceg volt annak láthatlan lelke, vezére pedig La Renaudie. Condé herceg, mint a' calvinista felekezet feje, halálra ítéltetett 's a' hóhér keze által kellett volna kimulnia, midőn II. Ferencz, a' ki mindég gyenge 's már hosszabb idő olta beteg volt, Dec. 5. 1560 18 éves korában megholt; 's az országot 43 mil. livre adóssággal terhelve zsákmányul hagyá a' polgári háboru iszonyatinak. Zs. G.

FERENCZ I. (István), Leopold lotharingiai hercegnek legidősebb fija, utóbb német császár, szül. 1708, 1723 Bécsbe jött, hol a' Sesiához tartozó tescheni hercegséggel megajándékoztatott 's atyja 1729 történt halála után a' lotharingiai és bari hercegség kormányát átvette, hanem Franciaországtól örökre kiszorítottatott abból. Mert midőn 1733

a' szász Fridrich Auguszt halála után másodszer lengyel királlyá választott Lesczinski Szaniszlónak országát elhagynia kellett, ennek veje, XV. Lajos, használta a' környüllállást, hogy a' császártól, a' ki leginkább ellene volt Szaniszlónak, ennek számára kárterítést kívánjon. Mivel Franciaország már régen számot tartott Lotharingához 's több ízben el is foglalta, tehát 1735 a' bécsi békeségben megállapított, hogy a' lotharingiai herczeg tartományát Staniszló királynak, 's ennek halála után örökre Franciaországnak engedje, a' helyett pedig a' toscanai nagyherczegséget kapja, ha ez az akkori nagyherczeg Gasto Jánosnak. a' Medici ház legutolsó csemetéjének, halála után megürülend, a' mi 1737 történt meg. 1736 feleségül vette Maria Theresiát, VI. Károly császár és magyar király leányát. Birodalom fővezérének 's a' császári sereg generalissimusának neveztetett ki, 's 1738 testvérével, Károllyal, az austriai sereget vezérelte Magyarországnak a' Törökök ellen. VI. Károly halála után (1740) felesége minden austriai örökös tartományokban közuralkodóvá vette maga mellé Ferenczet, mindazáltal a' status igazgatásában nem volt szabad részt vennie. VII. Károly halála után 1745, bár többen ellene mondtak is, romai császárrá választatott, 's Oct. 4 Frankfurtban megkoronáztatott. 20 eszt. tartott császárságának nevezetesebb történeteit I. MARIA THERESIA. Megholt Innspruckban Aug. 18. 1765. L—ú.

FERENCZ I. (József Károly, elébb mint romai császár II. Ferencz), Austriának császára, Magyar- 's Csehországoknak, Galitiának, Lodomeriának, Lombardiának és Venetiának 'sat. királya, austriai főherczeg 'sat., Febr. 12. 1768 szül. II. Leopold romai császárnak 's Maria Louisenek (III. Károly spanyol király leányának) fija. Atyját az austriai örökös tartományokban Mart. I. 1792 követte; Magyarországnak királyává Jun. 6. 1792, romai császárrá Jul. 14. 1792, és cseh királlyá Aug. 5. 1792 koronáztatott. Nevelését Florenczben nemeslelkű atya kezdette el 's nagybátyja, II. József császár, vitte tökéletességre. 20 eszt. korában Ferencz elkísérte nagybátyját a' Törökök ellen folyt hadba 's a' következő eszt. a' seregnek fővezérévé lett, segédjévé Laudon tétetvén. József halála után (1790) átvette az országlást atyjának megérkezéséig. Midőn ez 1792 megholt, a' koronával együtt a' dühös francziá háboru sulya is reá maradt. Nem csak megújítá ugyan is a' franczia nemzet reá nézve a' II. Leopoldnak tett hadizenést, hanem elkerülhetlenné is tette a' háborut azon borzasztó tétével, hogy törvényes királyát, XVI. Lajost, 's királynéját, Maria Antoniat, Maria Theresia leányát, kivégeztette. Vévén Ferencz a' hadizenést, Belgiumba, mint Franciaországhoz legközelebb eső birtokába, számos katonaságot küldött a' történhető ellenséges beütés eltávoztatására. Ferencznek ezen, Belgium védelmezésére czélzó tettét a' Francziák megtámadás jeléül nézvén, legalább igazságtalan fegyverre keléseket ezen szinlett okkal akarván igazságossá tenni, beütöttek austriai Belgiumba 's a' hadnak szikrát adtak. Ferencz császár is a' büszke ellenség megalázására a' Burkusokkal, Angolokkal és Hollandiakkal kezét fogván, beütött Franciaországba 's Chalons sur Marneig előnyomult, midőn a' sardiniai, nápolyi és spanyol seregek is közelgettek a' békételen Franciaország felé. A' kezdet szerencsés volt; de az austriai hadinépet az éhség visszavonulni kinszerítvén, a' Francziáknak egy része Németországba csapott be, hol Frankfurtig bement, más része Savoyent foglalta el, 's egy harmadik sereg Luxemburgon kívül az egész austriai Belgiumot hatalma alá hajtotta. Herczeg Koburg visszavette ugyan a' belgiumi városokat Austria részére; de csak hamar megváltozott a' szerencse, midőn a' szövetséges fejedelmek tulajdon hasznokat tekintvén, egymás után letették a' fegyvert 's a' csatamezőről eltűntek. Legelső volt a' burkus király, kit több német fejedelmek is követtek. Ugyan azt tették a' Hollandiak, kik ezenfelül ösze is szövetkeztek Austria ellen a' Francziákkal, mint a' spanyol, sardiniai és nápolyi udvarok is. Bár e' szerént a' háboru sulya magát I. Ferenczet terhelte, még

is folytatta azt; sőt 1794 személyesen vezérelte a' belgiumi sereget, melly a' monarcha jelenlététől lelkesítettén, Apr. 26 Cateaunál és Landrecynél, mellyet elfoglalt, a' Francziákat megverte, mint Tournaynál is Jun. 22. Hanem a' brabanti rendek megtagadván tőle a' polgárok felkelését 's a' hadra szükséges pénzt, oda hagyá Ferencz Brüsselt. Ezentul a' Francziák olly szerencsével hadakoztak, hogy már az austriai tartományokat is háborgatták, a' honnan megbékélt Ferencz velek Campo-Formióban Oct. 18. 1797, melly béke Ferencz császárt Belgiumtól, Mailandtól és Mantuától megfosztotta, 's ezek helyett Venetiának (az adriai tenger és az Etsch folyója közt fekvő tartományokkal együtt), Istriának és Dalmatiának birtokosává tette, mellyek a' kereskedésre igen hasznosak voltak. A' német birodalom 's Franciaország határává a' Rajna tétetett. — A' változó szerencsével folyt francia háboru alatt hazánk kebelében is talált a' francia nyughatatlan ész követőket, kik Martinovics Ignác apát csábítására az uralkodó ház ellen összeesküvén, az ország állapotját megváltoztatni akarták; de a' veszedelmes feltétel korán napfényrejövén, az összeesküdtek elfogtak 's megbüntettettek 1795. A' campo-formioi béke nem volt tartós, mert már 1797 kiűtött a' második francia háboru. Azon pontt, i., melly Német- és Franciaországok közt a' Rajnát tette határrá, az itt bíró német fejedelmeket érdekelte, következésképen ezekkel is kellett a' francia köztársaságnak értekezni. Ezen értekezés határnapjává Dec. 9. 1797 rendeltetett. El sem végeztetett az értekezés Rastadtban, midőn a' Francziák a' Rajna bal partján lévő tartományokba beütöttek 's itt ezeket departementokra osztván fel, más felől Hollandiát bataviai, Waadtlandot (Schweizban) lemaniai, a' pápa birtokait romai, Nápolyt parthenopei köztársasággá tették, Genét elfoglalták, sőt több Rajnán innen fekvő tartományokat is magoknak engedtetni kívánván, 's Manheimot és az ehrenbreitsteini nagy erősséget megvévén, megronták a' békét, melly erőszakoskodásaikkal 's Bonaparte vezérlése alatt Egyiptomba való beütésekkel az orosz 's török udvarokat, Austriát 's a' német fejedelmeket, Nápolyt, Portugalt és éjszaki Afrikát fegyverfogásra kinszerítették. Ezen 1799-ki táborozás a' szövetségzekre nézve volt szerencsés; mert a' francia tengeri erőt Nelson angol admiral Abukirnál (Egyipt.) csaknem semmivé tette; a' Törökök és Oroszok több szigeteket foglaltak el a' földközi tengeren; Olaszországban Kray austriai vezér Veronánál, Suwarow orosz vezér a' Trasimenusnál és Novinál igen megverték a' Francziákat; Mantua, Alexandria 's Tortona visszavéttettek és az ellenség egész Nápolyból 's Hetruáriából kiveretett. Azonban az Oroszok Schweizban Massenától meggyőzvetvén, visszafértek hazájokba; Bonaparte az Egyiptomot ostromló ellenség elől ellillantván 's hirtelen Franciaországba jöven, I. consullá tétetett és a' szerencse ismét a' Francziákhoz szegődött. Két erős sereget, mellyek közül egyiket Moreau vezette, állítván ki ezek Austria és Németország ellen, Moreau négy veres csata után Krayt Ulmig visszanyomta; a' másikat az akadályt nem esmerő Bonaparte az Alpeseken számtalan nehézségek közt Olaszországba áltvezetvén, a' Melas vezérlése alatt lévő Austriaiakon, kik arról, hogy az Alpeseken hadi nép jöjön által, nem is gondolkoztak, Jun. 14. 1800 Marengonál győzedelmeskedett. A' Francziák, kik győzni és győzedelmekkel élni egyiránt tudtak, sebes lépésekkel nyomultak elő, 's Moreau Linzet megvévén, már Bécsset magát fenyegette ostrommal. Látván I. Ferencz a' francia fegyverek ezen szerencséjét, aláírta Febr. 9. 1801 a' lunevillei békét, melly őt austriai Belgiumtól, a' falkenstein grófságtól és minden Rajnán tuli 's Olaszországban az Etschen túl fekvő birtokaitól megfosztotta. — Elaluván a' had tüze, a' birodalom boldogítására fordítá Ferencz császár figyelmét. Ekkor nyílt fel a' többek közt a' Dunát és Tiszát öszveköző Ferencz-csatorna; ekkor állott fel a' siket-némák intézete Váczon; 's ekkor tétettek rendelések egy katonai academiának hasonlóul Váczon leendő al-

kotására, mely hasznos intézetnek, valamint az ugyan ez időtájban létre jött keszthelyi georgiconnak is főszekközlője a' halhatatlan emlékezetű gróf Festetics György volt; végre ekkor (1805) állott elő Pesten is a' catholicus papok fő nevelő intézete is. De ismét fegyverre szelítá I. Ferenczet 1805 a' harmadik francia háboru; melyet Ferencz császár már nem a' francia köztársasággal, hanem Napoleonnal, a' ki 1804 császári nevet vett fel, folytatott. Szikrát ennek Napoleon nagyragyása adott, a' ki magát Mailandban olaszországi királlyá koronáztatta, a' genuai köztársaságot szabadságtól megfosztotta, Parmát, Piacenzát 's Guastallát elfoglalta, és Lombardiából némelly tartományokat visszakívánt. Napoleonnak ezen tettei a' lunevillei béke pontjaival ellenkezvén 's arra mutatván, hogy a' Francziák Europa meghódítására törekszenek, minekutána levelei sikertelenek voltak volna, Ferencz az Angolokkal 's Oroszokkal öszveszővetkezvén, hadat izent a' Francziáknak. Napoleon maga vévén által a' fővezérséget, megindítá a' Rajna felé seregét, melyet 7 részre osztott, 's ugyan annyi vezérekre bizott, hogy ellenségeit több oldalról támadhassa meg. Ferencz császár Németországba Mackot, Olaszországba Károly főherceget küldötte ellene. De Mack (I. FERDINAND, ESTRI) Ulmnál a' véletlenül reá ütó Francziáktól bekerítettvén, megadta magát, 's csak Ferdinand főherczeg menekedett meg a' fogságtól, a' magyar huszárokkal áltörvén az ellenségén. Nyitva lévén Napoleon előtt az ut, Bajorországot 's Austriát bekóborolta, Bécszet ellenállás nélkül megvette, 's maga Schönbrunnban megszálván, katonájának a' prédálást Posonyig és Győrig megengedte. Károly főherczég hallván ezt, visszatért seregével Olaszországból Magyarország felésére. Azonközben az orosz sereg is megindult Jul. 's Galitján és Slesia kerestül Morvába jött, hol Brünnél táborba szálott. Napoleon ezen hirre seregét öszvehuzta, 's ő is Morvába jött, hol Austerlitznél igen alkalmas helyen választott álláspontot. Dec. 1 megvizsgálván a' maga 's kikémlelvén az orosz császár seregét, Sándor császárnak fegyvernyugvást ajánlott, a' mit ez félelemre magyarázván, minkeelőtte Károly herczeg megérkezett volna, nem fogadván el a' fegyvernyugvást, más nap az Oroszokkal 's keves számú Austriaiakkal reáüttött az ellenségre. A' Francziák esmervén a' helyet, az Oroszok előtt mind addig hátráltak, mig ezeket olly mocsáros helyre nem csalták, hol szabadulások lehetetlen volt, midőn hirtelen visszafordulván, kemény viadal 's iszonyú vérontás után az orosz sereget teljesen megverték. Ferencz császár szövetségese megveretvén, letette a' fegyvert 's Posonyban Dec. 26. 1805 békét kötött Napoleonnal, mellynek pontjai szerént Venetiát, Tirolt, a' brixeni és trienti kerületekkel 's Vorarlberggel, továbbá hohemsi, tettngangi, langenargeni, lindau és más sváb birtokait elvesztette. A' következő 1806 eszt. Napoleon Németországot rajnai szövetséggé tévén, Ferencz a' „Valasztott romai császár és Németország királya“ nevet letette 's „Austriai örökös császár“ nevet vett fel. 1806 és 1807 Ferencz Franciaországnak Burkusország és az orosz birodalom ellen folyt háborujában részt nem vett, 's Apr. 3. 1807, mindazáltal hijában, közbenjárását ajánlotta. Hanem említett tetemes vesztesége 's Napoleonnak új mozgásai negyedszer is fellobbantották a' had tüzét 1809. Ertésére esvén ugyan is Ferencz császárnak, hogy Napoleon a' spanyolországi békételenekkel, kiknek törvényes királyát méltóságától megfosztván, bátyjának, Jóséfnek, adta azt, nem igen szerencsésen hadakozik, hadat izent a' Francziáknak, hadi erejét 3 részre osztván, mellynek egy részét Németországban Károly, a' másikat Olaszországban János 's a' harmadikat Galitiában Ferdinand főherczegek vezérlettek. A' kezdet szerencsés volt; mivel Károly Regensburgig, János Veronáig előnyomult 's Ferdinand a' pártos Lengyelekkel jó előmenettel harczolt. Azonközben megérkezett Napoleon 's azonnal megváltozott a' szerencse, mivel Eckmühlnél 's Regensburgnál a' mieinket meggyőzvén, a' vele egyesült

Bajorokkal beütközött Austriába 's Bécsét megvette. Maj. 22 mindazáltal Aspernnél Károly főherczegtől megveretett. A' veszedelem elhárítására János főherczeg az olaszországi sereggel Magyarország védelmezésére visszavonult, 's bár az olasz vicekirály, Eugenius, nyomon követte 's hátul mindég háborgatta is, Jun. 13 Győrbe megérkezett 's a' felkelt magyar nemességgel egyesült. Másnap ott termett Eugenius is, és az Auszriaiakat tüstént megtámadta, 's mivel a' lovasság sem eléggé gyakorlott, sem az ütközetre kész nem volt, Komáromig visszanyomta. Győrt mindazáltal, melyet Péchy Mihály ezredes kapitány vitézül védett, Jun. 24 előtt meg nem vehette. Ferdinand főherczeg is oda hagyta Galitiát, mivel az alatt, míg a' lázadók után nyomult, az Oroszok, mint ekkor a' Francziák szövetségesei, minden a' mi népüktől elhagyott helyet elfoglaltak. Napoleon azonközben az asperni veszedeség megbosszulására hadi népét Bécs alá hitta öszve, hova, minekutána népének egy részét Győrben és Posonyánál, melyet sokáig siker nélkül ostromlott, hagyta volna, Jul. 4 Eugenius is megjövén, Lobau szigetében megállott. Innen az Auszriaiakra tüzesen lövöldözvén, a' Dunán átköltözött és Enzendorf, melyet éjjel felgyújtott, világánál a' közel lévő cserében alkalmas helyet választott magának. Károly főherczeg serege a' stammersdorfi domboktól, Wagramon keresztül, Neusiedelig terjedt, két hadrendet formálván. Jul. 5 déltájban a' Wagramnál és Neusiedelnél állókat megtámadták a' Francziák, de visszaverettek. Az említett két helység felgyújtott 's az éjt mind a' két sereg fegyverben tölté el. Károly főherczeg az ütközetet más napra rendelvén, János főherczegnek megizente, hogy a' Posonyánál vigyázaton lévő katonaságot is vigye oda, a' hadrend bal szárnyának erősítésére. Hanem János idejében meg nem érkezhett, mivel az ellenség már hajnalban reá rohant az Auszriakra 's a' bal szárnyat bekerítette, melly ez által zavarba hozatván, Znaim felé visszavonulni kezdett. Nyomon követte Massena francia vezér 's Jul. 11 megütközött az auszriai sereggel. A' véres csatát fegyvernyugvás, ezt Oct. 14 a' bécsi béke követte, melyben Ferencz császár lemondott Auszriának a' Duna, Inn és Salzach közt fekvő részéről, elvesztette Salzburgot, Bertholdsgadent, a' hausrucki kerület felét, Kärthenből a' villachi kerületet, Krait, Friault, Görzöt, Istriát, Triestet, Horvátországból 40 nsz. mf., nyugoti Galitiát, keleti Galitiából 240 nsz. mf., mellyek az orosz birodalomhoz kapcsolattak, végre a' vieliczkai sóaknák Ferencz császár és a' szász király közt közösek lettek. A' békét Napoleon császárnak Maria Louisevel, Ferencz császár második feleségének második szülöttjével, Mart. 11. 1810 lett öszvepárosodása, melly a' két császári házat szoros öszveköttetésbe látszott helyezni, pecsételte. Hanem Napoleon telhetetlensége meghasonlást szült 's ötödik ízben is fellobbantotta a' háborút. Ferencz császár ugyan is Mart. 12. 1812 a' békeségnek mind szárazon, mind tengeren leendő helyreállítására Napoleonnal öszveszövetkezett és neki, midőn Oroszország ellen hadat indított, 24,000 gyalogot 's 6000 lovaszt küldött Schwarzenberg vezérlése alatt zászlója alá, kik a' velek egyesült Lengyelekkel és Szászokkal több ízben vitézül harcolván az Oroszok ellen, a' Bugon is áltmentek. Hanem midőn Napoleon vakmerő feltételeinek a' rettentő hideg által lett semmivé téttése után is, bár már a' Burkusoktól elhagyatott, semmit sem akart a' békeségről hallani 's a' többi europai fejedelmek megbuktatására láttatott törekedni, Ferencz császár is, minekutána a' pragai gyűlésben, mint a' köz békeség helyreállítására megkért közbenjáró, sikertlenül kínálta volna meg Napoleont békeséggel, minden erejét veje ellen fordította, seregének egy részét herczeg Schwarzenberg vezérlése alatt Németországba, másikat báró Hiller alatt, kit azután gróf Bellegarde váltott fel, Olaszországba küldvén. Ekkor ütött ki az a' rettenetes háboru, melly Aug. hónaptól 1813 Mart. végéig tartott 1814, mind addig, míg több véres ütközetek után az

austriai, orosz és burkus egyesült seregek, melyekhez jöttek azután Svéd-ek, Bajorok, Württembergiek, Hollandiak, Dánok és több német fejedelmek, Olaszországban a Nápolyiak, teljes győzedelmet nem nyertek Európa közönséges ellenségén. A' culmi, leipzig-i és hanaui ütközetek annyira elgyengítették Napoleont, hogy magát soha többé öszve nem szedhette, 's a' Francziák hosszas és súlyos háborujuk által elgyengítettén, új segítséget neki nem adhattak. Így a' szövetséges seregek Parisig benyomultak Franciaországba, hol a' Mart. 30. 1814 történt utolsó ütközet végképen eldönté Napoleon sorsát, ki az uralkodásról lemondani kénytelenítettén, császári nevének megtartása mellett Elbába számkivettetett. Hanem míg a' szövetséges fejedelmek Bécsben a' köz békeségnek helyreállításával 's az európai tartományok határainak rendezésével foglalatkoskodtak, azalatt Napoleon Elbából kiszökvén, Parisnak ismét urává lett; de Waterloonál meggyőzött, 's a' megkárosodott európai fejedelmek tartományaiknak ismét birtokosivá lévén, Ferencz császár is a' parisi békekötések 's Apr. 14. 1816 Bajorországgal kötött egyezés által olly messze terjedő birodalomnak lett fejedelmévé, a' millyennel eleji közül egy sem birt. (L. AUSTRIA.) — Ferencz császár 4 ízben lépett házassági életre, u. m. a) Ersébet württembergi hercegnével; b) Maria Theresiával, IV. Ferdinand sicíliai király leányával, ki neki 13 gyermeket szült, a' többek közt V. Ferdinand ifjabb királyunkat; c) Maria Louise Beatrixsal, nagybátyjának, Ferdinand austriai főhercegnek 's modenai-breisgaui hercegnek legifjabb leányával 1808; d) Charlotteval, Maximilian József bajor király leányával 1816. Az elsőtől, harmadiktól és negyediktől nem volt gyermeke. Ő Felségének. L—ú.

FERENCZ (Károly), austriai császári királyi főherceg, I. Ferencz austriai császár és sicíliai Maria Theresia 5-dik gyermeke, az arany gyapjas, a' francia kir. Sz. Lék és bajor kir. Sz. Hubert rendek viteze; a' brasíliai császári déli kereszt és sicíliai Sz. Ferdinand és érdemrendek nagykeresztese, az 52 számú magyar gyalog ezred tulajdonosa 's ezredese, szül. Dec. 7. 1802. Nevelője Görög Demeter kir. kamarás és udvari tanácsos volt. Eljegyzette Nov. 4. 1824 Sófia herceggasszonyt, József Maximilian bajor király leányát, a' kitől Aug. 18. 1830 egy fja született, főherceg Ferencz József Károly. Zs. G.

FERENCZ CSATORNA vagy bácsi csatorna, egy privilegiált királyi hajóstársaság költségén ásátott 1794—1801-ig. A' Dunát a' Tiszával öszveköti. Kezdődik Monostorszegnél (a' Duna mellett) 's Bács vármegyét keresztülhasítván, Földvárig megyen a' Tiszába. Hossza 14 $\frac{1}{2}$ mf. szél. 10 ölnyi, mélysége 6 láb. 5, nagy kövekkel kirakott zsilipe van. Elbir 3—10,000 mázs. terhes hajót. A' hajósok utját 40 mértfölddel tette rövidebbé 's a' Dunától a' sóval és gabonával gazdag Tisza partjára vivő terhes és kerülő 2—3-hétnyi utat 2—3 napnyivá tette. 1819 Wieser kapitány felvigyázása alatt a' társaság Starhan mechanic által egy iszap tisztító machinát csináltatott, mely naponként 30 cubic ölnyi iszapot hány ki a' csatorna árkából. L—ú.

FERENCZY (István), jeles képfaragó, Rimaszombatban szül. Febr. 23. 1792. Atyja, István, lakatos mestersége mellett rézöntés- és órássághoz is érte 's félig készen maradt „örökké mozgója“ (*perpetuum mobile*) feszegető esztét mutatja. Vonzá magyar könyvek olvasása, 's annyira érzette népzete hátramaradását művészség és mesterségben, hogy erről fiának jó korán általadta panaszát. Fogott ez a' fiu. Magával viszi ezt 8-dik esztendejében Körömczre, Selmeczre, Besztercebányára, a' kekre vágott rezet ezzel csuszattatja sajtó közé, hogy ez reá még jobban hasson, 's valóban a' pénzverés e' látása ennek fejébe szegyet ütött. A' gyermek ezolta oskolai tanulásától maradt idejét mindég többféle kis agyu, szeker, eke, mázsáló, pecsétnyomó 's ölom vagy czingyűrű faragásában töltögette. Így látván technici könnyen fogó elméjét atyja, hamar követheteté vele még azon feltételét is, hogy azaz azaz

daság, szövésfonás, sőt takarékság körül is jártas legyen, 's majd azt válassza megélhetésül, a' mellyik divatosabb vagy a' mellyikhez leginkább vonzódik. Oskolájának véget vetvén a' poësis osztályával, előkelőbbben csak ugyan atyja mestersége mellé állt 's mintegy bizonytalan de-rengésében felsőbb művészi pályája körül, mindég valami csinosabban művészkedett. 18-dik évében a' világnak ered, bővíteni mesterségeit 's Tályán, Tokajon, Miskolczon olly önérzettel jelenik meg, hogy nincs olly arasznyi föld, hol meg nem élhetne. Majd Budán álla be Balás András lakatosnál, ki ifjabb korában Bécsben, Pesten rajziskolát tartott 's a' magyar földön legjobb hármrozó volt: Jártá itt bizonyos kikötött napokon Rauschmann János rajztanító leczkékjít is és alapos lépéseket teve architecturái 's ékesítési rajzolásban, tájékok, virágok színezésében, ugy figurák előrajzaiban. De ezen haladása félbeszakadt; atyja betegeskedni kezdvén, a' ház dolgainak vitele oda parancsolá. 1814-ben Bécsre vonult figyelme, midőn a' congressus miatt minden csak azt emlegette. Oda 's tovább haladni művészségben sürgeté vágya. Atyja helybehagyá sával elmegy, 's Sz. Anna academiájába jár. Rézre, aczélba metsz, viaszból alakol 's 3 esztendő alatt többszöri concursuson az első díjak az övéi. Ekkor kezdett hazánkban hallatszani ezen mécs létele. Hanem elaludt volna Turiet Wilhelm bécsi polgár 's aczélgyár tulajdonosa nélkül. Ez a' Bécsbe külföldről szakadt becsületes ember látta Ferenczy művei csínjából talentumát 's folyton folyva ada neki munkát, majd barátja leve 's ő annak házánál barát, testvér és fiu. Az elébbrekapott ifju művész elővevegeté most még fejében maradt latán nyelvét, Virgiliust, Ovidiust olvasta, mellettek német írókat 's elégedetten élt. De az Augustinianusok templomába mind többször megy, 's vége nyugtának. Krisztina emléke ott Canováól megrendité, 's az aczélra metszés mind inkább igen kis szerűnek és a' szabad művészi tüzet lekorlátozónak tetszék előtte. Csak esztendőt tehát még Bécsben azalatt a' képszaragás elveit felvenni 's azután Canovához. Zauner leczkékjít járá most lüngolva, 's Fischernek anatomiai-művészi cursusát, Elmaurertől pedig a' művészség keletkezését 's mibenálltat hallgatta. 1818 tavasza végén Romában. Első menetele itt az austriai követhet, Kaunitz herczegén, második Canova műtereme. Ajánlása senkihez sem volt, de a' mint Canova concursusairól látta bizonyítványait, mindjárt felfogadá bérben dolgozásra. Helyeselni kezdé ez műveit 's bővebben ereszkedék ki vele jámbor magyarázatiban, mellyekben a' szerény nagy művész soha sem hivatkozék tulajdon munkájira, hanem, mint általjában jobb általványinak, mindég csak a' görög remekel studiumát ajánlá. Még különösen ez vala figyelmeztetése: ifju művész ne utánazzon senkit vakon, csak a' formák idomait fogja fel 's ő maga kísértégesen új meg új alakítást, ez az utja a' rejtezhető észlángi erő kiszabadkozásának. Ferenczy ekkép külön szobát is nyitá külön dolgozásra 's a' megszeretett vezető körül szíve szerént érzé magát. Azonban innen három hónap mulva Thorwaldsen műteremébe talála általköltözni Kaunitz herczegné akarattjából, ki a' magyar ifjut, mint egy közös fejedelmi birodalmából lévőt, pártfogásába látszék venni, 's kinek így ez, segítettését hívén, könnyebben engedett. A' követ hitvese ugy mint azon németesebb párthoz tartozott, melly a' dán Thorwaldsent az olasz Canova elejébe tevé. Thorwaldsen az ifju magyar művésznek egy három arasznyi hosszú 's másfél szélességű darab márványtökét ada megkisértésre kimunkálásul. Ez agyag alakítása nélkül hozzá fog 's egy basreliefet fejt ki, a' mint az alvó Venust Amor meglepi 's lepléből feltakarja. Thorwaldsen és tanítványi bámulák, de az új vezetőnek minden felelete hidegen csak az volt, hogy elébb modellet kell mindenkor készíteni. Nála marada már, ha nem ötömest is dolgoza neki bérért. De Canova tanácsa szerént külön is alkotgatott kis teremében magának. Elkészité most fél esztendő alatt Csokonai büszjtjét. Ott áll ez a' bajusszal és mentével szokatlan külsejű mű, 's midőn 1818

vége felé Magyarország nádora, József cs. kir. főherceg, Thorwaldsen műteremébe jára, szemébe ötlött. A' nádor szól az azt készített magyar ifjával 's néhány nap múlva azon nemes izenettel serkenti, hogy 5 esztendeig, míg külön magára állhatna elő, segédpénzt küldend neki, ha Thorwaldsennél marad 's három esztendeig évenként 350 pengő forinttal, kettőig pedig (1822 Aprilis 23 kezdve 1824 Aprilis 23-ig) minden esztendőben 600 pengővel segítette. Jól fogott ez. — Thorwaldsennél maradásá alatt is azonban nem szűnt meg Canovához lelki vonzódása, valamint annak ehhez szívessége, a' mit Thorwaldsen, az olasz nagy művész nagy versenyesé, nem örömet nézvé, Ferenczyt nemileg távol tartá magától 's neki inkább csak alávaló munkát adott vagy veszedelmest a' kivitelben. Ferenczyt ennél fogva 5 esztendei napszámossága mellett a' művészi character fentartására főképp éjjeli és innepnapi fáradsága 's Canova nagy lelke segíté. 1821 innen „pásztor leányát“ alkotta, mint allegoriáját a' művészség kezdetének, melyet a' nemzeti museum számára, a' hol van is, a' nádor főherceghez küldött 1823-ban Csokonai büsztjével, ezt a' debreczeni ref. collegiumnak szánva. Örvedetes reménye kezdé lenni az országnak ezek által, művészi fiján 's közsönve a' nádor gondjait, most azon feltétel alatt ha még bizonyos időre Romában akarna maradni, segedelem gyűjtésről leve szó aláírás által, melyet Ferenczynek Döbrentei Gábor tudtára is adott Bécsből 1823-ban Decemberben. De Ferenczyt haza inté atyjának egy hazafiúi kemény levele, 's annál is inkább hajlék honja felé, mivel Rudnay Sándor primás-herceg hozzája irt levelében az esztergami új templomba szükségessé szobrok készítésére hívá meg, a' mi azonban nem lévén közönségesen tudva, más részről meg Romában maradtá esetére, gróf Vay Abraham ajánla neki Junius 4-dik 1824 Pesten 3 esztendeig évenként 1000 forintot váltóban, Döbrentének ezen szavaira: „Geniet előtremteni milliókkal sem lehet, de ha itt van, néhány száz forint utjába igazíthatja.“ Ferenczy mindazonáltal, tudósíttatásá erről már Bécsben létkor revé, hova 1824 September végével érkezett 's hol urunknál is megjelent, ki műnyerés végett a' primás-herceghez utasította. Lejövén Pestre 1824 October utolján, a' hazában azon fejmárvány nemek megvizsgálására veté gondját, melyekre itt és ott buzgón többen utasították, 's azután műteremét kelle felállitania. Ezek végbevihetését a' gróf Vay Abraham által csak ugyan itthon is kifizetett 3000 forintnak köszöni. Agyagból alakítását 's gipszbe öntését előre is 1825-nek tavaszán kezdé, melyhez alkalmat és szalást gr. Sándor Möricz háza nyujta Budán, kivel esmeretségbé Romában jutott. Kedves vala látni, hogy Budán Pesten több uri ház, mint Ürményi Józsefé, akkor országbirájáé, gr. Brunsvik Józsefé, akkori tárnoké, Marczibányi Mártoné, társasági köreibe vette 's gr. Teleki József referendarius, Szilassy József főispány különösen megkülönböztette. A' Sütön, Csetneken, Tiszolczon, Szászkán, Dognácskán, Moldován 's Ruskiczán fejtett márványok közül az utóbbit találván, némellykori eressége mellett is, legjobbnak, parosihoz hasonlónak abból állítá az esztergami templomba 1) „Szent István martyrt“ 1831 Juniusban; abból készüle 2) „az idvézült lélek“ melyet Ürményi József (utóbb miniser) a' váli templomba rendelt, 's fiai oda is vitettek 1832 Juliusban; ebből 3) egy márvány ravatal a' művész atyja és anyja (Kálnai Mária) hamvainak, testvére nevében is, ki sárospataki ref. pap. Haza adott már 6 különbéle büsztöt; több most van munkában. Közel a' bevégzésig gr. Károlyi István első feleségének emléke Foltra; Kulcsár Istváné, özvegyétől a' pesti nagy templomba szánva. Készülőben gr. Rédey Lajosé és hitveséé Kacsándy Thérézé. Látható modellben gipszből Virág Benedek emléke, melyhez Döbrentei kezdé aláírást 1830 Junius 20-án 's a' márvány hozzá most érkezik. — Emlitendő Ferenczytől két emlékpénz is, melyeket még Romában vésett és vert. Egyik Hunyadi Jánosra. Első felén ennek Hunyadi János és László fija mely-

képe; tulsó felén az atya neki iramodó lovon, bosszuállásra indultában Drakula vajda ellen. Fija zablán kapja a' lovat 's atyját kéri, hogy ne állana bosszut érette zálogban maradtáért. Másik VII. Piusra készült, annak melyképével és a' vallás szentegyházával allegoriában, hálaul, hogy a' mivész Roma museumiba járhatott. A' pápa ezért Ferenczynek személyesen egy arany emlékpénzt adott, az aczélmetszetet pénzügyjteménye számára vette meg.

FÉRGEK (*vermes*). A' csontvázatlan állatoknak Linné [két osztályt teremt, t. i. a' bogarak (*insecta*) és férgek osztályát. Amazok birnak általános, szembetűnő jegyekkel (noha a' lepke és a' rák nem legnagyobb atyafiságot mutat), ezek alig. Linnénél féreg az a' (csontvázatlan) fejevérű állat, melly nem bogár. A' férgek több rendekre osztattak fel, u. m. 1) a' giliszták, bél férgek, *intestina*; 2) puhángok, lágy férgek, *mollusca*; 3) tekenősök, csigások, *testacea*; 4) állatnövények, *zoophita*; 5) ázalék férgek, *infusoria*. — Miolta a' bontszudomány és physiologia az állatok alkotásával és életmivetelekkel jobban megismerkedettek, Linné féregosztálya több természetes osztályokra szakadva mintegy eltűnt.

FERMATE, a' muzs. valamelly hangnak az azt jelelő kotta értéken felül való kitaratása. Jele . Hossza rendszerént önkényes. Néha cadenzák alkalmazatnak mellette.

FERNEY, Voltaire benne tartózkodása által híres falu Ain departementben, Frankhonban, a' schweizi széleken, GENUÁTÓL (i. e.) egy német mértföldnyire. Lakosai, többnyire Protestansok, kénytelenek voltak XIII. és XIV. Lajos alatt kivándorolni, hogy a' vallásos üldöztetést elkerüljék. Voltaire jószágot vett itten magának 1762-ben, 's munkáság és a' telepedőknek adott mindenféle segítség által a' faluból várost törekedett képzeni. Különösen a' mivész szorgalmat 's mindenek felett az órákészítést iparkodott Genuából hozott mivészek által felébresztetni. A' mivel világ minden részeiből Voltaire látására Ferneybe jövő idegenek nagyon elevenné tévék a' helyet. Népeisége 1775-ben 1200-ig nevededett. Voltaire halála után szinte olly hamar csökkent 's ma mintegy 600 lelket tehet. Voltaire lakó várát (kastély) az ő örökösai a' volt állapotban tartják; látogatóji a' századok embere kedvéért gyakran vannak.

FERNOW (Károly Lajos), a' Németek legalaposabb és legizletesh műesmerőjének és criticusainak egyike, szül. Nov. 19. 1763 Blumenhagen falvában az Uckermarkban. 12 évü korában mint irnok egy notariushoz került, azután egy patikáshoz adatek tanulni. Itt egy vadászegényt ennek saját csövével lőtt vigyázatlanságból keresztül. A' patikás közbenjárása megmenté ugyan F.t hosszadalmas inquisitiótól; de szivét csak késő nyugtathatta meg valamennyire. Elvégezvén tanulóveit, Lübeckbe ment, hol olly helyet lele, melly időt engede, magas képzésén dolgoznia. Vonzalma már korában a' rajzolásához és költéshez vivé. Erejét mind a' kettőben folyvást gyakorlá, megismerkedék Carstenssel 's ennek tanulatós társalkodása a' mivészetről magas és helyes nézetekre vezérlé. Végre lemondott a' patikásságról 's egészen kedvenczhajlandóságának szánta magát. Ezolta arczkepek festése 's rajztanítás adá élelmét, e' mellet a' költésben is gyakorlá magát. Jenában Baggesennel esmerkedék meg, kit schweizi és olaszországi útjára kísérendő vala; Bernben találkoznak öszve, de Baggesent familiai körülmények nem sokára haza szólíták. F. báró Herbert- és gróf Burgstallban lele most pártfogókat, kik Romába segíték. Itt tanulá, Carstenstől vezéreltetve a' mivésztheoriát 's az olasz nyelvet és költöket. 1803 visszatért Németországba 's elébb Jenában oktató, azután az özvegy Amalia weimari herczegasszonynál könyvtárnok lett. Mh. Dec. 4. 1808. Legjelesb munkája: „*Römische Studien*“ (Zürich 1806—8, 3 köt.). Eletét Schopenhemer Joanna írta.

FERONIA, egyik legrégebb olaszországi istenné, ki az erdőkre és gyümölcskertekre vigyázott. Leghíresebb volt a' neki szentelt anxuri erdő. Templomában a' szabadsággal megajándékoztattak egy kalapot kaptak szabadságok jeléül.

FERRAND (Antal, gróf), a' francia academia tagja 's több becses történeti munkák szerzője, szül. 1752, a' revolutio előtt jelessé tette magát ékeesszólása és hazafiúsága által mint parlamenti tag Parisban. A' ministeriumtól kivánt kölcsönözésnek ellene szegezte magát 's megkérte a' királyt, hogy a' királyi széknek a' parlamenttel való egysége által alapítsa meg a' köz hitelt. A' revolutio lépései, mellyeket mindjárt kiütése után tett, a' kibujdosásra határozzák őt. 1801-ben visszatért honjába, de a' közönséges foglalatosságokban nem vett részt. Most jelent meg ezen nevezetes munkája: „*L'esprit de l'histoire*“ (4 köt. 5 kiad. 1816). Azután Rulhière papirosából Lengyelország történeteit folytatá. A' szövetségesek Parisba menetelekor ő egyike volt azoknak, kik a' Bourbonok visszahivatását sürgeték. Ez okból XVIII. Lajos a' ministeriumba hívá. Azon kiküldöttséghez nevezetvén ki, melly az ország constitutiójának alaprajzát készitené el, ebben a' legnagyobb részvétele volt. Utóbb a' ministeriumból a' pairek házába lépett. 1817 adá ki a': „*Théorie des révolutions*“-t 4 kötetben. Végző éveiben vak volt 's láb-senyvyben szenvedett, de a' pairek üléseiben rendszeren megjelent. Jan. 16. 1825-ben holt meg. Helyére a' francia academiánál Delavigne Casimir jutott.

FERRARA, hajdani herczegség Felső-Olaszországban. Helytartó (vicarius) benne a' Toscanából származott régi 's már a' 9 száz. híres Este ház (I. ESTE) volt. Midőn ennek férjfiúi örökösei a' főágban 1597 kiholtak, Caesar (egy mellékágból szül. herczeg) örökösödött a' helytartói méltóságban. Ezt megfosztotta VIII. Kelemen pápa Ferrarától 1598, mellyet, mint megürült feudumot az egyházi statushoz kapcsolt. A' modenai herczegek hijában vitatták ahhoz való jusokat. Ferrara nevű, lapályos és egészségtelen tájékon, a' Po egy ágánál fekvő fővárosának 3500. ház. 's 23,600 lak. 100-nál több templomai, universitasa, museuma 'sat. vannak. A' millyen virágzó volt Ferrara az estei herczegek uralkodása alatt, midőn t. i. 80,000 ember lakott Olaszországnak ezen legfényesebb 's legpallérozottabb udvara körül, olyan pusztá és nyomorult hely most. Utszáji szélesek és rendesek, de puszták; palotáji nagyok 's jól épültek, de kevesben laknak. A' kastélyban, melly most a' pápa legatusának lakhelye, most is lehet Dossi és Titian frescofestéseinek maradványit látni. Templomait több jó festések ékesitik, főképen az itt megtelepedett Garofalótól, Rafaél tanítványától. Figyelmet érdemelnek Ferrarában: a' főpapi templom hajdani gothus elejével, de új izlés szerént épített belsejével; a' könyvtár, mellyben régi kéziratok, antikok, pénzek 'sat. igen becses gyűjteményein kívül, a' város fényes időszakaszának több emlékei vannak. Itt mutogatják Ariostónak kalamárisát 's székét, satyrájinak kéziratját, több leveleit és emléket; melly S. Benedetto templomából, hol temettetett el, hozatott ide. Továbbá itt tartatnak: Guarini kéziratja a' „*Pastor fido*“ 's Tassónak több irományi, a' többek közt „*Rime*“inek egy füzete, estei Eleonorához irt ajánlással, a' „*Megszabadított Jerusalem*“-nek más által leirt kéziratja, mellynek szélén tulajdon kezével több javításokat tett, több levelei 'sat. Legfájdalmasabb érzést ébreszt fel a' szerencsétlen költő iránt Sz. Anna ispotálya, hol büszke felülírásával egy márványtábla kevélykedik azon nedves és setét temlőcz felett, mellyben Tassó II. Alfons herczeg hét eszt. san-yargatta. (L. ESTE és TASSO.) Örvendeztetőbbek az Ariostóra emlékeztető jelek, kinek tiszteletére a' városnak egy piacza Piazza Ariosteának neveztetik; az a' ház, mellyben lakott, kívül belől felülírásokkal ékeskedik 's mind az odavalók, mind az idegenek, mint szent helyre, ugy

mennek belé. Ferrarának várfalai erősek, mellyek közt őrsereget tartani Austriának van jusa.

L—ú.

FERRARIS (József, gróf), austriai tábornok 's alelölülője az udvari hadi tanácsnak, szül. Nancyban 1726. Nemzetsége Piemontból származik, de már a' 17 században telepedett le Lotharingiában. Ő mint apród vétetett fel I. József császár özvegyének udvarába, az austriai örökös háboru kiütésekor hadi szolgálatba lépett, 's az aacheni békeig kapitányságra emelkedett. A' hét esztendő háboruban főképen a' hochkircheni ütközetben mutatá ki magát, 's generalmajor lón 1761. 1773 generallieutenanttá 's 4 évvel később a' német-alföldi pattantyusság főfelügyelőjévé nevezeték, 's itt Német-Alföld azon jeles abroszával foglalatzkodott, melly az ő neve alatt esmeretes. A' bajor örökös háboru kiütésekor vezetésére bizá Maria Theresia az ifju Maximilian Ferencz főherceget, utóbb kölni választó fejedelmet. A' francia revolutio alatt, majdnem 70 éves korában, bajnokul harczolt Pamarsnál 's Valenciennes előtt. 1793 bucsut vón a' hadi seregtől, 1798 alelölülőjévé téteték az udvari hadi tanácsnak, 1801 titkos tanácsossá 's tábornokká, 's megholt Bécsben 1807.

Z. G.

FERREIRA (Antonio), Portugal classicus költőjének egyike, szül. Lissabonban 1528. Az elegia és epistola Seide Miranda által sikerrel mivelt neveit tökélyesítette 's ezenfelül az epithalamium-, epigram-, oda- és tragoediával gazdagítá meg a' portugali poésist. „*Inez de Castro*“—ja második szabályos tragoedia a' tudományok helyreállítása után; csak Tressino előzte meg „*Sophonisbe*“—jével. Magas pathosa 's a' stylus tökélyéért a' literatura egyik legszebb emlékéül nézik a' Portugaliak. Egyébiránt F. munkái nem számosak, mert bírói hivatala keves időt enged nekik 's már 1569 ml. Diaz Gomez ezt mondja róla: „Horatius olvasása, Mirandát követni iparkodó vágya 's szellemének természeti sanyarusága szolgáltak okául, hogy rövidség után törekedett; de ebben olly messzére ment, hogy az euphoniát csaknem mindég a' gondolatnak áldozza fel. Minden műveiben ész és mélység characteristicus bélyegek. Festményei komolyak, de kévéssé kicsilegesek; kifejezése véleőbb, mint szelid, igen élénk 's tele azon tűzzel, melly emeli a' lelket 's a' szívet hevíti. Értette a' romai lantos *utile dulci*—ját.“ Az ő „*Poemas lusitanos*“ özvegyüjtvé először Lissabonban jelentek meg 1598, 4 és „*Todas las obras de Ferreira*“ Lissab. 1771, 2 köt.

FERRERAS (Juan de), spanyol történetiró, szül. 1652. Labañezában, nemes, de szegény szülektől. Egyik nagybátyja az atyai ágról neveltetését magára vátalta 's a' montfort de lemosi Jesuita collegiumba küldé. Itt görögül 's latánul megtanulván, három Dominicanus klastromban költést, ékesszólást, bölcselkedést és hittudományt tanult. Mindennütt kimutatta magát éles elme és szorgalom által, valamint szelid lelke és jó erkölce mindenivel megkedvelteté. F. az egyházi hivatalra szándékozott 's a' salamancaí universitasban végzé tudományait. Ezután mint hitszónok lóné keszen szólása által hires. De Mendoza marquis társaságában, ki a' Musák és tudományok kedvelője volt, nem csak esmeretei gyarapodtak, hanem a' történetírás mesterségét is megtanulta. Utóbb viszont felébredt a' theologiához való hajlandósága 's annak tökéletes cursusát írta. Neve mindég esmeretesebb lón. Egy érdempölczéről a' másokra lépett, 's az inquisitio gyűlésénél is helyet nyere. Itt ugyan borostyánt nem arata, de az új spanyol academia 1713ban tagjává választá; az 1739-ben kijött spanyol szótárban gondos munkástárs vala. V. Filep ugyan akkor könyvtárnokjává nevezé. Itt az elébb kezdett spanyol történeteket folytatá. Ezen hivatalban soká létezővén megh. 1735-ben élte 83-dik évében. Mindössze 38 munkát készíte, de mind nem jelentek nyomtatásban meg. „*Historia de España*“ nevű munkája (Madrid 1700—27, 16 köt. 4.) legjelesebb. Ez által igen nagy érdeme van a' spanyol történetek megjavításában 's felvilágításában. Ezen munka a'

spanyol népek kezdetétől 1589-ig megy, 's általában teljes hitelt érdemel. Stylusa tiszta, férjfiás és tömött, de nem mindenütt ékes és vidor. Ezen tekintetben Mariana felülmulja.

FERRO, legnyugotibb a' kanári és spanyol koronához tartozó szigetek közt, 4 nsz. mf. 4000 lak. egy nagy hársfával, melynek levelei egy a' mindég felette lebegő felhőből annyi cseppeket gyűjtenek, hogy egy a' fa alatt lévő viztartóból soha sem fogy ki a' viz. A' földleirók többnyire ezen a' szigeten (20° nyug. Paristól) keresztül huzzák az első déllineát.

L—ú.

FERSÉN (Axel, gróf), szül. Stockholmban, 1750 körül, egy régi lieflandi nemzetségből, melly Krisztina, X. és XI. Károly országlása óta sok jeles férjfit adott Svécziának. Tanulását atyja vezetése alatt Svécziában végzé; azután Franciaországba ment, hol ezredese lón a' Royal Suédois ezrednek. Szolgált Amerikában is, azután pedig megjárta Angol- és Olaszországokat. Midőn a' revolutio Franciaországban kiütött, a' királyi familiához való ragaszkodása által különbözteté meg magát. Daczolt minden akadállyal, hogy ezen szerencsétlen familiát a' Templeban tartatása alatt vigasztalja, 's nyomoruságát enyhítse, valamint már elébb annak Varennesbe szökését is ő intézte el, 's ő maga vitte volt ki Parisból kocsis öltözetben. Midőn Franciaországból el kellett távoznia, egy ideig Bécsben, Dresdában 's Berlinben tartózkodott 's végre visszatért hazájába, hol a' király háza nagymesterévé rendjeinek vitézévé 's az upsalai egyetem cancellarjává tévé. Gróf Fersen azon zordonulásban, melly 1810 a' kevéssel az előtt koronaörökösnek választatott holstein-augustenburgi herczeg halála után, épen ezen herczeg temetése alkalmával ütött ki Stockholmban, mint a' nép dühének áldozatja esett el, azon alaptalan gyanuból, hogy Fersen a' herczeg hirtelen halálának oka.

Zs. G.

FERTŐ, Soprony és Mosony vármegyék közt fekvő tó, Magyarországon. Hossza 4, szél. 1—1 1/2 mf. Bizonyos időkben kiárad és sok kárt okoz. Körülte sok nád terem, mellyben sok vad lud, récze, vízi tyúk 's más vízi madár tanyázik. Vize kevéssé sós 's e' miatt nem is bővelkedik hallal; ponty, kárász és harsca még is találhatik benne. A' 4 mf. hosszú 's 2 mf. széles harság, mellyen 1777—1780 óta egy 10,400 lép. hosszú töltés vízi keresztül az utast, belőle veszi lételét. L—ú.

FESCENNIAI VERSEK, Fescennia várostól nevezetnek így Etruriában, hol először jöttek szokásba. Két falusi közt folyó beszélgetésekből állottak, kik dévaj, gyakran szatyár (sikamló) kifejezésekben veték szemre egymásnak hibájit. A' romai ifjak különösen az aratási innepekkor dalolták. Augustus czászár nyilvános előadatáskat, mint erkölcselent, éltította.

FESCH (József), cardinal, lyoni érsek, Napoleon nagybátyja, szül. Ajaccioban Jan. 3. 1763. Atyja, Fesch Ferencz, Baselből került Corsicába, mint főhadnagy a' Bocard schweizi ezredben. Anyja özvegy Ramoliné (Napoleonnak mad. Laetitia által nagyanyja) volt, a' ki első férje halála után ment Fesch Ferenczhez. 13 éves koráig Corsicában, azután az aixi papi nevendékházban neveltetett, 's még akkor is ott volt, midőn az országrendek öszvehivatának. Az ijedelmes időszak alatt Sabaudiába ment general Montesquiou seregéhez, a' hol hadi biztonságot tett. Szintezen hivatalt viselé 1796 a' Bonaparte vezérelte seregél is Olaszországban; 's csak akkor lépett vissza az egyházi életbe, mellyet már elébb kezdett, midőn nagy rokonja ragadá meg Franciaország kormányát. Az 1801-diki concordatum szerént lyoni érsek lón, 's 1803 cardinal. Romában mint franczia követ 1803 Julius 1-jétől fogva, eszesen 's finomul viselé magát. 1804 elkisére a' pápát Parisba a' koronázási innepre. Jan. 1805 nagyalamiznsásával nevezé őt Napoleon, 's mi után a' becületrend nagy szalagjával ékesítette volna, Febr. 1-jén senatorrá. Jul. a' spanyol király ajándékozá meg az arany gyapjuval. Dalberg, a'

választó fejedelem és főcancellár, 's utóbb primás herczeg, 1806 coadjutorának 's felváltójának rendelé; mit azonban Napoleon nem fogada el, minthogy Fesch a' nemzeti conciliumban a' pápa iránti viseletének 's czélzatinak hathatósan ellene szegezé magát, Fesch ellenben a' parisi érsekséget vetette meg 1809, 's mintegy kegyelemből kiesve élt azolta 1814-ig lyoni érseki székeben. Innét az Austriaiak közelgésekor Roanumba szökött 's azután Romába ment mad. Laetitiával. Visszatérvén Napoleon Elbából, a' familia többi tagjaival együtt ő is megjelent Parisban 's pairnek nevezteték ki, hanem a' waterlooi ütközet után újra kénytelen volt Franciaországból eltávozni. Azolta Romában él, hol őt VII. Pius igen nagyon bécsülte. A' millyen állhatatos bátorsággal küzdött Fesch Napoleon önkénye ellen, midőn ennek hatalma legmagasb fokon állt, szintolly állhatatosan tagadá meg a' Bourbonok azon kívánságának teljesítését, hogy a' lyoni érseki székről lemondjon. De ezzel a' francia kormány nem gondolt, hanem az érsek világos akaratja ellen egy az oskolákból alig kiszabadult, de régi nemzetségű abbé Rohant tőn az érseki megye generalis vicariúsává. Azonban egy — 1824 költ — pápai breve is megtilta a' cardinalnak a' lyoni megyében az egyházi hatalom gyakorlását.

Zs. G.

FESSLER (Ignác Aurel), theologia doctora, jelenleg a' Wolga melletti orosz új gouvernementokban az evang. községek püspöki felszentelt superintendense 's consistorialis előlülő Saratowban. Szül. Jul. 1756 Zarándfálván Mosony várm. hol atyja, elbocsátott őrnester, egy vendégfogadót birt. arendában. Papi életre lévén szánva, 1773 Capucinus lett 's 1781 a' bécsi klostomba került. Jósef császár elébb lectorrá, azután a' napkeleti nyelvek 's az ő testamentum hermeneuticája professorává nevezte a' lembergi egyetemhez. Kívánságára egyszersmind a' Capucinus-szerzetből törvényesen elbocsátatták. Tanítószékén 1788-ig ült; mert midőn 1787 „Sidney“ czimű szomorú játékát a' lembergi színre hozta, ellenségei fiscalis perbe keverték, darabját mint istentelent 's lázítót adták fel 's szerzőjét, ki az épen kilobbant niederlandi revolutio mellett ügyének kedvező végét nem reménylheté 's helyzetét sem látá bátorságosnak, hivatalát letenni és Slesziába menekedni kinszeríték. Itt a' breslauer könyváros Korntól nyájasan fogadták 's nem sokára az öröklő herczegnél, Karolathnál, nyere hivatalt, ki, midőn atyját követte az országlásban, fiai tanítását biza reá. 1791 a' Lutherével cserélte fel F. elébbi vallását 's Berlinbe ment, hol elejente mint privat ember írói keresményéből éle 's néhány egyesületet (*Mittwochs- und Humanitätsgesellschaften*) alkotta. Nem sokára consulensek lett a' catholicus, ujan szerzett lengyel provinciáknak. Berlinben megházasodott vala 's egy kicsiny, pénzen vett mezei jószágán éle, nem messze Berlinton, midőn a' jeni csata következései őt is érek. Hivatalát elveszté, birtokát vesztességgel kellett eladnia és Niederschönhausenben Berlin mellett, nem sokára pedig Bukowban telepedék le. Most, egyedül írói keresményére szorítva, nyomva a' haboru terheitől 's számos háznép körében kedvetlen vala helyzete, míg 1809 udvari tanácsnok czimmal Petervárra a' Newsky-Sándor-academiaiba 2500 rubelnyi fizetéssel a' napkeleti nyelvek és philosophia professorának meg nem hivaték. Sokáig ezen boldog állapot sem tarta. Helyét elveszté vagy maga kérte elbocsátását, mert egy görög Theophilactus nevű pap atheismussal vádolta philosophiai tanításait. Erre a' törvényhozói biztosság tagjául nevezteték 2500 rubellel 's engedelmet nyere Wolskba menni, a' saratowi gouvernementban, hogy tanácsnok Slobin, ki ott nagy jószágokat bira, philanthropi ideájit valósitani segélje. 1816 elveszté ezen fizetését, de a' következett évben a' hátramaradttal együtt visszanyeré. Ezután Sareptában éle, a' Herrnhutiak főhelyében azon tájakon, 1820-ig, melly időben az Evangelicusok egyházi dolgainak új organisatiója- 's provincialis consistoriumok alkottatásakor petervári nagy befolyásn pártfogóji által si-

került neki tetemes hatáskörbe mint superintendensnek 's consistorialis praesidensnek Saratowba jutni, hol maiglan munkálkodik. F.-nek mint szabad kömivesnek hatásáról a' kömivességre (mellyet 1802 elhagya) elég tudósítást ad Lenning „*Encyclopaedie der Freymaurerey*“ első kötete. F. sokat írt. Historiai románjai „*Aristides und Themistocles*“, „*Matthias Corvinus*“, „*Marc-Aurel*“, „*Attila*“ 'sat. sokáig nagy hírnévben voltak. De mivel minden munkájában bizonyos egyhanguság uralkodik és némelyekben p. o. „*Abülaré und Heloise*“, „*Nachwächter Bendix*“ -ben, sajátlag mysticus nézetek teszik az alapot, írói neve megcsökkent. Legjelesb munkája „*Geschichte der Ungarn und deren Landsassen*“ (Leipzig 1812, 10 kötet), mellyhez hasonló maiglan nem birunk. Nagyon érdeklő önéletrajza: „*Fesslers Rückblick auf seine 70-jährige Pilgerschaft*.“ (Breslau 1826). Van F.-től egy válasz is (1823) a' hivatalából kiesett saratowi predikátor, Limmer, ellene tett nyilvános vádjára.

XX.

FESTÉK. Azon anyagokat, mellyekkel a' festés történik, festékeknek nevezzük. A' színektől meg kell őket különböztetni. A' szin a' dolgoknak tulajdonja, csak a' szemre ható, a' festék olyan anyag, melly a' tapintérezékre is hat, melly a' testeknek bizonyos bánásmódra szin ad. Igy a' veres festék a' ruháknak veres szin szerez. — A' festékek vagy a' természet adományi, vagy a' miv szüleményi. Leginkább az ásványország adja őket, és ha színezeteket (*colorit*) állattól vagy növénytől veszik is, ez mindég ásványhoz (földhöz vagy ércsavitathoz) van kötve, mivel a' növényi vagy állati festő-szerek (színek, nedvfestékek), mint olyanok, testtel nem bírnak, hanem azt ásványi részekből kell kapniok. A' ruhafestő igen jól használhatja azon nedvfestékeket minden ásványi hozzáadás nélkül, mivel anyagjait által akarja velek jártni; de mivel a' rajzfestő annál jobban éri czélját, minél inkább a' felszinre teheté festékét, a' nélkül hogy behatott volna, örömet és kénytelenül is ásványalapot ad festő-szereinek. A' rajzfestésben a' festékek könnyen szárító és a' szin nem változtató nedvvelk dörzsöltetnek és vitetnek fel, a' melly nedv vagy vizes (gumivíz, szappanszesz), vagy zsiros (a' mák vagy len-mag szárító olaja), és e' szerént a' különbféle czél, különböző festékválasztást kíván. Az olajfestések számára alkalmasabbak az ásványfestékek, mint az ásványokkal öszveköttettek, mivel ezek az olajkeverés által meghomályosodnak. Az ásványfestékek mind vagy ércsavitatok, vagy ércsavak, vagy kénes érczek. Az első állandóságokért becsesebbek. A' festék gyanánt használt ércsavitatok közé tartoznak: az ónból a' narancsszinű minium (természeti ónsavítat), a' sárga massicot; a' vashól a' különbféle ochrák, sienaföld, umbra, mellyek a' tűzben setétebbre változtatják színeket; a' rézből a' bérczkék (*Bergblau*); a' bányanyból a' smalt. Más savas vagy sóhasonlatosságu vegyületek ezek: a' kénsavas ón (rajzón) és a' körmőczi rajzón, a' sósavanyos ón (*Kassler-Gelb*); a' kéklő gyulsavos vas (berlini kék); az eczetsavas réz, a' szénsavas réz (bányazöld), a' sósavanyos réz (braunschweigi zöld), a' férjansavanyu réz (scheeli zöld.) Kénkőves érczfesték a' cinnabar (kénkőves higany) és az auripigmentum (kénes férjany.) — A' porcellán és üvegfestéshez csupán érczfestékek vétetnek, minthogy a' tűzben nem szálnak el 's nem igen változó. Itt bíhorszin ad az ónanyos arany, zöldet a' nikol, kéket a' bányany, feketét a' vas, sárgát a' menyany, viszont zöldet a' festany. Ezen tárgyat kiterjedve leírja Bouvier „*Manuel de jeunes artistes et amateurs en peinture*“ -ben (Paris, 1827.)

FESTÉSMIVÉSZET, I. KÉPÍRÁS.

FESTŐSÉG különbféle szövetek 's fonalak festésének mivészete. Czéhes mivesség 's fekete-, szép- és selyemfestőségre oszlik. A' practicus festő egyszerü és öszvetett színeket különböztet meg; amazokhoz a' veresét, kéket és sárgát számlálja. Ezen mivészet a' következőkön alapul 1) a' festendő anyagok elkészítettésén, 2) a' festékek helyes ké-

szittetésén és 3) tartós festékek választásán. L. Hölterhoff: „*Practisches Handbuch der Kunstfärb. mit Holzschn.*“ (Erfurt 1808, 4 köt). Franciaországban Chaptal és Vitalis rationalis elvekre alapíták a festőséget. L. Vitalis. „*Lehrbuch der gesammten Färberey etc., nebst einem Anhang über Indienndruckerey; nach dem Französ.*“ (Ilmenau 1824.)

FESTŐ-SZEREK, azon anyagok, melyek a nedvfestékeket adják. Kék színt ad p. o. a' csülleng, berzseny (berlini kék); vereset a' cochenilla, brasilliai fa, buzér; sárgát a' korbácsfü (fogas rezeda). a' sárga fa, a' keresztesszitromhaj, feketét a' gallák, gubák, zöldgáliczköves berzsen. Ezek egymással öszvekevertvén középszínek támadnak.

FESZÜLÉS, azon tulajdonsága a' testnek, mellynél fogva a' részeit egymástól elszakasztani vágyó erőnek többé vagy kevesbbé enged, de még el nem szakad. Így feszül a' fonal, hur, ércszál 'sat. ha terhek csüggnék rajta; feszülhet a' hur a' hegedün, a' fenyőszál a' hidlábban, a' ruha a' testen, a' bőr a' daganaton 'sat. A' feszülés főfokát némely természetvizsgálók több testekben határozgaták, mellyből sok mivészek hasznos igazságokat tanulhatnak. — Villanyi fészülésnek nevezetik a' galvani oszlopoknál a' kétfajú villanynak öszvegyülése a' két sarkon és lánczokon, míg ezek nyitva vanak. Feszülésnek azért mondatik, mivel a' villany részei, természetj erejeknél fogva, széledni 's az áltelleni sarkra jutni törekesznek. Midőn ez a' lánczok öszvekötésekor megtörténik, a' feszüléssel ellenkező villanyfolyam támad. — A' keresztire függesztés is feszülésnek (feszítésnek) mondatik, mivel némely rész feszül alatta. — Ritkán a' feszülés annyit is tesz mint: erőlködés, erőltetés, és mind a' testről mind az elméről mondatik. — A' szeg, az ék 'sat. is megfeszülhet valamely testben; az ember megfeszülhet hogy valamit végrehajtsion.

FETFA, I. MUFTY.

FETISISMUS, azon isteni tiszteletet jelenti, melly természeti vagy mesterséges testeknek, lelkés vagy lelketlen lényeknek tétetett. A' szó új, de a' dolog régi. A' Portugaliak a' Senegal melletti Negereknek és egyéb vad nemzeteknek bálványait nevezték fetiseknek, melyek szó nyelveken hoszorkányt jelent; utóbb ezen szónak szélesebb kiterjedésű értelme lett. Két rendbeli fetisek különböztethetnek meg 1) természet részei és munkáji 2) emberkéz munkáji. Az elsőbbekhez tartoznak: az elemek, hegyek, folyók, források, erdők, kövek, állatok vagy állatok részei. A' második rendbeliek közé tartoznak a' nyilak, törzsök, fazokak, karók 'sat. Fontos az a' kérdés, hogyan jöhettek az emberek arra a' gondolatra, hogy fetiseket imádjának. A' természeti ember a' nélkül, hogy maga észre venné, a' maga életét viszi a' természetre, 's az, a' minék így életet ad, nagyobbak és hatalmasabbnak látszik neki lenni mint ő maga, 's az idegen lényekben a' maga emberi sajátágát isteninek nézi. Ez volt a' természetnek tisztább és nemesb fetisismusa. De itt nem állapodott meg a' természeti ember, hanem az élő állatoknak emberi gondolkozást is tulajdonított, innét származott az állatoknak fetisismusa, melly eredetében nem az oktalan állatokat, hanem az azoknak képeben kitünő gondolkozást imádták. A' fetisismusnak legalacsonyabb neme részszerént Afrikának legmelegebb, részszerént az éjszoknak leghidegebb tartományáiban talált helyet. A' fetisismusnak legnagyobb elfajulása a' régiségben az Egyiptomiaknál volt. Az újabb vad népekről tudva vagyon, hogy bálványait, ha tőlök meg nem hallgattatnak, eladják, vízbe fojtják, megverik 's öszverontják. A' fetisismusnak legfinomabb megnesesítése Görögországban volt, hol belőle a' mivészek által egy szép isteni nemzetség származott emberi formában és emberi gondolkozással. A' fetisismusnak harmadik neme tulajdonképen nem is fetisismus; mert ha némely vadak oktalan állatok bőrét vagy karókat és több efféléit isten gyanánt imádtak, az ilyen imádas nem a' természet meglelkesítéséből származott, hanem minékutána

ezen meglekésítés az isteni tisztelethen elenyészett, az isteni tisztelet fenmaradott.

K. L.

FEUDUM, FEUDALIS RENDSZER. Feudum az a' birtok, mellynek birása, használási, rendelkezési 's elidegenítési jusa valakinek (a' vasallnak) kölcsönös feudalis hűség (tanács 's tettel való segítség, minden káros cselekedetek elmellőzése 's rendszerent bizonyos szolgálatok) feltétele alatt engedtetik, azonközben, hogy annak főuraságát (*dominium directum*) az áltadó magának fentartja. A' feudum főképen az által különbözik más birtoktól (*allodium*), hogy az adományzó ur meg egyezése nélkül el nem adathatik, hogy a' vasall tartozik birtokáért neminemű szolgálatokat tenni, 's hogy végre az ilyen birtok öröklése másforma mint egyéb birtoké. A' feudum természete már eredetéből világos. A' régiek annyira szerették a' hadat, hogy béke idején privat küzdéseknek kellett a' háboru helyét kipótolni; béke idején is jártak ifjak és férjfiak hetek, hónapok sőt esztendeig kalandok után, 's majd saját nevekben küzdöttek a' szomszéd népmzetségekkel, majd pedig más háboruszkodó nemzetek táborozásiban véének részt. A' tapasztaltakat és hatalmasokat ilyen hadjárás alkalmával számos bátor ifjuság követé, melly azoktól kapván élelmet 's talán fegyvereit is, azoknak kíséretét tevé. Ez a' kíséret, mellyet már Caesar és Tacitus is esmer, erősebb kötelességgel volt vezéréhez kapcsolva, mint a' millyen a' mulékony hadvág vagy a' nem igen állandó haszon. A' népbeli ember nem csupán egy táborozásra kapcsolá magát választott hőséhez. Híve maradt ő ennek, ha csak ez (a' mi hallatlan volt) az iránta tartozó hitet meg nem szegte, egész életében 's mindég kész volt vezérét követni, ha új táborozásra, kalandra felszólított; sőt midőn az egész országos sereg sikra kelt, a' hívek még akkor is formáltak választott kapitányok körül szent 's azért minden áldozatra kész csapatot. A' kapitány életét 's szabadságát reá bízott szentségnek tekinté mindenki 's a' ki a' kíséretből a' kapitány halálát vagy elfogatását tul élte volna, örökre gyalázatosnak bélyegzetetett volna. Magának az országos sereg herczegének is, a' ki mindég a' legvagyonosabb birtokosak egyike vala, számos ilyen társakból álló csapatja volt. Ezen társak (legények, vasallok) fegyvereken, lovon 's élelmen kívül semmi zsoldot nem kaptak, hanem a' nyert zsákmányból kapának illető részt, miután abból a' vezér a' magáét kivette volna. Midőn egyes kalandorok küzdöttek a' szomszéd népekkel 's csaptak be a' romai tartományokba, akkor a' zsákmány ruhák-, fegyverek-, drágaságok- 's rabszolgákból állt. De midőn az éjszaki lakosok a' déli tartományokra rohantak, 's ezeket meghódítván az elfoglalt tartományokból a' királyoknak vagy herczegeknek 's alvezéreiknek tetemes részek estek osztályba, ezekből akkor a' hiv kísérek is kaptak bizonyos telkeket, holtok napjáig való használás végett. Ezen jószágok beneficiumoknak avagy kölcsönnek hívtak, mert csak kölcsön adatának birtokosaiknak, hogy ezek halála után ismét visszaszáljanak a' tulajdonosra, hogy ez velek más kísérek fizethesse. Ebből a' régi német szokásból eredt a' feudalis rendszer, valamint a' szolgálati feudumnak tisztán german 's más nemzetek előtt egészen esmeretlen fogatja, melly a' monarchiák ma értelembeli fenállását lehetővé tevé. A' Görögök és Romaiak, a' Persák és Egyiptomiak csak két nyilvános viszonyt esmertek, szabadságot 's kinszerítési uraságot. A' Németek, kiknél épen megfordítva az önfeláldozás fenséges czélokért, ember által elérhető legfőbb erénynek tartatott, teremték a' szabad engedelmesség kötelességének képzetét is, mellyet nálók a' keresztény vallás megerősített 's még inkább megszentelt. Minthogy a' fiu rendszerent kötelességének tartá, vagy a' szükség parancsolta neki, hogy ő is azon urnak, kinek szolgálatjában az atya volt, szentelje karjait, azért a' kíséretur közönségesen meghagyá nála atyja adománybirtokát, vagy inkább ujra áltadá neki. Ez a' szokás több századi divatozása által jus-

sá lett, 's az atyai adománybirtoktöli megfosztatis, ámbár törvény által nem tiltatott, még is igaztalanságnak tekintetett. II. Konrád végre nyilvános törvényé tevé az adománybirtoknak a' fiakra (az asszonyi adománybirtok későbbi eltávozás az eredeti rendtől), egyháziaknál pedig a' hivatalbeli felváltókra szálását, Németországban 1025, Olaszországban pedig 1037 vagy már 1026. A' barbarság 's erószakoskodás idejében, mely a' népvándorlás után közvetlen következett, 's több Nagy Károly halála után ismét előállott, ama' csak kívül erős, belső bátorság iránt pedig keves biztosságot nyujtott, statusokban hasznos, sőt elkerülhetetlen rendszabásnak tartották egyesek valami hatalmas emberhez kapcsolni magokat, a' kinek védelme alatt szabadon és bátorságban élhessenek. Egy részről a' hatalmas földes urak és püspökök, más részről a' hercegek, grófok és királyi helytartók, addig nyomták a' szomszéd szabad földbirtokosokat és seregtagokat, míg végre ezek a' függő adománybirtokosok sorsát irigy szemmel nézték, 's elnyomójok vagy más nagy ember védelme alá adák magokat, hogy ettől 's más hatalmasoktól bátorságban élhessenek. Az ilyen védelmezettnek jobbágy volt a' neve. Szintezt cselekvék a' szegényebbek, kiknek magoknak kellett földjeiket művelniük 's ugyan azért nem örömet távoztak azoktól, a' nyomás veszélye nélkül is, csupán olly czéliből, hogy a' seregvövetés terhe alól felszabadíttassanak. Mert a' hercegek, grófok és tiszttartók, kiknek (az utóbbiaknak a' püspökök számára) köteleiségek volt a' sereget öszvegyűjteni 's vezérelni, ezen gyakorlatlan 's a' néhai hosszas béke által minden fenye-tékből kivetkezett katonaság helyett inkább kísérojüket használák, a' seregbe állni köteleztettek pedig, kik jobbágyok akartak lenni, azon tenger alól pénzért felmentették, ugy hogy azután nem kellett a' felszólításra megjelenniük. A' császárok és királyok keveset törődtek azzal, hogy a' hercegek honnét vezettek hozzájuk katonaságot, ha csak teljes számu volt ez; sőt ama' hasznokon kívül még azért is elejébe tevék az adományos katonaságot az országos felkelő seregnek, mivel ez csupán az ország védelmére, azok pedig szélesebb terjedésű 's néha feltételetlen szolgálatokra voltak köteleztetve, 's következőleg sokkal többre használhatóan. Így lassanként elhanyaglott az országos sereg, 's helyébe az adományos katonaság lépett. Egy más, nem csekély néposztály, hova főkép a' gazdagok (utóbb kis nemesség) tartoztanak, nem ohajtott a' hadi szolgálattól menekedni, sőt inkább az atyák szokása szerent még mindig ledkedvesebb foglalatossága volt a' hadi kalandok után járás. De ezek sem lehettek el a' hatalmasok pártfogása nélkül; más részről pedig az is sérté kevelységeket, hogy ők az ekképen minc inkább inkább aljasodó országos seregben szolgáljanak. Ennél fogva a' nagyok adományos katonaságába való felvétel becületét vadászták, 's ugyan ezért a' legközelebb lakó herceg, gróf vagy püspök adományzása alá veték jószágaikat; néha pedig, csupa áhíthatosságból, valami szerzet vagy szentegyházé alá. Ekképen támadt Németországban (kivéven az elébb szlav éjszak-keleti meghódított 's a' vasallok közt felosztott tartományokat) a' mai adománybirtokok nagyobb része. A' szabad birtokosokból lett adományos katonák szintgy, mint akarmelly egyéb adományosok, az adomány elvesztése büntetése alatt tartoztak uraikat minden küzdésekben kísérni, kivéven, ha több adományzó uraik voltak, ezek és a' császár 's a' birodalom ellen, a' mi utóbb törvény által is megállapítatott, mert ugy tetszett, hogy ezt, az országos sereg helyébe lépett katonaságnál magától értődik. Egyszersmind arra is köteleztettek az adományosok, hogy hadi szükség esetében váraik 's erősségeik használatát az adományzó urnak áttengedjék (nyitás jusa). Szintilly viszonyban álltak a' birodalom fejéhez a' hercegek és grófok, kik birodalmi helytartóságokért, 's a' püspökök, kik az ó egyházi hivatalaikért szinte adománybirtokokkal jutalmaztattak, 's ugyan ilyen viszonyba léptek most azon nagyobb nemesekhez, kisebb szabad jószágbirtokosok ('s ebből eredt a'

kisebb nemesség), sőt gazdagabb 's hadkedvelő parasztok is, kik a' becsülettel teljes adományos szolgálatot, a' tisztess, de megvetett jobbágy-ságnak elejébe tevék, 's ezért vagy valamely nemesnek adományzása alá veték jószágaikat, vagy pedig attól 's annak adománybirtokából kapták, a' főur engedelmével, egy kis jószágot adományul. Az átadás a' nagy helysartói adományoknál már a' szász császárok alatt zászló (fővezérség jegye) által történt (innét zászlós adomány), a' kisebbeknél karddal; az egyházi adományoknál gyűrűvel és pálczával; a' wormsi béke (1122) olta pedig, melly a' császár felsőségét csupa világi dolgokra szorítá, császári pálczával. A' hadi adománynak egy különös neme volt a' vár-adomány, mellynek birtokosa az adományzó ur valamely várát tartozott védelmezni. A' birodalmi erősségekben kormányzó vasall várgrófnak, a' másfélékben parancsoló várnagynak, az őrizet pedig várkatonaságnak hivatók. Az adományos katonaság ekképen concentricus körök rendszere lett, mellyeknek mindegyike a' legközelebbi fej befolyása alatt, 's mindnyájan egy középpont, a' király mint főadományzó ur, körül foregtak. a' hadi vasallok mellett még egy más nemek is támadt 's fejlődött ki az adományosoknak. A' királyok és helytartóik, ugy szinte a' püspökök udvarában a' legrégebb idők olta találunk bizonyos házi tiszteteket, kik elejénte valódi szolgálatokat tettek, utóbb pedig csak az udvar fényének emelésére szolgáltak. A' marsalli, kamarási, pohár- és asztalnoki hivatalok a' legrégebbek és legjelesebbek, de nem egyedüliek, mert annyiféle volt a' hivatal, mennyiféle foglalatosságot udvari szolgálatban képviselhetni. Ezen tisztviselőket a' pénzszegénység ama' korában, 's azon régi német fogat szerént, melly csupán a' földbirtokost tartá statuspolgárnak, 's csak a' nagy földbirtokost tekinté előkelőnek, semmivel nem lehetett alkalmasabban jutalmazni, mint jószágok használásának átengedésével; innét udvari adomány, melly szintugy, mint a' hadi adomány, hanem valamivel később, 's leginkább I. Fridrik alatt, lassanként örökössé lett. Az udvari fény 's a' haszon, mellyet ezen szolgálatok nyújtottak, sok nemest csalt az udvarba, hivatalt keresni. Ezek lettek az elsők a' szolgálatbeliek avagy ministerialisok ekképen keletkező osztályában; hanem mellettek 's alattok még igen nagy számú más szolgálatbeliek is voltak, kivált a' nagyok majraiban. Minden majros (*villicus*) kapott bizonyos földmivelésért más kisebb földet adományul, 's alig volt udvari szolgálta, ki a' vár körül fekvő faluban legalább egy házat vagy kertet nem birt volna mint adományt szolgálatjajért. A' nagy ministerialisok, kényelmesek lévén hivatalaik foglalatosságait személyesen teljesíteni, uraik engedelmével csak hamar elkezdék azokat másokra ruházni, kiket ők ezen szolgálatjokért szinte valamely adománybirtokkal jutalmaztának meg. Így még a' legújabb időkben is látjuk a' birodalmi főhivatalok mellett a' birodalmi örökös hivatalokat, mellyek adományképen származtak amazokból. Utóbb olyan adományok is jövének divatba, mellyek sem hadi, sem udvari szolgálattal nem voltak megérdemelve, hanem a' főadományuraság megismerése végett csak bizonyos csekély terhű szolgálatokkal valának egybe kötöttek, millyenek: évenként egy lónak, vagy néhány kutyának avagy sólyomnak szolgáltatása. A' mi több: ilyen megismerés végett gyakran egyes cselekvések is választattak, p. o. kengyeltartás, előlépés bizonyos alkalmakkal 'sat. Néha az adományzó szeszélye szerént igen különösek fordulnak elő mind az ajándékok, mind a' cselekvések között, p. o. tánczolás a' sereg előtt, valamely mesterség csinálása, egy tojás vagy fillér ajánlása 'sat. Az adományszolgálat megtagadása vagy az adományhűség más akarmelley megsértése FELOMÁNAK (l. e.) nevezetik. Erről, valamint minden adománybirtoki peres kérdésről, öröklési, megnyitási, elidegenítési 's aladományi esetekről az adományzó ur ítél egy tulajdon törvényszékben (adományudvar, katona törvényszék), mellyet mindég a' vádoltattal egyenlő születésű vasallokból kellett alkotni. Az adományzó ur felszólítására ilyen törvényszéknél megjelenni, 's ugyan

ott a' köz-bírói hivatalt elfogadni, kötelességek volt az adománybirtokosoknak. Olly esetekben, hol a' király saját java forgott fen, helyette a' rajnai nádorgróf, mint birodalmi főbíró, ült elől a' birodalmi adomány-törvényészekben. Mennél inkább kitűnt az adományzó urak 's adományses birtokosak viszonya, mint legfontosabb az akkori életben, 's mennél inkább szaporodott az adománybirtokosak száma a' közvetlen birodalmi alattvalók kárával: annal nagyobb homályba merült ezeknek viszonya, 's végre egészen feledékenységbe ment. Nem sokára, 's már a' 10 és 11-dik században nem esmertek egyéb alattvalói kötelességet az adomány-kötelességnel; az egész birodalom csupán nagy adománybirtokosság volt, 's e' fogatok: adományzó ur és fejedelem egészen összevazarodtak. A' ki adományzó ur vagy vasall nem volt, alig tartatott statuspolgárnak, 's bátorságával senki sem törődött. Ezért csak keves nagy földbirtokosak bátorokdhattak, hatalmokra bizakodva, adományfüggőség nélkül maradni. Hanem utóbb nagyobbbrészent még ezek is hódoltak a' kor szellemének 's királyi vasallokká lettek (mint Braunschweig és Hassia urai, 's a' thüringeni grófok, kik utóbb hercegeknek 's landgrófoknak nevezettek), 's a' császárok mindent elkövettek, csak hogy őket illyen lépésre bírassák. Igy I. Fridrik, felháborodván azon, hogy a' kevély Krenzingen báró, a' ki senkinek sem volt vasalla, vonakodott előtte felállni, pénzverési jussal adományzá ezt meg, hogy ura lehessen a' szabad férfinak. Más részről a' német császár kötelességének tartották, azon adományt, melly egy vasall ház kihalása által megürült, magáévá nem tenni, hanem ujra (de csak szabad tetszése szerent) másnak adni, 's így a' feudális rendszer állandóságát biztosítani, melytől a' status állandósága is függni látszott; mert az adománynak a' császárra szállása ennek igen nagy hatalmat, a' hercegeknek kiszabadulása a' vasalli kötelékből pedig anarchiát volt huzandó maga után. A' mi több: a' hivatalok, helytartóságok és udvari tisztségek szükséges összevettése az adománnyal csak hamar felcserélteté ezeket egymással, 's a' szolgálatot, mellyel az adományt meg kellett volna érdemelni, magának az adománynak tekinteté, elannyira, hogy már nem a' jószágokkal, mint a' hivatalok adományaival, hanem magokkal a' hivatalokkal, mintegy a' hozzá tartozandóság — a' jószág — által gyümölcsöző capitalissal történt a' megjutalmaztatás. A' hercegek, püspökök, tiszttartók és vágrófok majd tudatlanságból, majd haszonkeresésből, méginkább megerősítették ezen felcserélést, semmi különbséget nem tévén az ók adománybirtokai 's azon tartományok és várak közt, mellyeknek igazgatásáért amazokat kapták, 's ezekben is legnagyobb részént saját vasallaikat tarták 's majdnem hasonló földes uri hatalmat gyakorlottak, mint saját birtokaikban, 's ha azoktól az adományzó ur valamit elszakasztott, azt szintolly égbé kiáltó igazságtalanságnak nézték, mint az adománybirtok elvételeét. Azon tartományokban, hol a' hercegi hatalom, mint Franconiában, Sveviában és Westfaliában, korán elenyészett, szintazon ösvényen jártak a' püspökök és apátok; Bajorországban ellenben, Meissenben, Thüringiában, Austriában és Brandenburgban, a' birodalmi helytartói méltóságok teljes feledékenységbe mentével gyakran csupa adománysesai alájazodtak ók a' hercegek, landgrófok és markgrófoknak, 's még aladományzottjait is alig tudták függésben tartani. Az adományrendszerből (*systema feudale*), a' középkorbeli europai statusok egyetlenezgy organismusából, keletkezett a' polgári rendek új felosztása is. A' régi nemesség (hercegek) 's a' szabadok közt álló alsóbb nemesség, mint már említettett, annak köszöni eredetét, 's magok a' vasallok közt is formálódtak rangfokok, de csak az egyenlő születés sérelme nélkül. A' rangosztályok seregpaisoknak nevezettek. Az első seregpais maga a' király tevé; a' másodikat a' papi fejedelmek, püspökök és közvetlen apátok; a' harmadikat a' világi fejedelmek, hercegek, landgrófok, markgrófok, 's közvetlen grófok (utánok állva azoknak, mert mind vasalljaik voltak a' fő egyházi

székeknek); a' negyediket azon szabad urak vagy nagy jóságbirto-
kosak, kik senkitől sem bírták jószágaitak adományként, hanem apróbb
birtokaik vagy jusaik miatt még is vasallai voltak a' császárnak; az ötö-
diket azon szabadok, kik szintily viszonyban álltak a' fejedelmekhez; a'
hatodikat ezeknek adományzóttjai 's a' fejedelmek szolgálatjabeli embe-
rek; a' hetediket pedig az apró adományok birtokosai. Hasonlit ezen
felosztáshoz, az Olaszoké principes-, capitanei-, valvasores majores-,
valvasores minores-, valvasini- és soldatira, az Angoloké lords-, esquires-
és freeholdersre, a' Spanyoloké grandes (*ricos hombres*), escuderos-,
hidalgosra, 's a' Francziáké pairs-, barons-, equyeurs- és valvaseursre.
Azonban az ecuyers, escuderos, esquires nevezet inkább a' LOVAGSÁG
(l. e.) idejéből való. Ezen rendek mellett, mint egyikekhez sem tartozó
századokkal későbbben formálódott a' polgári rend. A' kereseti szorgalom-
ból álló, ingó gazdagság után törekvő, 's erre új hatalomnemet alapító
városok idegenek voltak a' feudális rendszernek földbirtok uralkodásán
alapult szelleme iránt; ezért látjuk őket majdnem mindég nyilvános ellen-
ségeskedésben 's harczban a' lovagrenddel.

Az adományjog (igy nevezetik az adományzók 's adományzót-
tak közt előforduló jogok 's tartozások öszvesége, vagy azoknak tudomá-
nyá is) okfejeit a' lombardiai törvénytudók fejtették ki 's állapították
meg a' 12 században. Az adománytörvények és szokások gyűjteménye,
melly „*Libri feudorum*“ czim alatt a' romai törvénykönyvhöz ragasztat-
tott, adománytörvénykönyve lón fél Európának. Hanem éjszaki Németor-
szágban, Daniában 's Porosz- és Lengyelországokban a' régi német ado-
mányjog maradt divatban, mely a' lombardiaiától főképen abban külön-
bözött, hogy a' mellékatyafiak, mint ilyenek öröklését meg nem esmerte,
's az adomány-öröklési jogot nem az adomány első szerzőjétől származá-
son alapítá, mint a' lombardiai, hanem csupán az adomány közössége
's együttbírásával feltételezé, úgy hogy itt az osztozás az öröklési jogot
megszüntette. Ezen közösség helyébe a' fenemlített tartományokban a' 12
század óta, hasonló erővel bíró, az adomány megnyerése alkalmával csupán
forma szerént szerzett 's azután minden osztály 's minden halálás esetkor
fentartott 's megújított köz sajátság (köz adományossága) állíttatott. Az ado-
mányszerkezet a' szabadságnak 's tulajdonképi statushatalom iránti feszes-
ségnek korában felette alkalmas volt arra, hogy a' népben elszórva ta-
lálattott erő-massának kormánya, ugyan annak hasznára 's a' szabad-
ság kára nélkül, a' status feje mint főadományzó kezébe adassék. Azon-
ban valamint minden emberi intézet magában hordozza az elfajulás
magvát, úgy az adományviszonyok tisztasága 's foganatossága 's ezzel
együtt a' reá építtetett statusszerkezet is csak hamar szenvedett az enge-
detlenség 's lázadás szelleme alatt, mely annál közönségesebb lón, men-
nél inkább áltláltak a' fejedelmek, hogy az adományszerkezet termé-
szete szerént nem ők függnek a' királytól, hanem ez ő tőlök. Mert ez
a' szerkezet az adományzót a' vasallok engedelmeskedése felől csupán
az adományhit 's a' büntetéssel fenyegetés által biztosította, — 's a
büntetés teljesítésére hatalom kívántatott, holott pedig a' király legtöbb
statusokban, vagy önadományása vagy a' fejedelmek merészsége által
ezek közt felosztva látá hatalmát. Így történt, hogy Német-, Olasz- és
Francziaországokban a' korona vasallai a' királyokat, a' királyság külső
becsületén kívül, majdnem minden hatalomtól megfosztották, 's ezek az
első országokban soha sem, Francziaországban pedig csak a' nagy báró
nemzetségek véletlen kihalása által juthattak új 's az adományuraságtól
független királyi hatalomra; míg a' Britusok a' királyi 's vasalli hatal-
mak küzdéséből láták ezeknek súlygyenét mostani statusszerkezetekben
feltűnni. Midőn újabb időkben a' hadakozás módjának megváltoztatása
mindent új alakba öntött, 's a' fenálló sereg az adományos katonaságot
szintugy félre nyomta, mint ez hajdan az országos felkelő sereget: ekkor

az adományszerkezet, mellynek becsét csupán az adományszolgálatok feltételezik, csak mint őskor maradványa maradt fen. Zs. G.

FEZ ÉS MAROCCO. Igy nevezetik a' Mohammedanusok azon birodalma, melly Fez, Marocco, Sus és Tafilet országokat foglalja magában. (L. MAROCCO.) A' fezi királyság, éjszaki Afrika partján fekszik 's 4200 nsz. mf. nagy, mintegy 5 mill. lak. kik Maurok, Berberék, Keresztények, Zsidók, Renegátok. Kel. határa Algir. Levegőjét az Atlas hegyének különbféle ágai, mellyek rajta keresztülmennek, 's a' tenger szomszédsága mérséklétté teszik. Felette termékeny földje gabonát, bort, pamutot 's déli gyümölcsöket bőven terem, 's a' baromtartás, főképen a' lótarás, jó állapotban van. Bányái aranyat, ezüstöt, vasat és rezt adnak. Manufacturáji főképen kordovánt, szattyánt 's aranyozott bőrt készítenek. Ezen készítményekkel 's a' természetényekkel jövedelmes kereskedés üzetik. Feznek, az ország legjelesebb kereskedő városának, melly Barbariában legszebb, a' Fez (gyöngy folyó) kicsiny folyója mellett, 70.000-nél több lakosai, híres oskoláji, egy Afrikára nézve jeles könyvtára, 200 mecsete 's jó fabrikáji vannak. A' Fezben lévő arab literatúra nézve I. Ali Beynek (egy Spanyolnak) maroccoi, tripolisi 'sat. 1803 és 1807 utazását. A' fezi királyságban vannak a' császár lakó városa Mekines, Tetuan, Tanger, Larasch 'sat. városai és a' spanyol Presidiók. (L. CEUTA.) L—ú.

FICHTE (János Gottlieb), szül. 1762 Rammenauban Oberlausitzban, tanult Schulpforte, Jena-, Lipcse- és Wittenerben. Azután egy ideig Schweizban, hol Pestalozzi barátja vala, és Poroszországban éle, hol Kanttal társalkodék. „*Versuch einer Kritik aller Offenbarungen*“ (Königsberg 1792) olly hirbe hozá, hogy a' következőt évben Jenába a' philosophia rendes professorának hivatnék meg, 's ő vala egyik első disze ezen egyetemnek legfényesb időszakában. Neve nélkül jelent meg 1792 két füzet a' „*Beitrag zur Berichtigung der Urtheile des Publicums über die franz. Revolution*“ Jenában *Wissenschaftslehre* (tudománytan) névalatt egy philos. rendszert tön esmeretessé, mellyet elébb a' kantira épített, de ettől lassanként mindég tovább távozott. Egy az ő kiadta „*Philos. Journalba*“ (8 köt. I füz.) iktatott értekezés miatt: „*Ueber den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung*“ vallástalan gondolkozásmód gyaujába esett, a' mi vizsgálatot vona reá, és ennek következése hivatalából való elbocsáttatása volt. Poroszországban nyájasan fogadtaték, egy ideig Berlinben éle 's 1805 nyarán Erlangenben philosophia professora lón, azon engedelemmel, hogy a' telet Berlinben tölthesse. A' francia-porosz háboru közben Königsbergbe ment, hol egy ideig leczkéket adott, de, béke lévén, ismét visszament Berlinbe 's az ujan alkotott egyetemnél 1809 a' philosophia tanítószékét nyerte el. F. nagyon éleselmű ferfi volt 's előadásában magas ékesszólással birt. Kevesbbé tudományos mivei német prosa példányát mutatják. Törekvése mindég az örökre a' legmagasabbra irányzott. Példátlan lelki erővel háta az emberi tudás mélyébe 's új philosoph. systemát alkotta, de a' mellynek később nem maradt egészen híve, mert vallásos érzelme az én-ben találtatá fel vele az Istent. Korábbi elvének ezen tételnek kell vala lennie: A=A vagy én vagyok én. Az én az absolutum, melly magát teszi. Ezen én-t továbbá mint tiszta cselekvést kell gondolni, de a' melly, mivel megfoghatlan korlátok közé van zárva, munkásságában gátolva látja magát 's ezen ütközésnél fogva egy nemén-t tesz 's azt mint objectiv világot tekinti. Az én tehát önmagát nem teheti, a' nélkül hogy magának egyszersmind egy nemén-t ne tegyen ellenébe, de a' melly épen ezért csupán az én-nek szüleménye. Fichte systemája e' szerént szoros idealismus, mert a' realis vagy való, mellyet magunk kívül teszünk, ezen systema szerént csak saját belső munkásságunknak szüleménye. De ugyan azon én, melly magának egy nemén-t tesz áltellenébe, szükségeskép a' dolgok rendje után törekszik az önalkotta világban. Ezen erkölcsi világrendet nevezé

előbb a' *Wissenschaftslehre* Istennek. Később az Istent mint azon egyet, melly maga által van 's csupa élet, tette systemája főelvül 's a' világot az Isten lényének nyilatkozásául, annak képül vagy schemájául tekinté. Vö. F. ezen írásait: „*Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre*“ (Jena 1794); „*Die Wissenschaftslehre in ihrem allgemeinen Umriss*“ (Berlin 1810), és „*Anweisung zum seligen Leben*“ (Berlin 1806). A' szellemet felemelni a' test 's érzékiség felett, csak a' szellemi életet valódi életnek, minden egyebet tetszeletnek (*Scheitleben*) tekinteni, 's ez által a' keblet legmagasb tisztaságra, erényre és önmegtagadásra lobbanítani, ez vala mindennapi törekvése mint tanítónak, mint írónak, minek eszközlése olly dicsőn sikerült neki az ifju keblekben nem csak a' gondolkozás és nyelv neki egészen saját ereje, hanem inkább egész lényének hatalma által, azáltal, hogy ő maga nem csak mondta, hanem volt. A' mint a' jóért élt F. ugy azért holt is meg. Neje, született Schweiziné, nem csak saját ösztönéből, hanem férje felszólítására is, a' berlini katonakórházakban ápolgatá a' betegeket; ispotálylázba esék, melyből kigyógyult; de a' férj aldozátja lett Jan. 29. 1814. Fija, Immanuel Hermann, szinte a' philosophiát választá tanulása tárgyául 's többek közt atyja életét 's nyomtatatlan levelekkel 's actákkal együtt kiadta (1830).

FICINUS (Marsilius), híres orvos Florenczben, ki a' platói philosophia körében sok érdemet szerze Olaszországban. Apja udvari orvosa volt az öregbik Medici Cosmusnak. F. Florenczben született 1433; nagy talentumot mutatván; Cosmus régi nyelvekben oktattá. Később Plato 's az Uj-Platonikusok latánra fordítását bízta reá 's egy platoi academia alkottatásában (1440 tájb.) használta munkásságát. F. a' platoi philosophia előadásában nem különbözteti meg mindég szoroson Platót és az uj-platoui oskolát, mint a' „*Theologia platonica*“ vagy „*De immortalitate animarum ac aeterna felicitate*“ -ból is kitétszik. Ehhez sok homályos és ábrándozó nézetek járultak, p. o. astrologiai tanítmányok, de mellyekkel később felhagyott. Megh. 1499. Latán munkái öszvegyűjtve legelőször Baselb. jelentek meg 1561, 2 fol. köt.

FICTIONES, a' törvényekben bevett gyanítások, mellyek ellen az ellenkező bebizonyításával senki sem hallgattatik meg. Mennél szorosban fejtettet ki valamely törvényrendszer egyedül magából, kevesebb egyszerű alapok fejtegetése által, annál gyakrabban szükség, annak egyes szigorúságán az által enyhíteni, hogy illyen esetekben valamely megtörtént 's bizonyítható környülmény semmi tekintetbe nem vétetik (p. o. ha egy romai polgár, végrendelésének megtétele után, ellenség fogságába esett, 's abban megholt, ugy a' dolog dictator Sulla törvényénél fogva, mintha ő előbb holt volna meg, 's a' rendelés erőben maradt) vagy hogy valamely elő nem fordult környülmény megtörténtnek tekintetik, mint p. o. Angliában az Exchequerek törvényszéke közöséges adossági esetekben csak az által válik illető bírósággá, ha a' vádoló azt költi, hogy ő a' királynak adós 's nem fizethet, míg neki a' vádoltatott ellen igazság nem szolgáltatik. A' romai jog bővelkedik illyen fictiókkal, de az angol még sokkal inkább. A' fictiók mindég tökéletlensége a' jog rendszernek. Zs. G.

FIDALGO, I. HIDALGO.

FIELDING (Henry), a' familiaromán nemében híres angol költő, szület. Apr. 22. 1697 Sharpham - Parkban Somersetshireben, nemes a' Kingston herczegi házzal rokon nemzetségből 's ez által a' híres Worthley Montagne Mariával is rokonságban volt. F. első oktatását egy Olivier nevű paptól vevé, azután az etoni oskolában tanula. Törvénytudónak szánva, Leydenbe ment 's itt egész buzgalommal feküdt tudományának. Atyja, angol general, kinek számos háznépről kelle gondoskodnia, nem küldé segélyt, 's az ifju 20-ik évében kénytelen volt visszatérni Londonba, hol elszórakozások- és kicsapongásokban tölté kényét 's, hogy költsége legyen, tollához kelle nyulnia. Elejénte színnel

írt, melly akkor nagy tekintetben állá. Első két mive: „*Love in several masks*“ és *The Temple Beau*“ sokáig javalattal adattak. Most sebesen követék egymást vig játékaí és bohózaí, 's 1727—1735-ig 18 jutott szinre; azonban dramai miveiből, mellyek számát 28-ra teszik, már ma csak e' burleszki szomorjátékot „*Thom Thumb*“ és e' két bohózaí: „*The Moch Doctor*“ és „*The intriguing chambermaid*“ birjuk. Mind ezen színmiveket gondatlan sebbel hányá öszve, egy délelött sokszor két felvonást is elkészíte. Szellemének egyes villámai 's a' characterrajz némelley szerencsés vonásai mellett, főkép a' nehéz folyamata' esetlenség hibájok, melly azon környülményből kimagyazázható, hogy szerzőjök szellemének meg nem felelő megyében dolgoza. 1735 elbocsátott színjátszókból egy társaságot gyűjte, melly a' haymarketi kis színen vala darabjaít játszandó, 's ez által akará jövedelmét biztosítani, de terve nem sikerült. Nem sokára ezután egy szép 's szeretetre méltó leánykát vett nőül, ki 1500 fontot hozá nekíe, 's mível ez időben anyja halálával egy mezei jószágban is örökölt Derbyshireben, melly évenként 200 fontot ada, volt annyi jövedelme, hogy azon korban illendőleg élhete. Falura ment, de bal sorsára könnyelműségét is magával vivé 's három év múlva, birtok, hajlék, egy shillingnyi jövedelem nélkül jöve Londonba 's a' mezei élet 's kellemei esmereténél egyebet híhetőleg nem hozá magával, melly őt utóbb képessé tette „Tom Jones“-ban a' hasonlitalan Western urfít ábrázolni. Most ismét a' törvény tudományra adta magát 's ügyvéd lett, de itt sem boldogulhata. Midőn köszvénybajok, életmódja következesei, erejét szédülák, megínt a' színhöz folyamodott, de siker nélkül; political vitairások, replegek 's időszakírásokba adott értekezesek táplálák F.t és övét. Végre történetes környülmények vezérlék 1741 a' literatura azon megyéjébe, mellyet hanyatlott állapotjából classicus rangra volt emelendő. Az angol genius minden szüleményei közt tán legnépiebbek F. románjai; nem csak fordíthatlanok a' szó sajátképi értelmében, de Skotország és Irland azon lakosai, kik Ó-Ánglia szokásait és sajátságait szorosan nem esmernék, sem érthetnék 's éldeíhetheték azokat tőkélyesen. Ezen népiség ott látszik alapulni, hogy F. életének különféle szakaiban szoros közösülésben volt Angliá minden néposztályaival, mellyből képeít vevé a' finom választásban 's élénk ábrázlásban utánzhatlan. A' „Pamela“ című román, melly 1740 jelenék meg, híressé tette RICHARDSONT (I. e.) 's olly javalatot nyert, hogy predikáló székről is ajánlatott. F. comicus színekben akará mutatni a' sűrűn olvasott könyv ábrázlását, elveit és caractereit, 's így támadtak „Andrews Jósef“ történeteí. Az illy finomul kigunyolt „Pamela“ csaknem feledékké esett; „Andrews Jósef“ mindég olvastatik számos jelességeíért. Richardson erre annyira elkeserült F. ellen, hogy őt, még holta után is, a' legnemtelenebb olcsárlatokkal üldözé; de ez, ugy látszik, nem visszonozta megtámadtatásait. Az említett románnak elkészülte után ismét a' színhöz akara térni F. 's egy vig játékot íra „A' menyekzőnap“, melly csekély tapssal adatott. A' következett években különféle replegeken kívül egy kötetnyi vegyes értekezeéseket bocsátott közre 's ezt egy haramjátörténet követte. Ugyan azon időben adta ki „*The Jacobite Journal*“, melly a' Stuart-ház pártosainak elvei ellen vala intézve. Hasonló munkákban, főkép a' „*The Champion*“ című folyó írásban tetemes része volt; de a' Whigpárt elveiért volt buzgalma soká nem juta figyelembe, holott sokkal csekélyebb érdemű írók bőven megjutalmaztattak. Végre 1749 csekély ép-pénzt kapott 's a' westminsteri és midlesexi békebiró hivatalát, melly idejében azért vala rossz hirben, mível ezen tiszt a' közönséges rendelet ellenére, taxát szokott venni szolgálatjáért, 's ez arra csábíthatá, hogy akarmelley csekély, széke elejébe került pert még inkább gerjeszen 's lopók- és csavargóktól vegye élelmét. F., ki társalkodása választásában soha gyengéd, soha kényes nem volt, azon viszonyokban sem

lett az, mellyekbe új hivatala helyezé. De senki nem veheti szemére, hogy valaha becsületes ember elveit megszegte volna. Ez időközben írá néhány értekezéseket, mellyekre hivatala adott alkalmat, 's egy munkát az angol törvényről, mellyet kéziratban hagyta. Mind ezen kedvetlen környülmények között a' remek „Tom Jones“ támadt, melly 1750 jelenék meg 's jeles lelemés, a' történetnek szerencsés kifejlése, hü, velős és szellemes characterábrázlás által érdemlé meg fényes kijelentését. Nem tagadhatjuk, hogy e' munkában is találunk némelly botránkozató helyeket, de kiment a' szerzőt korának szokása, melly bizonyos esetekben zordonabb beszédet is megengede, 's noha némelly kortársaink nézetei szerént sértik is a' gyengéd érzetet, azon szellem és alaposág, melly más helyen az erkölcsiség ügyét viszi, eltünteti ezen árnyékokat. „Amalia“ (1751) volt Fieldingnek utolsó fontosabb műve, de egészben kevesebbé vonzó mint „Andrews“ és „Tom Jones.“ Korábbi szerencsétlen próbák daczára új időszakirást kezdé „The journal of Coventgarden“, de az volt hibája, hogy illynemű válatot, mellyhez különös ügyességgel birt, nem folytathata, hogy pártveszekedés 's csekély vitákba ne ereszkednék, a' mint ez alkalommal a' többek közt SAOLLETTEL (l. e.) keveredék tollharczba, melly egyik pártnak sem válnék becsületére. F. életereje azonközben kimerült 's azon törekvései, mellyekkel az akkori minister planumat, hogy az alattomos tolvajkodásnak eleje vétsék 's a' főváros politiaja jobb karba helyeztessék, gyamolítá, egészen tenkre zuzta szédült egészségét. Orvosainak tanácsára 1754 Portugalba utazott. Ut közben haldokló reszketeg kezével írá végezetlen maradt „Utazását Lissabonba“, szembetűnő példáját természetes lelkerejének, melly levertséggel 's beteg ingerlékenységgel viva, még mindég villogtatá a' legragyogóbb elmesség sugárit. Három hónappal megérkezte után Lissabonban hm. Oct. 1754. Munkái többször, p. o. életrajzával Murphytól (1784, 10 köt.) 's románjai legujjobb az Edinburgban kijövő „*Novelist's library*“ első kötetében jelentek meg biogr. criticalai vezérszóval Scott WALTERTÓL „Tom Jones“ németül BODETÓL JÖTT KI; legujabb fordítás a' LÜDEMANNÉ (1826).

FIESCO (Giovanni Luigi de Fieschi), lavagnai gróf, egy tüzes, nagyot mozgó, büszke férjfiu, Genuának legnemesebb törzsökéről eredt, kinek a' természet a' sokaság szeretetét 's csudálását leköteleni tudó tulajdonokon kívül, dicsőségre és uralkodásra vágyással telt szívet ada, a' ki a' korona csaló fényének a' csendes házi élet boldogságát feláldozván, vakmerő törekedésében majdnem czélt érve, a' történet által semmiségbé általtétetett. Fiesco 1524 vagy 1525-ben született; jó nevelés mivelé nagy tehetségeit 's atyja kora halála szembetűnő vagon birtokába tévé. Hanem nyugtalan hívgyágya már II esztendő korában egy hazája elleni frigybe vezette, mellynek feje egy az uralkodással meg nem elégedő Genuai volt; Fiescót kora ifjusága, és csak ez, menté meg a' büntetéstől. 1544-ben egymás koholmányban vón részt; Genuát ugyan is francia seregekkel akarák meglepni, a' mi még is elmaradt, az Austriaiak ezen francia csapatokat az utban megvervén. F. hívgyágyához majd a' Doria ház nagy tekintetének irigylése, 's Doria János, a' doge kisöccse, iránt való gyűlölség járult, mellyet az sok megsértés által ébreszte benne fel. F. nem látá egyéb utat Genua jövőndő uralkodójának megdöntésére, mint az egész uralkodás megdöntését; 's mivel Franciaország és a' pápa Genuával 's Doriával, vagy általjában a' császár Olaszországba ható hatalmával megelégedetlenek voltak, mindenikhez folyamodott. Személyesen elment Romába; a' pápa adta feltételeket mindjárt nem fogadá el, azonban négy hadi gályát vett, mellyekre a' pápa embereket ígért, azon szín alatt, hogy Hieronymus nevű testvére a' Törökök ellen fog rajtok küzdeni; 2000 segédcapatot ígért neki a' parmai herczeg. Ezen ígéretek által neki biztosodva 's Doria János nevékedő kevélysége által megsértve, már a' pápai feltételekben megegyezett, midőn három legmegbizottabb

barátit, Calcagno Vinczét, Verina Jánost és Sacco Rafaélt, a' dolog iránt tanácsért kéré. Verina azt erősíté, hogy F. külső segítség nélkül isz ura lehet Genuának 's az ő vélekedése győze a' grófnál. Most tehát közlelbi szabdákat vónnek; Doria halála meghatározottat; a' gróf három barátja törekedjék, szándékok elárulása nélkül, annyi pártost szerezni, a' mennyit csak lehet; a' gróf maga inkább édesgeté magához a' népet mint valaha, kinek szeretetét ugy is birta; az öreg Dorianak nagy tiszteletet mutata, az ifjut pedig barátsága bizonyításával halmozá. A' nyarat jószágain tölté 's vasallusit a' fegyverben gyakorlá azon szüu alatt, hogy a' parmai herczeg beütésétől fél; négy gályáját is Genuába hozatá, őket — mint mondá — a' Törökök ellen felkészítendő. Ezt egész megbízottsággal közlé az ifju Doriával 's azt tevő hozzá, hogy vasallusit számosan Genuába vezetendi, közülök a' legalkalmatosbakat a' hajóra kiválogatandó. Igy tehát nem szura szemet, midón a' grófnál sok fegyveres embert láttak. Azonban Verina is részére huzott néhány száz polgárt. A' végrehajtás azon napra határozottat, midón a' gróf, sógorának az ifju Doria leánytestvérével történt megesküvése alkalmával, vendégséget adott. De mivel mindenik Doria megveté a' meghívást, az öreg betegség miatt, a' fiatal más okból, így az Jan. 1 és 2-dika közt való éjtszaka elvázlatott ki. Januarius elsőjén Fiesco jelenté az ifju Dorianak, hogy azon éjtszaka kievzeteti gályáját 's kéré a' szükséges parancsolatokért azon megjegyzéssel, hogy a' kiindulásnál támadó zajt semmire se vélje. Ez, hizeigve az által önmagának, minden kívántat megigére a' grófnak 's magára vállalá, hogy az öregnél a' helybenhagyást kieszközli. Verina azonban 28 legelőbbkeelő polgárt mintegy történéthől öszvegyűjte egyik barátjánál, kiket a' gróf estélire palotájába meghiva, hova kiki bemehete, de ki egy sem. Eljöttek; a' gróf közlé velek szándékát, t. i. Genua megszabadítását a' Doriától 's meghivá őket, osztozzanak vele ezen munka dicsőségében. Csak ketten veték meg, kik azonban a' palota egyik szobájába bezárattak. És csak most, midón a' pártosok rövid esüt ettek, nyilatkozatá ki a' gróf titkát feleségének, ki esedezve kéré, hagyyna fel vele. De a' gróf siket maradt ennek és Panso barátjának ellenintésére 's a' pártosokhoz visszatért. Verina, a' határozás szerént, egy ágyut elsüttete a' gróf gályáján, a' gróf elfoglalá a' Doriák gályáját, testvérei a' kapukat foglalák el 's mindenik Doriát a' palotában kellett volna megölni. De ezeket a' Járma felriasztá. Az ifju, okát tudni gyanitván, a' rendetlenség megakadályoztatására a' kikötő kapujához sietett. A' pártosok felnyiták azt, 's ő azon pillantatban áltszuratott. Az öreg Doria András azonban szolgáji által egy szabadon maradt kapun ált lóháton valamelly távol várba vitetett. Mindjárt a' zavar elején a' kikötőbe ment Fiesco 's kiáltá: „Eljen a' szabadság!” a' gályarabok viszonozták; de mivel e' részben kicsapongástól félt, maga akart a' gályákra menni, parancsokat osztandó. De midón lábát egy a' partról a' gályára vezető deszkára tette, ez felfordult, ő a' vízbe esett 's nehéz fegyvereiből ki nem vetkezhettvén, vele senki sem lévén, kiáltását a' zajban senki nem hallván vagy réa nem figyelvén, az iszapba elsüllyedt és megfult. Sehol nem találtatván, holtnak gyanítottat. Testvére elég meggondolatlanul elárulá halálát az elejébe jövő tanácsnak, a' gróffal beszélni akarónak, 's kíváná, hogy a' köztársaság palotáját (hol a' tanács gyűlt öszve 's az uralkodó doge lakott) adják ált neki: de azonban meg-nappalodván 's a' gróf halála köz hurré lévén, eloszlott a' nép, melly az ő kedvéért nyula fegyverhez, 's a' pártosok is lasanként visszahuzták magukat. Alkudozásra léptek; a' pártosoknak le kelle a' fegyvert teniék, 's általányos bocsánatot nyertek. Fiesco Hieronymus önrába Montoboniba ment, testvére Ottoboni, Verina, Calcagno és Sacco a' gróf gályáján Frankhonba vitorláztak, hova szerencsésen el is jutának. A' gróf teste negyedik napon találtatott meg, de a' tanács, talán uj zendüléstől félve, nem hagyá az iszaptól kivenni. Csak két hónap múlva vették titkon ki 's a' tengerbe vetették. Hieronymus pedig várát védő állapotba

helyezteté, részént mivel az igent bocsánatnak nem hitt, részént új tetteken faragva. Nem sokára Verina, Calcagno és Sacco hozzá jöttek, Fiesco Ottoboni is visszatért Olaszországba. Azonban az öreg Doria, öccse fiának halála miatt vigasztalhatlan, mindent elköveté, hogy a' kegyelemactat a' tanács által megsemmisíttesse; ez meg is történt, azt erőtlennék határozván meg, mivel kényszerítésből történt 's elegendő tanácsosok által alá nem volt írva. Fiesco családja 's a' nevezetesebb pártosok örökre száműzettek Genna tartományiból, a' gróf házai és palotái a' földdel egyenlítették, jószágai bevonattak 's minden várai, Montobió'n kívül, elfoglaltattak. Mivel Hieronymus itt lakott, 's innét Genna sok kárt szenvedhete, a' tanács 14,000 zechinát ajánla érte neki; ő azt megvetvén, a' vár vevő volt 's vegtéré, törések lövetvén 's a' rosszul fizetett katonák felzendülvén, 42 napi megszállás után feladatott kegyelemre 's kényre. A' katonák szabadon eresztettek, de a' pártosok vagy megölettek, vagy a' gályákra vasaltattak; a' vár elrontatott. Csak Fiesco Ottoboni ment elég jókor Franciaországba 's ottan katonai pályára lépett. De azután 8 évvel spanyol fogságba esvén, Doria kieszközölte az ő általadását, zsákba varratá 's a' tengerbe veteté. A' gróf özvegye egyedül volt, ki a' familia pusztulásából megmenekedett. Utóbb a' híres Chiappino Vitelli generalhoz ment férjhez, ki több mint spanyol főhadkormányzó a' Német-Alföldiek ellen szolgált 's 1575-ben megholt. De elveszté még azon esztendőben, mikor férje öszvesküvése kiűtött, bátyját is a' vérpálos alatt, mivel ez Doria 's a' császár iránt való irigységből Fiesco szándékát ismételné 's Genuát francia kezekre akarta játszani, de törekedése küszölt. — Hogy Schiller „Fiesco“ című szomorú darabjában más októl származtatja Fiesco halálát, nem fogják csudálni; a' szinköltőnek lehet 's kötelessége is, a' vak történettől eltérve, tettek következtésén építeni a' kifejlődést.

FIESOLE, I. SANTI TOSINI.

FIKÓVÉ (J.), éleselmű 's szellemes francia író, szül. Parisban 1770 's könyvnyomtató lett. A' zendülés kilobbantakor elveihez csatlódott; journalokba próbált dolgozni, ez Millin és Condorcet esmeret-ségébe hozá, kikkel 1791 és 1792 a' „*Chronique de Paris*“ kiadására egyesült. A' rettenet ideje megváltoztatá elveit, 's Thermid. 9-ke után az osztálygyűlésekben 's nyilvános lapokban a' convent egyik legheves ellenje lett. Fructidor 18-kán ő is, mint az ugy nevezett royalistai journalok egyéb redactorai, deportatióra volt szánva Cayennebe. Szökés által menekvék meg 's néhány évig falun lappanga, hol 2 románt írt: „*La dot de Suzette*“ és „*Frédéric*“, mellyek kedvezőleg fogadtattak. Most a' Bourbonokkal titkos öszveköttetésbe lépett 's részekre munkálkodni törekvék. Elárultatott 's egy évi fogsággal lakolt ezért a' Templeban. Midőn a' consuli kormány elkezdődött, ehhez hajlott. 1802, mintán Angliát bontazta „*Lettres sur l'Angleterre*“t adott ki, mellyek figyelmet gerjesztettek. 1805 annyira felemelkedék Napoleon kegyébe, hogy a' „*Journal de l'Empire*“ (vagy *Journal des débats*) tulajdonosa 's királyi censor lett. 1810 titkos küldemény Hamburgba 's egy praefectura bizatott reá. Ügyessége mellett a' restanratio elveiben is könnyű volt magát feltalálni. Ő írta az 1815 kamarák nevezetes üléseinek történetét 's egy igen vonzó: „*Correspondence politique et administrative*“t. Ujabb időkben mint író a' követek kamarájabeli bal centrum elveihez csatlódott, a' mint „*De la Guerre d'Espagne et des consequences d'une intervention d'armée*“ (4 kiad. Paris 1824) íczimű munkája bizonyítja. Még fontosb a' „*Nouvelle correspondance politique et administrative*“ (Paris 1828, 3 rész).

FIGEFA, a' külnövtellek osztályába, a' figések familiájába tartozó nővény; Linné szerint az egylakiak között iratik le. Jegyei ezek: telepehusos, a' virágot elzáró, meneteles hegyű. Him: csészéje háromhasú, himsz. 3. Az anya: csészéje 4—8 hasábu; anyaszála oldali, kettéhasadt.

Magtelepü. — Déli Európában 's nálunk is találattik ezen faj: közönséges fige (*figus carica L.*) Jegyei: levelei háromkaréjosok, érdesek. Gyümölcse körtvélyidomu, köldökös. Nevezetes fajok vannak még Kelt-Indiában p. o. a' szent figefa, szividomu, nagyon hegyezett levelekkel. Magasra nő 's a' Hindusok előtt szent; — a' Benjaminia F. tojásdad-hosszukás, hegyezett levelekkel; a' bengaliai F. tompa, tojás-és bõridomu levelekkel; törzsökébõl és ágaiól gyökereket ereget. 'sat. A' figevirág a' gyümölcsben nagyon, kívülõl láthatatlan 's az okból a' himpor nehezen juthat az anyához. Keleten mesterségesen segítenek a' dolgon. Himvirágokat visznek az anyavirágokhoz, megrázzák, hogy a' fogamzásra szükséges por a' bibére hasson (caprificatio) 's így egy fán két, három mázsa figét is megtermesztenek. A' szél is nagyon elősegéli a' figevirágok nõszmunkálatját, de még inkább a' légydarázs, mely a' fige üregébe rakja le tojásait. Ezek kikeívén 's a' bogaragnál szokott változásokon áltmenvén, mint szárnyas bogarak a' figevirágokat gondosan megkeresik 's a' himvirágoknak szárnyokra ragadt porát a' nõvirágokba viszik. Fige gyümölcs. A' figefának gyümölcsét nyersen is megesszik, de nagyrészt meg szokták szárítani (aszalni). A' kereskedésben három faj forog leginkább: keleti, olasz, és francia, más néven pedig: smymai, genuai, marseillei. — Az ugy nevezett figesajt, mely Spanyolhonból és Portugaliából hozatik hozzánk, a' legszebb figékbõl, hámolt mandolával, dióval, pistacziával 's más finom fűszerekkel kevertetik, sajtidomba nyomatik 's utólétkül használtatik. — j — a.

FIGURA. Ezen szóval némelly mivészetekben sajátképi, másokban áltvitt értelemben élnek. Sajátkép, mely értelem a' térbeli mivészetekben fordul elő, külsõ alakot jelent, melyet minden körülirt 's határok közé zárt tér képez vagy felületen (felületfigura) vagy testnél (testfigura). Így emlittetnek a' mathematicában (felület és test), tánczban (felület), képzõ mivészetekben (felület és test) figurák. A' képzõ mivészetek azonban többnyire csak az emberi alakot nevezik figurának, a' többi alakoknak forma nevet adván. Áltvitt értelemben, mely az idõbeli mivészetek megyéjébe tartozik, figura a' közönségestõl eltérõ, a' phantasiára hatalmasan ható, képekbe öltözött szellemi formát jelent, p. o. rhetorikai, poétai figura. — A' rhetorikai és poétikai figurák képekbe öltözött kifejezésen alapulnak és sajátképi figurákra is figurákra oszlanak. A' figurák a' tropusoktól abban különböznek, hogy am azokban a' subjectum változtatlanul tulajdon értelemben marad és a' képes kifejezés csak a' praedicatumot illeti; ezekben pedig maga a' subjectum jelenik meg képes kifejezésben 's ennél fogva közönségesen az egész elõadás képes. A' figurák következõk: szépítõ melléknév (*epitheton*), nyomos szó (*emphasis*), kidolgozás (*exergesis*), egyezés (*harmonia*), kérdés (*interrogatio*), szólítás (*apostrophe*), felkiáltás (*exclamatio*), ráirányzás (allusio), példa (*exemplum*), hasonlítás (*comparatio*), hasonlóság (*simile*), hasonlatlanság (*dissimilitudo*), ellentétel (*antithesis*), ismétlés (*repetitio*), leírás (*descriptio*), szörendváltoztatás (*inversio*), kihagyás (*ellipsis*), foglaló elhagyása (*asyndeton*), foglaló összetorlása (*polysyndeton*), visszavetés (*correctio*), megelőzés (*praecoccupatio*), megengedés (*concessio*), elmellõzés (*praeteritio*), bővítés (*amplificatio*), emelkedés (*gradatio*), nagyítás (*hyperbole*) és kicsinyítés (*litotes*), erősítés (*affirmatio*), gny (*ironia*), elváltoztatás (*hypallage*). L. Bitnicz: „A' magyar nyelvbeli elõadás tudománya“ (Pest. 1827, 116 l.) A' tropusokról l. e. czik. A' muzsikában is ezen értelemben vétetik a' figura szó. Egyébiránt mit értenek közönségesen a' hangszokok alatta 's honnan származtatják l. CANTO FIGURATO.

FIGURANSOK, a' balltban azon tánczosok, kik egyesén (solo) nem tánczolnak, hanem csoportosan; a' színjátékban olly személyek, kik nem beszélnek, hanem csak azért lépnek fel, hogy az actio teljes legyen; mondatnak statistáknak, compareseknek, néma személyeknek ia.

FILANGIERI (Gaetano), egyike a' 18 század fejlesebb publicistáinak, ki a' törvényhozás megjavítására legtöbbet tett, szül. Nápolyban Aug. 18. 1752 s' fija volt Araniello Caesar herczegnek és Montalto Mariánnának, Fraguito herczeg leányának. Nemzetsége a' nápolyi királyság legrégebb normann eredetű nemessége közül való. Filangieri, mint harmadik fija nem igen vagyonos atyjának, hadi szolgálatra való rendeltetve, s' ebbe tizennégy éves korában lépett, de csak hamar elhagyá, s' uly buzgalommal szentelé magát a' tudományoknak, hogy noha sokat mulasztott el ifjabb esztendejében, 24 éves korában még is tökéletesen tudá a' görög és latin nyelveket, az ó és új történeteket, a' természeti és polgári jogot, s' e' mellett még mathematicai esmeretekkel is meglegelősekkel birt. Már ekkor elkészíté két munkája tervét, egyiket a' nyilvános és privat nevelésről, másikat a' fejedelmek moraláról, józan okosságon s' polgári renden alapítva. Familiája kívánsága szerint ügyvédségre is adá magát. Ékesszólása és tudománya csak hamar nagy kedveltséget szerze neki, s' miután az idő- és észképesti változtatásokat, mellyeket Nápoly akkori első ministere (Tanucci) 1774 kivitt, a' régi rossz rendszer imádójának vak üldözése ellen egy beszédben diadalmasan védelmezte volna, pártfogójának nyilatkozatá magát Tanucci. Csak hamar jéles hivatalokat nyert Filangieri az udvarnál, mi azonban korántsem gátlá őt hiv maradni kedvelt tanulmányai iránt. Egy munkán dolgozott, remek leendő a' törvényhozás theoriája osztályában, s' minthogy a' híres Beccaria Mailandban épen akkor adá ki munkáját a' vétkekről és büntetésekről, melly a' büntető törvényhozásban valódi epochát csinált, azért Filangieri a' magáéba törvényhozás minden ágait s' vonatkozásait belé akará foglalni, s' egyszersmind annak legáltalánosabb okfejeit felállítani. Ezen nagy vállalkozást bátorsággal s' józansággal kezdé, s' mind maga mind a' tudomány becsületére alaposan s' mély ésszel vivé ki. „*La scienza della legislazione*“ czimű munkáját hét könyvre osztá, mellyek közül az első, melly a' törvényhozás általános szabályit foglalja magában, s' a' második, melly a' political s' gazdasági törvényeket tárgyalja, 1780 2 köt. jelent meg Nápolyban. Nem csak Olaszországban, hanem egész Európában is rendkívüles tekintetet nyert ez a' munka, s' szerzője, 28 éves korában már a' leghíresebb publicisták közt nevezteték. Szabad lélekkel beszél visszaélésekről, hanem sértegetés nélkül, s' ha bár sok, a' mit mondott, hazáját illeté, a' király még is Constantinrend commanderiáját adá neki. 1783 a' két következő kötetet bocsátá világ elejébe, mellyek a' büntető igazságszolgáltatásról szólnak. Ez a' tárgy teljes kiterjedésében van itt kidolgozva, s' a' legszabadabb elméjű s' minden elfogódás nélküli nézetek uralkodnak az egészben. De épen ezen szabadelműség s' nyíltság bosszontá felreá a' feudális jogáért rettegő főnemességet és papi rendet. a' kik nem csak egy arulékony író (Grippa Jósefet) szerettek, a' kinek Filangierit meg kellett ezáfolnia, hanem egy Dec. 6. 1784 költ egyházi végzés által a' könyvet, mint lázítót és istentelent, el is tiltották. Filangieri a' nyomorult Grippának épen nem felelt, a' feudalistáknak és curialistáknak pedig csak a' következett esztendőben, munkája 5, 6 és 7. kötete által, mellyekben a' nevelésről, erkölcsökről s' nyilvános oktatásról beszél. 1783 házasságra lépett Frenel Karolinával, egy magyar nemes leányával s' nevelőnéjével a' nápolyi király második leányának, — s' a' király engedelmével kevesell azután Cavába, egy kis nápolyi városkába, vonult, hogy itt mezei csendben dolgozhassa ki munkája utolsó kötetét, melly a' vallást, vonatkozásában a' statusra, volt tárgyzandó. Azonban már nagyon el volt egészsége rontsolva, s' azért csak lassacsckán haladhatott előre. Ehhez járult, hogy őt IV. Ferdinand (1787) legfőbb finantztanácsába hívámeg. Vissza kellett tehát Nápolyba térnie, s' majdnem kizárólag új hivatalával foglalatzkodnia. Kevesell azután nagyon megbetegedett s' megholt Jul. 21-kén 1788, 36 éves korában. Azonban már elébb befejezté munkája 8 köte-

tét, mely a kereszténység előtti vallásokról szól. Itt is kitűnik a leg-
 élesebb eszű vizsgáló 's jeles előadó. A' befejezésből csak a' része 'e
 osztás tállatott kéziratjai között. Ez, az emberi észnek általjában nagy
 becsületre való munka, mely annyi jót szült, majdnem minden élő
 nyelvekre le vagyon fordítva. Filangieri hagyományából kitetszett, hogy
 szándéka volt „*Nova scienza della scienza*“t kidolgozni, mellyben min-
 den emberi tudományt alapokfejeire akart visszavezetni, — 's egy
 „*Storia civile universale perpetua*“t, mellyben a' nemzetek történeteiből
 törekvék az ember lelki kifejlődésének történetét magyarázni. Hirte-
 len halála 's nyilvános ellenkezése a' gonosz Acton (l. e.) czélzattal
 azon gyánut gerjeszté, hogy Filangieri, mint ezen ember bosszújának ál-
 dozatja, mérég által vesztetett el; de nincs semmi alapos bizonyosság ennek
 támogatására. Zs. G.

FILEP, Macedonia királya, Nagy Sándor atyja, a' 4. század. K. e.
 élt. Ifjabb éveiben mint kezes Thebába került 's a' híres Epaminondas
 házánál jeles nevelést vón. 22 évében (361 K. e.) lépett Macedonia thronu-
 sára, mellyetalapjaiban megrendítve 's számos ellenektől körülvéve talált.
 Lángesze nem sokára megerősíté azt 's olly tekintetre emelé, millyennel
 eddig nem dicsekedheték, részént némelly feláldozások, részént fegy-
 verek hatalma által szabadulván meg ellenségeitől. Nem sokára maga
 is nyugton elő népeket kezdé hódítani 's Thessaliában és Thraciában
 tetemesen előhaladván, lassanként egész Görögországra iparkodék ki-
 terjeszteni hatalmát. Erre felette kedvezett az időpont, hol az egyes gör-
 ög statusok a' helyett, hogy illy hatalmas szomszéd ellen egyesülné-
 nek, egymással éltek harczban. Filep ravaszsága taplálá még egyenet-
 lenségeket. Midőn a' Thebaiaktól a Phocisbeliek ellen, kik a' delphii
 templom kincsét elrablották, segélyül hivaték, nem késék élni a' szép
 alkalommal uralkodásvágya kielégítésére. A' Phocisiak nem sokára meg
 hódítottak; de F. hűtelensége szövetségei iránt felnyitá a' Görögök
 szemét Több statusok az Atheniekkal egyesültek, erősen elszánva, hogy
 magokat F. ellen szegzik, mások pedig alacsony hízelkedésekkel menének
 a' ravasz hódító elejébe. Egy veszélyes seb, mellyet F. a' Scythák ellen volt
 ütközésben kapott, hatrálattá azon csapást, melly a' görög szabadságot
 szédülőndő vala, míg a' Cheronea melletti nagy győzedelem (338 K. e.)
 elválasztá sorsát. F. Corinthusban gyűjté össze a' görög statusok követeit
 's önkényesen dictálta a' békét, melly szabadságoktól megfosztotta. De épen,
 midőn a' Persak ellen szándékozá magát fővezérré kinevezetni, Pausaias,
 egy ifju Macedo, kit a' Persák vesztegettek meg, kivégezte éltének 47
 évében. Ezen fejedelemben legnagyobb vezéri talentumok a' legvitézebb
 katona rettenhetlenségével egyesültek. De dics- és uralkodásvágy valá-
 nak characterere fővonásai, mellyek gyakran a' legigazságtalanabb tettekre
 csábíták.

FILEP (II.) Spanyolország királya, V. Károly császár és portuga-
 liai Isabella fija, kit a' spanyol írók okosnak, kortársai pedig dészak
 daemonjának neveztek, szül. 1527 Valladolidban. Természettől hideg,
 komoly és visszatartózkodó, e' mellett éleseszű és gerjedékeny, Spa-
 nyolországban a' buzgó papoktól gondosan de vakbuzgón neveltetett. 16
 esztendő korában özveházasította atyja Mariával, a' portugaliai ki-
 rály leányával, 's midőn Németországba ment, reá bízta Spanyolország
 igazgatását, Alba herceget rendelvén melléje tanácsosnak. 1577 magá-
 hoz hitta Károly. Filep nagy méltósággal mutatta magát ezen utazásá-
 ban 's kedvező benyomást tett azon személyekre, kiket neki bemutatnak.
 A' császárt Brüssselben találta. A' német-alföldi rendek rendkívüles ör-
 vendezéssel fogadták. Azonban Filep kemény indulatot mutatván, és
 spanyol kíséretéhez ragaszkodván kizárólag, német-alföldi alattvalójában
 tartós neheztelést gerjesztett. Atyja 1550 a' regensburgi országgyűlésen
 kívánta neki megszerezni a' császári korona öröklését. De annyira gyű-
 löletes volt Filep hideg és kevély magaviselete a' Némétek előtt, hogy

már megjelenése is akadálynak tartatott, 's ezért ő Spanyolországba visszaküldetett. Midőn az angliai Maria a' királyi székbe lépett, igyekezett őt az okos Károly fijának, ki özvegyen maradt, eljegyezni, 's Filep, ám-bár II esztendővel fiatalabb Mariánál, ki még ezenfelül semmi személyes keccsel sem birt, tüstént megegyezett abban; azonban olly rendszabást tett a' parlament, hogy Filep Angliában a' legfelsőbb hatalom gyakorlásában legkisebb részt sem vehetett. Az öszvekeles 1554 innepélyesen tartatott, 's Filep, hogy a' kedveltető erkölcsök hiányát kipótolhassa, igen adakozó törekedett lenni az angol nemese' iránt. Mariának a' catholica vallás visszaállítása iránti hajlandósága tökéletesen megegyezett az ő saját indulatjával, hanem elég belátással birt ő annak megítélésére, hogy felesége, heveskedő erőszakoskodásával magát 's vallását egyiránt gyűlöletessé teendné; azért tehát mérséklettebb és gyengébb rendszabásokat ajánlott, mi által megnyerte a' nép kedvét. Azonban még is vonakodott a' parlament segítséget adni a' császárnak a' Francziák ellen, 's Filepet, mint a' királyné férjét, megkoronázni. Mivel tehát Angolországban keves gyönyörűséget talált, 's felesége esenkedő gyengédségét meguntá, Flandriába ment, honnét csak ritkán felelt Mariának esengő leveleire. V. Károly 1555 lemondott az uralkodásról, 's Filep fellépett Európának akkori legelső királyi székére. Gyakorlott seregek, híres hadi vezérek, ügyes kormányfiak, 30 millio arany esztendei jövedelem, gazdag gyarmatok, szorgalmas tartományok kétszerte nagyobbra emélek ekkor Spanyolország hatalmát. Filep a' generalstatusok jelenlétében leginnepélyesebben vevé által atyjától Német-Alföld főigazgatását. Egnéhány héttel utóbb Spanyolország kormányát is átvette. Károly egy spanyol klastromba ment, a' hol, a' mint mondják, szenvednie is kellett, mert fija nem fizette azt a' mérséklett évpénzt, melyet ő magának fentartott. Első uralkodói tette Filepnek a' Francziaországgal 1556 kötött fegyverszünet volt. Azonban a' Francziák IV. Pál pápa által elcsábítottak, ezen fegyverszünetet még azon esztendőben felbontani. Mint-hogy Pál azt nyilatkoztatta, hogy Filep a' nápolyi királyságot, a' szent szék feudumát, elvesztette, kénytelen volt ez az egyház legfőbb feje ellen hadi vezérért, Alba herceget, küldeni, ki a' pápát fegyverszünetre kinszeríté. Filep ezután Angolországba ment 's feleségét, olly fenyegetéssel, hogy különben soha sem tesz lépést ennek országaiba, hadizénésre bírá Fspancziaország ellen. Nagyszámu angol csoport kapcsolta magát a' Picardiában Philibert savoyeni herceg és Egmont gróf vezérése alatt volt spanyol sereghez, mely St. Quentin ostromlá. A' Francziák, kik Montmorency vezérlése alatt siettek oda, egészen megverettek (Aug. 10. 1557). Filep, nem lévén tulajdonsága a' vitézség, a' csata alatt imádkozott. A' csata után a' sereghez ment. Szokatlan örömet mutatott ekkor, a' mit e' fogadással nyilvánzott, hogy Sz. Lőrinc tiszteletére (kinek neve napján az ütközet történt) egy templomot, egy klastromot 's egy palotát fog építtetni. Az Escorial ezen győzelem emléke. Azonban Filep nem sok hasznót tudott ezen győzelemből huzni. A' helyeit, hogy Paris ellen nyomult volna, megelégedett St. Quentin, Ham és Chatelet elfoglalásával. A' mi több: vakbuzgó félelemből ollyan békeséget kötött a' pápával, mely Spanyolországra lealacsonyított volt, semmint a' meggyőzöttre nézve. Más részről pedig Calajst foglalták el a' Francziák. Ezérti fájdalma siettetta Maria halálát 1558. Tüstént megkérte Filep felváltóját Ersébetet, kinek ő, midőn élete néjének feltékeny vakbuzgósága által veszedelemben forgott, megmentője volt. Ez azonban jobban esmerte Filep indulatját, 's az angol nemzetnek tőle idegenkedését, hogysen ajánlatira ügyelt volna. Végre vétet 1559 a' chateau-cambresisi béke a' Spanyol- és Francziaország közti hosszas háborúnak, olly feltételek alatt, mellyek általjában véve Spanyolországra nézve hasznosak voltak. Egy békeczikkely Filep öszvekelesét tárgyazta II. Henrik francia király leányával, Ersébet

hercegasszonnyal, ki már elébb don Carlosnak volt szánya, Filep ezen évben visszatért Spanyolországba 's természetes testvérét, Margit pármait hercegasszonyt, hagyta Német-Alföldön igazgatónének. Haza érkezését egy Auto-da-Fével innepelte meg a' spanyol inquisitio, 's az ő tisztes magaviseletét alattvalóinak megegyezésénél igen magasztalják nemzete történetírói. Nem sokára ezután elkezdődtek Német-Alföldön a' nyugtalanságok. Már V. Károlyt nyugtalanította a' reformatiónak azon tartományokban terjedése; hiába igyekezett azt keménység által megbabolázni, 's végre kénytelen volt gyengébb rendszerhez nyulni. De Filep, semmi hajlandósággal nem viseltetvén alattvalóinak ezen részéhez és épen olly uralkodni vágyó mint vakbuzgó lévén, feltette magában, a' hit és engedelmisség egységét az egyházban és statusban minden ellenmondás 's a' statusok minden szabadságai ellen erővel is fenntartani. Az eretnekség és minden ellenállás elnyomására inquisitiotörvénysszéket állított fel tehát ottan, mintájára a' Spanyoloknak, 's külföldi sereget tartott az országban. A' legfőbb hatalom a' parmai hercegasszonnyra csak név szerént ruháztatott, de tetteleg Granvella cardinal, political és vallásos tekintetben egyiránt önkényes férjfi, által gyakoroltatott. Minekutána Filep a' felsőbb nemesség ezen férjfi elleni panaszeit soká fel sem vette volna, végre még is tanácsosnak tartá őt viszhahíni. Azonban ennek felváltóji, Viglius és Bailimont, sem volt mérséklettebbek. Filep egy általján megtagadá az inquisitio keménységén enyhíteni, azt állítván, hogy „Jobb alattvaló nélkül mint eretneken uralkodó lenni.“ Azonban olly nagy volt az ellenállás/ az oraniai herceg és Egmont 's Hoorn grófok vezérlése alatt, hogy ő egy kis ideig még is alább hagyott. Ez alatt a' Protestansok véghírtására egy tervet készített Medici Katalinnal 's ennek sijaival, IX. Károly francia királlyal. Midőn ezen szándék megérett, olly kiállhatatlan keménységgel kezdődött az üldözés, hogy (1565) minden rendű személyek, Catholicusok ugy mint Protestansok, egyesültek az inquisitiotörvénysszek megsemmisítése végett. Minthogy a' király kéréseikre nem ügyelt, nyugtalanság támadt a' nép között, mellynek elnyomására katonai erő hivatott. Megjelent végre (1567) egy öreg katonákból álló sereggel, a' vérszomjuhozó ALBA herceg (I. e.) a' spanyol n'var büntető tervét teljesíteni. Most egy vértanács állittatott fel, melly (1568) Egmont és Hoorn grófokat számos alsóbb rendű személyekkel együtt halálra ítélte. Oraniai I. VILMOS (I. e.) szökés által menté meg életét. Még jobban elkeseríté a' német-alföldi tartományokat egy új adórendszer. Filep minden — saját politicája okozta — szerencsétlensége mellett hideg és hajthatatlan maradt, 's még jobban nevelte caractere komolyságát egy — házi családjában történt — gyászos eset. Don CARLOS (I. e.) első házasságabeli legidősbik fíja felségsértés gyanyájába esett 's 1568 a' tömjöczenben holt meg. Két hónappal utóbb a' viselő királyné, a' szép 's erényes Ersébet is megholt. Ekkor a' szép Mendoza Anna, hitvese épen ezéri első ministerré nevezetett kedvenczének, Ruy Gomez de Silvának, volt az ő kedvese. Ugyan ezen időben ütöttek a' Maurusok is Granadában pártot, mivel gyermekeiket erővel keresztényekké akarták tenni. Midőn ezen lázadás 1570 lecsillapittatott volna, Filep 4-szer lépett házassága, míg pedig austriai Anna hercegasszonnyal. Hajósserege, frigyeseivel együtt, austriai don Juan, az ő testvére, vezérlése alatt, fényes győzedelmet vett a' Törökökön, a' következett évben Lepantónál. De Német-Alföldön Alba kegyetlenségei olly ellenállást gerjesztettek, hogy ő, már nem lévén képes valamire menni, 1573 visszahivatott. Felváltója, Requesens, 1576 holt meg. Most austriai don Juan nyerte el a' kormányt, olly meghatalmazással, hogy teljesíthet némelly kívánatot, csak a' lelkesmereti szabadságot nem engedheti meg. Azonban, mi dég zavartabbak lettek az ügyek; a' rendek öszveszövetkeztek Utrechtben (Jan. 23 1579) a' spanyol uralkodás ellen 's elhatározták magok közt,

hogy egy idegent válasszanak vezérül. Don Juan már 1578 megholt. Őt Farnese Alessandro parmai herczeg váltá fel. Ezen híres hadvezér oly szerencsés volt, hogy a' belgiumi Német-Alföldet ismét alája vetette a' spanyol felsőségeknek. Ekkor megürült a' portugaliai királyi szék Sebestyén király halála által, 's Filep, ki anyai részről arra igényt tartta, erővel készült jogát gyakorlatba venni. Ambár nehezelt Filep Alba herczegre, mindazáltal még is oly bizodalommal viseltetett ennek ügyességé iránt, hogy őt a' nélkül, hogy kegyelmére méltatná, vagy csak maga elejébe ereszténé is, Portugal ellen rendelt seregének fővezérévé tette. Erre elkergeté Alba don Antoniót, kit a' Portugaliak királynak kiáltottak volt ki, és April. 1581 Filep maga is elment ezen országba, hol neki a' rendek hódoltak. Tovább maradt itt esztendőnél, de nem sokat gyönyörködhetett foglalásában, mivel számtalan kérésekkel ostromolták uj alattvalóit, kiknek nem tehete eleget, pedig még is kívánna volna kedveket megnyerni. Nem sokára azután egy halálos ellenségétől mentette meg 1584 Oraniai Vilmos meggyilkoltatása, a' mi illetlen örörendezésre adott alkalmat a' spanyol udvarnál; hanem Vilmos fija Móricz még retentőbb ellensége lett. Azonban már régolta forogtak fen néhezések a' spanyol és angol udvar közt. Mindenik nyugtalanságot gerjesztett a' másik birtokaiban, 's nyilvános ellenségnek tekinték egymást. Midőn végre Ersébet a' német-alföldi egyesült statusok ellen készített veszély által koronáját 's a' protestans vallást fenyegettetni látná, nyilvános szövetségre lépett a' Német-Alföldiekkel. Egyszersmind elküldte sir Francis Draket egy hajóssereggel, a' spanyol-amerikai birtokokat megtámadni. Filep ellenben nem csak azzal állott bosszut, hogy Flandriában, melyet a' pápa neki ajándékozott, lázadást indított, hanem még azt is feltette magában, hogy magát Angolországot is elfoglalja, vagy legalább Ersébetet leteszi királyi székéről, és a' papismust visszaállítja. E' végre egy hatalmas flottát készítettett, hogy egy tapasztalt katonákból álló 's a' parmai herczeg Német-Alföldön lévő 30,000 emberével egyesülendő sereget Angliába átvitessen. Ezen hajóssereg, melyet Filep győzhetetlennek nevezett, Maj. 29. 1588 indult ki a' lissaboni kikötőből, 's 130 nagy hadi hajóból állt, mellyeken 20,000 katona, 7000 matroz, egy nagyinquisitor, 150 Dominicanus és 2630 ágyu volt. Hanem a' Hollandusok elzárták 44 hajóval a' parmai herczeg seregét Nienportnál; azalatt pedig a' győzhetetlen hajóssereg Medina-Sidonia herczeg vezérlése alatt, Aug. 7—8 éjjel Dünkirchen magasán az Angolok által megtámadtatott gyűjtőkkel és szétoszlattatott, az elválasztott osztályok pedig 5 egyes csatában megverettek. Már vissza akart a' herczeg Spanyolországba fordulni, midőn hajósseregét egy irtoztató szélvész részént elszeleszté, részént megsemmisité; mintegy 60 hajó és 6000 ember tért vissza Spanyolországba. Midőn a' herczeg Filep előtt megjelent, még ez megköszönte neki, hogy hazáján kétségbe nem esett „Legyen meg az ur akaratja“ hozzá tévén hidegen „én Angolországgal nem pedig az elemekkel vivni küldém hajósseregemet.“ Halálos sebet ejtett ezen eset a' spanyol monarchián. Ugyan azon rendszer, hogy szomszédjainál polgári lázadásokat gerjessen, öszkövte a' catholica vallás iránti buzgalomával, elcsábítá Filepet, Franciaországban a' gonosz ligát IV. Henrik ellen segíteni. Mayenne herczegnek, a' liga vezérének, egy csapatot küldé segítségül, 's meghagyá a' parmai herczegnek, hogy Paris felé siessen, hol Mayenne IV. Henrik által bekerítve vala. Híjába terjesztette a' parmai herczeg a' király elejébe, hogy ez által német-alföldi ügyei szenvedni fognak. Filep nyakasan megmaradt akaratja mellett; mert a' mint mondják, az volt célja, hogy kedvencz leányát Klara Eugeniát (kinek Ersébet volt anyja) francia királyi székbe emelje. Kétszer csapott a' parmai herczeg Franciaországba, akadályozni IV. Henrik királyi székbe léptét, de megholt táborozásai terheinek következésében. Filep még akkor sem hagyott fel jellenségeskedésével, mi-

dön már átlépett Henrik a catholica vallásra, sőt még arra fordítá befolyását Romában, hogy a francia király felszabadíttatása az egyházi átok alól késleltessék. Ezen bánásnak az lón következése, hogy IV. Henrik hadat izent neki. Változó szerencsével folytattott a háboru. Ezen időben Angolországgal is egyre folyt a viadal, és több amerikai gyarmatok elvesztésén kívül, nagy sebet ejtettek Spanyolországon lord Howard és Essex gróf bevévén Cadixot, s az ottani kikötőben volt hajókat elpusztítván. Azonközben Oraniai Móricz herczeg Német-Alföldön győzedelmeskedvén, kinyilatkoztatá a 7 egyesült tartomány függetlenségét. Filep most 1596 Albrecht cardinalt s főherczeget nevezé ki Belgium helytartójának olly szándékkal, hogy neki ezen tartományt, mint Klara Eugenia infansné jegykincsét, általadja, s így véget vessen az alattvalójával hosszan tartó véres egyenetlenségeknek. Mert többszöri szerencsétlen esetek s betegeskedések elcsüggesztették Filepet, s ő most már komolyan gondolkodott országa nyugalmanak helyreállításáról. Megkötetett tehát a béke Franciaországgal Vervinsben 1597 s az által ezen országnak számos elfoglalt városok adattak vissza. Filep már csak a következett esztendeig élt. Egy észrevétlenül terjedező nyavalyában sinlódott, mert a köszvény, vizkorság és a sorvasztó láz két esztendeig kinozák őt. Azonban utolsó szempillantásáig megtartotta eszméletét s munkásságát. Madridból az Escorialba vitette magát. Itt kétszerre fájdalmasabbn lón nyavalyája. Melyén s térdein támadt kelevények éjjel s nappal kinozták. Ezeknek mérges genyetségéből tetű seregek támadtak, melyeket semmi által nem leheték kiirtani. Így feküdt hátán tovább 50 napnál, de állhatatos, rendületlen s erőslelkű maradt. Legnagyobb pontossággal teljesítette utolsó pillantásáig vallása szertartásait, és arra inté Filep s Isabella (Klara Eugenia) gyermekeit, hogy buzgók maradjanak a catholica vallásban. Megholt Sept. 13. 1598. Filep középtermetű és jónövésű volt, homloka széles, szemei kékek, tekintete komoly és hideg s minden arczvonatja változtatlan. Felfogása igen nagy volt, s könnyűden bocsátkozott a foglalatosságok apolékaiába; az egyházi hiten kívül a törvényszolgáltatás volt uralkodásának legnagyobb gondja. Kevély pompaüzés, adakozás, fáradhatatlanul erőlködő munkásság, s a mikor nem önkénye forgott fen, az országlás igazságos vitele által jó benyomást tett az indulatokra; de ő előre futott az öröm, s felelem volt létének eleme, s még is rettegett ő — kinek általható tekintete nagy országa minden részeit felelemmel tölté be, — nagyinquisitora előtt. Határtalan dicsvágya, makaessége és vakbuzgósága háboru és gyűlölség szakaszává tevék uralkodását, kimerítették országának temérdek segédforrásait a nélkül, hogy csak egy nagy czélját is elérheté volna. Lelki despotismusa megállította s ellankasztotta a lelki munkásságot, a minek csak hamar ártalmas hátrálással kelle váltania. S valóban Spanyolország hanyatlása az ő uralkodásánál kezdődik. Vö. Watson „*History of the reign of Filipp II.*“ (London 1777, 2 kötet, 4) és Dumesnil Sándor „*Hist. de Philippe II. R. d'Esp.*“ (Paris 1822).

Zs. G.

FILEP (II.) Auguszt Franciaország királya, szül. 1165 s. atya VII Lajos halála után 1180 lépett fel a királyi székre, és ámbár a flandriai gróf gyámsága alatt volt, még is nagy tüzzel vevé kezébe a kormányt. Elsőben is a tréfaüzöket és színjátszókat üző el ndvarából. Hogy a Zsidók kiűzését az országból, kik szorgalmok és fortélyoskodások által nagy gazdaság birtokában voltak, valamennyire szépítse, kü, lönbféle borzasztó tettekkel vádoltattak ezek, elszedettek azután javaik, megsemmisítették valódi követeléseik. De később tanácsosnak tartá a király őket visszahíni és uzsoráskodásoknak határt szabni. A nagyok zsákmányozását elnyomta Filep czélirányos rendelésekkel és fegyveres erővel. A király anyja és a flandriai gróf (kinek hugát Isabellát a király vette feleségül) közti egyenetlenségek, s Filep Auguszt fiatal

léte, nagy nyereséggel kecsegtette II. Henrik angol királyt, ha ő a francia dolgokba avatkoznék; de füstbe ment ezen terve Filep szorgalma által. A' flandriai grófné halála után nem gondolva a' gróf ellenmondásával, Vermendois grófságot az országhoz kapcsolá. Midőn a' pápa Jerusalemnak Saladin által 1187 történt bevétele miatt keresztes hadat rendelt volna, felvették a' keresztet Francia- és Angolország királyai. De újra kültött köztök a' viszány. Azért is egyházi átokkal fenyegeté a' pápa követe a' francia királyt, de Filep nem esmerte meg, hogy a' pápának jusa legyen az ő vasallaival czivódásba avatkozni. Erre az angol király egyezsége kinszeríté, s egyesülve II. Henrik felváltójával, I. Richarddal, elutazott a' sz. földre. Filep 1190 Genuában szállt hajóra seregével együtt, s Siciliában találkozott öszve Richarddal. De már itt is új viszátkodásba keveredtek, mellynek elegyengetése után Filep Acre ostromlásához fogott. (L. KERESZTHÁBORUK.) Midőn a' két király közti békeséget a' vetekedés újra felbototta, visszatért Filep Európába 1191, hagyván még is Palaestinában Richard segítségére egy csapatot. Visszatérte után nem sokára másodizben lépett házasságra Ingelburgával, a' daniai király testvérével, de a' kitől együttlétek első éjjelétől fogva, olly annyira elidegenedett, hogy tőle el is vált. Ezenközben Richard, visszatérte alkalmával, Leopold austriai herczeg által elfogatott. Hasznára fordította Filep ezen esetet s Jánossal, Richard testvérével, szövetségre lépett, ki is azért, hogy bitorló tervébe Franciaországtól segítettett, nem ellenzé Filep szándékát, melly Normandia egy részének elfoglalására czélt. Ezen vállalkozás egyáltalán ellenére volt azon innepélyes eskünek, mellyel a' két király egymásnak fogadá, hogy míg a' sz. háboru tart, egyik a' másikat nem fogja háborgatni. Épen terve kivitelével foglalatoskodott Filep, midőn Richard rabságából kiszabadulván, egy sereggel Franciaországban termett. Lénagyobb elkeseredéssel folytaták mind a' két részről a' háborut, egészen Richard haláláig 1199. Ezenközben Ingelburga királyné egy klastromba ment; Filep pedig távoli atyafiság ürügye alatt elválasztatá magát püspökei által s Agnessel, a' merani herczeg leányával, kelt öszve. A' daniai király panaszára megsemmisíté Coelestin pápa ezen házasságot, mivel pedig Filep nem akart engedelmeskedni, Coelestin felváltója, III. Incze, által egyházi átok alá vettetett. Engedet tehát a' király, elüzé új feleséget s megengedte Ingelburgának, hogy mint felesége királyi czim alatt éljen egy távol fekvő várbán. Uralkodásának utolsó esztendejében egyetértésben élt vele. Most Filep előbbi szövetségesével, Jánossal, az angol királlyal, keveredett egyenetlenségbe, s beültött Normandiába. Eligazítottat ugyan ezen czivódás, midőn Filep fija, Lajos, és János huga, castiliali Blanca, közt házasság ajánltatott; de nem sokára olly gyűlöltté lón János unokaöccse Asthur bretagnei herczeg meggyilkoltatása miatt (1202), hogy őt Filep mint vasallát a' pairkamara elejébe idézteté, s midőn meg nem jelent, őt minden francia tartományait elvesztettnek nyilatkoztatá. Igy lón szerencseje János munkatlansága miatt 300 esztendei elszakasztás után egész Normandiát ismét koronájához csatolhatni. Tourainet, Anjout és Mainet is meghódította, ugy hogy az Angoloknak Franciaországban minden birtokaik közül csak Guyenne maradt. Erre részt vón Filep az Albigensisek elleni keresztes hadban, hogy vasallai gyengesége mellett tekintetét nagyobitsa. 1218 Anglia elfoglalására készült. Incze ugyan is meg nem egyezhetvén Jánossal a' canterburyi érsekség miatt megürültnek nyilatkoztatá az angol királyi székét s ennek felváltásával Filepet kínálta meg, de János megbékült a' pápával, hódolván neki mint adományzó urának. A' pápa tehát parancsot küldé Filephez, hagyjon fel olly királyságra vágyni, melly a' sz. széké. Azonban Filep nem ügyelt erre. János tehát szövetségre lépett 1214 IV. Otto császárral Franciaország ellen; s az angol hajóssereg legtekélyesebb győzedelmet nyert: elvett 300 hajót, elsüllyez-

tett 100-at, 's kényszeríté a' Francziákat 1000-nél többet elégetni. Filep ekkorban 1214 meggyőzte a' szárazon Flandriában Boóinesnél, a' sokkal erősebb egyesült sereget; 's még is fegyver szünetet kötött. Midőn ezen időközben az Angolok magok elhagyták királyokat, és egy felekezet Lajos franczia herceget hívá meg, színlőleg ugyan nem hagyta Filep helyben ezen ajánlást, titkon azonban még is segítette fiját egy szárazföldi és hajóssereggel. De még is fel kelle hagyni e' válalkozással. A' fegyverszünet lefolyta után ismét elkezdődött az ellenségeskedés Angolországgal, de csak új fegyverszünettel tetetett ismét vége. Nem sokára ezután megholt Filep 1223. 59 esztendő korában, minekutána 43 évig uralkodott volna. Filep August nagy volt mint vezér és uralkodó; ő nagyobbitotta Franciaország határát és legelsőben emelte fel a' királyi hatalmat, a' miért hóditó melléknevet nyert. Tökéletesítette a' katonai rendszert, előmozdította a' tudományokat, hasznos épületeket, országutakat és várakat állíttatott, 's azon nagy summákat, mellyeket takarékossgal által gyűjtött. az országra javára fordította. Ő alatta a' 12 pair különös rendet formált Franciaországban. Ekkor jött szokásba a' feljebbvitel is a' vasallok törvényszékétől a' király elejébe. Maga viseletében kedveltető és nyájas volt, illendő és nemeslelkű; de politikájában annál kevesebb lélekesmeretet mutatott.

FILEP Merész és Jó, I. BURGUNDIAK.

FILEP IV. és VI., I. FRANCZIAORSZÁG.

FILEP Lajos I. Francziák királya, szül. Oct. 6. 1773. A' revolutio előtt Chartres herczegnek neveztetett 's derek anyja és Genlis asszony által neveltetett. A' revolutio elején Dumouriez seregében szolgált és Jemappesnál jelesen viselte magát; de midőn parancs adott elfogatása iránt, kivándorlott a' nevezett fővezérral 1795, 's 100 Lajosarannyal, a' mi egész értékét tevő, Monsból Helvetiába ment. Hogy kivándorlása miatt familiáját a' felelet terhe alól felszabadítsa, 's maga is minden földtől ment legyen, álnév alatt rejtekezett a' magas Alpések egyik magányos völgyében, távol az országtól 's jártabb vidékektől. A' mi kis pénze még maradt, testvér néjének hagyta; a' miért négy hónapig legnagyobb szükségét szenvedett. Csak mintegy 8 garast adott ki minden vasár- 's innepnapon maga 's tőle elválni nem akaró régi szolgájának tartására. Midőn már csak egy Lajosaranya volt, a' graubündeni collegiumban a' földmérés cathedróját kéré és elnyeré. Itt hat hónapig maradt a' nélkül, hogy valaki esmerte volna, 's oly nagy mértékben nyéré meg tanítótársai becsülését, hogy bizonyos Salis ur, kinek őt elébb mint Orleans herczegét üldöznie kellett. meggyőződván az ifju professor ügyessége felől, udvari tanítónak kíváná gyermekei mellé. Ezt azonban nem fogadá el, 's folytató a' földmérés tanítását collegiumában. Csak Robespierre halála után, midőn anyja 's testvérei miatti aggodalma megszűnt, hagyá el menedékhelyét 's felfedezé magát néhány régi barátinak; de még ekkor is egyszerűleg 's esmeretlenül élt egy ideig egy kis schweizi városkában. Utóbb Hamburgba ment 's Éjszakamerikába szándékozott utazni. Később mint Orleans herczeg Angliában élt 's Sici-liában Palermóban. Itt házasságra lépett 1809 Amáliával, Ferdinand sici-liai király leányával, a' ki neki 6 fiut 's három leányt szült. A' restauratio után elhagyá Palermót 's Parisba ment familiájával együtt. Napoleon visszatérte alkalmával Angliába vonult 's Twickenhamban tartózkodott, 's ott is maradt, mert egy párt Franciaországban közte 's a' királyi ház herczegei közt izetlenséget gerjesztett. Hanem az ő egyáltalján feddhetetlen magaviselete csak hamar megszerzé neki a' király becsülését; mellyre ő 1816 visszatért Parisba, hol az ugy nevezett Palais royalban lakott, a' huszárok főzredesévé 's a' becsületrend nagykeresztesévé tétetett 's 1824 „királyi fenség“ czimmal ruháztatott fel. X. Károly letétele után Aug. 7. 1830 királlyá választaték, 's megesküdvén az ország alkotmányára u. a. e. Aug. 9-kén felüle a' királyi székre 's mai napig

nralkodik, noha nem csekély viszontagságokon ment keresztül rövid országlása alatt (Vö. FRANCZIAORSZÁG.) Zs. G.

FILEP III. IV. V. (Spanyol), I. SPANYOLORSZÁG.

FILICAJA (Vizenzo da), jeles olasz költő a' 17-dik századból, szül. Florenczben 1642, 's elébb az ottani Jesuita-collegiumban, azután Pisában tanult. Első poétai próbái kedvesének voltak szentelve, de mivel a' halál elragadta a' tiszteletet, feltevé magában F., hogy nem éneklendi többé azon szenvedélyt, mellynek boldogsága neki, véleménye szerint, örökre eltűnt, 's lantján ezután csak szent vagy hősi tárgyak fogának megzendülni. Visszatérvén Florenczbe, a' della Crusca tagja lett. Nem sokára egy senator leányával kelt egybe 's atyja halála után falura ment, hol egészen gyermekei nevelésének 's az őt lelkesítő Musának szentelte életét. Számos latán és olasz költemények születtek itt; de mivel szerénységénél fogva maga több hijányokat lalt azokban, minbaráti, kikkel közlőtte, semmit sem ada ki belőlök, 's hihetőleg eltemetve maradt volna a' nagy talentum, de baráti felfedők a' titkot. F. t. i. Bécsnek azon időben Sobieski János és a' lotharingi herczeg által történt felszabadittatását 's a' Törökök erre következett megveretését 6 különféle odában éneklé meg, mellyek olly bámulatot vontak magokra, hogy a' florenczi nagyherczeg ama' két hőssel közlőtte. 1687 jelentek meg Florenczben 's F.-nek, mint akkor élt legjelesb olasz költőnek, hire meg volt alapitva. A' költőt elébb a' svéd Krisztina, azután a' florenczi nagy herczeg is pártfogásába vevé, 's senator és a' volterrai, később a' pisai kormánynál is titoknak lett. Hivatalaiban tisztelet 's szeretet lón viseltének jntalma 's számos tisztai dolgai mellett sem felejtkezett el a' Mú-sákról. Vénebb korában mindinkább vallási tárgyakra hajolt szelleme 's ezekkel és munkáinak öszves kiadásával foglalatoskodtában érte halála Sept. 1707 Florenczben. Fija, Scipio, adta ki munkájit illy czim alatt: „*Poesie toscane di Vinzenzio da Filicaja.*“ Másodszer Bonaventuri Tamás adta ki 1720, harmadszor Velenczében jelctek meg 1762 's e' szerint vannak a' későbbi kiadások intézve. F. különösen a' canzone- és sonettóban volt jeles. bb.

FILIGRANMUNKA, a' lombozattá egymáson keresztül vont ékesítések ezüst- és aranyfonalakból (ott, hol a' forma 's rajz kívánja öszve is olvasztva), mellyekkel némelly művészi tárgyak czifrázva vannak. Hajdan gyakrabban alkalmaztatott, mint most.

FILTRÁLÁS (a' chem.) áltiszivárogatás, szűrés, azon mivelet, mellynél fogva valamely szövet, itatós papiros vagy más illy tulajdonu anyag segítségével valamely folyó testszenny részei elválaszthatnak. A' viz filtrálásra bizonyos kőnemet is használnak, melly a' vizet álteresztí, a' szennyrészek pedig benne maradnak. Ezenkívül egyéb készítmények és machinák is vannak, mellyek segítségével még a' nyálkás, elromlott 's büdös vizet is tisztává 's ihatóvá tehetni. A' főveny és szén is filtráló szerek, mellyek a' vízben lévő szennyrészeket magokhoz vonják, 's e' miatt gyakran meg kell öblöngettetniek, hogy annál tovább megfelelhesenek a' czélnek. A' legnagyobb filtráló intézetek egyike Parisban van, melly a' Seine vizét szűri. Londonban egy filtráló társaság naponként 500,000 koczkalányi vizet szűr meg.

FINALE, valamely hangdarabnak, p. o. quartettnek, simphoniának, operaactusnak végtétele. Különbféle characterü tételekből áll. A' szeres hangdarabokban többnyire vidám characterü a' finale és sebes mozgást 's élénk előadást kíván. Az operában nagyrészt több egymáshoz rendelt különbféle characterü, különbféle tactus nemü 's mozgásu, több szózatü tételekből áll. De egy actust quartettel, terzettel, duettel sőt ariával is szoktak néha berekesztetni, p. o. Mozart „Figaro“-nak első actusát. A' dolog természete hozza magával, hogy az utolsó actus finaleja legrövidebb 's legragyogóbb legyen, az első pedig, vagy háromactusu operánál, a' harmadiké legkidolgozottabb. bb.

FINANCZTUDOMÁNY, I. STATUSTUDOMÁNYOK.

FINDLATER (lord, James, earl of Findlater and Seafield), polgártársai boldogítása körül Skocziában, Szász-, és Chehországbán sok érdemet szerzett. Szül. 1749 Cullnousban, hegyes Skoczia szélén, atyja ősi várában; megh. Dresdában 1811. A' régi 's a' 10. századtól esmeretes Ogilvies skót nemzetségből származott, melly Bouillon 's más házakkal rokon vala. Findlater Skócziában 4—500,000 ft. sterl. értékű jószágot birt, de mivel igen olcsón adta bérbe, évenként nem vett belőle több jövedelmet, mint 14—17,000 ft. st.; haszonbérelői pedig mind vagyonos emberek lettek. Lord F. ifjusága nagyobb részét a' szárazon töltötte, nevezetesen a' parisi, bécsi, berlini udvaroknál, 's Brüsselen, hol akkor Krisztina főhercegné 's szász-tescheni Albert herceg udvaraikat tarták. Később jó ideig Angliában és Skocziában lakott, de végső 20 évét Frankfurtban, Hamburgban 's Dresdában élte le, azonban Teplitz és Karlsbad ferdőkben is több nyáron mulatott. F. tudományos műveltségű ember volt, 's jelesen a' szép építményekre és kertalkotásra nézve szellemmel izléssel és sok esmérettel birt, 's ehhez a' köz. művelődés és köz. jó iránt legmunkásabb buzgóságot párosított. Tudományos elmetehetségének bizonyosságát, „*Journal agronomique*“ és „*Über die schöne Baukunst*“ (sok rézzel, Vossnál Lipsében) című munkájában hagyta fen. Ültetvényei közül esmeretesek: a' kies fekvésű findlateri villa egy Dresda melletti szőlőhegy, most igen járt közönséges mulató hely, az Albis vize mellett az ugy nevezett gyilkostelekig, — egy erdőtorkolat, mellynek folyóhomokját F. nagy költséggel kellemes parkra — mulató erdőre — változtatta, — továbbá a' Teplitz melletti csinositások, különösen pedig a' Karlsbad körüli utak 's egyéb ültetvények, hol a' többek közt, a' postandvarhoz vezető utat is ő tette először, járhatóvá (L. Stör „*Beschreibung von Karlsbad*“). A' hálás Karlsbadiak ezért egy szép granitobeliscust emeltek neki. Teplitzben a' szegények házáat Clamm gróffal együtt alapította. Általányosan jövedelmének, melly némelly esztendőben száz ezer tallérra ment, nagy részét a' Dresda körüli pusztá helyek megvételére 's bevetésére szentelte. Lord F. egy delillei mezei ember egyszerű characterével a' legrikább társalkodási elmetehetséget párosította. Szélesen kiterjesztett levelezés által korának legnevezetesebb férfijaival szakadatlan öszveköttetésben állott. A' francia kiköltözötteket nagylelkűleg gyámolította 's Castries herczeggel barátságban élt. Nála gyakran lelkes férfiakból 's asszonyokból, rang különég nélkül a' legválogatottabb társaságot lehet találni; ő maga is sokoldalú tapasztalásánál, Europa legtöbb udvarai esmerésénél és hiv emlékezetétől kisért találósságánál fogva, legmulattatóbb társalkodó 's gazdag életéből szedett történetecskékben kimerithetetlen volt. A' Findlater név benne kihuny. Sirját Loschwitz helység temploma mellett választotta. Végrendelésénél fogva Grant nevű rokonjai, Skocziában birt minden jószágaiban örökösödtek, 's e' bárói nemzetség legöregebike most „Earl of Seafield“ ezimet hord. Mivel azonban legközelebbi örököse 's kedvence, az ifjú Grant Indiában megholt, Dresdában 's mellette birt telkeit, nevezetes pénz summákkal együtt, ugyan ott a' Fischer nemzetségnek hagyta. Válogatott könyvtárát Teschenben gróf Thun vette meg.

FINGAL (Fin Mac Coul vagy Fionghal), Ossian atyja, kit annak énekei szintolly híressé tönnek, mint Achillest Homer. F. Morvenben (Morbheinban), a' hajdani Caledonia egyik tartományában, fejedelm volt a' 3-dik században K. u., 's elődjei, ugy látszik, már régen uralkodtak azon törzskön, mellynek ő volt mint vezér és ember feje. Birodalma terjedékét nem határozhatni meg, mert hihetőleg vadászat vala törzskének főfoglalatosága. Hősi hírét főkép a' Britanniát hódító Romaiakkal volt csatájának köszöni, kiknek tartományába gyakran becsapott. Valljon azon Romai, kit Ossian Caraculnak nevez, Caracalla volt e, nem

hihető, mert ez a 3 század elején uralkodék, F. pedig 283 hala meg. Tengeren sokszor volt Svédországban, az Orkneyszigeteken, Irlandban. F. tetteit Ossiannak 2 feमारadt eposa „Fingal” és „Temora” dicsőíti. Egyébiránt a róla ’s haláláról mellyet Ossian csak alkalmilag említ, szülő tudósítások bizonytalanok. F. characterere legnemesibbe azoknak, mellyeket valaha költő festett. A’ csatában győzhetlen ’s egyszersmind atya népének. Nagy lelke ’s emberszerelme könyörül a’ meggyőzött ellenen. Az éjszaki és nyugoti felföldek ’s a’ Hebridek fejedelmei hihetőleg F. vasallusai voltak.

FINGALBARLANG (melodiabarlang, Uabhinn), basaltoszlopokon fekvő barlang a’ Staffa nevű hebridi szigeten, a’ természet legszebb nevezetességei közé tartozik. Hossza 300, magassága 150, széle 50 lábnyi ’s hajózható tava hasítja keresztül. Mind a’ két oldalon részént egész, részént letördelt, de a’ természettől igen regulásan alkottatott basaltoszlopok állanak ki, mellyek tompa végeikkel képzik ’s tartják a’ boltozatot. Ben a’ sziklákról lecsepegő nedv olly harmoniás hangokat szül, hogy az utazó, ki ezen barlangot meglátogatja, látatlan varázshoz hasonló muzsika által véli magát meglepetve; innen vette ezen barlang melodiabarlang névét.

FINIGUERRA (Tommaso, rövid. Maso), híres szobrász és aranyműves, őt mondják a’ rézmetszészemivészet feltalálójának. Florenzben élt a’ 15 század közepén. Születése ’s elhunya évét nem tudjuk. Tanítványa volt Ghiberti Lorenzonak, ki Florenzben Keresztelő Sz. János baptisteriumának híres bronz ajtajit készít; sőt, ugy látszik, a’ másodikon, melly 1425 kezdetett, 1445 végeztetett el, ő maga is dolgozott. A’ niellozásban igen jeles volt. Ezen művészet, mellyet X. Leo idjében hagytak el, ékítésekéből állott, mellyek ércebe vésettek ’s a’ kivájt terek leketés érczenemű massával, melly latánul nigellumnak hívték, eresztettek be. Némelylek ugy tartják, hogy a’ német képmű Schón Márton készített legelőször réz- és egyéb metszésekkel lenyomatokat, de ez csak 1460 után gyakorlá e’ művészetet. Még most is meg van a’ florenczi Sz. János egyházban a’ „béke“ F.-tól niellozva, ’s a’ „Szüz koronázatása“, mellyet 1452 készíté. A’ correct és hü rajz egyszersmind sok nemességet mutat. Számos emelt műveket is vive ki ezüstben egy oltáron, melly nagy innepekkor még most is ki szokott tétetni az említett templomban. Allítják, hogy F. csak niellomiveiből készített öntvényeket kénköben. De Zani egy lenyomatot is talált az említett Szüz koronáztatást ábrázló lapról Parisban a’ *Cabinet national*-ban, ’s ez az ok, hogy neki tulajdonittatik a’ rézmetszészemivészet feltalátatása. L. Zani: „*Materiale per servire alla storia dell’ origine e’ de’ progressi delli incisioni in rame ed in legno*“ (Parma 1802) és Bartsch: „*l’entre-graveur*“ (13 k.). A’ florenczi galeriában vannak tőle aquarell rajzok is.

FINIS TERRAE, a’ legvégső fok Galicia nyugoti partján Spanyolországban. Egy franciaia depart. Bretagne nyugoti csucsán is Finisterrenek (Bresttel) neveztetik.

FINNEK. Az éjszakeuropai népek ezen főtörzseke (mellynek tagjai 2,400,000 vannak), Scandináviától Asia éjszaki részébe, onnan a’ Wolgáig ’s a’ caspiumi tengerig terjed és különösen nevezetes. Már Tacitus esmeri ezt a’ nemzetet Finnek név alatt, kiknek legkedvesebb lakhelyei elejétől fogva erdők ’s macsárok voltak, a’ honnan magokat mocsárlakóknak (Suamolainen saját nyelveken) nevezték ’s főfoglalatosságaikká a’ vadászatot és halászatot választották. Egyébiránt valóban megjegyzésre méltó, a’ széllelszört finn nemzetségek testállásának, nemzeti characterének, nyelvének és szokásainak hasonlósága annyira, hogy lehetetlen azokat akarhol meg nem esmerni. Tulajdon historiájok nincs; együgyű pásztorköborló életke módjánál fogva bizonyos prédájokká lettek a’ Finnek a’ Norvegiaiaknak, Svédországiaknak és Oroszoknak. A’ Norvegiaiak elő-

ször Finnmarkot hajtották hatalmuk alá 's a' Permiék (egy a' fejer ten-
 gernél lakó finn nép) ellen tett táborozásaik csak akkor szüntek meg, mi-
 dőn Permiát 's az itteni kereskedést a' nowgorodi hercegek elfoglalták
 és a' Norvégiaiak a' Mongolok beütései által foglalatoskodtattak. Azu-
 tán az Oroszok kezdték a' Finnek földjén kiterjeszkedni; Karelia 's
 egész Permia hatalmuk alá jött 's a' 14 száz. a' fejer tenger partján
 felállította István püspök a' keresztet, lerontván a' Jomala nagy isten
 messzesugárzó templomát. Egész Lappmark 's nem sokára minden ke-
 leten, a' Wolgánál és Sibiériában lakó Finnek is meghódították az Oro-
 szoktól, kik magokat a' Norvégiaiakat is visszaverték, midőn ezek
 nem akartak elállni Lappmarkban elébb törvénytelenül birt adóvetési
 jnsoktól. Végre Nyvordorszáig támadta meg a' többi vele határos Finneket.
 Sz. Erich keresztény hitre térítette a' 12 száz. közepén a' mai Finnland
 lakosait, 's száz eszt. ezután elfoglalták a' Svédok Tavastlandot és ha-
 talmok alá hajtották a' Kareliaiakat 's (Lappokat, a' mennyire még az
 Oroszok uralagától az említett tartományok szabadok voltak. Ezzel a'
 finn nemzet meghódíttatása éjszakon elvégeztetett. A' nemzetnek 12 ága
 egészen vagy részént az orosz birodalom lakosai közé tartozik, u. m.
 a' Lappok, Finnek, Esthek, Livek, Tseremissek, Tsuvasok, Mordvi-
 nok, Wotjákek, Parmjákek, Surjänek, Wogulok és azobii Ostjákek. Ide
 számlálthatnak még a' Tepterik, egy néptsoport, mely több finn
 nemzetségeknek, főképen a' Tseremisseknek, Tsuvasoknak és Mord-
 vinoknak összekeveredéséből származott 's azután Tatárokkal is szapo-
 rodott. A' finn nemzetségeknek csak középszerű testmagasságok, hanem
 erős és tartós testalkatások van. Abrázatjoknak fővonásai: lapos kép,
 beésett arczok, sötét szürke szemek, ritka szakál, barnás sárga haj és
 sárgás ábrázatszin. Ezen tulajdonságok mindazáltal a' szorosabb érte-
 lemben vett Finneknél, a' tehetőség és pallérozottság által már nemese-
 tek. A' Tseremissek és Tsuvasok testformája inkább a' Tatárokéhoz,
 a' Mordvinoké az Oroszokéhoz 's a' Wogulok a' Kalmackokéhoz hasonlít. A'
 Finnek többnyire Keresztények 's vagy az ágostai, vagy a' görög egyházhoz
 tartoznak; hanem a' Tseremissek, Mordvinok, Wotjákek és Wogulok közt
 Pogányok vagy Samánok is találhatnak. A' Finnek egy része földmívelést
 üz és a' pallérozottságnak bizonyos lépcsőjén áll; más része pásztorkodó
 kóborló életet él 's baromtartást, vadászatot és halászatot üz. Tisztátalanság
 és tnyaság a' finn nemzetségek nagy részének főtulajdonsága. A' szoro-
 san vett Finnek komolyak, fáradhatatlanok, munkások, minden ne-
 hézséget kiállók, rettenhetetlenek, vitézek, állhatatosak, de egyszer-
 mind makacsok és fejesek is; e' mellett szolgálatra készek 's vendégsze-
 retők. Esztehetségeik vannak; kitetsző hajlandóságok van pedig a'
 költésre és muzsikára. L. az újabb finn literaturát „*Wiener Jahrbüch.*
 9 Bd. S. 19.“ Finn grammaticát Strahlmann prépost irt. L—ú.

FINNLAND, orosz nagyfejedelemség (6402 nsz. mf. 1,378,500 lak.),
 12 kerülettel. All 1) a' finnlandi nagyfejedelemségnek azon részeiből,
 melyeket Svédország 1721 és 1743 engedett az orosz udvarnak (ezek
 azolta különös orosz helytartóságot formálnak, melynek fővárosa Wi-
 burg) (L. ABOI és NYSTADTI BÉREKÖTÉSEK); 2) a' finnlandi nagyfejedele-
 lemségből, melyről Svédország 1809 mondott le Oroszország részére a'
 friedrichshamni béke által; és 3) Osterubottnnak és Lapplandnak azon
 részeiből, melyektől Svédországot a' most említett béke fosztotta meg,
 az orosz birodalom alkotó részeivé tévén azokat. Ezen három előszám-
 lált részből alkottatott Aug. 6. 1809 a' mostani finnlandi nagyfejedele-
 lemség, melynek kormányoztatása a' többi orosz tartományokétól egé-
 szen különbözik. A' finnlandi kormánytanácsnak, melynek 14 tagjai
 született Finnlandiak, ellőülője egy főkományozó. St. Petersburgban a'
 finnlandi tárgyakra 1826 olt a' különös statistitoknok ügyel. —
 Helsingforsnak, a' fővárosnak, melybe tétetett által Oct. 1. 1819
 ABOBOL (l. e.) a' legfőbb kormányszék (a' finnlandi tanács vagy a'

kormánytanács), 8000 lak. van, kik szorgalmatos tengeri kereskedők. Innen nem messze esik SWKABORG (l. e.) egy erős vár. Finnland földje részént hegyes és kősziklás, mivel a skandinaviai hegylánczról hasították, részént térs, homokos, mocsáros és posványos 's igen sok kisebb és nagyobb tavaktól borítottatik. Folyóji közt legnevezetesebb a Kymmene folyója. Jóllehet a földnek nagy részét kősziklák, posványok, tavak, homokos tájékok és erdők (a tartomány fögazdagsága) foglalják el, még is vannak olyan tájéakai, mellyek bőven teremnek gabonát, krumplit és lent 's mellyeken jó rétek vannak, a honnan a baromtartás jó állapotban van. Erdeji medvével 's farkassal, vizei hallal igen gazdagok. Innen sok lakosoknak ad élelmet a vadászat és halászat. A lakosok nagyobbára FINNEK (l. e.), kik többnyire ágostai vallástételt követnek, továbbá Oroszok, Svédok 's Németek, de csak kevesen. Szorosan vett fabrikák és manufacturák, kivévén egynehány nagyobb városokat, nincsenek Finnlandban. A népesség a partokon legtömöttebb. A messzére terjedő tartomány belsejét még igen kevesen lakják 's a Lapplandból és Osterbottnból hozzá kapcsolottatott rész, jeges éghajlaja miatt, csak keves népesség tartására alkalmas. Finnlandot jó erősségei, igen nevezetes tartománnyá teszik az orosz birodalomra nézve. Svédország felé eső határai TORNEÁBAN (l. e.) 1821, a Norvégia felé lévők pedig 1826 állapították meg. L—ú.

FIÓKNAPOK, FIÓKHOLDAK vagy fatyunnapok, holdak (*parhelia, paraselene*), a napnak és holdnak képei, néha egy, néha több, szinte hatig, mellyek közül egy többnyire tiszta világos, néha színes is, — 's koszorúval vagy gyűrűvel vannak egymással öszveköttelve (mint udvarok). A nedvességgel sat. terhes levegő kezdvén elereszteni a benne feloldva lévő tárgyakat, 's ez által sok esetekben 's helyeken sűrűbödvn, a nap 's hold sugarait vissza veri, és ezen tűneményeket látatja; miért ezeket az időváltozás postájinak tartják. N. I.

FIORAVANTI (Bálint), florenczi hangszerző. A tréfás daljátékokban termézetes szeszéllyel, könnyűséggel, elelenséggel és vidámsággal különösen jeleskedik. 1816 Juliustól fogva karmester Romában Sz. Péter templomában. Tanult Nápolyban, játékszíni pályáját pedig Turinban kezdette. 1797 t. i. az ottani királyi játékszin számára írta az „*Il furbo contro il furbo*“, — 's nem sokára „*Il fabro parigino*“, — valamint több operákat más olasz színek részére. 1807 Parisba jött, hol „*Il virtuosi ambulanti*“ című szerzeményét előadták: ezen opera textusát Picard is utánazta „*Cormédiens ambulans*“ nevű munkájában. Ez is szintugy tetszett, mint „*Capricciosa pentita*“, mellyet Parisban már 1805 adtak. Nápolyban előadatott operájában: „*Gli amori di Comingio e d' Adelaide*“, a valódi muzsikanemhez hív maradt a szerző. Azonban „*Le cantatrici vilane*“ (a falusi énekesnek) operája által, még Németországban is leginkább megkedveltette magát, mert ez vidám 's eleven szeszéllyel és kedves melodiákkal teljes, 's a tréfás operák írásmódjában méltán classicai nevet érdemel. E felett klavirkísérettel igen sok kecses éneket írt, némellyek Londonban nyomtatva ki is jöttek.

FIRENZUOLA, I. NANNINI.

FIRMAN, 1) a Törököknél azon parancs, mellyet a nagyvezér a császár nevében ad ki; 2) Keletindiában kereskedés üzésére írásban adott engedelem.

FIRNAJSZ, 1) minden a levegőben kiszáradó folyósság, melly a vele bevont testnek kiszáradása után fényt ad, 's azt a levegő, nedvesség és por ellen védi. A firnajsz mézga-, gyanta- és olajfirnajsza osztatik; a mézga-firnajsz vízben feloldozódó mézganemből a gyanta-firnajsz alkoholban feloldozódott gyantából vagy aetheri (égényes) olajokból áll, 's ha ezek átlátszó gyantából lettek, lakfirnajsznak mondatik; olajfirnajsznak a már főzés által nyálkás és vizes részeitől megtisztított lenolaj használtatik, mellyhez azután ólomoxyd vagy fehér vitriol, vagy nyom-

tató festéktől használatra korom, vagy más pigmentum is vegyítették.
 2) Azon mézga, mely a borókafenyűből izzad, száraz firnajsznak hivatik.
 3) Firnajsznak mondatnak a' nagy borostyánkódarabok is, melyek borostyánkőfirnajsza használatnak.

FIRNAJSZFA, Északamerikában és Japanban terem. Ennek méz-gája szolgál anyagul a' legfinomabb kínai firnajsznak, mellyel csaknem minden butorokat be szoktak vonni a' Chinaiak. A' fából már 7—8 esztendőskorában izzad a' mézga. Hogy ezen mérges nedv a' firnajszkészítőnek ne ártson, felette vigyázatosan kell vele bánni. 50 fa egy éjjel 16 uncia firnajszt ad.

FISCALIS, így nevezetnek Magyarorszáiban a' törvényhatóságok, nevezetesen a' vármegyék, kir. városok, szabad kerületek és uradalmak ügyvédjei, 's így a' szent székekéi is.

FISCHER (Gotthelf), jeles természetvizsgáló, orosz valóságos titkos tanácsos, a' moszkvai orvosi academia második előülölője 's az ottani universitásnál tanító, szül. Octob. 15-kén 1771 Waldheimben Szászthonban. A' freibergeri gymnasiumban kitanulván, hol az ott bányászságot tanuló Humboldt barátságát megnyeré, Lipsiába ment, magát a' gyógytudományoknak szentelendő. A' növénytudomány 's a' bontsztan voltak kedves foglalatossági 's első esmertető munkája ez volt: „*Versuch über die Schwimmblase der Fische*“ (Leipzig 1795), mellyben azt vitatja, hogy a' halak uszó hólyagja a' lélekzés segédműszere, — mivel edényekkel igen bővelkedik. Későbbi vizsgalati a' pisztráng uszó hólyagjában létező új féreg feltalálására vezették. Humboldt Sándor és testvére német- és frankhoni utjokban társul vevék. Parisban Cuvier vezetése alatt az öszve hasonlító bontsztannal foglalatostkodott, az ott találta gazdag gyűjtemények által buzdíttatva. Ezen foglalatosságnak gyümölese a' következő munkák lőnek: „*Ueber die verschiedene Form des Intermaxillar-Knochens*“ (Lipsia, 1800); „*Beiträge zur Naturgeschichte der Affen (naturhistorische Fragmente)*“ 1801; „*Beobachtungen über die abweichende Bildungsart der Säugthiere und Fische*“, 1800-ban mint természeti-tudomány-tanító hivatott meg a' mainzi középoskolába, de megjötttekor azt találván, hogy az ottani jury szavát már másnak adta, visszavonult 's könyvtárnokká lón. Ezen új hatáskör a' könyvirás bitokában bír a' vizsgálatokra 's különösen a' könyvnyomtatás 's a' legrégebb nyomott munkák történetiben. Feltalálta az akkor legrégebb esztendői számmal jegyzett nyomtatást, sok ót leirt 's különösen Guttenberg részes voltát a' nyomtatás feltalálásában akará megátározni e' munkában: „*Essais sur les monumens typographiques de Jean Guttenberg*“ (Mainz 1804.). Több magyarázat van ezen tárgyról ezen 6 fogásban kijött munkája: „*Beschreibung typographischer Seltenheiten und merkwürdiger Handschriften nebst Beiträgen zur Erfindungsgeschichte der Buchdruckerkunst*“ (Nürnberg 1801—5), és „*Notice du premier monument typographique en caracteres mobiles avec date*“ (Mainz 1804.). Zapf és Millin hallhatólag megvallák Fischer érdemeit e' részben. A' mainzi tanácsnak már tagja lévén, később mint követ Parisba küldetett, midőn a' község az első consulnak kérelmét nyujta be, hogy Mainz változtassék ált kereskedő várossá. Fischer ez alkalommal engedelmet nyert, hogy a' parisi könyvtárakból, — a' birodaloméiból, — Mainz számára egy könyvtárt öszveszedhete, melly 3000 kötetben francia classicausokból 's más tudományos munkákból állott. A' fővárosban létele alkalmával elkezdé leírni a' nemzeti museumot 's különösen azt akará megmutatni, hogy ezt nem a' holt, noha igen gazdag, gyűjtemények emelték magas fényére, hanem tanítani vágyó célja, és az e' végre jól választott tanítók. Mainzban egy tudományok társaságának eredetét mozditá elő, mellynek örökös titoknokja lón. Azonban mindegyre a' természeti és bontsztudományok foglalatostkodtaták, mint 1804-ben megjelent munkája: „*Ueber die Anatomie der Maki*“ bizonyítja. Ugyan azon évben

elhagyá Mainzot, Moszkvában tanítótá 's a' museum felügyelőjévé leendő. A' kezén lévő gazdag gyűjtemény megnyitott a' közönségnek, 's tőle e' munkában: „*Description du Muséum d'histoire naturelle*“ (Moszkwa 1805) leiratott, mellyhez a' rezet maga metszé, nem találtatván rézmetsző. Ugyan azon évben megállapítá a' moszkvai természetvizsgáló társaságot, melly utóbb a' császári czimet 's a' vele járó jusokat megnyeré. Fischer a' természeti tanitmányok bő mezejét minden oldalról vizsgálá, 's innét az ásványi állati testek feltalálásában Cuviertől is megesmert érdemei vannak. Mint közönséges tanító nagy hasznon hajta e' munkával: „*Tabulae synopticae zoognosiae*“ (3. kiad 1813), 's: „*Onomasticon du systém d'oryctognosie*“ (Moszkwa 1811), melly főképen Werner rendszerén épült 's az orosz, német, francia és latin nevek öszvetétele miatt is hasznos. Később (1811) bővítve jött ki ezen munka orosz nyelven. A' moszkvai nagy égés őt sem kímélé meg. A' lángoktól megemésztve látá mind a' nagy Museumot, mellyet az ő munkássága olly fényes polczra emelt, mind önön gyűjteményit, mind sok készítményeket a' mák k bontsztanának folytatásához tartozókat, mind egy gazdag kaponyagyűjteményit, melly a' már ki is hirdetett, állati öszvehasznító bontsztan számára alapítatott. Ezen nagy veszteségtől le nem veretve mindjárt a' béke visszatértével a' Museum helyreállításához kezdett, melly nem sokára viszont olly szép egészszé szaporodott, hogy most viszont a' leggazdagabb gyűjtemények közé tartozik. 1817-ben a' császári orvosi és seborvosi academia második előlülőjévé választatott, mellynek a' belső igazgatás megjobbításával egy kórház és adakozásokból eredt Museum alapításával nagy szolgálatot tevé. Legújban viszont gazdagítá a' természeti tudományokat egy munkával: „*Entomographie de la Russie et genres des insectes*“ két kötetben.

FISCUS, a' romai jogban a' császár privat pénztára, megkülönböztetve a' status pénztárától (*aerarium publicum*). Az újabb jogban ellenben megfordítva van a' dolog; ebben a' fiscus név alatt a' status pénztára értetik, a' fejedelem privat pénztára pedig chatoullenak neveztetik. A' status pénztára leginkább annyiban neveztetik fiscusnak, a' mennyire büntetések, uratlan jószágok 's ollyan dolgok, mellyek a' forgásból kivételnek, vagy a' mellyektől a' privat birtokosak akarmelly oknál fogva megfosztatnak (p. o. tiltott ajándékok, legatumok, mellyekre a' legatarius érdemetlen lett 'sat.) szálnak reá, 's a' mennyiben annak különös elsősegeiről van szó. Ezen elsőségek már a' romai jogban is rendkívül messze terjednek, noha általában véve csak ugyan helyes alapokon nyugosznak. Ide tartoznak: a' törvényes zálogjog, melly a' fiscust tisztszinek és azoknak, kikkel kötésre lépett, jószágaiban illeti, továbbá a' jogkamatot kívánni ott is, hol az nem volt kikötte, késedelmi kamatot pedig nem fizetni, az elidősítésnek ellene hosszabbra rendeltetett ideje, a' cautio- és perköltségektől való felmentség 'sat. A' fiscus tartás joga (fiscalis igazság) tehát részént azt a' jogot jelenti, mellynel fogva bizonyos kerületben a' fiscusi hasznokat huzhatni, részént pedig a' fiscus elsősegeinek használatát teszi, 's általában véve csak a' status pénztárát illeti; azonban gyakran más pénztárakra 's tisztszékerekre, mint a' városok, uradalmak pénztárára, a' szerzetekre, egyetemekre, lovagi hitelegyesületekre 'sat. is ki van terjesztve, a' dolog természetéből folyó módosításokkal. A' magyar fiscust, azaz, a' status pénztárát a' koronaüggyvéd, a' királyi ügyek igazgatója, védelmezi.

Zs. G.

FISTULA, (csőfekély), csőidomu, nagyobb vagy kisebb, egy vagy két nyílású fekély; a' bőr alatt nyulik a' sejtiszövetben el, hosszú vagy rövidebb, egyenes vagy görbe, tágas vagy szűkebb, egyszerű vagy elágzott csatorna képen, izmok, csontok, kötelékek, hátrák között; szeret belső üregbe is nyilni; néha a' műszerek állományába is végződik. — A' csőfekélyből jó geny alig folyik, de rosz ev mindég

szívárog. Ha nedveket vezető műszerekbe nyílt, azoknak nedve is kifolyik rajta. Így folyik a csőfekélyen köny, nyál, hűg, gan 'sat' a' mint azon nedveknek műszerébe végződök. Melleknevét a' csőfekély azon résztől veszi, mellyen létez p. o. van köny-, nyál-, nyak-, mely-, hűg-, segg 'sat. csőfekélyek. — Gyógyítása nehéz; a' természet alig képes rajta segíteni. A' miv azonban gyakran hatalmasan dolgozik elene, késsel felmetszve vagy lőszórral vagy selyemszállal felfogva 's belőlről jó genyedést és izomszömöcsösödést inditva meg. —f—a.

FITZ, egy az angol vezetéknevek előtt nem ritkán találató szóttag (Fitz-Hubert, Fitz-Clarence, Fitz-James), melly annyiban rokon a' scot Mac, az irlandi O' 's a' zsidó Bennel, hogy, valamint azok, fínt jelent 's a' kik viselik, azoknak törzsokatyjára mutat: de nem kell e' részben ezen egyetleneg valódi különbséget elfeledni, hogy a' Fitz mindég törvénytelen származást bizonyít. Így a' Fitz Clarencok a' mostani angol király 's mrs. Gordon színjátészóné gyermekei. Egyébiránt oly keves csorbát ejt ilyen származás Angliában a' polgári becsületben, hogy még a' főbb rangu nemesség közt is sok Fitz minden szégyen nélkül teszi nemzetségi lajstromába az ő királyi nemzójét. Zs. G.

FIUME (St. Veit an Flaum), 743 ház. és 7600 lak. kikötő az adriai tengerrel lévő quararoi öblön, egyszersmind a' magyar tenger melléknek (littorale, 6¹/₂ nsz mf.), melly Horvátországhoz tartozik, fővárosa. Helye a' kormányszéknek 's lakhelye a' kormányozónak; váltótörvénytelen, egészségre ügyelő tisztség, gymnasium, olasz játékszin 'sat. vannak benne. Jó fabrikái sok rosólist, dohányt, posztót, czukrot, hamuzsirt, viasz, kötelet készítenek, mellyekkel 's más természetmennyekkel és készítményekkel jövedelmes kereskedés űzetik. Az austriai statusokba sok söt, fűszert, rist 's más portékákat visznek be a' fiemei kereskedők. 1809-től 1813-ig Franciaország kezében volt. Ekkor ismét austriai uraság alá jött. Magyarországhoz 1822 kapcsolattott vissza. L—ú.

FUSITÁS (*praefectio*), olyan tett, mellyel valamely nemes ember, familiájabeli asszonyt, királyi privilegialis megegyezéssel férjfi örökössé tesz nemes birtokában. Ősi jószágokban csak az utolsó maradék fusithat, különben vérsértés büntetésnek van helye; hanem szerzeményben a' szerző még akkor is, midőn egyenes örököse vagyon. Történik pedig a' fusitás élők közti ajándék, örök vallás, végrendeles vagy csupan a' királyhoz folyamodás által. A' fusitás foganatja az: hogy a' fusított jogkoholmány által férjfinak 's a' következő nemzetség fejének 's törzsokének tekintetik, 's ug; azért gyermekei, ha bár nemtelen volna az atya, még is nemesek lesznek. Zs. G.

FIXMILLNER (Placidus), Benedictinus és astronomus, szül. Maj. 28. 1721 Acheleuthen várában Auriában, 40 évig az egyházi törvény professora volt a' kremsmünsteri lovag academiában. A' kremsmünsteri klostrom astronomusául nevezetvé ki, egy ács segítségével csillagórt építt, melly nem sokára felette elhiresedék Németországban F. munkássága által, ki ennek történeteit 's a' maga vizsgálatit néhány munkában („*Decennium astronomicum ab anno 1765 ad annum 1775*“ és „*Acta astronomica Cremissamensia ab a. 1776 ad a. 1791*“) bocsátotta közre 's több tudós journalokba és emlékirásokba dolgoza. Csak az általa végbevitt (akkor igen nehéz) vizsgálásai Mercuriusnak tették Lalandeot képessé pontos Mercuriustáblájának készítésére. F. egyike volt Uranus pályája első vizsgálóji- 's számítójinak, és erről táblákat is készített, 's Bode véleményét, hogy a' Flaunsted által 1690 látott 's aztán eltűnt 34-ik csillaga a' bikának maga az Uranus volt, első vette vizsgálat alá 's theoretice megmutatta. Mh Aug. 27. 1791.

FIZETÉSI TEHETETLENSÉG, I. MEGBUKÁS.

FLACCUS (Cajus Valerius), romai költő az első század második feléből, Paduában élt 's ifjan holt meg. Az Argonautákat egy eposban

éneklette meg („*Argonautica*“), melyből 7 könyv egészen 's a' nyolczadiknak egy része fenmaradt. Példánya az alexandriai Apollonius Rhodius volt. Ambár Virgil mellé nem tehetjük e' költőt; vannak mivében még is szép és sikerült helyek. Heinsius és Burmann után újra Harles (1781) és Wagner (1805) adták ki.

FLAGELLANSOK, I. OSTOROZÓK.

FLAGEOLET. 1) Kisedő, közönségesen elefantcsont flauta *à bec*, mellynek segítségével a' madarak valamely melodiára taníttatnak. 2) A' flageoletnak utánzása a' hegedűn. Az uj t. i. csak gyengéden érinti a' húr, a' vonó pedig egyforma de erős huzással vitetik rajta: A' flageolet helyek *flautino, sans harmonique* vagy *suoni armonichi* szavakkal szokott megjellegetni.

FLAHAULT, I. SOUZA.

FLAMANDI OSKOLA, I. NÉMET-ALFÖLDI OSKOLA.

FLAMEN a' Romaiaknál azon pap, kinek szolgálatja egyes istenségnek volt szentelve, mellytől nevét vette, p. o. Flamen neptunalis, pomonalis.

FLAMSTEED (John), angol csillagász, szül. Ang. 19. 1646 Derbyben Derbyshireben, már 24 évében astronomiai számításokat ada a' „*Philosophical transactions*“-ba 's „*Diatrise de aequatione temporis etc.*“-ját közre hocsátá. Később Londonba ment, hol Newton- és Hallyerrel szorosabban megismerkedék és 1670 a' királyi társaság tagja lett. II. Károly királyi csillagászul nevezte ki az ujan épített greenwichi csillagörre (*Flamsteedhouse*). Itt tévé 1671-től csillagász vizsgálatit elhunytáig 1720. Sokévi vizsgálatinak látni kívánák sikereit, de csak Anna királyné különös parancsa birta azoknak kiadására, 's így jelent meg a' „*Historia coelestis britannica*“ (Lond. 1712, 2 rész), melly addigiani vizsgálatit 's 3000 csillagnak jegyzeményét foglalá magában. Tökélyesítve holta után jött ki Londonban 1825, 3 részben. Az első két résznek tartalma a' csillagokról tett vizsgálati; a' harmadik egy bevezetést az astronomia történetébe, az előtte megjelent csillag jegyzeményeket öszveleg és saját, minden elébbieknél tökélyesb csillagjegyzeményét, melly azon név alatt „*The british catalogue*“ esmeretes, foglalja magában. Ezt újabb időben Herschel megjavította 's tetemesen bővítette. Egy másik munkája az „*Atlas coelestis*“ (Lond. 1729) 25 nagy abrosszal, mellyeken minden, Angliában látható csillagzatok le vannak ábrázolva. Másodszor 1753 jelent meg 28 abrosszal. Megrövidítve Fortin adta ki Parisb. 1776.

FLASSAN (Gaetan de Xaxis de), hivatalbeli történetiró a' külső ügyek munkakörében, eredetileg görög familiából származik, mellynek III. Pál pápa 1536 a' Flassen uradalmat ajándékozá Venaisin grófságban. Atyja katona volt. Az ifju Flassan szintazon hadi oskolában neveltetett, mellyből Napoleon, Champagny, Charke, Bourgoing, Duroc 'sat. jöttek ki. Utóbb hosszabb ideig tartózkodott Romában, hol testvére főtiszt volt a' királyi testőrségben. VI. Pius kedvelte őt 's megajándékozá világi praebendával. 1787 visszatért Parisba, a' hol 1790 egy „*Question du divorce*“ t ada ki. 1691 Coblenzbe ment a' kivándorlott nemességhez. A' Condé sereg feloldoztatása után két esztendeig Florenczben 's Velenczében mulatott. Miután az ijedelmi ren'szer Franciaországban meg vala buktatva, ő is visszatért honjába 's a' diplomatiái pályát választotta, 's az első osztály fejjévé tétetek a' külső ministeriumban, de csak hamar kikéré elbocsáttatását. Gyaníttatván, hogy kivándorlani szándékozik, el kelle fogatnia; hanem megmenté magát, az érte ment politiabiztost 's két katonát szobájába zárván. Erre Marseilleben rejté el magát. Brumaire 18 után ismét Parisban élt, hol nagy munkáját készíté el a' franczia diplomatiá történeteiről. Az első consal azt nyilatkoztatá ki a' nemzeti intézet történetei osztályának követel előtt, hogy óhajtana egy illy munkát. Flassan ennek készítésében nagyon segítetteti jeles kormányfiakkal 's tudósokkal mint p. o. Kochhal való ösz-

veköltetése 'a' a' levéltárak használására nyert engedelem által. Így jelent meg tőle 1808 először 6 kötetben a' „*Histoire générale de la diplomatie française jusqu'à la fin du règne de Louis XVI., avec des tables chronologiques de tous les traités conclus par la France*“ (másodsor szinte Parisban 1811. 7 köt. jelent meg). Ezen a' kortársak, kik együtt munkáló személyek voltak, egyezései-, manifestumai-, jegyzetei-, utasításai- 's tudósításaiból merített, de nem egészen részrehajlatlan munka, — mellyben a' források criticával használtattak, a' datumok 's ésszel állítottak össze, 's az egész lelkesen készítettett Franciaország diplomatiai viszonyainak megítélő történetírásává, a' monarchia kezdetétől fogva XVI. Lajos letételéig, — méltán tevő szerzőjét híressé. A' legnevezetesebb alkudozások 's egyezségek kifejtésén, a' legjelesebb statusirator közlésén kívül magában foglalja a' külső ügyek osztályának mindenkori szerkezetét, 's felette vonzó és oktató egyszersmind az a' mód, mellyel a' szerző a' ministerek és követek characterét festi. A' jury az utolsó tiz esztendőnek literatura 's művészet osztálybeli jutalomra méltó productumairól adott tudósításában megesmeri e' munka történeti becsét, megjegyzi azonban: „*Il n' est pas remarquable par l' art de la composition, et l' on y désirerait plus d' élégance dans le style.*“ Flassan 1814-ig történetírás professora volt a' st. germain-en-laye-i hadiskolában. A' többek közt ezeket is írta: „*De la colonisation de St. Domingue*“ (1804); „*De la restauration politique de l' Europe et de la France*“ (1814) és „*Des Bourbons de Naples*“ (1811). Napoleon megbukása után a' francia diplomacia történeteit akará kiadni 1791-től fogva a' parisi békéig 6 köt. Az 1822 ki budget feletti tanácskozáskból külsült, hogy Flassan 12,000 livre évpénzt huz, csak hogy a' revolutio alatti francia diplomacia történeteit ki ne adja. Mint a' külső ügyek osztályának történetírója kíséré a' francia követséget a' bécsi békegyűlésre 1814. „*Histoire du congrès de Vienne*“-je (3 köt.) még nincs kinyomva. Zs. G.

FLAUTA, I. SÍP.

FLAXMAN (John), jeles szobrász 's professor a' kir. academiánál Londonban, szül. Yorkban Jul. 6. 1755. Európában több mivek által mellyekben Homer miveit, Aeschylust, Hesiodust és Dantét világoztatva, lett emgretessé „*The Odyssey of Homer engrav. by Th. Piroli*“ Roma 1793, 4; „*The Iliad, engr. by Piroli*“ Lond. 1792; „*La divina commedia di Dante Alighieri*“ 1793, 4; „*Compos. from the tragedies, of Aeschylus, engr. by Piroli*“ 1798). Mind ezen cantourok Francia- és Németországokban többször ismételtettek. Romában mulattakor sokat foglalatoskodott F. a' belvederei Torsóval. Az ő gondolatjában is forgott egy csoport, hol Hebe az élet minden bajain átesett győzőnek az örök istenifjúság enyhítő poharát nyújtja. Nagy talentuma volt ezenkívül, a' népéletből mintegy reptében characteristicus gruppokat felfogni. Plasticai mivei közül több van Angliában (hova 1794 visszatért), 's Dellaway különösen dicséret Collin emlékére készített emelt mivét a' chichesteri templomban. Esmeretesek tőle lord Mansfeld, lord Howe, Abercrombie, emlékeik, Washington büszjtje és Reynold szobra. F. Elgin márványairól adott itélete tetemesen ajánlat azokat a' parlamentnek. Mh. Londonban Dec. 7. 1827. L. „*Zeitgenossen*“ 1828, I. füz.

FLÉCHIER (Esprit), egyházi szónok, szül. Jun. 1. 1632 Pernesben Venaisin grófság egyik kis városában. A' Jesuitaszerzetet, mellybe lépett vala, elhagyá, hogy Parisban mint egyházi szónok hallassa magát. Nagy hirt szerze magának 's XIV. Lajos jótéteményekkel halmozta. Ez által ösztönözve, F. mindég nagyobb tőkélyre törekedett 's halotti beszédjeiben Bossuet- és Türennere két remek miveket adott, mellyek még most is részvéttel olvastatnak. Az udvar 1685 a' lavaxi, 1687 a' nismesi püspökséggel jutalmazta meg talentumát. Egyházi beszédjén kívül ezekben „*Histoire de l' Empereur Theodose le Grand*“ és

„*Vis de Cardinal Ximenes*“ is mint ékesszóló történetíró és életrajzok mutatókozott. Mh. Febr. 16. 1710.

FLETCHER (John) és BEAUMONT (Francis), két szinköltő. Amaz Londonban szül. 1576 's ugyan ott holt meg 1635, ez 1585 szül., Cambridgeben tanult 's megholt 1625. Egyenlő vonzalomtól lelkesítve, mindketten a költészművészetre szentelék magokat, 's mivel színműveik, mintegy 50, mind kettejek neve alatt jelentek meg (Lond. 1679, 's ujlag 1812, 14 köt.), egyiknek dolgozásait a másikéitól nem különböztethetni meg. Némely kortársak tanúsága szerint Fletcher a' feltaláló genie, Beaumont az elrendelő és alakító ész volt. Példányok Shakespeare volt, mások, mint ennél, patheticus és alacsony-com. jelenetek váltogatják egymást; de példányok felülmulására czélzó törekvések gyakran álhangot szül. Azon ohajtások, hogy a' publicumnak, melly a' nyers erőnek azon időszakában inkább kicsapongásokat mint pulyaságot bocsáta meg, eleget tegyenek, eltéríté őket a' tiszta művészi nézettől; de ezen publicum 's a' tetszésébe ajánló eszközök szoros esmerete biztosan járhatja őket a' legmerészebb uton, 's ez által résznyire kipótolják, a' mi belső harmonia- és öszvehangzásból hibáz. Leginkább sikerültek nekik a' comicus és bohózatos jelenetek, kevesebbé a' tragicusok. Kortársaik még Shakespearenek is elejébe tevék őket, azt állítván, hogy csak általok érte el az angol szín a' tökély legmagasb fokát. A' részrehajlatlan utóvilág félreveté ezen itéletet 's Shakespearenek adta a' pálmát. Regélik rólok, hogy a' borházakat és korcsmákat szereték látogatni a' végből, hogy ott az emberi charactereket tanulják, 's egykor illy helyen, midőn egy művek bevégeztetése felett vetekeztek, hol egyik a' király megöletését, a' másik ellenkezőt vitatott, a' király éltét fenyegető embereknek tekintetvén, elfogattak.

FLEURIEU (Charles Pierre Claret, gróf), a' francz. intézet tagja, a' francz. tengeri erő ministere 'sat. az ujabb idők egyik leg tudósabb vizirója, szül. 1738. Lyonban, 13 éves korában tengeri szolgálatba állott, 's rendkívüli szorgalom és példás viselkedéssel jeleskedett. Lefolyván a' 7 esztendő háboru, mellyben szinte részt vett, ismét a' hajóstudományra adta magát, 's az általa és Berthoud Ferdinand órásmester által feltalált tengeri órát, (legelsőt, melly Franciaországban készült) maga próbálta meg a' parancsa alatti Isis fregatton. A' következés minden várakozást felülmult. Erről kiadta ama' becses munkát: „*Voyage fait par ordre du roi en 1768 et 1769, pour éprouver les horloges marines*“, (Paris 1773 4. köt. rezzekkel). 1776 a' kikötők és fegyvertárak igazgatójának fontos helyét nyéré el, 's e' tulajdonságában az 1778-ki tengeri háboruban minden rajzok szintugy tőle származtak, mint a La Peyrouse és Entrecasteaux felfedező utjaira készített utasítások is, mellyekhez ugyan a' főötleteket, a' földírásban jártas XVI. Lajos maga adta. 1790 tengeri minister lett, 's azután darab ideig a' koronaörökös nevelésének vezetése bízott rá. A' zendülés robaja a' nyilvános munkáktól őt is visszavonolni kinszeríté. Ekkor egészen tudományának élt. Csilapodván a' zaj: az öregek tanácsába lépett (1797) azután a' statustanácsba, a' császári uralkodás alatt pedig a' senatusba. Megh. Ang. 18. 1810. Tőle vannak: „*Découvertes des Français dans le Sud-Est de la nouvelle Guinée*“. Kiadta továbbá Marchand Etienne „*Világ körüli utazásait 1790—92*“. E' munka jeles bevezetése egészen Fleurieutól származik. Más föld- és vizírást tárgyozó munkái, mint „*Atlas de la Baltique et du Cattegat*“, és „*Neptune américo-septentrional*“ félbeszakadtak. Elkezdte a' tengeri utazások közönséges történetének kidolgozását is, melly ha elkészülhet vala, minden e' nemben eddig birt munkák közt kétségkívül legkötelesebb lehetett volna.

J.

FLEURUS, város 2160 l. Belgiumban Hennegau tartományban, a' Sambre folyó mellett, hires az 1622, 1690, 1794 és 1815-diki csatákról. Azon győzedelem által, melyet itt a' Francziak az Austriaikon 1794

Jun. 20-kán vettek, elfoglalták azok Belgiumot, 's így a' már egy hónap oltá, Landrecy vára elfoglalásától fogva, fenyegettetett fővárosa Franciaországnak egészen bátorságba helyeztetett. Az egyesült seregek táborzemei már Peronneig értek (mintegy 18. mf. Paristól.) Ezen hely és Paris közt már semmi erősség nem volt. De Pichegru az éjszaki sereggel az egyesültek jobb szárnyát megkerülvén, fenyegető állást von Flandria ellen. Charbonnier az ardennei sereggel visszanyomá a' bal szárnyat, és Jourdan szinte előre nyomult Luxemburg felől a' moseli sereggel. Dornicknél (Tournay) végre ismét erős állást nyertek a' szövetségeseik. Pichegru el akarta őket onnét verni, de maga Ferencz császár által nyomtatott vissza. Most a' Sambre- és Maassereg egyesülvén az ardenneivel, áltment Jourdan vezérlete alatt a' Sambren, megtámadá Charleroit 's elfoglalá Jun. 25. 1794. Az Austriaiak előtt ezen veszteség esmeretlen maradt. Koburg herczeg sietett Nivellesből segítségére Charleroinak, 's egyszersmind Német-Alföld vizsonti megszabadítására egy nagy próbát tenni. Ez okozta a' fleurusi ütközetet Jun. 26. 1794. Mig Koburg general Dévayt nem csekély sereggel Tournay elejébe állitá, ő maga megtámadá Jourdan, 's az ütközet eleje a' legszebb reményre ada just. Az oraniai örökös herczeg a' jobb szárnyal már győztesen nyomult Marchienne-au-Portig. Már 20 ágyut foglalt el a' bal szárny Beaulieu alatt, az aveloyi hid és a' fleurusi ágyúsánczok megtámadásánál, midőn este felé mind a' ketten parancsot kapának a' visszavonulásra, mert Koburg herczeg, a' csata alatt Charleroi capitulatióját megtudván, annyira elcsüggedt ezen hirre, hogy a' már csaknem megnyert győzedelmet kibocsátotta kezeiből 's végképen felhagyott minden reményével Német-Alföld megmentésére nézve. Még nincs tudva, mi bírhatta az austriai fővezért ezen visszavonulásra; mert az alatt, hogy a' két szárny kisebb vagy nagyobb mértékben győztes volt, a' középpont, úgy szólván, még semmit sem tett. 1817 a' Burkusok és Francziak közt, Fleurus környékén, a' lignyi csata történt. A' waterlooi ütközet utáni visszavonulás alkalmával Jun. 18. 1815 a' Francziak Fleuru-t elégették.

Zs. G.

FLEURY (André Hercule de), cardinal és XV. Lajos első ministe-re, szül. 1653 Lodeveban, Languedocban; az iskolai tudományokat a' Jesuitcollegiumban, a' bölcselkedés tudományát pedig Parisban a' Harcourtcollegiumban tanulta. Ezután kanonok lón Montpellierben 's doctora a' Sorbennenak. Az udvarnál kedveltető termete 's finom esze által csak hamar köz kedvességbe jutván, alamisnása lón a' királynénak 's utóbb a' királynak. XIV. Lajos a' frejusi püspökséget adá neki 1698, 's halála előtt kevéssel XV. Lajos tanítójává nevezé. A' regensség ingadozó idejében meg tudá tartani az orleansi herczeg jó indulatját, mert semmi kegyelemmutatást nem kívánt, 's távol volt minden fondorkodásoktól. A' herczeg észrevéven az ifju király vonzódását tanítójához, a' rheimsi érsekséggel, Franciaországban a' papi hivatalok egyik legfőbbikével, kínálta ezt meg; de Fleury, hogy tanítványától ne kelljen megválnia, nem akart Franciaország első hercege s' paire lenni, 1726 cardinal lón, 's nem sokára azután az ifju XV. Lajos király a' ministerium fejvéé tevé. Ezolta a' már 73 évü öreg mintegy 90-dik esztendejéig nagy szerencsével igazgatá hazája ügyeit. Azon háborut, melyet (1733) a' lengyel király választás miatt VI. Károly és a' német birodalom ellen kezdett, dicsőségesen végezé. Az 1736-diki békekötésben Lotharingiát Franciaország-hoz kapcsolá. Az austriai öröklési háboru ellenben szerencsétlen volt Franciaországra. Fleury ennek vége előtt holt meg, Jan. 29. 1743 Issyben Paris mellett. Politicája szabálya a' béke fentartása volt. Az ő ministersége alatt Franciaország kieszközlé a' békét a' császár és Spanyolország, a' porta, Anstria és Oroszország közt; 's többször iparkodott Angliát Spanyolországgal is megbékéltetni. Így intézgeté és vezérle Fleury Europa ügyeit okos mérsékléssel 1740-ig. Az akkor kiültött há-

boru egyetlenegy szennyje nevének. A' Belle-Isle testvérek visszaéltek öregségével 's befolyásával, reá beszélvén, hogy egy középszerű hatalommal leronthatja Anstria nagyságát; de a' melly reménység Maria Theresia hőslelke által semmivé tétetett. Midőn Fleury a' status feje lőn, Franciaország a' legkétségbeesb állapotban volt. A' financiát legrosszabb karban, a' kereskedést megrontsolva, a' hitelt megsemmisítve, az udvart kevéssé becsültetve, az egyházat zavart állapotban, az erkölcsöket megromolva, a' nemzetet elszegényedve elerőtlenedve, 's külellenségektől fenyegetve találta. Zs. G.

FLEURY (Claude), abbé, több franciaországi kir. herczegek nevelője 's egyházi történet szerzője, szül. Dec. 6. 1640 Parisban 's a' clermonti Jesuitacollegiumban képezteték. Atyja ügyvédnek szánta, 's F. mint ilyen 1658 lépett fel a' parlament törvényszékénél; de nem sokára egyházi életre szánta magát, 's 1672 az ifju herczeg Conti vezérletét, ki a' dauphinnal együtt nevelteté. válalta magára. Itt esmeré meg XIV. Lajos 's később gróf Vermandois nevelését bízta reá, 's ez 1683 meghalván, néhány év mulva a' burgundiai, anjoui 's berryi herczegek második nevelőjévé 's a' Loi-Dieu Cistercitaklastrom apatjává nevezé. Szünórájít több tetemes munkák kidolgozására fordítá, mellyek az utóvilágra vitték nevét. Elvégezvén a' nevelést az argenteuili priorságot nyerte jutalmul. XV. Lajos (F. 's Fénélon nevendéke F. t mérséklett érzetei okából a' Molinisták 's Jansenisták közt folyt akkori vitákban, gyontatójává tette, melly hivatalt 1 évvel halála előtt agg kora miatt kénytelen volt letenni. Mh. Jul. 14. 1723. Munkái közül ezeket nevezzük: „*Histoire ecclesiastique*“ (Paris 1691—1720, 20 köt; folytatta Fabre Brüssel 1726—1740, 16 köt; kijött egyéb is); „*Les moeurs de Chrétiens*“ (Paris 1682); „*Histoire du droit François*“ (Paris 1674); „*Discours sur les libertés d'égliase gallicane*“ (Paris 1724) 'sat.

FLEURY (Bernard), I. PARISI JÁTÉKSZIN.

FLEURY de Chaboulou (P. A. Eduard, báró.), Napoleon hajdani cabineti titoknokja, már 15 éves korában vezére volt a' nemzeti őrség egy osztályának. 16-dik esz. Vendemiaire 13-kán (Oct. 5. 1795) a' fellázadt Parisiakkal a' nemzeti gyűlés ellen ment, elfogatott 's éltét csak azon részvétnek köszönheté, mellyet a' fiatalok vakmerősége mindég szokott gerjeszteni. Fermont minister alatt, helyet kapván a' financia igazgatásánál, becsületessége által ő is biztosította a' kincstárt többszöri kirabolatása ellen. Mint staustanácsauditor a' domaine igazgatásánál munkálódott, 's azután a' chateau-à-boisi fontos praefecturát nyeré el a' Meurthe departementban, hol a' himblóoltás bevételeit tulajdon költségén mozdította elő. Napoleon ezen alkalommal (1804) az érdemes férjfiak számára vert két érdempénz egyikét neki adá. Az 1812-ki éhségben sikerült neki a' megszorultak gyámolítására, számos gyűjteményeket szerezni. Szintolly fárhadatlanul vetett gátat megyéjében 1813 a' németországi táborozásból visszatért lányavalyások által elterjesztett hadi pestis tovább haladásának. A' szövetségesek Franciaországba csapása alkalmával felsőségi foglalatosságai mellett még hadvezéri hivatalt is kelle magára vállalnia. Végre elnyomatott hivatalos helyéről az ellenség előrehaladása által, 's mint auditeur Napoleon főhadiszállásába ment, a' ki néhány követséget bízott reá. későbbhen pedig a' rheims praefecturát adá neki, mellyet Corbineau az ellenség keze közül ragadt ki. Fleury a' vett parancsra fegyverre szólítá a' föld népét lamaharang által. Az ellenvezér minden tisztviselőt, ki a' népet felfegyverkezetté, szabádon megölheté vé nyilatkozatással fenyegeté; azonban a' bátor praefectus hathatós hirdetményeket terjesztett el még azon pillanatban is, midőn Rheimst 25,000 orosz több visszaigazított felszólítás után ostrommal vevé be. Fleury kikerülvén az ellenség nyomozását a' rejtkekben tartózkodott a' városban, míglen Napoleon utolsó győzedelme szabadságát 's életét megmenté. A' Bourbon ház visszatérte után Fleury Olaszországba

ment, de visszatért Franciaországba, épen azon a napon, a' mellyen Napoleon partra szállt, ki is őt titkos titoknokjává tevé. A' mint becses „*Mémoires pour servir à l'histoire du retour et du règne de Napoleon en 1815*” czimű munkájában adja elő, ezen történet után mindjárt követségre használtatott Basélbe, mellynek célja, elbeszélése szerint, oly jól sült el, hogy Napoleon már alkudni kezdé Austriával, mi azonban a' waterlooi ütközet által felbeszakasztott. Napoleon lemondása után Fleury, kit az Mart. 6-ki 1815 királyi rendelés száműzött, Londonba ment, ugyan ott kiadá nevezett mánkáját, mellyben nagy világosságot terjeszt azon okokra, mellyek Napoleon visszatértét szülték 's mellyben a' megbukott nagyinak bátran áldozik szeretete 's csudálkozása hódolásával. Zs. G.

FLIBUSTIAK, angol és francia tengeri rablók egyesülete Amerikában, melly a' 17 száz. nevezetes jelenései közt méltán érdemel helyet. IV. Henrik francia király meggyilkoltatása után (1610) több Franciaiak kerestek magoknak szabad lakhelyet Sz. Kristófon, melly egy az antilli szigetek közt. Innen 1630 elkergettetvén, némelylek St. Domingo nyug. partján, mások egy Tortue nevű kicsiny szomszéd szigeten telepedtek meg. Az utolsókkal sok hasonló érzésű Angolok is egyesültek. A' St. Domingón megtelepedtek főképen az ott vadan nagy számmal lóborló bikák vadászásával foglalatoskodtak, mellyeknek bőreit a' partra kiszáló hajósoknak adták el. Mivel a' húst nem főzték meg, hanem, mint az amerikai vadak, csak megpirították a' tűznél, ezen szokásokért Boucanik nevet kaptak. Fő és törvények, 's asszonyokkal való közösülés nélkül ezen bikavadászok legvadabb természeti állapotban éltek 's vagyonyokat, mellyet részént vadászat, részént rablás által szereztek, közösen bírták. A' Spanyolok, kik velek nem bírtak, arra a' gondolatra jöttek, hogy a' szigeten lévő bikákat mind kiirtsák 's így a' Boucanikat, kik azáltal egyetlenegy élelmetet 's kereseteket elvesztettek, arra kényszerítsék, hogy vagy mint gyarmatlakosok földmívelést üzzenek, vagy a' la Tortue szigeten lévő Flibustiakhoz takarodjanak által. Ezen vakmerő rablók, kik Flibustiak neveket hihetőleg azon apró némű sajkáktól kapták, mellyeken üzték először rablásokat, keves számmal 's csak keves segédeszközökkel, de veszélyt és halált nem esmerő merészséggel támadták meg a' kereskedő hajókat, sőt többen együtt a' fegyveres hajókkal is megvittak. Leginkább a' spanyol hajókat háborgatták, mellyek Amerika kincseivel megtehetően Európába eveztek. A' Spanyolok a' Flibustiaktól szenvedett számos szerencsétlenségeik által végre olly nyulszívűkké tétettek, hogy ritkán mertek ellenállani. Egyszer a' Flibustiak egy hajója két spanyol gályától, mellyek közül mindeniken 60 ágyu és 1500 ember volt, megtámadtatott. A' Flibustiaknak lehetetlen volt ellillantaniok, de mind e' mellett is eszeken sem volt, hogy megadják magokat. Kapitányok Laurent rövid beszédet tartott előttök, egyet emberei közül a' puszkaporos kamarához állított, azon parancsolattal, hogy az első feladásra gyujtsa meg azt 's azzal a' hajóján lévőket két felől ütközetrendbe állította. „Az ellenséges hajók közt fogunk, ugy mond embereihez, elevezni 's jobbra és balra löni.” A' feltétel rendkívülvaló gyorsasággal hajtattott végre. A' Flibustiak tüzelése mind a' két hajón anyyi embert ölt meg, hogy a' Spanyolok további megtámadásról gondolkozni sem mertek. A' gályák vezérének fejével kellett azon gyalázatért adózni, mellyet ezen gyávaság a' spanyol nemzetre huzott. Gyakran szenvedett szerencsétlenségeik miatt a' Spanyolok amerikai hajózásokat igen megszorították. A' Flibustiak ekkor a' partokra is kiszálottak 's prédálni kezdtették a' spanyol városokat. A' préda elosztatásának módja különös volt. Mindeniknek, a' ki rablásra kiment, felemelt kézzel meg kellett esküdnie, hogy a' nyerendő prédából semmit sem fog elsikkasztani 's magának tartani. A' hamis esküvés, melly mindazáltal ritkán történt, azzal büntettetett meg, hogy a' ki azt tette, valamelly lakatlan

szigetre számkivetett. Legelőször a' megsebesítettek kapták ki részeket, sebei mineműségéhez képest. A' préda többi része egyenlőül osztott el sors által. A' vezér csak akkor kapott többet, mint mások, ha különösen kimutatta magát. A' megholtakról sem felejtkeztek el; az elesettnek része atyjafijainak vagy barátinak, 's ha atyjafijai és baráti nem voltak, a' szegényeknek és templomoknak adatott. Mert bünnös életék mellett is volt ezen durva embereknek nememű vallásosságok 's fontos feltételeiket mindég imádsággal kezdték munkába venni. Szerzett gazdagságaikat játékok 's dobzódás közben pazarolták el; mert csak a' jelenvaló szempillantásért éltek, a' jövődőről ellenben épen nem gondoskodtak. Az éghajlat és életmód lassanként fogyasztotta a' Flibustiak számát, 's végre a' francia és angol országlások nyomos rendelkezései megzabolázták a' rablókat, kiket előbb bizonyos kinézésből megszervedtek. Ezen tengeri rablók adtak lételt a' St. Domingo nyug. felén lévő francia gyarmatoknak 's a' 18 száz. elejével egészen megszűntek a' Flibustiak rablásai. Életmódjuk rajzolatját 's ismerész tetteiket I. Raynal „*Geschichte beider Indien*“ 10 Th. 's Archenholz „*Historische Schriften*“ czimű munkájának 2-dik részében. L—ú.

FLINDERS (Matyás), felfedező utjairól esmeretes, jókor tengeri szolgálatra adta magát. 1795 Hunter kapitánnyal egy Port-Jacksonba induló hajóra ült. Itt a' hajó seborvosával, a' földtudományra nézve vele hasonérzetű Bass-al, feltalálási terveik kivitele végett egyesült. De a' gyarmatban keves segedelmet találtak, 's csak nagy nehezen tudának egy hajócskát, mellyen egyetlen egy hajóslegény volt, keríteni. Azonban olly szerencsés vala a' két barát, hogy a' part több még esmeretlen fontos pontjai 's a' György vize folyása körül jó szemrevételeket tehetett, mi a' kormányzó figyelmét felébreszté. Flinders parancsa alá tehát egy corvette bízott, Bass pedig egy hajócskát kapott hat legénnyel, a' tovább folytatandó felfedezésekre. Utazások foganatja azon bizonyosság lett, hogy Vandiemensland és Uj-Holland közt valóban van átaljárás. 1793 ismét egy corvettet kaptak együtt, mellyel Vandiemensland partjait megvizsgálták 's az e' szigetet Ujhollandtól elválasztó csatorna felől meggyőződtek. Ezt Flinders barátja tiszteletére Bass utjának nevezte 1800 visszatért Fl. Londonba 's itt Vandimensland partjairól egy írást, Bass utjáról pedig földképet adott ki. Következett évben, előterjesztett alaprajzait az uralkodás helyben hagyván, Uj-Holland partjainak fűrkészésére Angliából ismét elindult. Most mind azon segédesszűkökkel, mellyek fáradozásainak jó fogamatot ígérhetének, bőven el vala látva. Két egész évet töltött most Ujholland déli és nyugoti partjainak, Torres tengerszorosságának és Carpentaria tengeröbölnek vizsgálásában. Aug. 17. 1803 Ujcaledonia és Uj-Holland közt hajótörést szenvedett. Később ismét folytatta az éjszaki partok vizsgálását, Torres szorosán áltevezett 's Timoron szállott ki. Hajója rossz állapotja itt arra kinszeríté, hogy utját Isle de France felé fordítná, mivel nem vélte, hogy Franciaország és Anglia közt újra háboru ütött ki. Noha a' francia országlástól volt utleleve, még is az abban talált különféle rendetlenségek oda birták az Isle de France szigeti kormányozót, hogy Flinderssel mint hadi fogollyal bánjon, 's csaknem 7 esztendeig letartóztassa. Baudin és Entrecastaux francia utazóknak e' tájakon ugyan ekkor tett felfedezései okot adának arra, hogy Flinders érdemei méltányosan nem esmertettek meg, sőt némelly földírói pontok is, mellyeket már ő elnevezett vala, más neveket kaptak. Csak 1810 tért Fl. Angliába, hol tüstént napkönyveinek 's utazásainak kiadásával foglalatoskodott, 's ezek 1814 kevéssel halála előtt, két negyedrért kötetben jöttek közre. Enlitést érdemel még, a' légszűméről a' partok közelsége meghatározására használásáról szóló írása is.

FLINTÜVEG (ónacsos kováüveg), különös tisztaságu 's igen átlátszó üvegfaj, melly Angolhonban találtatott fel, de már Bajorországban is készítették. Dollond a' crown (korona) üveggel, melly szinte világos,

tiszta lapüveg, egyesíté achromaticus csőjénél és a' színjátékot szerencsésen megakadályoztatá általa. (L. DOLLOND és FRAUNHOFER.) —j—a.

FLORA, I. ZEPHYRUS.

FLORENCZ (olasz. Firenze), a' toscanai nagyhercezség fővárosa és a' tartomány főkörmányszékeinek helye (10,000 ház. 's 76,000 lak.), fekvéséért, a' benne levő becses mivekért, főképen építők és festők miveiért, historiai nevezetességeiért 's a' mesterségi szorgalomért egy a' világ legjeesebb városai közt. Bájoló 's termékeny völgyben fekszik és az Arnótól két egyenetlen részre osztatik, mellyeket négy köhid köt össze egymással. Éghajlatja kellemetes és egészséges. A' középidőkor nyughatatlanságaiban Florencz ritka virágzásra 's hatalomra emelkedett fel, melly főképen a' Medici familia által ugy megerősítettett, hogy minden szomszéd tartományoknál hatalmasabb volt, 's ezeket felsősége alá hajthatta. Ezen időbeli a' városnak mostani formája is, melly szerént épületei nagyobbára védelemre 's ellenállásra alkalmasakká építetttek, mint a' partok akkori egymással hadakozásai szükségessé tették. Nem dicsekedhetnek ugyanazok ama' görög izléssel 's fénnel, mellyel a' Palladio által Vicenzában és Venetiában építetttek; de a' férjfiás építésmódnak minden nemes és igazi tulajdonságaival bírnak. Ilyenek p. o. a' Pitti palota, mellyben lakik a' nagyherceg, pompás galériájával, 's a' fekvésénél fogva igen kellemetes Boboli kerttel, a' Strozzi és Riccardi (hajdan Medici) paloták 's a' régi rendetlen tanácspalota a' város nagy piacán (*Piazza del Granduca*). A' templomok külső oldalai, fájdalom, csaknem mind végzetlenek, ellenben belsejek, az építésmódra 's ékességekre nézve, nagyobbára igen jelesek. A' 13 száz. épült fő papi templom (*la chetra politana*), kívül egészen fekete és fejez márvánnyal diszlik, 's magas, Brunelleschi által építettett kupjával büszkélkedik. Mellette áll a' Giotta rajzolatja után épült harangtorony 's szemben a' régi keresztelő kápolna (battisterio) Ghiberttől. (l. e.) és Pisano Andrástól ércből öntetett ajtójával. A' fő papi templom ezen munkában iratik le: „*La metropolitana fiorentina illustrata*“ (Flor., 1820). St. Lorenzo (Sz. Lőrincz) templomában van a' felette pompás, de még egészen el nem készült fejedelmi sírbolt, a' két Medici emlékeivel 's a' nappal, éj, alkonyodás és hajnal híres szobraival, mellyekkel Angelo Mihály magát halhatatlanította. A' klostromban van Laurentnek codexeiről 's kéziratiról híres és igen becses könyvtára. St. Croce temploma, a' régi 's új művészség emlékeinek kincsén kívül, legpompásabb homi mausoleumokat foglal magában, mellyek közt csak az Angelo Mihályét, Machiavelliét, Galileiét és Alfieriét nevezzzük. St. Marco, St. Annuciata, St. Maria Novella, mellyeket Cimabuenek 's a' legrégebb Florencziaknak legpompásabb mivei díszesitenek, St. Spirito, St. Trinita templomai, épen olly méltó helyei az áhitatoskodásnak, mint a' millyen gazdag musenmai a' művészségnek, kiváltképen több régi művészek becses frescofestéseivel gazdagok, mellyek közt nevezetesen Masaccionak a' del Carmine templomban lévő mivei még most is ugy oskolául szolgálnak a' művészeknek, mint valaha szolgáltak L. da Vincinek, Angelo Mihálynak, Rafaelnek 's másoknak. A' palotákban is találatnak mindennemű mivek galériái 's gyűjteményei. Legszebb 's legtöbb festések fényesítik a' Corsini, Gerini palotákat, kiváltképen a' Pitti palotát, melly minden Parisa vitt miveket (ezek közt a' Madonna della Sediát) visszakapott. Leírását lehet Spethnek Olaszországról irt munkájában olvasni. Mindazáltal nem csak ezen, hanem talán minden europai gyűjteményeket elhomályosít a' benne lévő mivek számával és becsével a' nagyhercegi galeria. (Az itt lévő mivek rajzolatjait, Zannoni, Maltalvi és Bargigli adták ki, Pietro Benvenuti ügyelése alatt, 100 füzetben.) Legkitetszőbb faragott képek: a' medicei Venus, a' két küzdő, a' tánczó Faunus, a' köszörüs, Hermaphrodit, Niobe gyermekeivel, Amor és Psyche 's mások; a' festések közt első helyet érdemelnek a' Rafael által festetett Fornarina, a' szent familia, János a' pusztában, II. Julius pápa; Venus Titiantól; az Angelo Mihálytól, Correggiótól,

Fra Bartolomeotól készített képek. Ezek a' „*Real galleria di Firenze incisa in cartoni*”-ban iratnak le (Flor. 1821.) Egyetlenegy a' maga nemében azon négyszáz képek gzüjteménye, melyeket magok a' legjelesebb festők festettek. Vannak még itt régi és új bronzok, pénzek 's legbecsesebb metszett kövek gzüjteményi is, melyek, mint a' többiek is, akarkinek 's fizetés nélkül megmutattatnak és használás végett nyitva állanak. A' szép mesterségek academiája is, mely Benvenuti és Raf. Morghen ügyelése alatt igen jeles mivészeket nevelt, igen szép, többnyire régi florenczi festésekből, melyek eltörlött klastromokból 's templomokból hozattattak ide, álló gzüjteménnyel bir. Nem kevesebb nevezetesek tanító intézetei is. Van universitasa, Academia della Crusca-ja 's mások. Laurent könyvtárán és sok másokén kívül, melyek közt a' nagyherczegé az újabb minden nyelvbeli literatúráknak legbecsesebb munkájával bir, híresek még a' Marucelliana és Magliabechiana, mely utolsó igen gazdag kéziratokkal 's legritkább nyomtatott munkákkal. A' természethistoriai múzeum, mely negyven szobájában számos ásvány-, fűvész- és állat-gzüjteményeket foglal magában, már remek anatómiai viasz készítményeiért is, melyek Fontana felvigyázása alatt Susini Kelemenfél készítettek, csudálkozást érdemel. A' St. Maria nuova és S. Bonifacio ispotályokban sok ifjakkal van alkalmatosságok, magokat több ügyes tanító felügyelése alatt az orvosi tudományban tökéletesíteni, melyet orvosi könyvtárak, bontszoló szin, fűvészkertek 'sat. mozdítanak elő. Több játékszinei közül rendszerént kettő van nyitva; a' della Pergola, melyben énekes és tánczos jótékok 's a' del Cocomero, hol víz énekes játékok adatnak. Ezekon kívül több kisebb és bábjátékszinek is vannak Florenczben, 's az utzákon éjjel nappal mulattatja a' nézőket az igen mulatságos és elemés Pulcinello hordozható deszkaboltjában. Florencznek leirhatatlan bájló erejét nem csak mostani gazdag 's fényes állapotjában, hanem a' dicső előidőben is, melynek emlékei minden nyomban szembe tűnnek, kell keresni. Bajnoki nagyságánál, középidőbeli vitézeinél 's 1478 tartott nagy és political tekintetben nevezetes egyházi zsinatjánál inkább foglalatokodtatja a' lelket az a' gondolat, hogy a' mivészesség és tudományok minden helyek közt itt virágoztak legszebben 's itt termettek Europa megfrisítésére 's ujászületésére legnemesebb gyümölcsöket. Az olasz literatúrán 's mivészességben legdicséretesebben fáradozó férfiak mind florenczi eredetűek. A' pallérozottság, mivészi lélek és jó ízlés, melyek korán felébredvén 's gyámolittatván, Medici Lőrincz korát legfényesebbé teszik a' historiában; úgy látszik, oly mélyen meg gyökereztek. Florenczben, hogy még most is itt tündöklenek legdicsőbb fényben. A' köz ember nyelve is oly tiszta 's csinos itt, mint a' millyen gazdag finom 's elmes fordulásokkal. A' nép általjában vidám, nyájas, barátságos; istenfélő és játékszineket kedvelő, mint mindenütt Olaszországban; de a' szorgalomban 's munkásságban nagyobbára minden más olaszországi népeket felülmul. Florencznek híres selyemmanufacturáji 's festései vannak; ásványmivei, kocsji, klavirjai, mathematicai 's physical eszközei, nyomtatványi, egy szóval minden az élet szükségere vagy gyönyörködésére készített mivei, kitesztők 's jól csináltattak. Kereskedése eleven 's jövedelmes. Környéke virágos kerthez hasonló, 's dombról nézve úgy látszik, mintha majorokkal 's falukkal bé volna vetve, melyek, mint Ariosto mondja, két Romát formálnának, ha együvé szoríttathatnának 's fallal körülvétehetnének. Egy a' város mellett lévő mulató, Cascine nevű erdősék, minden este, főképen inepnapokon, tele van a' szép világgal; a' nagyherczegi mulató kastélyok, Poggio imperiale, Carreggi, Pratolino (Apennin szobrával), Poggio a Cajano, melyekre mind a' természet, mind a' mesterség pazarolva szórta az ékességet, mind annyi bájló pontok Florencz körül. E' szerént Florencz la bella (szép) melléknevét méltán viseli 's csaknem inkább kedveltetik az elmagdaltatott utazóktól (kik ezen pompás várost közönségesen nem örömet

hagyják el), mint Roma. Az utazóknak igen lehet ajánlani Florencze nézve ezen munkát: „*Nuova guida per la citta di Firenze*“ (rajzol. Flor. 1820.) L—ú.

FLORENCZI LAK, veres festék képirók számára, melyet egy Franciscanus talált fel Florenczben, midőn a' kosenill-tincturát a' sal tartarival készíté 's tévedésből egy feloldozott savanyt öntö hozzá, mi által veres ülepedék támadt.

FLORENCZI MUNKA, a' mosaik egy neme, melly drága kövek és márványdarabok öszvetétele által valamint a' természetet, úgy festményeket is utana bizonyos gradusban. Florenczi munkának onnan nevezetik, mivel a' Florencziak leginkább kitűnnek ezen nemben. Egyébiránt ezen munkákban mind megvaanak a' mosaik hiányai és inkább mesterkélesek mint valódi becsü mivek.

FLORIAN (Jean Pierre Claris de), a' francia academia tagja, szül. Mart. 6. 1765 Florian városában nem messze Sauvetól az Alsó-Sevennekben. A' spanyol literaturához volt eleven hajlandóságát anyjának, Gilette de Salgne-nek, ki született Castiliainé volt, köszöni. F. egyik nagybátyja Voltaire kishugát vette nőül; atyját szerette ezen nagy író, 's a' „*Henriade*“ költője örömet lel benne, barátja fíjának talentumait fejleszteni, ki nem sokára kedvence lön. F. mint apród Penthievre herczeg szolgálatjába lépett 's az év nagy részét Parisban tölté a' herczeggel, hol d' Argental, Voltaire barátja, egy privat játékszint építtete. Itt adatá F. legelőször színmivelt, mellyekben a' harlekin szerepét maga áltvév. Egyszersmind a' két, díjt nyert költeménnyel: „*Voltaire et le serf de Mont-Jura*“ és „*Boas e Ruth*“ (ecloga) esmertete meg magát. XII. Lajos kiadott dícsírása kevesb javalatot látá. 1788 a' franz. academia tagja lett. A' francia revolutio kilobbantakor Penthievre herczeg elholta után azon decretum következésében, melly minden nemeseket száműze Parisból, Seauxba vette magát. Itt, míg „*Ephraim*“ czimü költeménynek bevégzésével foglalatoskodék, a' bátorsági biztosság parancsára elfogatott. Robespierre megbukta megmenté a' vérpadtól, 's barátinak egyike szabadításán dolgoza; de későn; a' kitürt szenvedések, főkep azon kínos bizonytalanság mellyben, a' legrosszabbat kelle félnie, lenyomaszták szellemét. Néhány nappal kiszabadulta után megholt Seauxban Sept. 13. 1794. F. mint költő több nemben szerencsésen próbálkozott. Általában könnyűség, kecs, kellemes hangzat 's a' Franciaánál ritka kedélyesség (*Gemüthlichkeit*) főtulajdoni miveinek; a' magasb nemek elevenység, erő és színezet híján vannak. A' szokásokat találó hűséggel festi. Mindenek felett pásztorvilágbeli festményekben jeles, 's mint meseköltő a' franz. literatrában közvetlen Lafontaine után áll. Főmivei: „*Estelle*“, „*Conzalte de Cordue*“, „*Numa Pompilius*“ színmivei közül a' „*Deux billets*.“ „*Don Quixote*“ szabad fordittása, melly holta után jelent meg, francia eredetihez hasonlít.

FLORIDA, 1822 oltá az éjszakamerikai egyesült statusok birtoka, egy a' mexicói tengeröblön délre lenyuló félsziget, mellynek határai nyug. Louisiana, kel. az atlasi tenger, éjsz. Georgia; hajdani Nyugat-floridának Louisianahoz kapcsolt részét is hozzá számálván, 2715 nsz. mf. nagy, mintegy 20,000 fejr lak. Az Apalachicola folyója Kelet-; és Nyugatfloridára osztja földjét; amannak S. Augustin, ennek Pensacola fővárosa. Más nevezetesebb folyóji. a' Mississippi, St. John, St. Mary. A' Mayaco tava, a' pensacolai öböl, Apalache, Szent Lélek, a' Charlos-, és Chatainöböl, Sable foka méltók említésre; ben vannak hegyc is, mellyek az Apalache heglánczával öszveköttetésben vannak. Levegője a' völgyekben 's térségeken hév; de nagyobbára egészséges. Földje a' természetnek minden nemü javaival gazdag, kiváltképen az állatok és plánták országából. Lakosai benszülettek (Creekindusok és Moscoculok), kik tulajdon fejedelmeiktől függenek és Enropaiak (Spanyolok; Francziák, Angolok és Görögök); ezen utolsók selyemtenyésztés végett szállítottak

ide az Archipelagus mellékéről az Angolok által, de csaknem mind kiholtak. A' fontainebleaui békében (1762) Spanyolország Floridát, mivel soha sem volt igen jövedelmes, a' Mississippiig Angolországnak engedte, hanem a' versaillesi béke szerint (1782) ismét visszakapta 's 1819 az egyesült statusoknak adta által. (L. EGYESÜLT STATUSOK). L—ú.

FLORIDA-BLANCA, (François Antoine Monnino, gróf), spanyol statusminister III. Károly alatt; nagy tettekkel tündöklő férjfi, ki Spanyol ország javára sokat elkövetett, de egyszersmind a' sors viszonyait is nagy mértékben tapasztalni kénytelenített. Nemzeti neve Monnino volt. Szül. Murciában 1730, hol atyja jegyző vala. Tanult a' salamancái egyetemen, 's csak hamar egy kitüntette magát, hogy XIV. Kelemen alatt Romába mint követ küldetett. Itt több kétséges esetekben nagy ügyességet mutatott, különösen a' Jesuitaszerzet eltörlésének kieszközlésére 's VI Pius választására igen sokat tett. Midőn III. Károly küldölgökre ügyelő ministerét, Grimaldit, eleresztteni kénytelen vala, 's azt, hogy helyébe kit válasszon, kérdezné; Grimaldi Monnint javalta. Erre Monnino Florida-Blanca név alatt grófságra emeltetett 's ministeri köréhez még a' kegyelem-és igazságosztályát, a' postákra, országutakra 's közönséges rakhelyekre való felvigyázást is nyerte, úgy hogy tekintete csaknem határtalan lett. Ó szorgalmiszekereket, 's járható postautakat állított; figyelmét a' köz politia legfontosabb ágaira fordította, különösen a' fővárosban, melyet mindenkép szépitett, 's mindenütt mint a' mesterségek és tudományok munkás előmozdítója mutatkozott. A' spanyol és portugali udvarok közti egyetértést 1785 egy kettős házasság által iparkodott megerősíteni, de szándéka, hogy a' spanyol hercegeknek a' portugali királyi széken örökösödést eszközöljön, nem sült el. Azon hadi mozgások, mellyekre királyát bírta, Algir megtámadása (1777) 's Gibraltar ostroma (1782) szerencsétlenül ütöttek ki. Szóval, III. Károly halála előtt, Oct. 1788. elbocsáttatást kívánta, 's ministersége viteléről számot adott. Ezt a' király helyben hagyta, de magát el nem eresztette. IV. Károly alatt azonban ellenségei, 's ezek közt a' békefejdelem, megbuktatását 1792 kivítették. Ekkor a' pampelónai citadellába záratot, később elbocsáttatott 's jószágaira száműzetett. — 1808 a' cortesek gyűlésében még egyszer megjelent a' néző piacon, 's még ugyan azon esztendőben, Nov. 20. csak nem 80 éves korában, mholt.

FLORIS (Ferencz), I. VRIENDT (de.)

FLORUS (Lucius Annaeus) romai történetíró, hihetőleg spanyol vagy galliai születés. A' második század elején élt 's rövid áltnézetét (*epitome*) írta a' romai történeteknek 4 könyvben a' város építettésétől a' Janustemplom első bezáratásáig Augustus alatt. Stylusa virágzó, a' historiographiában nem elég egyszerű. Legjobban Duker adta ki (Leyden 1744); ujobbilag Fischer (1760) és Titze (1819.)

F O G L A L A T.

	Lap.		Lap.
Delphin	1	Desault (Péter)	62
Délpont l. Délszak	—	Descartes (René)	—
Délsarki tartományok	—	Descendentes, l. Lemenő linea	63
Délszak	2	Descensio, l. Nyugvás	—
Délszaki Amerika	—	Desericius (József)	—
Délszaki fény	45	Deserre (Hercule)	64
Délszaki India, l. Anstralia.	—	Deséze (Reimund)	65
Délszaki tartományok	—	Desfontaines (Péter)	—
Délszaki tenger	—	Deshouliers (Antonia)	—
Délszaktengeri tart, l. Australia	46	Desmologia	—
Delta	—	Desmoulins (Benoit Cam.)	—
Deluc (János András)	—	Desnoyers (Auguste)	66
Délvonal, l. Délkör	—	Despotia	—
Demagog	—	Dessalines, l. Haiti	67
Demerary	—	Dessau	—
Demeter	—	Dessert, l' Csemege	—
Demeter l. Ceres	47	Dessolles (Ján. Jós. Ágoston)	—
Demetrius	—	Destillálni, l. Lepárolni	68
Demidoff (Miklós, gróf)	—	Destouches (Philippe)	—
Démocratia	—	Destutt de Tracy	—
Demoeritus	51	Detachement	69
Demonstratio	52	Detail	—
Demosthenes	—	Determinismus	—
Demoustier (Károly Albert)	54	Detmold, l. Lippe	—
Denarius	—	Dencalion	—
Denderah	—	Deutsch, l. Német	70
Dendritek	—	Dévai (Mátyás)	—
Denham (John)	—	Devalvatio	71
Denina (Giacomo Carlo)	—	Dévén	—
Denis, l. St. Denis.	55	Devise	—
Denis (Mihály)	—	Devolutio	72
Dennewitzi ütk.	—	Devonshire	—
Denon (Deminique)	56	Dé Wette, l. Wette	—
Departement	57	Dey	—
Depeschek	—	Dézma	—
Deportatio	—	Dhawalagari, l. Himalaya	73
Depositio	58	Diaconus, l. Egyházi személyek	—
Depositobank	—	Diadal	—
Deputátusok kamarája, l. Kamarák	60	Diadali iv	74
Dér	—	Diadali jelek	—
Derékbeszéd	—	Diadem	75
Dervis	—	Diaeta, l. Országgyűlés	—
Desaix	—	Diaeta (életrend)	—
Desarwin (Gábor Romanovits).	60	Diagnosis	76
Desatir	61	Diagonalis	—

	Lap.		Lap.
Diagramma	76	Dionysius Exiguus	92
Dialectica	—	Dionysos, I. Bacchus	—
Dialectus	—	Dioptra	—
Dialogus	77	Dioptrica	—
Diameter	78	Diorama, I. Orama	93
Diana	—	Dioscorides (Pedamus)	—
Diana (Poitiersi)	79	Dioscurok	—
Dianafa	—	Dios Győr	—
Diaporson	80	Diptongus	—
Diarium, I. Napkönyv	—	Diploma	—
Diastimeter	—	Diplomatia	95
Diasyrmus	—	Diplomatica	97
Diatonicus	—	Dipodia	98
Diatribé	—	Diptichon	—
Diaz (de Bivar).	81	Director, I. Igazgató	—
Diaz 1) Mihály, 2) Bertalan	82	Directorium	—
Dibdin	—	Dirák, I. Eumenidák	99
Dica, I. Róvás	83	Dis	—
Dicasterium, I. Kormányszék	—	Dis (muzs.)	—
Dictator	—	Discant, I. Sopran	—
Dictio	—	Discant kulcs, I. Kulcs	—
Didactica, I. Oktatástudomány	—	Disciplina, I. Fenyíték	—
Didascalia	—	Disconto	—
Diderot (Dénys)	—	Discordia, I. Eris	—
Dido	84	Discretionapok	—
Didot	85	Discus	—
Didymaeus	—	Disjunctio, I. Itélet	—
Diemen, I. Vandiemén	—	Dispensatio	—
Dies irae	—	Dispensatorium	100
Diétrich (Ján Vilm. Erneszt)	—	Disperagium	—
Diffamatio	—	Dispondeus, I. Rhythmus	101
Differentialis calc., I. Infinitesimalis calculus	86	Disputatio	—
Digeralni	—	Dissenterek, I. Angolegyház	—
Digesta, I. Romai törvény	—	Dissentensek	—
Dignitarii	—	Dissonantia	—
Dij	—	Distichon	—
Dijon	—	Dithyrambus	—
Dike, I. Astrea és Horák	87	Diván	102
Dilemma	—	Dividenda	—
Dilettant	—	Divisio	—
Dillennius	—	Djezzar	103
Dinnye	—	Dobo (Istrán)	—
Dio	—	Doboka	105
Dio Cassius	—	Dobrowski (József)	—
Dioecesis	—	Doctor	—
Diocletian.	88	Doctrinairek	—
Diodorus	—	Documentum, I. Acta és Tanulvel	106
Diogenes	—	Dodona	—
Diomedes	89	Dög	—
Dion	90	Dög	—
Dionia muscipula	—	Doge	—
Dione	—	Dogma	—
Dienysia	—	Dogmatismus	—
Dionysius (halicarnas.)	91	Dognácska	107
Dionysius (az öregebb)	92	Dohány	—
Dionysius Areopagita	—	Dolce (Carlo)	110
		Dolgozó-házak	—

	Lap.		Lap.
Dollart	110	Drouet (Jean Baptiste)	133
Dolland (János)	111	Droz 1) Péter Jakab, 2) Hen- rik	134
Dolomieu (Deodate)	—	Droz (József)	—
Dom	112	Drugeth	—
Domenichino, I. Zampieri	—	Druidák	135
Dominante	—	Drusok	—
Domingo (St.), I. Haiti	—	Drusus	136
Dominicanusok	—	Dryadák	—
Dominicus de Guzman	113	Dryden (John)	—
Dominique le Pree I. Pree	—	Dsaggernat, I. Jaggernat	137
Domino	—	Dsamy	—
Domitianus (Tit. Flav.)	—	Dsingis-khán	138
Dömös	114	Dualismus	139
Domremy	—	Dublin	140
Donatio	—	Dubos (Jean Bapt.)	—
Donatisták	116	Ducange, I. Dufresne	—
Donatus	—	Duchesne (András)	—
Dongratnit	—	Duchenois, I. Parisi játékszin	141
Don quixote, Cervantes	—	Duchoborzi, I. Görög egyház	—
Dorat (Claude Jos)	—	Ducis (Jean Francz.)	—
Dori, I. Dorok	—	Dudos (Charles Pineau)	—
Doria	—	Dudies (András)	—
Dorigny	117	Dudeffand (Marie)	143
Doris	—	Dudley, I. Leicester	—
Dorok	—	Duellum, I. Párbaj	—
Dorpat	118	Duett	—
Dortmund	—	Dufresne	—
Dortrecht	—	Dufresney (Charles)	144
Dósa (György), I. Székely György	—	Dugonics (András)	—
Dosso	119	Dugnay-Trouin (René)	145
Douane	—	Düh, I. Ebdüh	—
Double	—	Düüdő sereg	—
Dover	—	Dujardin (Charles)	—
Dow (Gerard)	120	Dukat k	—
Doyen (Gábor)	—	Dumarseis (Caesar)	146
Drachma	—	Dumas (Matthieu)	147
Draco	—	Dumouriez (Charles Francz.)	—
Drága kövek	—	Duna	148
Dragomon	121	Dunáni hajózás és keresk.	149
Dragonyos	—	Dunciade	150
Draisére	122	Dünchirchen	—
Drake (Francis)	—	Dunois (Jean)	151
Drama	123	Duns Scotus	—
Dräper (Elisa), I. Sterne	—	Duodecime	—
Draskovits	—	Dupaty (Jean Bapt.)	—
Drasticus	125	Dupetit-Thouars (Aristides)	152
Drava	—	Dupin	—
Drebbel	—	Duplica	153
Dresda	126	Dupont de Nemours (Péter)	—
Dresdai csata	127	Dupuis (Károly)	154
Drinápoly	131	Dupuitren (Vilmos)	—
Dróits reunis, I. Egyesült es- vények	—	Duquesne (Abraham)	155
Brontheim	—	Dur	—
Drosometer	132	Durante (Francesco)	—
Drót	—	Dürer (Albert)	—
Drouais (Jean Germain)	133	Durránás	156

	Lap.		Lap.
Düsseldorf	157	Dyer (Joh.)	159
Düssekk (János Lajos)	—	Dyk, I. Vandyk	—
Dutens (Lajos)	—	Dynameter	—
Duval (Valentin)	—	Dynamica	—
Duval 1) Amazy, 2) Alexandre	158	Dynasta	160

E.

E	160	Egészség	178
Earl	—	Eghajlat, I. Clima	—
Eau de Cologne	—	Eginhard (Einard)	—
Eb, ebecske	—	Egmont (Lamorall, gróf)	179
Ebdüh	161	Egő anyag	—
Eben (Fridrik)	162	Egoizmus	180
Ebenfa	—	Egyenes adók, I. Adó	—
Ebert (Fridrik Adolf)	—	Egyenlítés, I. Aequatio	—
Ebioniták, I. Nazareus	—	Egyenlítő, I. Aequator	—
Ébrenség	—	Egyenlőközü	—
Ecce homo	163	Egyenlőség	181
Echelon	—	Egyesületek	—
Echinidek	—	Egyesületi fény, I. Aspectus	183
Echiquier	—	Egyesült események	—
Echo (myth)	—	Egyesült Görögök	—
Eccho (visszhang)	—	Egyesült statusok	—
Eckhel (József)	164	Egyetemek, I. Universitasok	216
Eckmühl	—	Egyezés	—
Eclecticus	165	Egyezhetetlenek	—
Eclipsis	166	Egyezés	217
Ecliptica	—	Egyformaság Actája	—
Ecloga	167	Egyház	—
Ecsed	—	Egyházi agenda	—
Eczet, I. Forrás	—	Egyházi átok, I. Egyházi fenyték	—
Edam	—	Egyházi atyák	—
Edda	—	Egyházi ének, I. Egyh. muzs.,	—
Edelinck (Gerard)	—	ének és hymnus	—
Edény	—	Egyházi fentartatás, I. Vallásbéke	—
Eder (József Károly)	—	Egyházi fenyték	—
Edgeworth (Allen Henrik)	168	Egyházi gyámság	218
Edictum	169	Egyházi gyűlés, I. Concilium	—
Edinburg	—	Egyházi hatalom	—
Eduard (Károly)	170	Egyházi hirdetés	219
Eduard III.	172	Egyházi jegyzőkönyv	—
Eduard (walesi hercz.)	—	Egyházi kormány	—
Educillatio	—	Egyházi megye, I. Megye	220
E dur	173	Egyházi muzsika	—
Effendi	—	Egyházi rend	221
Ég	—	Egyházi status, I. Pápa birtoka	—
Ég, I. Menny	174	Egyházi személyek	—
Egede 1) János, 2) Pál	—	Egyházi törvénykönyv	222
Eger	—	Egyházi törvényszék, I. Con-	—
Egeria	176	sistorium	223
Egérkö	—	Egyidejű	—
Egerton (Ferencz)	178	Egyidőben futó vonatok	—

	Lap.		Lap.
Egyiptom	223	Electrica machina	269
Egyiptomi kiszálása a' Fran- cziáknak	233	Electricitas	270
Egyirány, I. Sulyegyen	237	Electricitas (állati), I. Galva- nismus	—
Egyközepű	—	Electromagnetismus	—
Egynőség, I. Házasság	—	Electrometer	—
Egység	—	Electrophor	—
Egyszarvu	238	Elefant	272
Egyszerű	—	Elefanttetem	—
Egyvelgesek számvetese, I. Al- legationis regula	—	Elegia	—
Éhgyógymód	—	Elejébeütés, I. Appoggiato	273
Ehrenström	239	Elelem	—
Ehseg	—	Elementaris oktatás	—
Ehstland, I. Esthland	—	Elephantiasis	—
Eichhorn (János)	—	Elet	—
Ej (myth)	240	Eletbiztosítás	276
Ej (astron)	—	Elethosszabbítás, I. Macrobiotica	—
Ej (szent)	—	Eletirás	—
Ejek	—	Eletkor	277
Éjféli	—	Eletrend, I. Diaeta	278
Éjnapегyenleti vészek, I. Ae- quinoctialis vészek	241	Eleusis	—
Éjnapегyenlítő, I. Aequator	—	Elfek	279
Éjnapегyenlőség, I. Aequinoctium	—	Elfogado	—
Éjnap-i kör	—	Elfoglalás	—
Ejsarki csillag	—	Elgin	—
Ejszakamerika	—	Elgin márványemlékei	—
Ejszakamerikai szabad statusok, I. Egyesült statusok	247	Elhajlás	280
Ejszakszföldszarki utazások	—	Elhatasztni	—
Ejszaki fény	254	Eliminatio	—
Ejszaki háboru	255	Elis	—
Ejszaki literatura, I. Scandi- navia-i literatura	257	Elixirium	—
Ejszaki mythologia	—	Eljegyzés	—
Ejszaki pont, I. Éjféli	260	Ellenállás (jur.)	281
Ejszaki sark, I. Sark	—	Ellenállás (phys.)	282
Ejszaki szél, I. Szél	—	Ellenbizonyítás	—
Ejszaki tenger	—	Ellenborough (Eduard Law.)	283
Ejtegetés	—	Ellenének, I. Antiphonia	284
Ek	—	Ellenhatás	—
Ekbetük	262	Ellenkezet, I. Visszásság	—
Ekesenszólás	—	Ellenlabuak, I. Antipodes	—
Éki plánták	—	Ellenmondás	—
Ékítés	264	Ellenmozgás	—
Elasticitas	265	Ellenzárolás, I. Controle	—
Elasticitas mérő, I. Elasticitas	—	Ellentétel, I. Antithesis és Visszásság	—
Elba	—	Elliot (György August)	—
Elbe	266	Ellipsis	285
Elbée (Gigot)	—	Ellora	286
Elbeszélés	—	Elmállás	—
Elbenf	268	Elme, I. Lélektehetségek	—
Elbontás	—	Elmeháborodás, I. Léleknyavalyák	—
Eldon (John)	—	Elméség, I. Lélektehetségek	—
Eldorado	269	Előadás	—
Electra	—	Előadó	—
		Előbetűzés	—
		Előfizetés	287
		Elöges	288
		Előítélet	—

	Lap.		Lap.
Előke, I. Appogiato	288	Énekoskolák	310
Előjáték	—	Engedelem	311
Előjáró, I. Praepositio	—	Engedvény	312
Előtétel, I. Syllogismus	—	Engel (János Jak.)	—
Előterjesztés	—	Engel (János Kereszt.)	313
Elővédőr	289	Enghien (Louis Antoine Henri	
Elővételijs	—	de Bourbon)	314
Elpárolgás	—	Enharmonicus	—
Elrendelés	—	Ennius	315
Elrothadás, I. Forrás	290	Ensemble	—
Elsass	—	Enthusiasmus, I. Felkesülés	—
Elsőszülöttség	—	Entomologia	—
Eltagulás	291	Envoyé, I. Követ	—
Elválasztás (a ^o csecstől)	—	Enyed	—
Elválasztás (házassági)	292	Enyészto fundus, I. Amortisatio	316
Elysium	293	Eon de Beaumont, I. Geneviève	—
Elzevir	—	Eos, I. Aurora	—
Email	—	Epacták	—
Emanatio	294	Epaminondas	317
Emancipatio	294	Epe	318
Emanuel	295	Epée (Charles Michel)	—
Embargo	—	Eper	319
Ember (Pál)	—	Eperfa, I. Szederfa	—
Ember	296	Eperjes	—
Emberábrázlás	298	Epernay	520
Emberesmeret	—	Ephesus	—
Emberi rendeltetés	299	Ephialtes	—
Emberképzés	300	Ephorus	—
Embernem származása I. Szár-		Epicharmus	—
mazása az emberi nemnek	301	Epichirema	—
Emberség, I. Humanitas	—	Epictetus	—
Embryo, I. Foetus	—	Epicurus	322
Emelet, I. Apsis	—	Epicyclus	321
Emenda capitis, I. Fejváltság	—	Epidaurus	—
Emenda linguae, I. Nyelvváltás	—	Epidemia	—
Emésztés ^o adó	—	Epiglottis ^o	323
Emetica, I. Hánytató	302	Epigonok, I. Theba	—
Emigransok	—	Epigramma	—
Emir	303	Epigraphe	324
Emlékezetességek, I. Memoirok	—	Epilepsia	—
Emlékezet gyakorlat	—	Epilogus	—
Emlékező tehetség	304	Epimenides	—
Emlékjel	—	Epimetheus, I. Pandora	—
Emlékpénzek	306	Epinay	—
Emlős állatok, I. Szoptató állatok	—	Epiphania	325
Emphytensis	—	Epiphonema	—
Empiria	—	Epiphora	—
Eu	—	Epirus	—
Encyclopaedia	307	Episcenium	—
Encyclopaedisták	308	Episodium	—
Endemia	—	Epistolae oscur. viror.	326
Endymion	—	Epitaphium	—
Enék	—	Építésművészet	—
Énekes játék	309	Építésmód	331
Énekkar, I. Énekoskolák	—	Építéstudomány	—
Éneklés	—	Epithalamium	—
Éneklésmód	—	Epizootiák	—

	Lap.		Lap.
Epocha, I. Időszak	331	Erotomania, I. Szerelemdüh	352
Epodos	—	Erpenius (Tamás)	—
Epopea, I. Epos	332	Ersch (János Samuel)	—
Epopták	—	Ersébet (magy. kir.)	353
Epos	—	Ersébet (angol kir.)	354
Épülés, I. Lelki épülés	335	Ersébet (Petrowna)	358
Épületrajz	—	Ersébet (Philippine Mar.)	359
Ér, erek	—	Erskine (Tamás)	360
Erasmus	336	Érték	361
Erato	337	Értelem	—
Eratosthenes	—	Érvágás	—
Ercilla	—	Érverés	363
Érzek	338	Erzék, érzékek	365
Erzinger, I. Galvanismus	339	Erzékenység	366
Érczmész, I. Calcinatio	—	Erzékiség	367
Ércszerezcsen	—	Erzelem	—
Ércztők	340	Erzelgőség	—
Ércztükör	—	Erzés	—
Érezzuzó mivek	341	Erzőke	—
Erdely	—	Eschenburg (János)	—
Erdődi	—	Escoiquiz (don Juan)	368
Erdőégés	342	Escorial	—
Erdőistenek, I. Faunok, Satyrok	—	Esés	369
Erdőnymphák, I. Nymphák	—	Eset	—
Erdőszség	—	Eskimok	370
Erdőtenyésztés	344	Esküdt	—
Erebus	845	Esküdtek széke	—
Erechtheus, I. Erichthonius	—	Esmenard	373
Eredeti	—	Esmeret	374
Eredeti bűn 'sat., I. Ósbűn 'sat.	346	Eső	—
Erek, I. Er	—	Esőmérő	375
Ereklyék	—	Esotericus	—
Érény	—	Espagnolet, I. Spagnolet	—
Éretnekség	347	Espinasse (Julie Jeanne Eleon.)	—
Erfurt	—	Esprits	376
Erich	—	Esráh, I. Nehemiah	—
Erichthonius	—	Essaeusok	—
Eridanus	348	Essex (Robert gróf)	376
Erigena (János)	—	Esslingen, I. Aspern	378
Erinyek, I. Eumenidák	—	Est	—
Érintő	—	Este	—
Erintőerő	—	Estesillag	381
Eris	349	Esthajnal, I. Hajnal	—
Erisichthon	—	Esthland	—
Erkölc, erkölcstörvény, er- kölcstudomány, I. Moral tör- vény categoricus imperativus	350	Estpont	—
Erlangen	—	Estrées (Louis César)	—
Ermenonville	—	Estrées (Gabriele)	382
Ernesti	—	Ész	—
Ernest	—	Észek	385
Erőhatalom	351	Eszmélet	386
Érők elfejtése	—	Eszterdó	—
Érők öszvetétele	—	Esztergam (várm.)	389
Eros, I. Amor, Anteros	—	Esztergam (város)	390
Eroticus	—	Esztergásság	—
Értelenség	—	Eszterhazy	391
		Estrocles	392
		Étetők	—

	Lap.		Lap.
Étető kő	392	Evangelium	405
Ethica	—	Everdingen	—
Ethnographia	393	Evergetae	406
Etienne, I. Stephanus	—	Evertsen	—
Etienne (Charles Guillame)	—	Evictio, I. Szavatosság	—
Etiquette	—	Evidentia	—
Eton	—	Évkamat	—
Etruria	—	— Erkönyvek	407
Etruria, I. Wegewod	394	Evocatio, I. Idézés	—
Étvagy, I. Appetitus	—	Evolutiok	—
Etymologia	—	Evolutio theoriája	408
Euboea, I. Negropont	—	Evrement (Charles)	—
Euclides	—	— Evvers, I. Chronodistichon	—
Eudaemonismus	395	Ewald (János)	—
Endiometer	—	— Exaltatio, I. Felmagasztalás	—
Eugen (savoyi)	—	— Exanthema	—
Eugen. (leuchtenbergi)	396	Exarchatus	—
Euler (Leonhard)	397	Excellentia	—
Emmenidek	398	— Exceptio, I. Kifogás	409
Emnomia, I. Horák	—	— Exchequer	—
Eunuchus, I. Herélés	—	— Excommunicatio, I. Egyházi	—
Euphemismus	399	fenyíték	—
Euphon, I. Chladni	—	— Executio, I. Végrehajtás	—
Euphonia	—	— Exegesis	—
Euphrat	—	— Exequie	—
Euphrosyne	—	— Exhibitio, I. Idézés	—
Eurhythmia	—	— Exilium	—
Euripides	—	— Exorcismus	—
Europa (myth.)	400	— Exotericus, I. Esotericus	—
Europa (geogr.)	—	— Expansio	—
Euryale	404	Experiment. physica, I. Tapasz-	—
Euryalus	—	lalati phys.	410
Eurydice	—	— Explorator	—
Eurynome	—	— Exponens, I. Számczim	—
Eusebia	—	— Expositio	—
Eusebius	—	— Extensio	—
Eustachi	—	— Extremitások, I. Végtagok	—
Eustachius	405	— Ex voto, I. Votum	—
Euterpe	—	— Eyek, I. Van Eyek	—
Euthanasia	—	— Eylani ütök.	—
Eutropius	—	— Eynard	412
Év, I. Esztendő	—	— Ezechiel	413
Év 's nap	—	— Ezerévi ország	—
Éva, I. Adam	—	— Ezüst	—
Evalvatio	—	— Ezüstflotta	414
Evan	—	— Ezüstmivesek	—

F.

F	415	Fabius Maximus	416
Fa	—	Fabiusok	417
Faber (Theodor)	416	Fabliaux, I. Francia literatura	—
Fabini (János Theophil)	—	Fabre d'Eglantine (Phil. Franc.)	—

	Lap.		Lap.
Fabretti (Rafaël)	417	Fátyol	436
Fabricius (Cajus)	—	Fauche-Borel	—
Fabricius (János Krist.)	—	Faujas de Saint-Fond	437
Fabrika	419	Fauna	—
Fabroni (Angelo)	—	Faunok	—
Façade	—	Faust vagy Fust	438
Facciolati (Giacomo)	420	Faustina	—
Fachingi viz	—	Favart (Charles)	—
Facsimile	—	Favart (Marie)	439
Factor	—	Favier	—
Fáczyány	—	Faardo	440
Fafogyasztás	421	Fáy	—
Fagel	—	Fayence	441
Fagot	422	Fayette, l. Lafayette	—
Fagy	—	Fazokcsinálás	—
Fagyalt	—	Februarius, l. Bőjtelőhava	442
Fagypont	423	Febvre, l. Lefebvre	—
Fábéj	—	Fecialek, l. Herold	—
Fahnenberg (Egyed József Kár.)	—	Federici	—
Fahrenheit (Gab. Daniel)	—	Fedezet	—
Fairfax (Tamás)	424	Fegyverek	—
Fájdalom	425	Fehrbellin	443
Fájdalomenyhitők, l. Anodyna	—	Feith	444
Fakereskedés	—	Fejedlem	445
Fakir	—	Fejedelmek szövetsége	—
Fáklyatáncz	426	Fejedelmi jus	446
Fálc	—	Fejér tenger	—
Falconet (Etienne Maur.)	427	Fejér vármegye	447
Falieri (Marino)	—	Fekete erdő	—
Falronto, l. Ostromkos	—	Fekete tenger	448
Falstaff (sir John)	—	Felekezetek, l. Secták	—
Faludi (Ferencz)	—	Félelem	—
Fama	428	Felelés teher	449
Fametszés	—	Félérczek	450
Fanal	429	Feleresztés	451
Fanarioták	—	Felföld (magy.) l. Alföld.	—
Fanatizmus	—	Felföld(skotországi)	—
Fandango	430	Félgömb	456
Fanfare	—	Félgömbök (magdeburgi)	—
Fantucci (gróf)	—	Félhang	—
Farao	—	Felicitas	—
Farce	—	Félistenek	—
Faria y Lousa (Manvel)	—	Feljebbvitel	457
Farinelli (Carlo)	—	Feljebbviteli törvényszék	459
Farnese	431	Felegvár	—
Faromzat	433	Fellenberg	—
Farrill	—	Felmagasztalás	—
Farsang, l. Hushagyókedd	434	Felmenők	460
Fasavany	—	Feloldozás	—
Fasces	435	Felonia	—
Fasch	—	Felperes	—
Fasinák, l. Rőzsék	—	Felperesség	—
Fasti	—	Felség	461
Fatalismus	—	Felségaértés	462
Fata morgana, l. Déli báb	—	Felső ház	463
Fátra	—	Felsőség	464
Fatum	—	Felsőégi jusok	—

	Lap.		Lap.
Feltagolás, I. Analysys és anat.	464	Fessler	501
Feltétel	—	Festék	502
Féltorony	465	Festésmivészet, I. Képirás	—
Felülcsapó	—	Festőség	—
Felírás, I. Inscriptió	—	Festőszerek	503
Felvelők	—	Feszülés	—
Felvilágítás	—	Fetfa, I. Mufti	—
Felvonás, I. Szinjáték	—	Fetisismus	—
Fémbirák	—	Feudum	504
Fene	467	Fez és Marocco	509
Fénclon	468	Fichte	—
Fénkő	469	Ficinus	510
Fenrajz	—	Fictiones	—
Fénybogár	—	Fidalgo, I. Hidalgo	—
Fenyiték	—	Fielding	—
Fenyitékházak	—	Fiesco	512
Fenyiték malom	471	Fiesole, I. Santi Tosini	514
Feodor Iwanowits	472	Fiévé	—
Feodosia, I. Kaffa.	—	Figefa	—
Ferdinand I. (romai-ném. csász.)	—	Figura	515
Ferdinand II.	474	Figuransok	—
Ferdinand III.	475	Filangieri	516
Ferdinand IV., I. Ferdinand III.	476	Filep (Maced.)	517
Ferdinand V. (magy. kir.)	—	Filep II. (span. kir.)	—
Ferdinand V. (Arag. kir.)	—	Filep II. (Ang. Franciaor.) kir.)	521
Ferdinand I. (Bourbon)	477	Filep Merész és Jó, I. Burgundiak	523
Ferdinand VII. (Spanyol)	478	Filep IV. és VI., I. Franciaország	—
Ferdinand III. (Tosc.)	481	Filep Laj. I. (fran. kir.)	—
Ferdinand (Kár. Ant.)	482	Filep III. IV. V. (sp.), I. Spanyor.	524
Ferdinand (Kár. Jós. estei)	—	Filicaja	—
Ferdők	484	Filigranmunka	—
Ferdusi	486	Filtrálás	—
Fere champenoise, I. Paris	—	Finale	—
Ferencz (Assisi Sz.)	—	Fináncztudomány, I. Statustud.	525
Ferencz (Paulai Sz.)	487	Findlater	—
Ferencz (I. Francz.)	—	Fingal	—
Ferencz (II. Francz.)	489	Fingalbarlang	526
Ferencz (I. ném. csász.)	—	Finiguerra	—
Ferencz (I. aust. csász.)	490	Finis terrae	—
Ferencz Károly	494	Finnek	—
Ferenczcsatorna	—	Finnland	527
Ferency (István)	—	Fióknapok	528
Férgék	497	Fioravanti	—
Fermate	—	Firenzuola, I. Nannini	—
Ferney	—	Firman	—
Fernow	—	Firnajs	—
Feronia	498	Firnajsza	529
Ferrand	—	Fiscalis	—
Ferrara	—	Fischer	—
Ferraris	499	Fiscus	530
Ferreira	—	Fistula	—
Ferreras	—	Fitz	531
Ferro	500	Fiume	—
Fersen	—	Fiusitás	—
Fertő	—	Fixmillner	—
Fescenai versek	—	Fizetési tehetetlenség, I. Megbukás	—
Fesch	—	Flaccus	—

	Lap.		Lap
Flagellansok, 1. Ostorozók	532	Fleury (Bern.), 1. Parisi játéksz.	536
Flageolet	—	Fleury (de Chaboulon)	—
Flahault, 1. Lousa	—	Flibustiak	537
Flamandi iskola, 1. Ném. alf. osk.	—	Flinders	538
Flamen	—	Flintüveg	—
Flamsteed	—	Flora, 1. Zephyrus	539
Flassan	—	Florenz	—
Flauta, 1. Sip	533	Florenczi lak	541
Flaxmann	—	Florenczi munka	—
Fléchier	—	Florian	—
Fletcher	534	Florida	—
Fleurieu	—	Florida-Blanca	542
Fleurus	—	Floris (Ferencz), 1. Vriendt (de)	—
Fleury (Andre)	535	Florus	—
Fleury (Claude)	536		

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

2

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

